

UNIVERZITET U BEOGRADU

FILOLOŠKI FAKULTET

Milica K. Vinaver-Ković

**SUOČAVANJE SA ISTORIJOM:
FRANCUSKI MEMOARI O REVOLUCIJI
1789-1799**

doktorska disertacija

Beograd, 2012.

UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF PHILOLOGY

Milica K. Vinaver-Ković

**FACING HISTORY: FRENCH MEMOIRS
ABOUT THE 1789-1799 REVOLUTION**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2012

MENTOR:

Prof. dr Jelena Novaković, redovni profesor na Katedri za romanistiku
Filološkog fakulteta Univerziteta u Beogradu

ČLANOVI KOMISIJE ZA PREGLED I OCENU

DOKTORSKE DISERTACIJE:

1. **Dr Jelena Novaković**, redovni profesor, Filološki fakultet
Univerziteta u Beogradu
2. **Dr Ljiljana Glumac-Tomović**, docent, Filološki fakultet
Univerziteta u Beogradu
3. **Dr Marija Džunić-Drinjaković**, vanredni profesor, Ekonomski
fakultet Univerziteta u Beogradu

DATUM ODBRANE:

Zahvaljujem svojoj porodici i mentoru

na strpljenju i podršci.

Suočavanje sa istorijom: francuski memoari o Revoluciji 1789-1799

Rezime

Disertacija nastoji da utvrdi odnos između francuskih memoara o Revoluciji i istorijske i književne epohe kojoj pripadaju. "Istorija" iz naslova uzima se u nekoliko značenja: kao francuska historiografija, kao francuska istorijsko-književna memoarska tradicija, kao racionalizovan i usmeren istorijski proces, kao istorijsko zbivanje uobičajeno pripovedanjem.

Najpre se memoari o Revoluciji posmatraju u kontekstu francuske profesionalne historiografije romantičarskog doba. Pokazuje se da se njihov status u prvoj polovini XIX veka razlikuje i od prethodnog i od potonjeg perioda: romantičari sakralizuju memoare, videći u njima ne samo validan istorijski izvor, nego i stilski i kompozicioni uzor za istoričara. Status memoara kao povlašćenog istorijskog izvora preispituje se na osnovu programskih, normativnih tekstova uvažениh istoričara kao što su Ogisten Tjeri, Prosper de Barant, Adolf Tjer, te na osnovu analize zastupljenosti memoara o Revoluciji u romantičarskim istorijama Revolucije (čiji su autori Bolije, Tulonžon, Šarl de Lakretel, Adolf Tjer, Fransoa Minje, Luj Blan, Mišle Barant).

Zatim se pravi pregled francuske memoarske i autobiografske tradicije (na osnovu radova glavnih savremenih teoretičara i istoričara autobiografskog žanra) i određuje krunsko mesto koje memoari o Revoluciji zauzimaju u toj tradiciji, zahvaljujući izuzetnom obimu korpusa i tematici, romantičarskoj usmerenosti na Istoriju i na Subjekt, izdavačkom i čitalačkom interesovanju za memoare u prvoj polovini XIX veka. Na kraju poglavlja se skiciraju opšte karakteristike korpusa memoara o Revoluciji (u pogledu autorstva, pripadnosti književnom i historiografskom modelu, raznolikosti stilova i književnih registara,

preovladjujućeg raspoloženja i vrste istorijske gradje, delimične fikcionalnosti i teškoća oko razgraničenja od drugih memoarskih korpusa i autobiografskih podžanrova).

Drugi deo disertacije usredsređuje se na književno i historiografski vredna dela pet memoarista izabranih tako da se razlikuju po političkoj orijentaciji, životnom putu i karijeri, mentalitetu, generacijskoj pripadnosti. U pitanju su memoari Pola Barasa, grofa de Lavaleta, Matjea Molea, gospodje Rolan i grofa de Tijija.

U opštem prikazu njihovih dela obraća se pažnja na istorijat nastanka i objavljivanja memoara, ranu recepciju, sastav memoara i njihovo žanrovsko odredjenje, pokazuje se njihov dug prema žanrovskim modelima i aspekti originalnosti, izvesni narativni izbori, kao i determinantan značaj Revolucije u njima.

Zatim se ispituje kako ovi memoaristi koncipiraju istorijski tok i tradicionalne pokretače istorije, u okviru kategorija progresa, dekadencije i cikličnosti, te Božjeg providjenja, sudbine, slučaja i sreće.

Najzad, u poglavlju o pisanju istorije, ispitane su oglašene pobude i namene memoarskih projekata, vrste istorije koje su zastupljene, te slike kojima se predstavlja Revolucija.

Ključne reči

Istorija, memoari, autobiografija, Francuska revolucija 1789-1799, Gospodja Rolan, Tiji, Lavalet, Baras, Mole

Naučna oblast

Francuska književnost i kultura

Uža naučna oblast

Francuska autobiografska književnost i istoriografija XVIII i XIX
veka

UDK broj

821.133.1.09-94“17/18“

930.85 (44)“17/18“

FACING HISTORY: FRENCH MEMOIRS ABOUT THE 1789-1799 REVOLUTION

Abstract

This dissertation aims to establish the relationship between French memoirs about the Revolution and the historical and literary epoch that they belong to. The term “history”, as used in the title, is taken in several of its meanings: as French historiography, as the French historical-literary memoir tradition, as a rationalised and orientated historical process, and as historical events shaped through narration.

The memoirs dealt with in this thesis are first reviewed in the context of the professional French historiography of the era of Romanticism. As it turns out, their status in the first half of the 19th century differs from their status in both the preceding and the subsequent period: romanticists sacralise memoirs, viewing them not just as a valid historical source but also as a stylistic and compositional role model for a historian. The status of memoirs as privileged historical sources is examined on the basis of programmatic, normative texts of well-respected historians such as Augustin Thierry, Prosper de Barante, Adolphe Thiers, and also on the basis of the degree and the ways of presence of memoirs on the Revolution in romanticist histories of the Revolution (by authors such as Beaulieu, Toulangeon, Charles de Lacretelle, Adolphe Thiers, François Mignet, Louis Blanc, Jules Michelet, Prosper de Barante).

We then go on to provide an overview of the French memoir and autobiographical tradition (based on the works of the main contemporary theorists and historians of the autobiographical genre) and to determine the key position that memoirs of the Revolution occupy within the framework of that tradition, owing to the exceptional volume of the corpus of these works and their topics, the romanticist orientation towards History and the Subject, the publishers’ and readers’ interest in memoirs in the first half of the 19th century, etc. At the end of this chapter, we sketch out the general characteristics of the corpus of memoirs about the Revolution (concerning their authorship, which

literary and historiographical model they belong to, the variety of styles and literary registers, the predominant mood and the type of historical material, their partially fictional character and the difficulties encountered when it comes to differentiating between this and other memoir corpuses and autobiographical subgenres).

The second part of the dissertation focuses on the works of five memoir authors that are worthy in literary and historiographic terms, selected in such a way that they differ in their authors' political orientation, biography and career, mentality and generational affiliation. We deal with the memoirs written by Paul Barras, comte de Lavalette, Mathieu Molé, Madame Roland, comte de Tilly.

Within the framework of a general overview of their works, we pay attention to the history of the creation and publication of these memoirs, their early reception, the contents of the memoirs and their genre orientation, while also pointing out their indebtedness to genre models and aspects of originality, some narrative choices, as well as the determining significance of the Revolution upon them.

Then we examine how these memoir writers conceive of the flow of history and the traditional propulsive forces of history, within the framework of the categories of progress, decadence and cyclicity, the providence of God, fate, chance and fortune.

Finally, in the chapter dealing with writing history, we examine the declarative motives and intentions of memoirists' projects, the types of history represented here, and the images used to represent the Revolution.

Key words:

History, memoirs, autobiography, French Revolution 1789-1799, Barras, Lavalette, Molé, Madame Roland, Tilly

Scientific area:

French Literature and Culture

Specific scientific area:

French Autobiographical Literature and Historiography of the 18th
and 19th Century

UDC number

821.133.1.09-94“17/18“

930.85 (44)“17/18“

SADRŽAJ

UVOD	1
I. MEMOARI O REVOLUCIJI U FRANCUSKOJ ISTORIOGRAFIJI	
I. 1. Istorija Revolucije – polet istorijske discipline u XIX veku.....	5
I. 2. Memoari kao istorijski izvor u XIX veku.....	14
I. 3. Memoari o Revoluciji kao istorijski izvor.....	24
II. MEMOARI O REVOLUCIJI U FRANCUSKOJ AUTOBIOGRAFSKOJ TRADICIJI	
II. 1. Uvod.....	33
II. 2. Memoari se izdvajaju iz istoriografije i diferenciraju (XVI-XVIII vek)	
II. 2. 1. Memoari, “memoarčići”, faktumi.....	35
II. 2. 2. Memoarski roman.....	47
II. 2. 3. Memoarima srodni autobiografski žanrovi (autobiografija, sećanja, dnevnik).....	49
II. 2. 4. Korigovanje formalnog modela: Žuo, Šapira i Ribar; Gisdorf.....	55
II.3. Memoari o Revoluciji kao krana nacionalne tradicije	
II. 3. 1. Obim i problemi razgraničenja korpusa.....	65
II. 3. 2. Zlatno doba za memoare.....	68
II. 3. 3. Romantizam i eksplozija memoara.....	70

II. 3. 4. Rudimentarna poetika memoara početkom XIX veka.....	71
II. 3. 5. Odlike memoara o Revoluciji.....	74

III. JA I ISTORIJA

III. 1. Suočavanje sa Istorijom, iliti « Ja i Istorija ».....	81
III. 2. “Ja i Istorija” posle Revolucije	
III. 2. 1. Šatobrijanov izum.....	87
III. 2. 2. Subjekt autobiografskog diskursa.....	88
III. 2. 3. <i>Ja, Istorija 1789-1848</i>	92
III. 2. 4. <i>Pisanje o sebi, pisanje istorije</i>	97

IV. UŽI KORPUS MEMOARA O REVOLUCIJI

IV. 1. Kriterijumi izbora korpusa.....	102
IV. 2. Predstavljanje užeg korpusa.....	107
IV. 3. Barasovi memoari	
IV. 3. 1. Autorova biografija.....	111
IV. 3. 2. Istorijat teksta memoara.....	121
IV. 3. 3. Pitanje autentičnosti memoara.....	122
IV. 3. 4. Sastav memoara.....	124
IV. 3. 5. Od dnevnika do memoara.....	128
IV. 3. 6. Žanrovsko odredjenje.....	133
IV. 4. <i>Memoari i sećanja grofa Antoana de Lavaleta</i>	
IV. 4. 1. Autorova biografija.....	141

IV. 4. 2. Istorijat nastanka i izdanja memoara; rana recepcija.....	153	
IV. 4. 3. Pitanje autentičnosti memoara.....	155	
IV. 4. 4. Sastav memoara.....	156	
IV. 4. 5. Žanrovsko odredjenje memoara.....	158	
IV. 5. <i>Mladalačka sećanja</i> grofa Molea		
IV. 5. 1. Autorova biografija.....	162	
IV. 5. 2. Istorijat teksta i izdanja memoara.....	172	
IV. 5. 3. Sastav memoara.....	175	
IV. 5. 4. Žanrovsko odredjenje.....	176	
IV. 6. <i>Memoari</i> gospodje Rolan.....		181
IV. 6. 1. Autorkina biografija.....	182	
IV. 6. 2. Istorijat nastanka i objavljivanja memoara; rana recepcija.....	196	
IV. 6. 3. Sastav memoara.....	201	
IV. 6. 4. Žanrovsko odredjenje.....	206	
IV. 7. <i>Memoari</i> grofa de Tijija		
IV. 7. 1. Autorova biografija.....	213	
IV. 7. 2. Istorijat teksta i izdanja memoara; pitanje autentičnosti.....	219	
IV. 7. 3. Sastav memoara.....	221	
IV. 7. 4. Žanrovsko odredjenje.....	224	

V. SMISAO ISTORIJE U MEMOARIMA.....	231
V. 1. Filozofija istorije.....	232
V. 2. Progres u istoriji.....	239
V. 2. 1. a. Prevaga ideje progressa u XVIII veku.....	240
V. 2. 1. b. Progres u Istoriji, nasuprot hrišćanskoj linearnoj i antičkoj cikličkoj koncepciji.....	241
V. 2. 1. c. Kritika ideje progressa.....	243
V. 2. 2. Analiza ideje o progressu čovečanstva (XVII-XIX vek).....	245
V. 2. 3. Progres u memoarima	
V. 2. 3. 1. Baras.....	259
V. 2. 3. 2. Grof de Lavalet.....	262
V. 2. 3. 3. Grof Mole.....	263
V. 2. 3. 4. Gospodja Rolan.....	263
V. 2. 3. 5. Grof de Tiji.....	265
V. 2. 3. 6. Grofica de Boanj.....	266
V. 3. Cikličnost i (pr)opadanje	
V. 3. 1. Dekadencija, opadanje i cikličan razvoj u misli francuskih prosvetitelja.....	269
V. 3. 2. Savremena tumačenja ovih ideja.....	271
V. 3. 3. Razmatranje ovih ideja u vreme Revolucije. Kant.....	272
V. 3. 4. Kolvingud.....	276
V. 3. 5. Cikličnost i opadanje u memoarima	
V. 3. 5. 1. Baras.....	278

V. 3. 5. 2. Grof de Lavalet.....	279
V. 3. 5. 3. Grof Mole.....	280
V. 3. 5. 4. Gospodja Rolan.....	283
V. 3. 5. 5. Grof de Tiji.....	286
V. 4. Božje Providjenje	
V. 4. 1. Razmatranja o Providjenju, od ranog hrišćanstva do romantizma.....	291
V. 4. 2. Providjenje u memoarima	
V. 4. 2. 1. Baras.....	299
V. 4. 2. 2. Grofica de Boanj.....	299
V. 4. 2. 3. Grof de Lavalet.....	299
V. 4. 2. 4. Grof Mole.....	300
V. 4. 2. 5. Gospodja Rolan.....	301
V. 4. 2. 6. Grof de Tiji.....	304
V. 5. Sudbina, slučaj, sreća	
V. 5. 1. Sudbina u učenoj i narodnoj tradiciji.....	309
V. 5. 2. Slučaj i sreća nasuprot determinizmu.....	315
V. 5. 3. Sudbina, slučaj i sreća u memoarima	
V. 5. 3. 1. Baras.....	317
V. 5. 3. 2. Grof de Lavalet.....	319
V. 5. 3. 3. Grof Mole.....	321
V. 5. 3. 4. Gospodja Rolan.....	322
V. 5. 3. 5. Grof Tiji.....	327
V. 6. Zaključak.....	330

VI. PISANJE ISTORIJE U MEMOARIMA

VI. 1. Pobude i namena pisanja.....335

VI. 2. Istorični predmeti pisanja.....354

VI. 3. Revolucija u slikama.....363

ZAKLJUČAK369

LITERATURA.....373

Biografija autora.....409

Izjava 1

Izjava 2

Izjava 3

UVOD

Francuski memoari o Revoluciji 1789. čine korpus tekstova izuzetno obiman i bogat u književnom, historiografskom i antropološkom pogledu.

Oni pripadaju nacionalnoj memoarskoj tradiciji, koja se plodno i razudjeno razvijala još od XV veka. Oni pripadaju, po trenutku nastanka, istorijskom periodu ograničenom dvema, odnosno trima revolucijama (od 1789. do 1830. i 1848.g). Oni pripadaju romantičarskoj epohi koja je Istoriju i individuu - čiji susret upravo i predstavlja srž memoara - uzdigla do svetinja. Oni pripadaju historiografiji i književnosti.

Drugim rečima, „suočavanje sa istorijom“ iz naslova našeg rada odnosi se na suočavanje memoarista sa istorijskim zbivanjima revolucionarne epohe, uz sva identitetska i, naročito, pripovedna odredjenja koje ono povlači; ali, ono podrazumeva i njihov susret sa izazovom istorije kao profesionalne istorijske discipline, sa prethodnicima i savremenima u žanru memoara i u srodnim podvrstama pisanja o sebi.

Stoga ćemo najpre podsetiti na historiografski kontekst u koji treba smestiti memoare o Revoluciji, na polet istorijskih proučavanja i povlašćen status memoara medju istorijskim izvorima u prvoj polovini XIX veka. Prvo poglavlje „istoriju“ iz naslova uzima, dakle, kao **(stručnu) historiografiju** i posmatra je u sinhroniji sa memoarima o Revoluciji.

Drugo poglavlje „istoriju“ razume u dijahroniji, kao **istoriju autobiografske tradicije** u Francuskoj, te odredjuje mesto koje memoari o Revoluciji zauzimaju u toj tradiciji. Ukratko ćemo prikazati istoriju

poetike memoara i veze koje su oni tokom vekova pleli sa drugim žanrovima, da bi procvetali u XIX veku.

Treće poglavlje pokazuje kako se „suočavanje sa istorijom“ u memoarima i drugim autobiografskim tekstovima poslednjih godina u Francuskoj iskristalisalo u posebnu problematiku „Ja i istorija“. Centralna figura takvih proučavanja jeste Šatobrijan, koji je u *Zagrobnim memoarima* na originalan način sjedinio pisanje o sebi i pisanje istorije. Osvrnućemo se na problem subjekta autobiografskog čina, te na značajne rezultate multidisciplinarnih ispitivanja memoarskog diskursa postrevolucionarnog perioda, sa naglaskom na Šatobrijanovom delu.

Dok u prvom i drugom poglavlju razmatramo memoare o Revoluciji kao korpus od više stotina naslova, formulišući zaključke na osnovu poznavanja nešto manje od stotinu memoara (kao i na osnovu kritičkih bibliografija i studija o memoarima, te istorija Revolucije), u sledećim odeljcima usredsredićemo se na užu korpus od pet memoara o Revoluciji.

U četvrtom poglavlju predstavimo i analizirati (u opštim crtama) užu korpus memoara koje ćemo dalje ispitivati. Objasnićemo kriterijume izbora, a zatim ćemo obraditi ponaosob biografiju autora, istorijat nastanka teksta, njegovog objavljivanja i prvih kritičkih tumačenja, sadržaj memoara i njihovo kompleksno žanrovsko odredjenje.

Peto poglavlje istoriju iz naslova uzima kao **osmišljen, racionalizovan proces**. Baviće se tzv. „filozofijom istorije“, odnosno opštom koncepcijom istorijskih zbivanja koja se otkriva kod svakog memoariste.

U šestom poglavlju istorija se shvata kao **pisanje o istorijskom toku**, sa zahtevima koje ono nosi. Ispitaćemo spisateljski credo koji je na delu u memoarima, a koji se ukazuje eksplicitno u metadiskurzivnim odeljcima, kao i implicitno, u samom narativnom i argumentativnom tkivu memoara. Ispitaćemo koje su pobude i ciljevi pisanja, kojim se

istorijskim granama memoaristi bave, koje pesničke slike pobudjuje kod njih Revolucija.

U zaključku ćemo se osvrnuti na rezultate prethodnih analiza usmerenih na pojedine aspekte memoara o Revoluciji i pokušati da formulišemo sintetičku ocenu njihovog odnosa prema istoriji.

I.

**MEMOARI O REVOLUCIJI
U
FRANCUSKOJ ISTORIOGRAFIJI**

I. 1. ISTORIJA REVOLUCIJE – POLET ISTORIJSKE DISCIPLINE U XIX VEKU

Prve decenije XIX veka bile su period kada je istorija u Francuskoj postala opšti način mišljenja, i kada postepeno prerasta u nauku¹. Izmedju 1810. i 1860. u mnogim evropskim zemljama primećuje se isti polet za obelodanjivanjem istorijskih izvora i tumačenjem (u prvom redu nacionalne) istorije². Ta nova, stručna a ne više pesnička, istorijska tradicija treba da pomogne zasnivanju identiteta državotvornih naroda.

Revolucija 1789. svakako je uticala na razvoj istorijskih proučavanja u Francuskoj. U prvo vreme ih je usporila: usled uništavanja dokumenata prilikom paljenja i pljačke biblioteka, manastira i dvoraca; usled rasturanja intelektualnih krugova i školskih ustanova; usled progonstva istoričara erudita koji su pripadali crkvenim redovima. Francuska istorijska tradicija iz temelja je uzdrmana.

Kasnije će se pokazati da će je izazov Revolucije sasvim preporoditi. Pokoljenje koje odrasta tokom burnih epoha Revolucije i

¹ Up. kvalifikaciju Marsela Gošea : “period formiranja istorijskih nauka u Francuskoj u savremenom značenju reči: 1820-1835“ u: Marcel Gauchet (éd), *Philosophie des sciences historiques*, Presses universitaires de Lille, 1988, str. 9, kao i temu simpozijuma iz 1985, naslovljenog: „Le temps où l’histoire se fit science (1830-1848)“, čiji zbornik radova nikad nije u celini objavljen, ali na koji se pozivaju mnogi specijalisti.

Prema ranijim zaključcima istoričara francuske historiografije, istorija je postala nauka tek posle 1860.

² V. Olivier Guyotjeannin, „Les grandes entreprises européennes d’édition de sources historiques des années 1810 aux années 1860“, in: Bruno Delmas, Christine Nougaret (sous la dir), *Archives et nations dans l’Europe du XIXe siècle*, Paris, Ecole nationale des chartes, 2004, str. 135-170.

Konzulata prirodno se zanima najviše za političke borbe, tendencioznu istoriju uči pomalo u školi³; želi da i samo učestvuje u istorijskom zbivanju, ali mu te ne polazi uvek za rukom. Prorevolucionarna propaganda, kasnije pronapoleonska, oblikuje javno mnjenje i školstvo, proglašavajući da je počev od Revolucije nastupio novi zlatni vek slobode i zakonitosti.

Kao reakcija na zvaničnu ideologiju, nastaje suprotno angažovana prva faza romantičarske istorije: kontrarevolucionarna, teokratska i ultrarojalistička⁴, ali po metodama minorna (dela Malea di Pana, Žozefa de Mestra, Bonalda i opata Barijela).⁵

S druge strane, tek stasalu romantičarsku omladinu istorija oduševljava i fascinira. Dve pojave posebno su je pobudile i razvile nov istorijski senzibilitet: Muzej francuskih spomenika koji je osnovao

³ Podsetimo da se istorija do tada nije sistematski podučavala u osnovnoj i srednjoj školi (time se, izmedju ostalog, tumačila nedovoljnost francuske historiografije do XIX veka), te da ju je već Konvent oprezno uveo kao obavezan predmet za starije razrede. Posle mnogih oscilacija u zastupljenosti istorije u školi, ministar Viktor Dirji ju je 1867. uključio medju obavezne predmete u osnovnoj školi, a Ernest Lavis je devedesetih godina koncipirao « militantnu » školsku nastavu istorije gde se od nastavnika očekivalo da baš na časovima istorije razviju nacionalnu svest i patriotizam svojih djaka V. Annie Bruter, « Enseignement de la représentation et représentation de l'enseignement: Lavis et la pédagogie de l'histoire », in : *Histoire de l'éducation*, N° 65, INRP, 1995, str. 27-50 ; URL :http://ife.ens-lyon.fr/publications/edition-electronique/histoire-education/INRP_RH065_2.pdf.

⁴ Preuzimamo ove kvalifikacije iz : Jean Ehrard, Guy Palmade, *L'Histoire*, Paris, A. Colin, 1965, str. 53.

⁵ V. Louis Trénard, «La Révolution française, source d'histoire immédiate », in : *Littérature et Révolution française. L'inscription de l'histoire dans les œuvres directement o indirectement inspirées par la Révolution française*, Annales littéraires de l'Université de Besançon, no 354, 1987, str. 11-40.

Aleksandar Lenoar, i Šatobrijanova kvaziistorijska proza (*Duh hrišćanstva i Mučenici*)⁶. Romani Valtera Skota usmerili su omladinu ka srednjem veku i, uopšte, ka bekstvu u druge i drugačije epohe, u egzotiku narodne prošlosti. Izvestan uticaj na nju su imale i teorije Vika i Herdera (rano prevedene), kao i Hegela (čije su ideje prenete u Francusku bez imena autora, posredstvom Viktora Kuzena).

U sledećim decenijama istorija se nameće kao glavna tema književnih i umetničkih dela: „Danas sve uzima oblik istorije: polemika, pozorište, roman, poezija“, reći će Šatobrijan 1831⁷. Za potvrdu ove teze, dovoljno je pogledati naslove Vinjijevih, Miseovih, Igoovih, Merimeovih i Diminijevih dela izmedju 1826. i 1835.g.

No, za razliku od kosmopolitskog XVIII veka usmerenog na svetski razvoj civilizacije, za razliku od antikomanije s kraja veka, pa egiptomanije Napoleonovog doba, romantičarski istoričari vide pre svega nacionalnu istoriju⁸. Tako se produžava patriotski duh koji je promovisala Revolucija. Istoriografi pretaču u prikazivanje prošlosti

⁶ U literaturi se često navodi priznanje koje je Ogisten Tjeri odao Šatobrijanu, i Mišleovo Muzeju: „Que d'âmes y [dans ce musée] avaient pris l'étincelle historique, l'intérêt des grands souvenirs, le vague désir de remonter les âges!“. V. Jules Michelet, *Histoire de la Révolution française*, tome VI, ch. VII, Paris, Chamerot, 1853, str. 217; URL: <http://books.google.rs/books?id=VGgaP61NUNsC&printsec=frontcover&vq=memoires&hl=zh-CN#v=onepage&q=memoires&f=false>.

⁷ V. Chateaubriand, « Préface », *Etudes historiques*, in : *Oeuvres complètes de Chateaubriand*, vol. 9, 1861, elektronsko izdanje Acamédia, URL : <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k101382w/f3>

Šatobrijan navodi primere dela Igoa, Valtera Skota, Fenimora Kupera, Merimea i Latuša.

⁸ Reč je o glavnoj struji; ima francuskih istoričara koji se bave Engleskom, Nemačkom, Orijentom itd.

svoje političke simpatije⁹, usredsređujući se na dva perioda: **srednji vek** i **Revoluciju**. Ove dve epohe imaju primat jer se tada smatralo da baš iz njih vuku korene savremeni francuski narod i njegova država.

1. Što se **srednjeg veka** tiče, zanimanje za njega bilo je u prvo vreme opisno i lirsko, a ne restauratorski delatno. Srednjovekovno nacionalno graditeljsko nasledje prosto se zamišljalo kao setna gomila ruševina. Posle divljačkog uništavanja crkava, grobnica, dvoraca, starih rukopisa za vreme Revolucije¹⁰, manji deo spomenika smešten je u muzej, arhivski rukopisi i folklorne književne tvorevine su skupljani i objavljivani u časopisima, a sve ostalo je prepušteno propadanju u prvim decenijama XIX veka. Podsetimo da su u samom Parizu ostaci minirane opatije Klini korišćeni kao kamenolom, a katedrala Notr-Dam je bila toliko propala da se razmišljalo o njenom rušenju¹¹. Romantičari kreću u obnovu srednjovekovnog materijalnog nasledja tek tridesetih godina, kada su se konstituisali u vodeću struju: svaka ruševina, vitraž ili rukopis dobijaju neprocenjivu vrednost. Arheologija i restauracija potpomažu na delu istorijsku disciplinu, koja se dotada svodila na prepričavanje starih hronika i pripovedanje sa „lokalnom bojom“, a koja sad pravi zaokret ka eruditskom pristupu¹². Zahvaljujući istoričaru Gizou

⁹ Fustel de Kulanž konstatuje u drugoj polovini veka da su francuski istoričari prethodnih pedeset godina pisali istoriju zavisno od svojih političkih opredeljenja, tako da je istorija ličila na zakonodavnu skupštinu, gde se razlikovala desnica, levica i centar. Up. Fustel de Coulanges, *De la manière d'écrire l'histoire en France et en Allemagne depuis cinquante ans*, citirano prema: Marie-Paule Caire-Jobinet, *Introduction à l'historiographie*, Paris, Nathan, 1994, str. 66-67.

¹⁰ Opat Gregoar je to u Skupštini prvi nazvao „vandalizmom“.

¹¹ Poznato je da se Viktor Igo istakao u kampanji protiv neobrazovanih i lakomih gradjevinskih preduzimača i lokalnih vlasti, krivih za zapuštanje i rušenje najdragocenijih starih gradjevina. V. njegov apel „Guerre aux démolisseurs“ iz 1832. (prva verzija već iz 1825.).

¹² Sa gledišta sledeće generacije istoričara, ipak je još uvek reč o istoričarima „diletantima“.

(koji je postavljen 1832. za ministra prosvete i znatno je unapredio škole i nauke), Merime postaje inspektor istorijskih spomenika, osnivaju se nacionalne ustanove zadužene za čuvanje i objavljivanje starih dokumenata, društvo i časopis za istoriju Francuske, dok Viole-le-Dik smelo obnavlja gotičke crkve i zamkove.

S druge strane, historiografske studije o srednjem veku množe se od samog početka veka; obiluju lokalnom bojom (istorija, shodno staroj definiciji, naglašava posebnosti, a ne zajedničke crte, pa junaci imaju živopisna varvarska imena, neobičnu odeću, obrede i psihologiju). Pišu se istorije Krstaških ratova, templarskog reda, merovinškog doba, srednjovekovnih ustanova i zakonodavstva, pojedinih istorijskih pokrajina, galske (francuske) književnosti i umetnosti, itd. U njima jedna književno estetizovana koncepcija istorije odnosi prevagu nad naučnim pretenzijama, kao da je reč o romanima koji treba da zadovolje čitalačku znatiželju. Istoričari, po rečima samog Tjerija, biraju dirljive, patetične teme i strastvene ličnosti, prikazuju situacije u kojima vlada sudbina kao u tragediji, kako bi stvarni život dobio „grandioznost poezije“¹³.

2. Što se **Revolucije 1789.** tiče, istoričari se grubo dele u dva tabora tokom čitavog veka. Za jedne je do Revolucije dovela zavera manjina koje su želele da sruše harmonično društvo Starog režima, a drugi tvrde da je bila neminovna na putu razvoja slobode. Dalje, prvi je odbacuju celu, a drugi razlikuju liberalnu fazu reformi od nasilnog Terora, razlikuju umerenog Dantona od ekstremnog Robespjera. Ali, i za jedne i za druge, Revolucija je bila prelom, kraj starog i početak novog doba, a njena istorija korišćena je da se ukaže na zajednički, jedinstveni

¹³ Ovde rezimiramo čuvenu Tjerijevu koncepciju, usputno datu u „Trećoj pripovesti. Istoriji Meroviga“ u delu *Récits des temps mérovingiens* (Paris, Ed. Complexe, 1995, str. 100). Opširnije o Tjerijevoj koncepciji istorije videti : Paule Petitier, « Du drame à la tragédie : l'évolution de la conception de l'histoire chez Augustin Thierry », in : *Cahiers de Narratologie* [En ligne], 15 | 2008. URL : <http://narratologie.revues.org/819>.

nacionalni identitet i cilj Francuza¹⁴. Liberalni historičari (npr. Tjeri, i tzv. doktrinari Gizo i Barant) Revoluciju su uglavnom branili u ime građanstva koje je osvojilo željene pozicije. Branile su je, naravno, i demokrate (Mišle, Luj Blan, Tokvil, Kine¹⁵ i dr.). Fransa Fire objašnjava, pak, da se historičari Revolucije dele na rojaliste, liberale i jakobince¹⁶.

Ovaj kratak osvrt na razvoj istorije kao discipline (posle Revolucije) zaustavljamo na prvoj polovini XIX veka, jer su francuski memoari koji će biti predmet našeg ispitivanja nastali zaključno sa tim periodom (njihovi autori nisu mogli imati dodira sa kasnije obavljenim i objavljenim istorijskim istraživanjima i tumačenjima Revolucije).

Velika generacija romantičarskih historiografa, koja je obeležila prvu polovinu XIX veka, bila je beskrajno talentovana i prilično samouka: Barant, Gizo, Tjeri, Mišo, Mišle, Tjer, Minje. Nije imala čvrstu metodu, često se oslanjala na intuiciju i nije mogla da se oslobodi ideoloških predubedjenja. Medju njima je većina bila sklona **narativnoj, romansiranoj istoriji** (poznatoj u to vreme kao “deskriptivna” ili

¹⁴ V. Jean Ehrard, Guy Palmade, *L'Histoire*, Paris, A. Colin, 1965, str. 49-50; takodje str. 60. Drugi historičari jezgrovito formulišu da 1789. postaje nova nulta godina.

¹⁵ Ovde se držimo klasifikacije Ž. Erara i G. Palmada, čija se studija „Istorija istorije“ (koja čini prvi deo navedene antologije istorijskih odlomaka *L'Histoire*) i danas smatra kapitalnom (str. 60-62). Kod Tokvila bi nas njegov aristokratski prezir prema svetini mogao navesti da donekle relativizujemo demokratsku njegovu koncepciju; ipak nadvladava Tokvilovo teorijsko veličanje demokratije.

¹⁶ V. François Furet, *Penser la Révolution française*, Paris, Gallimard, coll. « Folio/Histoire », 1978, str. 14.

“živopisna” škola), ali bilo je i zasnivanja **analitičke**, „**filozofske**“ **istorije** koja traga za smislom zbivanja pre nego za živopisnim detaljem¹⁷. Ovoj osnovnoj podeli na osnovu metoda, mogu se još dodati ideološka (republikanska) i romantička istorija u užem smislu (sa lirskim i proročkim izlivima)¹⁸.

Istorija je, **normativno** posmatrano, tada još uvek umetnički, **literarni žanr**¹⁹. U studijama romantičarske generacije još se ne razdvaja naučno, učeno izlaganje, od publicističke i anegdote istorije.

Svoj rad istoričari su zasnivali prevashodno na publikovanim izvorima (manje na arhivskim) i nastojali su da se što više dokumenata objavi. Upravo iz ovog razloga ćemo neka od ovih imena sretati često u poglavlju ovog rada u kome ćemo predstaviti uži korpus memoara o Revoluciji : oni su se bavili izdavanjem memoara kao prvorazrednih istorijskih izvora.

Egzaltirani u oduševljenju prošlošću, ali i u samopouzdanju, verovali su da su prvi koji su razumeli **prošlost u celini**, uzimajući u obzir političku, versku, ekonomsku, umetničku istoriju svoje nacije. „[Pre moje vizije, Francuska] je imala anale, a ne istoriju“, ustvrdio je

¹⁷ U navedenom « Predgovoru » (v. našu fusnotu 7) Šatobrijan pominje « fatalističku » istorijsku školu (Tjera i Minjea). Fatalizam je bio stari naziv za filozofski determinizam. Danas istoričari govore o fatalističko-liberalnoj istorijskoj školi.

¹⁸ V. opširnije : P. Berthier, „Histoire. France / XIXe siècle“ in: Béatrice Didier (sous la dir), *Dictionnaire universel des littératures*, Paris, PUF, 1994, str. 1543.

¹⁹ Tek u poslednjoj četvrtini veka istoričari je proglašavaju naukom. Up, npr, najcitiraniju izjavu Fistela de Kulanža: „L’histoire n’est pas un art, elle est une science pure.“ (« Préface », *La Monarchie franque*, 1888.) Navedeno prema: Georges Gusdorf, *Introduction aux sciences humaines : essai critique sur leurs origines et leur développement*, Paris, Les Belles lettres, 1960, str. 417.

Mišle²⁰. Osnov **nacije** leži u istoriji (odn. u etničkom i kulturnom identitetu koji se formirao milenijumima, u „rasi“ ili njenoj borbi za slobodu). Zadatak istorije je da novim uvidima vaskrsne izvorne, često nepoznate, dokumente, i da obuhvati sve oblasti života u njihovoj medjuzavisnosti²¹. Mišle čak personalizuje Francusku, tvrdeći da je ona jedan živ organizam i „jedna duša“²².

Bez obzira na nadahnut pristup, istorijski determinizmi ipak se raščlanjuju kod većine istoričara prve polovine veka. Nasuprot aristokratskoj istoriografskoj tradiciji koja primećuje samo velikaše i njihova dela, romantičari ističu **narod** kao protagonistu istorije. I uopšte, oni brane pobjedjene i izrabljene kroz vekove francuske istorije, one koji su zaslužili i izborili slobodu²³. Od Restauracije sve više pisaca (Tjeri, Gizo, Benžamen Konstan, Rederer, Minje, Tjer) zastupa ideju da je rodonačelnik Revolucije bila srednja klasa, baš kao što je u srednjem veku buržoazija izborila slobodu gradova²⁴. Tako se prevazilazi dvočlana shema klasne borbe, koja se ponavlja iz epohe u epohu.

²⁰ Up. Mišleov « Predgovor » delu *Histoire de France* iz 1869, ovde citirano prema odlomku (br. 60) datom u Erarovoj i Palmadovoj antologiji, str. 261.

²¹ Setimo se čuvenog Mišleovog ideala vaskrsavanja života u celosti („résurrection de la vie intégrale“), iznetog u navedenom predgovoru, str. 263 nav. izdanja.

²² V. navedeno izdanje predgovora *Istoriji Francuske*, str. 262.

²³ Romantičarski istoričari nadovezuju se na osamnaestovekovnu teoriju o borbi „rasa“, tj. keltskih (galo-rimskih) seljaka protiv germanskih (franačkih) osvajača. Na pobedi Franaka navodno se temeljila staleška hijerarhija francuske monarhije, jer se tvrdilo da je od njih poteklo plemstvo, a da je od pobjedjenih Gala poteklo potlačeno seljaštvo.

²⁴ To je odlično analizirano u: Dror Wahrman, *Imagining the Middle Class. The Political Representation of Class in Britain, c. 1780-1840*, Cambridge University Press, 1995, u poglavlju „The parallels across the Channel: a French aside“, str. 273-297.

Svoje stručno vidjenje revolucionarnog perioda (za razliku od ličnog, koje se iskazuje u pismima i sećanjima) pružili su do šezdesetih godina veka istoričari Tjer, Barant, Minje, Tjeri, Gizo, Biše i Ru, Luj Blan, Mišle, Lamartin, Tokvil, Kine, neki od njih i u više različitih verzija, bilo u monografijama ili u delovima studija o drugim problemima²⁵. Sve ove istorije su bile mnogo čitane, uspostavljale su međusobni dijalog i oblikovale ne samo **kolektivnu istorijsku svest** Francuza tog vremena, nego, u izvesnoj meri, i **lična svedočenja** o Revoluciji, nastala u prvim decenijama veka, koja nalazimo u memoarima.

²⁵ Na ovom mestu navodimo najznačajnije i najpoznatije autore. Za opsežniji prikaz videti: Alfred Fierro, „Historiographie de la Révolution française“, in: J. Tulard, J.-F. Fayard, A. Fierro, *Histoire et dictionnaire de la Révolution française*, Paris, Robert Laffont, 1987, str. 1151-1186; Marie-Paule Caire-Jobinet, *Introduction à l'historiographie*, Paris, Nathan, 1994, „Annexe: Les histoires de la Révolution française“, str. 116-118. A medju novijim bibliografskim vodičima, v. Jacques Bernet, „Permanences et nouvelles tendances de l'historiographie de la Révolution française depuis le bicentenaire de 1989“, URL: <http://histoire-geo-ec.ac-amiens.fr/?Permanences-et-nouvelles-tendances>. Odlično su klasifikovani izvori na sajtu Instituta za istoriju francuske revolucije <http://ihrf.univ-paris1.fr/spip.php?rubrique21>

I. 2. MEMOARI KAO ISTORIJSKI IZVOR U XIX VEKU

Medju mnogobrojnim spoljnim činiocima koji uslovljavaju svedočanstvo memoariste o svom dobu, osvrnućemo se sada na status koji su memoari o Revoluciji, kao grupa tekstova, imali u periodu kada su pisani. Na taj način ćemo sagledati “programsku”, spolja zadatu namenu memoara - kroz stav istoričara i amaterskih čitalaca prema njima, pre nego što ispitamo usmerenost pisanja memoara iz njihove unutrašnje perspektive, tj. iz metadiskursa samih memoarista.

Najpre ćemo razmotriti “apriorni” status memoara u historiografiji i javnom mnjenju u XIX veku, a u sledećem odeljku (I.3.) ćemo proveriti u kojoj meri su memoari o Revoluciji efektivno bili zastupljeni u romantičarskim istorijama Revolucije.

Poredjenja radi, evo kako **današnji** priručnik istorijske metode²⁶ savetuje istoričare: „Važno je ne poklanjati veru memoarima. Onaj ko piše svoje uspomene sklon je da se prikaže u najpovoljnijem svetlu. Javna ličnost često sastavlja memoare kako bi opravdala svoje delovanje ili se odbranila od optužbi (Taljeran, Savari, Marmon [...]). Ona skriva neke činjenice ili daje sopstveno vidjenje događaja. Ako je reč o književniku ili nekom ko ima književne pretenzije, njegova mašta može ga navesti da izmisli ili preodene istinu, žrtvovanu radi formule

²⁶ Guy Thuillier, Jean Tulard, *La méthode en histoire*, Paris, PUF, 1986, coll. Que sais-je?, str. 83. Iz odlomka smo izbacili nekarakteristične delove, bez obeležavanja, radi lakšeg čitanja.

(Šatobrijan kad opisuje u *Zagrobnim memoarima* Fušea i Taljerana kako izlaze od Luja XVIII, „porok ruku pod ruku sa zločinom“; scena je izmišljena).“ Mentori su time „sve“ rekli: i kakav je stav svih memoarista prema istoriji, i kakvi su bili memoaristi s početka XIX veka, i šta je ružno naličje književnih kvaliteta u memoarima ...

U **drugoj polovini XIX veka** istoričari gaje slične rezerve. Memoari o Revoluciji bavili su se nedavnim periodom, čija je istorija tek počela da se konstituiše – podsetimo da pozitivisti definišu koncepciju „savremene istorije“ tek od 1870. Ona se odnosi na period od 1789. do 1870. (pada Drugog carstva), ali ni oni sami, kako je pokazao Pjer Nora²⁷, ne smatraju da je aktuelnost dostojna istorije. Drugim rečima, po njima, u prvoj polovini veka Revolucija još nije bila dospela u polje Istorije. Ona spada u živo polje događanja, gde prave naučne distance ne može biti.

Ako, pak, uporedimo odnos memoara i istorije u **Starom režimu**²⁸, primećujemo da su memoari tada pisani kao anti-istorija; njihov se odnos velikim delom zasnivao na surevnjivosti²⁹.

Status memoara u romantičarskoj historiografiji **razlikuje se** i od prethodnog i od potonjeg perioda. Neposredno posle Revolucije, romantičari **sakralizuju** memoare.

Nepregledna količina sačuvanog arhivskog materijala (za razliku od ranijih istorijskih epoha), krupni ishodi kojima su se pojedini revolucionarni tokovi zaokružili tek posle kraja Revolucije, u Napoleonovom periodu, previše sveže rane i revanšizmi održavani u

²⁷ V. Pierre Nora, „Le retour de l'événement“, in: Jacques Le Goff, Pierre Nora (sous la dir.), *Faire de l'Histoire*, t. I, Paris, Gallimard, 1974, pp. 210-229.

²⁸ Na memoare XVI, XVII i XVIII veka kratko se osvrćemo u odeljku II.1. (« Memoari se izdvajaju iz historiografije i diferenciraju »).

²⁹ Izuzetak je vizionarski istoričar Volter.

životu burnim političkim smenama tokom XIX veka, lično iskustvo i sećanje samih istoričara - sve to je zamućivalo tadašnji istoričarski pogled na Revoluciju 1789. Ali, to nije sprečavalo pisanje raznih angažovanih istorija Revolucije, kao što smo videli u prethodnom odeljku.

Memoare inače odlikuje paradoks apriorne neobjektivnosti udružene sa proklamovanom objektivnošću; memoari o Revoluciji stoga se i nisu izdvajali iz ukupnog korpusa romantičarske generacije istoričara. Instanca u odnosu na koju se ti memoari odredjuju nije bila, kao u stara vremena, zvanična državna historiografija: oni vode dijalog i sa objavljenim istorijama različitih provenijencija, i sa državnom propagandom uzastopnih političkih režima, i sa drugim istorijskim izvorima (drugim memoarima, člancima iz novina, pamfletima, kao i arhivskim dokumentima). Što su kasnije pisani, ova se odlika „učenosti“³⁰ (tj. upoznatosti s drugim tekstovima) pojačava. Do ovog zaključka vodi nas već pregled registra imena na kraju izdanja memoara i letimičan pregled samih tekstova: oni vrve od metatekstualnih objašnjenja i intertekstualnih upućivanja.

Nova, romantičarska istorija zalaže se za nov **tretman istorijskih izvora**. Istoričar treba da ih koristi u što većem broju, da traga za neotkrivenim izvorima po bibliotekama i arhivama (što ipak mali broj romantičarskih istoričara stvarno čini) i da ih publikuje, a ako koristi već poznate izvore, treba da poštuje njihovo slovo i da ih čita na nov način. Pod izvorima se podrazumevaju pisani dokumenti – u prvom redu

³⁰ Koristimo ovaj termin jer se, tradicionalno, historiografska škola ozbiljnog rada nad izvorima, umesto olakog ili pristrasnog zaključivanja, naziva „eruditskom“.

povelje, hronike i memoari. Istoričari, naravno, ovde imaju prevashodno u vidu starije periode francuske istorije.

Postoji značajna razlika između pomenutih izvora: povelje, zakoni, uredbe i slični arhivski dokumenti, datiraju bez greške događaj i beleže ga (događaj se baš i sastoji u tom pisanom i potpisanom tekstu), ali se odnose na pojedinačne istorijske činjenice i ne uspostavljaju vezu između događaja. Srednjovekovne hronike često suvo beleže nizanje događaja, ne upuštajući se u njihovu analizu i povezivanje. Na drugoj strani, memoari se sastoje od kontinuiranog pripovedanja mnoštva raznih događaja, i gotovo obaveznog komentara o njima: događaji se prikazuju u medjusobnim uzročno-posledičnim vezama, porede se, iznose sa slikovitim ili pikantnim pojedinostima itd. Sve je to od veće pomoći istoričaru.

Većina publikovanih memoara u XIX veku zapravo u podnaslovu i nosi odredjenje „da posluže za istoriju...“ odgovarajućeg perioda („pour servir à l’histoire de...“). Ovo odredjenje, doduše, dugujemo priredjivačima i izdavačima, a ne samom autoru, jer memoarista retko pretenduje eksplicitno na ulogu u „visokom“ žanru istorije (tvrdi da se obraća svojoj deci, potomstvu, samom sebi).

S druge strane, tradicija francuskih istorijskih memoara se veliča u XIX veku, kao predstavnik **nacionalnog duha**. Poznata je Šatobrijanova teza iz *Duha hrišćanstva* da moderni pisci nemaju smisla za pisanje istorije (za razliku od antičkih), ali da, zauzvrat, Francuzi imaju poseban dar i oduvek pišu izvrsne memoare. Oni dobro zapažaju detalje, vole da sebe istaknu u svemu, i teško se odriču strasti i kad vole i kad mrže³¹. (Iz

³¹ Šatobrijan u *Duhu hrišćanstva*, u trećoj knjizi Trećeg dela, posvećenog umetnostima i književnosti, analizira istoriju i dokazuje da moderni pisci iz raznih razloga nisu uspevali da je pišu. Usput se dotiče memoara. V. *Génie du christianisme*. Troisième partie. Beaux-Arts et Littérature. Livre troisième. Histoire. Chap. IV. „Pourquoi les Français n’ont que des Memoires“, in: *Oeuvres de M. Le vicomte de Chateaubriand*, Tome premier, *Le génie du christianisme*, Paris, Furne et Cie, 1840, str. 318-320, URL:

ovoga se može zaključiti da je za pisanje istorije potrebna širina i dubina uvida (a ne podrobnost i površnost), distanciranje i objektivnost.)

Ogisten Tjeri je nameravao da sastavi jednu istoriju Francuske u kojoj bi, radi što autentičnijeg prikazivanja prošlosti, poredjao **odlomke raznih memoara** i povezao ih svojim komentarom. Zagovarao je apsolutnu vernost izvornim tekstovima, u tolikoj meri da u svojim istorijskim radovima imitira i njihov starinski jezik³².

U predgovoru svoje veoma popularne *Istorije burgundskih vojvoda 1364-1477*, prve studije o srednjem veku koja je postala best-seler, Prosper de Barant 1824. ukazuje na jednu manu dotadašnje francuske istoriografije: ona ne ume da na dovoljno privlačan način pripoveda, iako su izvorni i zbivanjima savremeni dokumenti, na osnovu kojih se piše, „puni draži“. Ti izvorni dokumenti su upravo „memoari, prosta svedočanstva o prošlim vremenima“, u kojima dolazi do izražaja jedan specifično francuski ton, „naivan, a pronicljiv“. Memoaristu kao da zabavlja ono što je video, kao da je iznad onoga što pripoveda. Takav bi „opušten“ ton trebalo da ima i istorija, kaže Barant³³. Memoari su, dakle,

http://books.google.rs/books?id=VTMVAAAAMAAJ&printsec=frontcover&dq=chateaubriand+genie+du+christianisme&hl=sr&ei=0mA0T_XpIor0-gb5xZnsAQ&sa=X&oi=book_result&ct=book-thumbnail&resnum=8&ved=0CFsQ6wEwBw#v=onepage&q=chateaubriand%20genie%20du%20christianisme&f=false

³² „Quant au récit, je me suis tenu aussi près qu’il m’a été possible du langage des anciens historiens.“ (V. « Introduction », *Histoire de la conquête de l’Angleterre*, Tome premier, in : *Oeuvres de Augustin Thierry*, Paris, Garnier frères, s.a, str. 6.)

³³ « C’est une opinion assez généralement répandue, que les historiens français n’ont pas su rendre assez attachants les récits qu’ils ont compilés et rédigés d’après les documents originaux et contemporains. En même temps, on trouve, avec raison, beaucoup de charme dans ces documents eux-mêmes, dans ces mémoires, simples témoignages des temps passés. ... Juger et raconter à la fois ...; laisser au lecteur, comme à soi-même, son libre arbitre pour blâmer et approuver; allier une sorte de douce ironie à une impartiale bienveillance, tels

ne samo **validan istorijski izvor**, nego i **stilski i kompozicioni uzor za istoričara**. Oni su spontani produkt, „jezik stvarnosti i života“, naspram veštačkih tvorevina istoričara. Vrednujući memoare, Barant se poziva na antičku tradiciju još od Aula Gelija.

Medjutim, memoari ipak ostaju **samo gradja** za istoriju: po ovom autoru, nedostaje im opšti pogled, poredjenje sa sadašnjošću, moralna pouka i politički savet, pošto svedok priča samo ono što je mogao da vidi³⁴. Barant još ističe da su memoaristi ranijih vekova (kao i stari hroničari) brkali datume, iskrivljavali imena, premeštali ili ponavljali činjenice, sve u svemu – pravili grube greške, tako da se implicitno zaključuje da je neophodna istoričareva obrada i kritika tih izvora.

Adolf Tjer uvažava sećanja kao materijal za istoričarski rad, ali se distancira od uzajamnih mržnji memoarista, koje nikako da ugasnu (on ne dovodi u vezu verodostojnost sa stranačkom pristrasnošću). U „Predgovoru“ svoje *Istorije Francuske revolucije* kaže: „Možda je trenutak pre nego što akteri izdahnu najpogodniji za pisanje istorije [Revolucije]: možemo zabeležiti njihovo svedočanstvo a da ne delimo sve njihove strasti.“³⁵

sont les traits principaux de la narration française. » V. Prosper de Barante, „Préface“, *Histoire des Ducs de Bourgogne, 1346-1477*, in: *Philosophie des sciences historiques. Textes de P. de Barante, V. Cousin, F. Guizot, J. Michelet, F. Mignet...*, Presses universitaires de Lille, 1988, str. 69.

³⁴ « La connaissance des faits généraux n'est point donnée par le témoin, qui ne nous raconte que ce qu'il a fait, que ce qui s'est trouvé à portée de sa vue. Le soldat qui rapporte le récit d'un combat saura bien dire ce qui s'est passé sous ses yeux. Nous apprendrons de lui un épisode du champ de bataille; ses impressions et son langage nous seront un indice de l'esprit et de la composition de l'armée, des mœurs du temps, de la nature de la guerre; mais il ignore et ne peut nous faire savoir le plan général de la bataille. [...]. La victoire ou la défaite est à sa connaissance; leurs causes et leurs circonstances passent sa portée.» *Ibid*, str. 71.

³⁵ Adolphe Thiers, *Histoire de la Révolution française*, tome premier, Paris, Au bureau des publications illustrées, str. 2.

Istoričarskom stručnom zanimanju za memoare odgovara u istom periodu čitalačko, amatersko. Pjer Nora je u svojoj analizi istorije državičkih memoara zaključio da su periodi Restauracije i Julske monarhije bili „veliko doba memoara“, zato što se obnavljaju izdanja memoara iz prošlih vekova u kojima se prepoznaje jedna specifično francuska tradicija, ali i zato što se publikuje ogroman broj novih memoara³⁶.

Publika u prvoj polovini veka obožava, videli smo, sve što ima veze sa prošlošću: istorijske romane Valtera Skota ili Aleksandra Dime, istorijske drame, istorijske memoare svedoka prošlih epoha, istorijske studije romantičara. Pored toga, posebno je zanimaju nedavni, ali sporni periodi Revolucije i Carstva, u kojima se profilisala nova uloga pojedinca u nacionalnoj Istoriji. Istoričari dovode takodje u vezu francuski poraz i nacionalno poniženje 1815, sa potrebom da se uteha nadje u sećanjima na staru slavu i pobeđe.

O preobražaju čitalačkog ukusa svedoči uspeh velikih edicija memoara počev od dvadesetih godina veka, ali i ponavljana izdanja pojedinačnih memoara počev od 1815.g.³⁷. Biblioteke memoara

³⁶ Pierre Nora, „Les mémoires d’Etat : de Commynes à de Gaulle“, in: Pierre Nora (sous la dir.), *Les Lieux de mémoire*, t. II, La Nation, Paris, Gallimard, str. 363.

³⁷ Ovaj uspeh treba, doduše relativizovati podatkom da su i inače u to doba velike kolekcije bile najtraženija književna roba. Sociologija izdavaštva pokazala je da su, recimo, imućni skorojevići kupovali „na metar“ sabrana dela raznih pisaca, biblioteke velikih francuskih romana, pa i ... biblioteke memoara. Izdavači su obezbedjivali finansiranje sistemom pretplate čitalaca na odredjeni broj tomova. Isto tako, množe se edicije jeftinih knjiga, što se povezuje sa opismenjavanjem, demokratizacijom i industrijalizacijom štampe. V. Isabelle Olivero, *L’invention de la collection. De la diffusion de la littérature et des savoirs à la formation du citoyen au XIXe siècle*, Paris,

priredjuju ozbiljni historičari (pošto se smatra da su memoari ozbiljan i verodostojan žanr). Prva edicija obuhvatila je sto trideset tomova *Memoara vezanih za istoriju Francuske* (1819-1829), od kraja XII do polovine XVIII veka, i bila opremljena eruditskim kritičkim aparatom³⁸. Gizo uredjuje istovremeno dve biblioteke: francuskih memoara do XIII veka³⁹ (30 tomova, 1823-1835), te memoara o engleskoj Revoluciji u 25 tomova (1823-1825). Bervil i Barijer izdaju biblioteku memoara o Revoluciji (53 toma, 1820-1827, po CCFR; 65 tomova, po SUDOC; 1820-1839)⁴⁰. Mišo i Pužula izdaju *Novu zbirku memoara vezanih za istoriju Francuske od XIII veka do kraja Starog režima* (32 toma, 1836-39), itd⁴¹. Pored eruditskih, ima i drugih, manje ambicioznih edicija memoara (npr. Barijerov *Izbor memoara XVIII veka* u 12 tomova, 1846-1849).

Éditions de l'IMEC – Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme, 1999, 335 str.

³⁸ Poznata kao kolekcija *Petito-Monmerke*, po imenima urednika. Klod-Bernar *Petito* (Claude-Bernard *Petitot*), najpre minorni pisac, a onda priredjivač kapitalne antologije francuskog pozorišta u 23 toma, Rasinovih, Molijerovih, Servantesovih dela. *Petito* je bio **priznat** u svoje vreme i kao **istoričar**, zahvaljujući detaljnim objašnjenjima kojima je propratio memoare u svojoj ediciji.

³⁹ Ovo i nisu memoari u pravom smislu reči, nego hronike prevedene s latinskog.

⁴⁰ Koja je poznata i kao kolekcija braće *Boduen*, po imenu izdavačke kuće.

CCFR – Catalogue collectif de France; SUDOC - Catalogue du Système Universitaire de Documentation. Navodimo ove podatke na osnovu kataloga kao merodavnih izvora, jer se u literaturi mogu naći divergentne cifre.

⁴¹ Godine početka edicija nisu uvek pouzdane: prema katalogu BNF, prospekt za ediciju memoara o Revoluciji datira iz 1821, a XIX tom (!) – memoari gospodje *Rolan* – izašao je u okviru iste kolekcije 1820.

Damijen Zanon došao je, s tim u vezi, do zaključka da su „velike stručne zbirke pružile punu intelektualnu dostojnost kulturnoj potrebi za historijskim sećanjem posvećenim jednom skorašnjem periodu“.⁴²

Apokrifni ili pseudo-memoari takodje su cvetali jedno vreme (1827-1837). D. Zanon prikazao je dosta podrobno taj izdavačko-autorski fenomen, uglavnom prateći svojevrsnu enciklopediju književnih podvala Žozefa Kerara⁴³. Neki su se pisci, naime, na podsticaj dva pariska izdavača, specijalizovali za kompiliranje i senzacionalističku obradu historijskih anegdota, krađući i prepričavajući scene iz „pravih“ memoara ili na osnovu arhivskih istraživanja koja su za njih obavljali studenti. Ovakvi memoari pisali su se i grupno. Posebno je bila popularna edicija lažnih memoara kraljevskih ljubavnica. I poznati književnici su ponekad radi zarade učestvovali u takvim mistifikacijama. Šarl Nodije je, recimo, saradjivao na *Memoarima jedne savremenice* (1827-28) čija je navodna autorka bila Ida Sent-Elm, dok je Balzak navodno pisao u ime vojvotkinje d'Abrantes (1831-35).⁴⁴ U tim pseudo-memoarima ima toliko netačnosti i neverovatnih detalja da je Teofil Gotje autorku prekrstio u

⁴² U svojoj doktorskoj disertaciji koja je kasnije publikovana kao knjiga (mi smo konsultovali tezu). V. Damien Zanone, „Ecrire son temps: les Mémoires en France de 1815 à 1848“, Thèse de doctorat: Littérature française, Université Paris 8, 1997. Chap. I, „Les Mémoires entre 1815 et 1848: la prose d'une époque“, str. 52.

⁴³ Joseph-Marie Quérard, *Les supercheries littéraires. Galerie des écrivains français de toute l'Europe qui se sont déguisés sous des anagrammes, des astéronymes, des cryptonymes, des initialismes, des noms littéraires, des pseudonymes facétieux ou bizarres, etc*, Paris, Maisonneuve et Larose, 1845-1853 ; ovo zanimljivo delo, čiji naslov navodimo u celini zbog retko sretanih termina, dostupno je na sajtu Gallica u trotomnoj verziji : <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k2001436/f4.image.r=.langFR#>.

⁴⁴ Balzak je, čini se, učestvovao u publikovanju više memoara iz kolekcije braće Boduen. To ga je, recimo, inspirisalo za pripovetku sa tematikom iz Revolucije (« Un épisode sous la Terreur » o dželatru Sansonu koji je pogubio Luja XVI).

„Vojvotkinju od Abrakadabrantesa“⁴⁵. Da lavina pseudo-memoara ipak **nije umanjila kredibilitet** i popularnost žanra istorijskih memoara, pokazuje podatak da su tokom čitavog XIX veka ličnosti iz kulturnog i političkog života pisale memoare, često iz lukrativnih pobuda.

Uvažavanje memoara o Revoluciji ostavilo je traga i u mnogim **romanima**, u vidu priznatih ili nepriznatih pozajmica, na koje nije potrebno na ovom mestu podsećati.

⁴⁵ V. članak „Mémoires et journaux intimes. France / XIXe s“, in: Béatrice Didier (sous la dir.), *Dictionnaire universel des littératures*, Paris, PUF, 1994.

I. 3. MEMOARI O REVOLUCIJI KAO ISTORIJSKI IZVOR

Memoari o Revoluciji 1789. izuzetno su mnogobrojni. Istoričari Revolucije i početka XIX veka sačinili su tri bibliografije memoara grupisanih po periodu na koji se odnose: memoara o Revoluciji, o Napoleonovom dobu, te o Restauraciji⁴⁶. Mnoga od ovih sećanja prostiru se na dva ili sva tri perioda, pa je teško ustanoviti tačan broj memoara o Revoluciji. Sem toga, u ovim bibliografijama nalaze se i apokrifni memoari (bar poznatiji), kao i oni prevedeni sa stranih jezika, što treba oduzeti od zbira. Procene stručnjaka se kreću, zavisno od manje ili više restriktivnih kriterijuma, od oko pet stotina do hiljadu četiristo memoara. Veći deo memoara ne odnosi se na čitavu epohu Revolucije; polovina je štampana u knjigama, a polovina (oni kraći, ili iz pera nepoznatih ili lokalno poznatih ličnosti) u časopisima. Sasvim mali procenat je preštampan od kraja II svetskog rata na ovamo. Epoha najintenzivnijeg objavljivanja, po Alfredu Fjerou⁴⁷, bila je od 1820. do 1840, što znači odmah ili ubrzo po pisanju – tada su zaista i služili kao nezamenljiv istorijski izvor romantičarskoj generaciji istoričara. U Fijeroovoj bibliografiji osnovna kvalifikacija memoara jeste njihova verodostojnost ili neverodostojnost.

⁴⁶ A. Fierro, *Bibliographie critique des Mémoires sur la Révolution, écrits ou traduits en français*, Paris, Service des travaux historiques de la Ville de Paris, 1990; J. Tulard, *Bibliographie critique des Mémoires sur l'époque napoléonienne, écrits ou traduits en français*, Genève, Droz, 1991; G. de Bertier de Sauvigny, A. Fierro, *Bibliographie critique des Memoires sur la Restauration, écrits ou traduits en francais*, Genève, Droz, 1988.

⁴⁷ V. „Predgovor“ za navedenu bibliografiju.

Najznačajnije figure Revolucije uglavnom nisu ostavile autentične memoare (retki su oni koji su stigli da zapišu svoje svedočanstvo pre nasilne smrti). No, velika politička uloga i onako ne garantuje zanimljivost memoara.

Žan-Fransoa Fajar povezuje dinamiku objavljivanja datih memoara sa njihovim ideološkim usmerenjem: „Glavni memoari potiču od preživelih, od političara Ravnice, i bili su objavljeni pod Restauracijom u cilju iskupljenja i opravdanja pred monarhijom, ili su pak ostali neobjavljeni do velikog talasa publikovanja povodom komemoracije stogodišnjice 1789.“⁴⁸

Svi memoari o Revoluciji koje smo konsultovali (oko osamdeset) jasno se **ideološki odredjuju za ili protiv Revolucije**, ili bar za ili protiv nekih njenih faza i struja, tako da su u saglasju sa istorijskim studijama o Revoluciji pisanim u isto vreme. Uglavnom se bave tzv. „**velikim danima**“ i **velikim imenima**, opet slično istorijama Revolucije iz datog perioda. Memoari **parcijalne tematike** posvećeni su revolucionarnim tamnicama, tj. svedočenju o zatočeništvu, progonu i masakrima nezavetovanih sveštenika, emigraciji plemstva, vojnim pohodima (koje su opisali i obični vojnici i visoki oficiri). Što se njihove forme tiče, razmotrićemo je u poglavlju o francuskoj memoarskoj tradiciji.

Prilikom našeg čitanja raznih romantičarskih istorija Revolucije, memoari o Revoluciji se jesu pokazali kao glavni ili jedan od glavnih istorijskih izvora u njima. Što je pojedina istorijska studija “narativnija”, anegdotskija, to se istoričar češće poziva na određene

⁴⁸ V. članak „Mémoires sur la Révolution française“, in: J. Tulard, J.-F. Fayard, A. Fierro, *Histoire et dictionnaire de la Révolution française*, Paris, Robert Laffont, 1987.

memoare kako bi potkrepio svoj iskaz. Poneki historičar pritom objašnjava zašto u pojedinoj prilici poklanja veru jednim, a ne drugim memoarima, ali to deluje nategnuto (često nailazimo na tvrdnje tipa: “g. taj i taj je poznat kao istinoljubiv”). Pored memoara, kao izvor se navode *Le Moniteur universel* (glasilo vlasti od 1789, u kome su objavljivani zapisnici skupštinskih rasprava, bez komentara) i drugi listovi, a izuzetno retko pisma i usmena svedočanstva.

Podjimo približno hronološkim redosledom izdavanja ovih istorija: **Bolije** u svojim *Istorijskim esejima o uzrocima i posledicama francuske revolucije* (1801-1803) već navodi memoare gospodje Rolan, Dimurijea, Bujea, Bertrana de Molvila.⁴⁹ U uvodnim razmatranjima Bolije objašnjava da, iako se stalno govori da “našim potomcima treba ostaviti da pišu istoriju revolucije u Francuskoj”, on lično veruje da istorijske činjenice jamačno vernije pripoveda “pisac koji im je bio svedok nego pisac koji je samo slušao o njima”. Ubedjen je da “karakter i strasti ljudi koji su izveli revoluciju, moraju biti oslikani istinitijim bojama od strane onoga ko je poznavao te ljude, i sam video i iskusio učinke tih strasti, nego od strane njegovog praunuka, koji će o njima slušati naopako i na preskok...”⁵⁰ Bolijeovo uverenje može se uzeti kao **opšti credo** romantičarskih historiografa Revolucije. Istoriju, dakle, treba da piše (“**pripoveda**”) **svedok i učesnik, pisac i savremenik** (a ne historičar iz sledeće generacije).

⁴⁹ Claude-François Beaulieu, *Essais historiques sur les causes et les effets de la révolution de France, avec des notes sur quelques événements et quelques institutions*, Paris, Maradan, 1801-1803.

⁵⁰ *Ibid*, tom I, str. i. Bolije u nastavku poriče sopstvenu političku pristrasnost, svrstavajući se u « partiju » razuma. Zanimljivo je kako Bolije rezimira istorijske zakonitosti (ovo govori o duhu vremena, nevezano za filozofske koncepcije): « En composant cet ouvrage, j'ai voulu me placer sous les étendards de celui de la raison, non pas considérée comme déesse, mais comme émanation de l'intelligence suprême; j'ai voulu rattacher mes lecteurs au système qui m'a paru gouverner ce bas-monde depuis qu'il existe, c'est-à-dire au mouvement de la nature, régularisé par les lois sociales. » *Ibid*, str. ij.

Nekadašnji oficir, predstavnik plemstva u Skupštini državnih staleža koji se odmah priklonio trećem staležu, poslanik revolucionarnih skupština, zaboravljeni historičar **Tulonžon** je objavio *Istoriju Francuske počev od Revolucije 1789, napisanu na osnovu memoara i savremenih rukopisa*⁵¹, u kojoj koristi vojne memoare više nego kasniji historičari; navodi iz pojedinih memoara koje daje u okviru “dokaznog materijala” na kraju svakog toma umeju da budu veoma dugi (fragment iz memoara konventovca C.C. – 27 strana!⁵²).

Lakretel mlađi u svom *Istorijskom prikazu Francuske revolucije*, u delu o Zakonodavnoj skupštini iz 1801.⁵³, poziva se na Molvilove memoare. U delu o Direktorijumu⁵⁴ iz 1806. navodi Karnoove memoare⁵⁵

⁵¹ François Emmanuel Toulangeon, *Histoire de France, depuis la Révolution de 1789. Ecrite d'après les mémoires et manuscrits contemporains, recueillis dans les dépôts civils et militaires*, Paris, Treuttel et Würtz, 7 t, 1801-1810. «Memoari» iz naslova nisu samo naši historijski memoari, nego i razni službeni spisi i dopisi, kao i pisma i dnevnic.

⁵² V. treći tom navedenog dela (1803).

⁵³ Lacretelle jeune, *Précis historique de la Révolution française. Assemblée législative*, Paris, Onfroy, 1801 (an IX), XLVIII - 456 str, na sajtu books.google dostupno drugo izdanje (Paris, Treuttel et Wurtz – Onfroy, 1804).

⁵⁴ Lacretelle jeune, *Précis historique de la Révolution française. Directoire exécutif*, Paris, Treuttel et Wurtz, 1806, 2 toma. Medju korisnim izvorima za pisanje istorije, Lakretel navodi i skupštinske govore raznih poslanika.

⁵⁵ Lakretel navodi zapravo Karnoov memoar (u jednini). Lazar Karno je, kad je izgnan, napisao dva historijska memoara (odn. spisa, pošto je naslov u jednini), u kojima je demantovao optužbe na svoj račun iznete u jednom zvaničnom izveštaju o puču izvršenom 4. septembra 1797. (kada je Karno morao da pobjegne), i žestoko se izjašnjavao protiv bivših kolega, trojice Direktora („trijumvira“ Rebel, Barasa i La Revelijera-Lepoa). Prvi spis je iz 1798, naslovljen: *Réponse de L.N.M. Carnot, citoyen français, l'un des fondateurs de la République et membre constitutionnel du Directoire exécutif, au Rapport fait sur la conjuration du 18 fructidor, au conseil des cinq cents, par J.Ch. Bailleul, au nom d'une Commission spéciale*, većeg je obima (163 str.), ima u prvom delu formu teza (odgovora na lažne optužbe iznete u rečenom

i poziva se na više neimenovanih vojnih memoara. U opsežnoj *Istoriji Francuske revolucije*⁵⁶ iz 1824. isti pisac najpre objašnjava u uvodu da je želeo da piše istoriju onih perioda nacionalne istorije koje su “lični memoari **najbolje** osvetlili”⁵⁷, a u daljem tekstu se poziva na sećanja Bezenvala, gospodje de Stal, Ija (Hue), Bujea, Bertrana de Molvila, kao i na autore memoara koje ne imenuje.

Adolf Tjer u svojoj *Istoriji Francuske revolucije* (1. tom je iz 1823.) pominje kao referencu “gomilu memoara”⁵⁸, a poimence Bujea, Dimurjea, Ferjera, Lafajeta, Fromana, gospodju Kampan, Sujea, Puizea, Bertrana de Molvila, Maluea, Garaa, Barbarua, Napoleona. Lareveljer-Lepoa..., zapravo skoro sve memoare koji su do tada bili izdati. On daje i opširne izvode iz pojedinih memoara, u beleškama na kraju knjige. Tjer dosta koristi i citate iz štampe (*Ami du peuple, Journal des Jacobins*).

komisijskom izveštaju), a drugi deo je argumentativno-narativan pamflet (dakle, nije reč o kontinuiranom retrospektivnom pripovedanju dužeg vremenskog perioda). Drugi spis naslovljen je: *Second mémoire de Carnot* (Hamburg, 1799, svega 23 str.), u formi veoma kritičkih portreta i anegdota o revolucionarnim vodjama druge faze, čijom je zaverom Karno pao. Ni ovaj spis nema hronološki i narativni kontinuitet, tj. ne predstavlja prave memoare. Na osnovu njega i drugih Karnoovih spisa, priredjeni su *Istorijski i vojni memoari o Karnou*, u trećem licu, publikovani 1824. u ediciji istorijskih memoara o Revoluciji kod izdavača braće Boduen.

(Karnoove memoare iz revolucionarnog perioda ne treba brkati sa njegovim čuvenim „memoarom iz 1814“.)

⁵⁶ Charles de Lacretelle, *Histoire de la Révolution française*, Bruxelles, Pinchon de Broux, 2e édition, 1824.

⁵⁷ *Ibid*, str. V. Da Lakretel memoare smatra najboljim istorijskim izvorom dokazuje i kasnija opaska, povodom uzavrele atmosfere na dvoru u julu 1789: „Il n’était plus douteux pour personne qu’un coup d’état ne dût être frappé. Quelles en devaient être la force et l’étendue? Les **mémoires** de ce temps sont si stériles et si **rares**, qu’ils fournissent **peu de moyen d’éclaircir ce mystère**.“ (*Ibid*, str. 42)

⁵⁸ Adolphe Thiers, *Histoire de la Révolution française*, Paris, Lecointe et Durey, 1823-1828.

Medjutim, kako su tomovi *Istorije* odmicali (mi smo konsultovali devet), tako se autor sve manje pozivao na konkretne izvore.

Fransoa Minje u svojoj narativnoj istoriji Revolucije iz 1824, koja pokriva period do 1814, suprotno opštoj tendenciji koju smo uočili, gotovo da ne navodi memoariste (sem Napoleona i Tibodoa, ali za Konzulat i Carstvo)⁵⁹.

Luj Blan, koji istoriju Revolucije piše sa veće distance (1847), pominje razne memoariste Starog režima kada govori o tom periodu (npr. Sen-Simona, kardinala de Rea, Morelea, Dikloa), a za revolucionarni period se poziva na mnoge memoariste, pa i na jednog iz našeg izabranog užeg korpusa, koga nijedan drugi onovremeni istoričar nije uzeo u obzir (grofa de **Tijija**⁶⁰). Evo imena nekih od njih: gospodje di Ose i Kampan, **gospodja Rolan**, Puize, Marmontel, Sulavi, Bezenval, Baji, Barer, Klermon-Galerand, Ferijer, Mirabo, Žozef Veber, Rivarol, Levaser, Fonten, gospodja de Larošžaklen, gospodja de Bonšan, gospodja Sapino, gospodja de Žanlis, Šarlota de Robespjer, Tibodo, Luve, Gara, Dope, Barbaru, Bizo, Mejan, Kleber, Male di Pan, Gete...⁶¹ Ovaj autor ponegde suprotstavlja različite verzije kod memoarista, kao i tvrdnje istoričara (npr. Mišlea ili Baranta) i memoarista⁶². Opšti je utisak da polovinu

⁵⁹ François-Auguste Mignet, *Histoire de la Révolution française, depuis 1789 jusqu'en 1814*, Bruxelles, Méline, 1835 (prvo izdanje iz 1824).

⁶⁰ Masnim slovima obeležavamo, pored imena istoričara, i imena memoarista iz našeg užeg korpusa, koje proučavamo u drugom delu rada.

⁶¹ Louis Blanc, *Histoire de la Révolution française*, Paris, Langlois et Leclercq / Furne, 12 tomova, 1847-1862.

⁶² On to ovako obrazlaže u uvodnoj napomeni: „La Révolution française a été une grande bataille [...]. Or, comme cette bataille, au fond, dure encore, il ne faut pas s'étonner si son histoire n'a été écrite jusqu'ici qu'au point de vue du combat [...], de la ruse ou de la fureur. [...] prétendre écrire l'histoire de la Révolution française, c'est s'imposer la tâche, non seulement de **raconter les faits**, mais d'évoquer devant le **lecteur pris pour juge**, les témoins de ces faits, et là de les interroger un à un, de les confronter, **de peser leurs**

navedenih izvora u fusnotama predstavljaju memoari, a drugu polovinu zvanični dokumenti i članci iz revolucionarne štampe.

Mišle u svojoj istoriji Revolucije, objavljenoj u istom periodu (1847-1853), koristi memoare na više načina. U prvom tomu, kao drugi historičari, pripoveda anegdotu, a u fusnoti navodi izvor(e). U kasnijim sveskama preuzima scene iz memoara ne navodeći odakle ih je pozajmio; upoznat čitalac lako ih prepoznaje, tim pre što se memoaristino ime pojavljuje medju učesnicima scene. S druge strane, u fusnotama, koje su u kasnijim sveskama mnogo manje zastupljene, on poziva čitaoca da u vezi sa izrečenim pročita određene memoare⁶³. U Mišleovom korpusu su: Baji, Bezenval, Lenge (predrevolucionarni memoarista), Mirabo, Ferijer, Bertran de Molvil, Etjen Dimon, opat Gregoar, Lafajet, Dimurije, Monlozije, gospodja Kampan, gdja Lebren, **gospodja Rolan**, Luve, Barer, Rederer, Mersije di Roše, **Baras**, Gijon, Briso, Barnav, Šarlota de Robespjer⁶⁴, Diran (de Majan), gospodja de Larošzaklen⁶⁵ itd, ali i mnogo slabo poznatih kraćih svedočenja ...

Prosper de Barant u *Istoriji Nacionalnog konventa*⁶⁶ stalno u fusnotama navodi svoje istorijske izvore, ponekad dva-tri izvora za onu verziju događaja za koju se odlučio u glavnom tekstu; pored memoara, citira *Moniteur* i druge listove, pisma itd. Broj memoara koje navodi zaista je veliki. Njegovo pripovedanje zasniva se na svedočanstvu

témoignages, d'éclaircir leurs contradictions, de rectifier leurs souvenirs.“ (« Avis au lecteur », *Nav. delo*, t. I, str. I). Podvlačenje je naše.

⁶³ Jules Michelet, *Histoire de la Révolution française*, Paris, Chamerot, t. I (1847) - t. VII (1853).

⁶⁴ Memoari Robespjerove sestre su sumnjivog autorstva, ali se historičari njima služe i navode ih zbog neobičnih podataka koje ne nalaze na drugom mestu.

⁶⁵ Mišle se u svom pristrasnom tumačenju ne libi da memoare Vandejaca, koji ne idu u prilog Revoluciji, proglasi za čiste izmišljotine. Up. *Nav. delo*, t. IV, str. 288.

⁶⁶ Prosper de Barante, *Histoire de la Convention nationale*, Paris, Furne / Langlois et Leclercq, 6 tomova, 1851-1853.

sledećih autora memoara: Gara, **gospodja Rolan**, Lafajet, Luve, Barbaru, Ferijer, Bizo, Arman de la Mez, Rederer, Bertran de Molvil, gospodja de Larošzaklen, **Lavalet**, Veber, Buje, Klermon-Galerand, Dimurije, Napoleon, Levaser, sestra Luja XVII, Barer, I (Hue), Mejan, maršal Sen-Sir, Lombar de Langr, Kleber, Bolije, Benjo, Barer, maršal Žurdan, Robespjer⁶⁷, Tibodo, opat Remo, Arman de la Miz, vojvoda od Monpansijea, Danikan, Burijen, Fen, itd.

Pregled nekoliko poznatih istorija Revolucije nastalih u prvim decenijama XIX veka pokazao nam je da su memoari o Revoluciji zaista „služili za istoriju“ te epohe⁶⁸, kao primarni i nezamenljivi istorijski izvori. Bez obzira na proklamovani zahtev nepristrasnosti na obe strane, istoričari su ih birali i navodili shodno svojim ideološkim opredeljenjima, baš kao što su ih memoaristi pisali shodno svojim.

Profesionalni istoričari su ti koji određuju šta je u jednoj epohi istorično i šta je istorijska materija. Ali, i memoaristi u svojoj spisateljskoj praksi iskazuju šta je za njih istorija koja zaslužuje da se zabeleži, i na koji način se to može činiti. U epohi romantizma, kao što smo videli, pogledi istoričara i memoarista bili su u saglasju.

⁶⁷ Za koga mu ne smeta što su u pitanju apokrifni memoari.

⁶⁸ Aludiramo na izdavačko odredjenje u podnaslovu većine memoara tog doba: « mémoires pour servir à l'histoire de ... » .

II.

MEMOARI O REVOLUCIJI

U

FRANCUSKOJ

AUTOBIOGRAFSKOJ TRADICIJI

II. 1. UVOD

Memoari o Revoluciji sačinjavaju tematski jasno omeđen korpus tekstova, koji se može posmatrati u **užem** žanrovskom kontekstu francuske memoarske tradicije i u **širem** žanrovskom kontekstu istorije autobiografskih književnih formi.

Memoari su, kao vrsta, opisali zanimljivu putanju u sazveždju žanrova : njihovo je kretanje zavisilo i od promene internih poetičkih karakteristika, i od pregrupisanja drugih žanrova. Od XVI do XVIII veka pripadali su **istorijskom** žanru, a njihovu literarnost – koja je kasnije toliko proučavana - sami su autori memoara poricali. (Pored toga, već od kraja XVII veka memoarska forma kročila je u **narativnu fikciju romana** i tu se uspešno održala do danas.) U XIX veku bili su književna vrsta: **paraistorijska** (jer istorija dugo sebe podvodi pod književnost, a tek u drugoj polovini veka pod naučni model) i **autobiografska**. Danas su memoari **faktualna** vrsta i deo **autobiografskog** žanra u širem smislu (koji se još naziva ego-književnošću, ličnom književnošću, a na francuskom i « écritures du moi » - oblici pisanja o sebi), a u istorijskoj literaturi spadaju u tzv. “malu istoriju”. Najzad, memoari od osamdesetih godina prošlog veka spadaju u (vanknjiževni) etno-sociološki korpus **životnih pripovesti**¹.

Kako bismo sagledali odnos našeg korpusa memoara prema toj historiografskoj i književnoj tradiciji, podsetićemo na istorijat memoarskog žanra u Francuskoj, na njegovo približavanje srodnim vrstama (pre svega istorija, autobiografija i roman) i udaljavanje od njih,

¹ Francuski naziv : récits de vie.

na diversifikaciju samih memoara na podvrste, te na tematske i narativne crte koje ćemo moći prepoznati i u korpusu memoara o Revoluciji.

U tome ćemo se oslanjati na radove najznačajnijih proučavalaca; izbor rezultata koje ćemo ovde rezimirati uvek će biti vođen potrebama našeg daljeg istraživanja.

II. 2. MEMOARI SE IZDVAJAJU IZ ISTORIOGRAFIJE I DIFERENCIRAJU (XVI-XVIII vek)

II. 2. 1. Memoari, “memoarčići”, faktumi

Mark Fimaroli bavio se historijom memoarskog žanra, naročito u Francuskoj, koju mnogi smatraju kolevkom memoara². Rodjenje žanra smestio je u period 1555.-1570: upravo tada se u Francuskoj preispituju dotadašnji historijski spisi, protestantski pisci tragaju za historijskim pristupom koji bi vodio istini a ne pouci, a Fransoa Boduen sastavlja svoj čuveni *Methodus ad facilem historiarum cognitionem* (1566.g.) u kome od historičara zahteva nepristrasnost, upućenost u materiju i odvajanje od retoričkih i filozofskih uzora.

U krupnim crtama, memoari su, po Fimaroliju, nastajali kao **reakcija pojedinaca, najčešće plemića u kraljevoj službi, na neobjektivnost zvanične državne historiografije**³. Kralj je, naime, od istaknutih književnika naručivao historiju Francuske svog doba, u propagandne svrhe. Kraljevski historiografi bili su pristrasni i skloni praznoslovlju; umetali su izmišljene nacifrane govore historijskih ličnosti, a prećutkivali ili pogrešno tumačili stvarne događaje, Zamerali su im već tada što nisu prisustvovali događajima koje opisuju i što nisu

² V. Marc Fumaroli, *La diplomatie de l'esprit. De Montaigne à la Fontaine*, Paris, Gallimard, 1998. Fimaroli je tu naročito proučio memoare XVI, XVII i XVIII veka.

³ Članak “Memoari, iliti kraljevska historiografija na sudu” (« Les Mémoires, ou l'historiographie royale en procès »), preštampan u prethodno navedenoj antologiji, str. 217-246.

razumeli duh visokog plemstva koje bjele nacionalne bitke (naime, često su istoriografi bili iz redova sveštenstva).

Uzbudljiva, ukrasima bogata, tzv. ciceronovska istorija bila je predmet osporavanja već medju humanistima sredinom XVI veka: oni su ustanovili da pesnička mašta i panegirici ugrožavaju verodostojnost istorijskih štiva, ništa manje nego moralisanje, sujeverje i patriotizam. Zvanična istorijska disciplina je u XVI i XVII veku bila bliža retoričkoj veštini nego nauci. Mada je i dalje smatrana najvišim proznim žanrom (“genus orationis maxime”, ili «opus oratorium maxime», kako se govorilo od Cicerona nadalje)⁴, **istorija**, po mišljenju savremenika, ni krajem XVII veka još **nije imala dostojnog predstavnika** u Francuskoj, bilo da se poredi sa tadašnjim italijanskim istoriografima ili sa starorimskim nedostižnim uzorima.

Protiv retorike zvanične i školske istorije okrenuli su se, s jedne strane, istoričari **erudite** koji su se oslanjali na arhivske dokumente i grozili se isprazne rečitosti, a s druge – velikaši i vojskovođe koji su pisali **memoare** jednostavnim stilom. I jedni i drugi neguju kult Istorije i kult Francuske, “lidera” medju evropskim silama. Istorija Francuske, onako kako o njoj svedoče, jeste herojska, ravna grčkoj ili rimskoj epopeji. Memoaristi, uz to, svoja dela eksplicitno isključuju iz književnosti i odbacuju “sramno” zvanje pisca.

S druge strane, Istorija je bila normirana, kao i drugi klasicistički žanrovi. Medju njenim zvanično priznatim podvrstama – anali, hronike, komentari, žitija... - ne pominju se memoari. Najbliži žanrovski predak memoara jeste tradicionalni žanr istorijskog komentara (npr. Cezarovi *Komentari o Galskom ratu*). Memoari su nekakav žanrovski mešanac, za koji će se evropski teoretičari zainteresovati tek u XVIII veku, kada sve što dolazi iz Francuske bude zasluživalo pažnju.

⁴ Kao što je epopeja bila najviši poetski žanr.

Medjutim, to nezakonito (vanbračno) čedo već je u XVII veku imalo sjajne predstavnike⁵. Prema Fimarolijevom rečniku iz 1690.g, slava prinčeva, vojvoda, maršala i kancelara koji su ih pisali, kao i veličina njihovih podviga, doprinele su da se ime žanra počne pisati velikim slovom (“Mémoires”, za razliku od memoara kao službenih beleški, pripreme za neku studiju ili za sud). Fimaroli je prikazao, u klasičnom članku “Memoari na raskršću proznih žanrova”⁶, odnos između zvaničnog žanra Istorije i marginalnog žanra memoara u XVII veku. Zahvaljujući tome što memoari zvanično nisu pripadali književnosti (koja je tada sva retorički kodifikovana), njihovi autori imali su slobodu da svojoj težnji ka istini daju oduška na drugačije načine, te su u priličnoj meri uticali na historiografiju, tradicionalnu autobiografiju i roman.

Pošto u njima pisci-svedoci vode borbu za istorijsku istinu protiv historiografa, memoari imaju pretenziju da budu više od skice, pripremnog arhivskog dokumenta za pisanje sintetičkih Istorija. Obraćaju se sudu Potomstva, odnosno budućeg čitaoca. Stoga se memoaristi drže onoga što su doživeli i to pripovedaju jednostavnim jezikom; imuni na retoričke zahteve, ne teže eleganciji izraza, moralisanju ili dodvoravanju; da bi obezbedili verodostojnost, umeću iscrpne citate raznih zvaničnih dokumenata (pisama, ukaza, naredbi). **Istorijska istinitost** u memoarima stoji naspram aristotelovske, **književne verovatnosti**, i postiže se drugim sredstvima. Lično iskustvo i prirodni

⁵ Fimaroli podseća da je Filip de Komin (rodjen 1447, memoari iz 1524.) uzdizan kao prvi plemić koji je udružio koplje i pero, tj. sastavio memoare, i time utro put mnogobrojnim hrabrim i vrlim ratnicima da ih pišu. Zanimljivo je da je njegovo delo, ranije starinski nazivano *Chronique et Hystoire*, već u XVI veku objavljeno pod novim imenom: latinski prevod Kominovog teksta (iz 1545. g.) nosi u naslovu žanrovsko odredjenje *Komentari*, dok francuski tekst (iz 1552.) nosi naslov *Memoari*. Ovo govori o previranju unutar istorijskog žanra.

⁶ „Les Mémoires au carrefour des genres en prose“, *Ibid*, str. 183-215.

talenat za pripovedanje postaju zaloga istinitosti, a ne izveštečena rečitost i učenost (simptom neistinitosti). Ipak, dodajmo da ne treba misliti da su memoaristi neuki: u metadiskurzivnim odlomcima memoara XVII veka pominju se antički historičari (Plutarh, Salustije, Tacit, itd), Montenj i drugi.

Memoarima se u XVII I XVIII veku razračunavaju članovi parlamenata s monarhijom, katolici i protestanti, protivnički crkveni redovi, književne škole, galikanci i ultramontanci...

Aristokratski (junački) memoari kroz podvige i žrtve jednog izdanka veličaju čast čitave plemićke loze; rodonačelnik podseća na svoje zasluge i svodi račune s kraljem, ali piše i da bi služio za primer potomcima. Njegovo herojsko Ja razdvaja se na gordog vojskovođu i blagog, pobožnog pretka. Očinski ton (obavezan u uvodnom delu) razlikuje se od suvoparnog pravničkog tona koji srećemo u **memoarima sudija** članova parlamenata. Aristokratski ton je samosvojan, ličan, daleko od pompeznog visokog stila zvanične Istorije. Tako se preko memoara radjaju uslovi za nov način pisanja Istorije.

Pod apsolutnom vlašću Luja XIV ratničko plemstvo sve je više sapeto i preobražava se u dvorsko: umesto bojeva, u **dvorskim** memoarima se opisuje mondenski život, a stil se pozajmljuje iz otmene konverzacije, tog cveta francuskog duha. Pri tome, pod uticajem jansenizma i Por-Roajala, plemići guše svoju stalešku oholost. Izgleda da je prevod *Ispovesti* sv. Avgustina 1650. tu odigrao veliku ulogu. Muškarci i žene koji tada ostavljaju memoare, obraćaju se Bogu bez retoričke visokoparnosti, krotki su i okreću se introspekciji. Nezahvalnost kralja i dvora bleđi pred nadom u Božju milost i spasenje, a motiv smrti jeste brana bujici dogadjaja, spletke, anegdota i portreta sa dvora. Fimaroli ovu potkategoriju dvorskih memoara naziva “memoarima **avgustinovske inspiracije**”.⁷ Najzad, u istom periodu javlja se jedna

⁷ *Nav. delo*, str. 209.

forma memoara čiji razočarani autori (autorke) sabiraju iskustva i priznaju životni neuspeh; oni iznose događaje bez retoričkih ulepšavanja, bez elemenata čuda, klasicistički uzdržano. To je donekle karakterisalo memoare od početka, a sada će se preneti na pripovedanje u romanu.⁸ Romaneska verovatnost od tada će potpuno isključiti čudesno, i baziraće se na podražavanju memoara, na njihovoj “delimičnoj i nesavršenoj istinitosti”. Ne moramo se baš složiti sa Fimarolijevom genealogijom modernog romana, ali je uticaj memoara na književnost nepobitan. Ovim opširnim osvrtom želimo da najavimo mnoge velike teme i elemente memoara o Revoluciji, koji su već bili razradjeni u XVII veku: **istorijska istinitost, lično herojstvo i egzemplarnost, kultura nacije, status pisca, intertekstualnost, model pripovedanja**, itd.

Memoarima je u XVII veku suprotstavljena jedna druga istorijska vrsta – **istorijice** (*historiettes*): to su “memoarčići” (“petits Mémoires”, kako ih je nazvao Talman de Reo), nepovezan niz kratkih istorijskih svedočanstava o raznim ličnostima i događajima. Kada se povežu u kontinuiranu naraciju, istorijske priče postaju memoari.⁹ Videćemo da

⁸ “U drugoj fazi, ljudi su se zasitili herojskog romana, hibridne forme koja se veštački vezivala za estetičke himere [visokih žanrova epopeje i Istorije], te se roman okreće jedinoj istorijskoj prozi koja je stvarno postojala i koja je raspolagala čvrstom zalogom istinitosti, memoarima. Oni nisu predstavljali ni uzvišenu i egzemplarnu istinu idealne Istorije, ni visoki stil koji je trebalo da je ukrasi; pisani u srednjem stilu, lišeni ukrasa, prikazivali su jednu parcijalnu istinu, ali ta istina imala je prednost da postoji, da se u nju dâ poverovati...” *Ibid*, str. 211.

⁹ V. Gédéon Tallemant des Réaux, *Les Historiettes. Mémoires pour servir à l'histoire du XVIIe siècle*, précédée d'une notice sur l'auteur, augmentée de passages inédits, et accompagnée de notes et d'éclaircissements par M. Monmerqué, 10 tomova u 5 sv, Paris, Garnier frères, 1861.

fragmentarnost i diskontinuiranost pripovedanja u XIX veku neće biti prepreka da se « memoarčići » svrstaju u Memoare.

U svojoj studiji o poetici memoara u drugoj polovini XVII veka, Emanijel Len ih posmatra manje u istoriografskoj, a više u književnoj perspektivi¹⁰. Rezimiraćemo njene zaključke: memoara u 3. licu tada je sve manje. Memoaristi naglašavaju da pišu o **sopstvenom** životu; pošto je svaki život poseban, drugačiji, to zahteva specifičan pristup. Podražavanje zadatih formalnih modela ne smatra se dobrodošlim. Takodje, oholost plemića koji pišu memoare ne trpi poetičke stege, niti zvanje književnika, koje iz poštovanja norme proističe. Na drugoj strani, u istom periodu normativna poetika memoare ne priznaje i ne prihvata u zatvoreni sistem žanrova. Taj neprijateljski uzajamni odnos memoarista i klasicističke poetike doveo je do procvata memoara (slično se objašnjava i uspeh romanesknog žanra).

Pošto se norma koja važi za priznate žanrove *a priori* odbija, stvaralačka sloboda treba da iznedri nov model diskursa. Memoaristi će prigrliti model konverzacije. Ugledaće se na pojedine memoariste koje smatraju izuzetnim (ne priznajući da žanr kao celina ima svoja pravila). Zato će poetika memoara dugo ostati na nivou implicitne i otvorena za promene.

U memoare mogu da se uključe tekstovi drugih književnih vrsta – maksime, portreti, pohvale, posmrtno besede, pisma, žitija. Bez obzira na užu namenu teksta (lična, porodična, javna), želi se postići prijatnost i korisnost (poučnost). Memoarista se trudi da održi privid spontane komunikacije s čitaocem, pa mu izlaže teškoće pisanja. Kroz traganje za

¹⁰ V. Emmanuelle Lesne, *La poétique des Mémoires (1650-1685)*, Paris, H. Champion, 1996, 477 str.

ličnim izrazom memoarista potvrđuje svoju nezavisnost i individualnost. On se ogradjuje od retoričnosti Istorije, a time, pokazuje autorka, i od političkog apsolutizma.

Introspektivnost je u XVII veku još u znaku preispitivanja svog odnosa sa Bogom; zato je retka u memoarima. Memoarista se malo zadržava na svom unutrašnjem životu; on sebe analizira kroz postupke prema drugima, kroz svoje ponašanje u javnosti. Ako u memoarima ima psihologije, ona se odnosi na druge, izuzev kad memoarista opisuje retke trenutke u kojima su ga savladale „strasti“, kad je izgubio kontrolu nad sobom. Toposi memoarskog diskursa su: genealoški rezime, pripovedanje detinjstva, obrazovanja, te situacija u kojima dolaze do izražaja memoaristine visoke moralne norme.

Fimarolijev avgustinovski tip memoara u ovoj studiji naziva se **duhovnim**, ili **memoarima o preobraćanju**; oni su preludijum za drugi život, memoarista se definitivno odvraća od sveta i traži Boga u sebi. **Mondenski** memoari su, pak, rasonoda, samo privremeno odvajanje od sveta. Pisanje „istorije“ nije ništa drugo no alibi za pisanje o sebi, inače nedozvoljeno. Najzad, istorija jeste ispoljavanje Božje volje, ali u memoarima se naznačava odgovornost pojedinca u istoriji.

E. Len u svojoj studiji, pored uobičajenog razlikovanja **vojnih**, **ratničkih** ili junačkih memoara, memoara **sudskog plemstva**, **istorijskih** memoara (o istorijskim zbivanjima, bez određene ličnosti u fokusu) naspram **ličnih** memoara, **galantnih** memoara (o ljubavnim avanturama), uvodi termin „**pred-autobiografski** memoari“. To su oni „najintimniji“ memoari u kojima pisac ne teži istorijskoj inteligibilnosti nego ličnoj, u kojima smisao memoaristinog života nije unapred zadat istorijskim zbivanjima nego ga on doseže kroz pisanje.

Ova studija je dragocena zato što se bavi memoarima u celini njihovog teksta, istražuje poetiku ne samo na osnovu iščitavanja parateksta i metatekstualnih odlomaka, na kojima se većinom baziraju ostale analize. Rezultate do kojih je došla E. Len imaćemo u vidu u našoj

analizi, kako bismo utvrdili šta se sa pojedinim formalnim odlikama i tematskim toposima desilo u kasnijoj episi.

U sintetičkom prikazu daljeg razvoja memoarskog žanra postoji, možda i zbog retrospektivne iluzije, ideja o „**autobiografizaciji**“ **memoara** u XVIII veku. Tzv. moderna autobiografija rodila se posle 1760, sa Rusoovim *Ispovestima* (objavljenim 1782. i 1789), a njenu prethodnicu istoričari književnosti prepoznaju i u memoarima.¹¹

Medjutim, jedan od specijalista za memoarski žanr, Frederik Brio, u svojoj studiji o memoaristima Starog režima¹² odbija da govori o takvoj evoluciji žanra od XVII veka do Revolucije, tvrdeći da se uslovi pisanja o sebi nisu promenili u XVIII veku, te da bi bilo nadobudno videti postepeno otkrivanje autobiografije u sledu memoara¹³

¹¹ Nećemo se ovde zadržavati na **poznatim merilima za razgraničenje memoara i autobiografije**. Upućujemo na radove Filipa Ležena (v. npr. odeljak „Opposition avec les mémoires“ revidiranog izdanja monografije *L'Autobiographie en France*, A. Colin, 1998, str. 10-16). Up. takodje skraćen, ali pronicljiv uvid koji daju: Jacques Lecarme, Eliane Lecarme-Tabone, *L'Autobiographie*, Paris, A. Colin, 1999, str. 47-49. Zgodno je odredjenje da autobiografija prikazuje čoveka kao celinu, njegov javni i privatni život, dok memoari dele čoveka na odsečke, te prikazuju jednu njegovu ulogu ili aspekt života (str. 49). Autobiografija prikazuje izuzetno biće u odnosu na svoju epohu; memoarista sebe prikazuje kao **egzemplarno biće, tipično** za svoju generaciju i epohu. Zato se podrazumeva da memoari imaju odredjenu društvenu važnost.

¹² V. Frédéric Briot, *Usage du monde, usage de soi. Enquête sur les mémorialistes d'Ancien Régime*, Paris, Seuil, 1994, 301 str.

¹³ „... il serait fort vain d'essayer de voir dans leur succession une révélation progressive et cumulative qui irait son petit bonhomme de chemin (l'autobiographie par exemple, ou le moi...). Rien ne prouve qu'ils nous

Ipak, novina u žanru ima. Pored znamenitih ličnosti, koje po svom poreklu i položaju „imaju pravo“ da govore o sebi, sada i anonimni građani, sitni plemići, pustolovi pišu memoare o svom životu (ranije su ih pisali ako su živeli u senci istorijski znamenite ličnosti o kojoj su svedočili). Tako aristokratski memoari još preovladjuju u prvoj polovini veka, „prežvakavajući“ vladavinu Luja XIV; u drugoj polovini bivši „autsajderi“ pišu o svom društvenom usponu.

Sentimentalizam i individualizam kao odlike mentaliteta čoveka prosvetljenosti odrazile su se na pisanje uspomena. U novom tipu memoara nije reč o državnim pitanjima, o velikim bitkama i bunama; ako se, na primer, govori o spletkama na dvoru, cilj nije samo moralna osuda, već ima uživanja u lukavstvu i nadmudrivanju; ton i zanimanja memoariste su manje jednolični. Memoari sada izazovno (a ne ponizno) prikazuju unutrašnji život, prvi član u dihotomijama: privatno - javno, subjektivno – objektivno, Ja - spoljni svet, i sl. (ovo su česti parovi u teorijskim opisima autobiografije). Ima memoara koji uopšte nisu nastali kao obraćanje bilo kom čitaocu ili Bogu, nego samom sebi: čin pisanja je intiman. (Ako se posredna i odložena komunikaciju s čitaocem uzme kao jedan od kriterijuma za razlikovanje autobiografije od memoara, Rusoove *Ispovesti* su delimično memoari jer ih je čitao javno, kao što su radili stariji memoaristi.¹⁴)

Dok je ranije memoarista morao, makar deklarativno, da se pomiri sa starenjem, gubitkom moći i snage, životnim neuspehom – zato što je to Božja volja, sada se proteklo vreme iskreno posmatra sa žaljenjem, pa afektivna memorija boji nostalgijom i čarolijom najobičnije životne situacije i preobražava ih u događaj.

conduisent „tout naturellement“ à un: enfin, Rousseau vint...“, *Nav. delo*, str. 15.

¹⁴ V. Michel Delon, Robert Mauzi, Sylvain Menant, *Histoire de la littérature française. De l'Encyclopédie aux Méditations*, GF Flammarion, 1998, str. 255.

Dakle, događaj, tj. ono što se smatra dostojnim zapisivanja, se je redefinisao, te široko prevazilazi domen političke istorije. Istoričari književnosti dovode u vezu usvajanje filozofske doktrine senzualizma sa pojavom da se u memoarima i prvim autobiografijama naglašavaju spoljašnji uticaji na rano formiranje ličnosti (u detinjstvu) i njen potonji uspeh ili neuspeh u životu.

Memoari o Revoluciji nastali početkom XIX veka zadržaće većinu navedenih karakteristika.

U XVIII veku cveta još jedna forma memoara, koja na sasvim drugi način teži intimizaciji: u vidu afektivnog poistovećenja čitaoca sa protagonistom, a ne pripovedača sa svojim prošlim Ja. To su tzv. **sudski memoari** (mémoires judiciaires) ili **faktumi**, u kojima jedna od strana u nekom sudskom sporu (tuženi ili tužitelj) izlaže široj javnosti svoje argumente i dokaze sebi u prilog. Bili su promenljivog obima (do 200 strana), sa striktnom dvodelnom formom ("činjenice" posle kojih sledi strankina argumentacija).

Američka istoričarka Sara Mejza proučila je faktume, posebno popularne u poslednje dve decenije pred Revoluciju¹⁵. Prvobitno su ovi pledoajei bili namenjeni samo sudijama: branilac date stranke uručuje ga

¹⁵ V. Sarah Maza, « Le tribunal de la nation : les mémoires judiciaires et l'opinion publique à la fin de l'Ancien Régime », in : *Annales, Economies, Sociétés, Civilisations*, janvier-fevrier 1987, n° 1, str. 73-90. Istoj temi posvetila je monografiju (koju **nismo** imali prilike da konsultujemo) : *Private Lives and Public Affairs: the Causes Celebres of Pre-Revolutionary France*, University of California Press, 1993. Konsultovali smo prikaz francuskog prevoda knjige (Patrice Peveri, « Sarah Maza : Vie privée, affaires publiques. Les causes célèbres de la France prérévolutionnaire », in : *Annales, Histoire, Sciences sociales*, 2002, vol. 57, n° 6, str. 1708-1710).

sudiji kao rezime procesa jer sudska procedura onog vremena nije predviđjala završnu reč advokata. Kasnije su davani na uvid pariskoj čaršiji, pa i šire. Rečit je primer „afera sa kraljičinom ogrlicom“: tvrdi se da je faktum umnožen u 20.000 primeraka, koji su za sitne pare ili čak besplatno deljeni čitalastvu. Važan faktor popularnosti sudskih memoara bio je u tome što nisu podlegali cenzuri, a procesi su najčešće vodjeni između nekog pripadnika povlašćenog plemstva i nekog predstavnika obezvlašćenog trećeg staleža. Tako su od privatnog spisa sudski memoari postali javni, uključivši se u goruće političko i pravno pitanje odnosa između klasa. Pošto su ih sastavljali advokati jedne od strana u sudskom sporu ili drugi sudu bliski pisci, ovi pamfleti su, po jeziku i stilu izlaganja, po načinu argumentacije, odražavali pravnu i političku misao onog doba i najavili revolucionarnu retoriku; takodje su pretrpeli uticaj književnog diskursa građanske drame.

Stranka se prikazuje kao žrtva protivnika, ali i sistema. Pošto su u formi autobiografskog pleoajea koji u prvom licu ona navodno sama piše, faktumi premošćuju jaz između javne i privatne sfere. Privatni spor postaje javni i dobija društveni značaj, u težnji da se izjednače prava raznih staleža pred zakonom. Autorka zaključuje da se tih godina u pravnim i političkim raspravama uobičajilo pozivanje na autoritet javnog mnjenja, prilično fiktivne publike, kao na nekakav pandan kraljevskom apsolutističkom autoritetu. To javno mnjenje otvara se od dvorske elite i državnih struktura (koji su dotad imali monopol na javnost) ka sve širim krugovima društva, tj. građanima. Banioci stranaka iz trećeg staleža zastupaju tezu da jedino obelodanjivanje istine može sprečiti intrige i zloupotrebe u sudskom postupku, koji se inače vodi iza zatvorenih vrata. Sama činjenica da stranka objavljuje svoj slučaj navodno predstavlja garanciju da govori istinu i da je u pravu ili nevina.

Za vreme Revolucije, većina optuženika će, čekajući sudjenje, sastavljati kraće podneske kojima će pokušati da se odbrane. Ovi podnesci su najvećim delom sačuvani u arhivama i predstavljaju izuzetno zanimljiv i slabo istražen korpus.

O **samoodbrambenom** aspektu memoara i drugih autobiografskih spisa pisala je i Žizel Matje-Kastelani¹⁶, objašnjavajući da je tu u pitanju suštinska struktura zapadne svesti koja se stalno bori sa grehom i kaznom. Ova autorka prepoznaje fascinaciju sudnicom i pozornicom u autobiografskom diskursu od antike do XX veka, pa i u Šatobrijanovim *Zagrobnim memoarima*.

¹⁶ V. Gisèle Mathieu-Castellani, *La scène judiciaire de l'autobiographie*, Paris, PUF, 1996, 230 str.

II. 2. 2. Memoarski roman

Podsetimo, na kraju, da memoari u književnosti “žare i pale” od kraja XVII veka, ne kao faktualna autobiografska, nego kao fikcionalna vrsta. O medjusobnoj zavisnosti memoarskog romana i memoara mnogo je pisano; uticaj je istražen u oba smera.

Rene Demori¹⁷ je, na primer, u svojoj analizi odnosa memoarske književnosti i **fikcije**, datirao nastanak memoara kao vrste u Francuskoj u period posle 1516, kada istorija prerasta u književni žanr. Po njemu, ta “moderna” koncepcija istorije podrazumevala je uglavnom moralisanje, retorstvo i nemar prema tačnosti. Memoari su često bili pisani u 3. licu i posvećeni samo političkim i vojnim događajima. Demori analizira korpus memoara nastalih u periodu od Verskih ratova (druga polovina XVI veka) do Fronde i pokazuje da je politička hiperaktivnost protagonista morala potonjem čitaocu iz apsolutističkog doba Luja XIV izgledati sve manje realna i zamisliva, dakle – izmišljena, kao da čitaju roman. Produžujući svoju analizu na sledeći književni i istorijski period (druga polovina XVII i prva četvrtina XVIII veka), Demori pokazuje da su istorijski memoari postepeno prestali da se čitaju kao istorijski dokumenti. I pisci i čitaoci pristupali su im kao da je u pitanju romaneskna fikcija, zahvaljujući književnim postupcima preuzetim iz romaneskne prakse. Apokrifni memoari još više su se približili fikcionalnoj strani, da bi na kraju romanopisci preuzeli formu memoara i s punim pravom u nju zaodevali zaplete svojih romana¹⁸.

¹⁷V. René Démoris, *Le roman à la première personne. Du classicisme aux Lumières*, Genève, Droz, 2002 (novo izdanje), odeljak “La période classique (1660-1680)”, str. 59-126.

¹⁸ O ovakvom razvoju memoarske forme krajem XVII i početkom XVIII veka, od faktualnog do fikcionalnog žanra, pisali su, razume se, i mnogi drugi istoričari francuske književnosti sedamdesetih i osamdesetih godina XX veka. Klasična je studija Mari-Terez Ip, u kojoj autorka pokazuje da između autentičnih memoara i romana koji ih podražavaju ima toliko sličnosti da ih je

Nesumnjivo je postojao i povratan uticaj romana i drugih fikcionalnih žanrova, kao što su epopeja i drama, na referencijalne autobiografske žanrove.¹⁹ Krajem XVIII veka, taj uticaj je presudan u Rusoovim *Ispovestima*, ali i u memoarima jednog Kazanove, pisanim po uzusu libertenskog i avanturističkog romana.²⁰

Memoari o Revoluciji a priori odbijaju rodjačku vezu s fikcionim žanrom romana, svojom zakletvom da će govoriti « istinu i samo istinu » ; roman se krajem XVIII veka tradicionalno još shvata kao izmišljotina²¹. No, subjektivna istina višeg reda kojoj teže mnogi posle Rusoa, ovaplotiće se u *Zagrobnim memoarima* ili u pojedinim izrazito ideologizovanim memoarima iz našeg korpusa – preko retoričkih i narativnih strategija koje prepoznajemo kao romaneskne.

teško razlikovati: od romana se zahteva istorijsko dokumentovanje i realističnost. Istorija koju te dve vrste tekstova stvaraju podjednako je idealizovana i imaginarna. V. Marie-Therese Hipp, *Mythes et réalités: enquête sur le roman et les mémoires (1660-1700)*, Paris, Klincksieck, 1976, 585 str.

¹⁹ Na primer, na memoare kardinala de Rea krajem XVII veka, ili još ranije, na memoare Margerite Valoa.

²⁰ Rezime novih čitanja Rusoovog i Kazanovinog dela, kao vidova fikcionalizacije autobiografskog Ja, videti u: Jean-François Perrin, „Fictions de soi : Rousseau & Casanova, deux stratégies d'écrivain au XVIIIe siècle“, *Acta Fabula*, Notes de lecture, URL : <http://www.fabula.org/revue/document6845.php>

V. takodje, o tri žanrovska horizonta – memoari, ispovesti i roman - prema kojima se upravlja Kazanova u svojim memoarima, u: Cyril Francès, „Bilan et perspectives sur le genre des mémoires à la fin de l'Ancien Régime: *L'Histoire de ma vie* de Casanova“, in: Jean-Jacques Tatin-Gourier (sous la dir.), *La réception des mémoires d'Ancien Régime: discours historique, critique, littéraire*, éd. Le Manuscrit, 2009, str. 171-201.

²¹ Setimo se Sadove definicije romana iz 1800. g: “On appelle roman, l'ouvrage fabuleux composé d'après les plus singulières aventures de la vie des hommes.» (Sade, *Une Idée sur les romans*, http://fr.wikisource.org/wiki/Une_Id%C3%A9_sur_les_romans).

II. 2. 3. Memoarima srodni autobiografski žanrovi (autobiografija, sećanja, dnevnik)

U svojoj studiji o autobiografiji²², Džordž Mej²³ se osvrnuo na **fluktucije termina i sadržaja memoara u drugoj polovini XIX veka**, ističući njihovu « gostoprimljivost » i « plastičnost » (lako uključivanje drugih književnih vrsta i prilagodjavanje piščevom projektu); ukazao je na to da su, suprotno današnjoj situaciji, oni bili širi pojam od autobiografije, koja tek počinje da se izdvaja. Prema *Velikoj Enciklopediji* iz 1896, memoari u užem smislu nazivani su istorijskim, a autobiografije « književnim » memoarima²⁴.

U memoarskoj literaturi Mej razlikuje “pripovest o onome što je neko **video** ili čuo, o onome što je **učinio** ili rekao, te o onome što je neko **bio**”, gde bi se treće odredjenje odnosilo na autobiografiju. Šatobrijanovi *Zagrobni memoari* prikazuju tri autorove karijere, kojima odgovaraju tri pomenuta projekta²⁵. Granice izmedju memoara i autobiografije su mutne i subjektivne; sve se više izmiču, što ih mi više tražimo, zaključuje Mej. On objašnjava da jedan memoarski projekat može da se tokom pisanja izrodi u autobiografski **mimo piščeve namere**.

²² Georges May, *L'autobiographie*, Paris, PUF, 1979, pogl. « Autobiographie et mémoires », str. 117-128.

²³ Ili Me, jer je rođen u Francuskoj i pisao isključivo na francuskom, ali je živeo u SAD.

²⁴ Mej ilustruje nekadašnju podređenost autobiografije širem žanru memoara citatima definicija iz rečnika i enciklopedija, kao i Verlenovim tobožnjim memoarima iz 1886. V. Mej, *Nav. delo*, str. 118. Termin “autobiografija” anglosaksonski pisci uveliko koriste od 1840-ih, a francuski će se na njega odvažiti tek vek kasnije, tvrdi Mej, ispitavši naslove raznih objavljenih sećanja.

²⁵ Karijera putnika i vojnika spada, po Meju, u ono što je “video i čuo”, politička karijera spada u ono što je “uradio”, a književna – u “ono što je bio”.

Ovo prelivanje između **spojenih sudova memoara i autobiografije u XIX veku** značajno je za ispitivanje odnosa javne i privatne sfere u našem korpusu.

Moramo na ovom mestu, preciznosti radi, podsetiti da su Mejevi nalazi u vezi sa afirmisanjem autobiografije (i Voazinovi²⁶, jer se Mej na njega poziva) u međjuvremenu donekle korigovani²⁷ Međutim, suština Mejeve analize i dalje je na snazi. Šatobrijanovi *Zagrobni memoari* ostaće i u kasnijim proučavanjima najnavodjeniji i najpristupačniji primer žanrovskog mešanca memoara i autobiografije.

Razgraničenje memoara i **ličnog dnevnika** počiva na **vremenskoj distanciranosti** memoariste od predmeta pisanja, koje nema u svakodnevnom (ili redovnom) beleženju svežih utisaka. Skraćena perspektiva u dnevniku dovodi do toga da se ista pažnja poklanja događajima koji će se naknadno pokazati kao krupni i onima koji će

²⁶ V. Jacques Voisine, "Naissance et évolution du terme littéraire « autobiographie »", *La littérature comparée en Europe orientale*, Budapest, Akademiai Kiado, 1963, navedeno prema Meju, str. 118

²⁷ V. Pierre-Marie Héron, «L'écriture de soi aux frontières des genres», *Dalhousie French Studies*, vol. 28, Fall 1994. Eron se tu poziva na definiciju autobiografije iz jedne enciklopedije koja prethodnim autorima izgleda nije bila poznata (Artaud de Montor (dir.), *Encyclopédie des gens du monde ...* iz 1833, članak « Autobiographie », tome second, seconde partie - Ass-Bao, str. 569, sada dostupan na URL : <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k215527w/f172.image.r=autobiographie>), iz koje se jasno vidi da je novi žanr već priznat u Francuskoj i da stoji u opoziciji sa žanrom memoara. **Prvi primer** koji se u tom članku daje za memoare koji delimično postaju autobiografija jesu **memoari gospodje Rolan**. Eron je, inače, pokazao jako zanimljivom analizom da Šatobrijanovi memoari pripadaju i žanru autoportreta (v. «L'autoportrait en jeu dans *Mémoires d'outre-tombe* », *Romantisme*, N° 81, str. 51-60.)

ostati bez bitnih posledica, kako u privatnom, tako i u javnom životu. Druga važna razlika sastoji se u tome što je dnevnik diskontinuiran, a tekst memoara prividno **kontinuiran**.

Pošto memoarista često - skoro nužno - piše na osnovu svojih dnevničkih beleški, može se za svakog pojedinog autora postaviti pitanje u kojoj meri ih preradjuje, odnosno naknadno ugradjuje iskustvenu perspektivu. Ima slučajeva da memoarista prepisuje neizmenjen odlomak dnevnika i to naglašava u metadiskurzivnom komentaru, kako bi postigao realističnost i utisak neposredovane istinitosti.

Što se diskontinuiranosti teksta tiče, ona se u memoarima smatra potpuno neprihvatljivom: ako i postoji u prvobitnoj verziji koju je autor ostavio, smatra se da je to posledica nedostatka vremena ili truda, odnosno da su to fragmenti jednog celovitog (neispisanog) teksta koje treba ponovo povezati. Za taj posao će se pobrinuti priredjivači teksta za štampanje, bez ikakve griže savesti. (Druga mogućnost jeste da se manje ili više „iskidan“ tekst objavi pod naslovom „**sećanja**“.)

Tradicionalno, memoari su aristokratske provenijencije, a dnevnik gradjanske. Beatris Didije²⁸ je skicirala žanrovske pretke intimnog dnevnika²⁹ i ukazala na računovodstvene knjige ili dnevnik domaćinstva („livres de raison“) i hronike koje su gradjani vodili u XV i XVI veku. Rane forme ličnog dnevnika se i u Engleskoj vezuju za gradjanski sloj.

No, kraj XVIII veka je period procvata autobiografske književnosti – ispovesti, ličnog romana i dnevnika. Tada se u svim slojevima širi običaj vodjenja dnevnika – autorka za pionire uzima jednog plemića i

²⁸ V. Béatrice Didier, *Le journal intime*, Paris, PUF, 1991, 2. izdanje.

²⁹ U nazivu ove autobiografske vrste reč „intiman“ ima ulogu da je „orazličič“ od žurnalističkog dnevnika, a ne da obaveže na pisanje o intimi. Kao što pokazuje Beatris Didije u svojoj monografiji, „unutrašnjost“ o kojoj dnevnik govori neodvojiva je od „spoljašnjosti“ i svodi se na pogled jednog Ja koji tekstu daje kontinuitet i koherentnost (str. 8-9).

jednog gradjanina³⁰ – a naročito medju ženama. Pisanju dnevnika su skloni oni koji se osećaju isključenima iz društvenih i političkih tokova³¹ Ženski dnevnicima se odlikuju okrenutošću drugima (porodici, prijateljima, za razliku od egocentričnih muških dnevnika) i **karakterističnim rukopisom** (uzvici, „tri tačke“, svedena sintaksa, uopšte jedna stilska nedoradjenost nezamisliva u muškim dnevnicima – sve je to, po kritičarki, „izražavanje krika kroz pisanje“³²). To žensko dnevničko pismo prepoznaćemo u našem korpusu memoara.

Još jedna odlika „intimnog“ dnevnika koja počinje da se nazire početkom XIX veka zaslužuje pažnju: pisac više ne teži ka tajnosti, on je nameran da dnevnik bude objavljen makar posthumno. Ovo pokazuje, po Beatris Didiје³³, da pojam intimnosti počinje da se menja. Ranije se odnosio na skrivanje od drugog, a sada će se postepeno preusmeriti na razotkrivanje raznih lica Ja pred samim sobom (ono što će psihoanaliza razviti kroz teoriju nesvesnog). Redovno zapisivanje kao da zamenjuje večernju molitvu i pročišćava.³⁴

³⁰ Dva „prokletnika“: markiza de Sada i Retifa de la Bretona (*Nav. delo*, str. 35-36).

³¹ *Nav. delo*, str. 67.

³² „Traduction scripturale du cri“, *Nav. delo*, str. 41.

³³ *Nav. delo*, str. 45.

³⁴ Autorka inače povezuje društvene faktore **rasta kapitalizma, buržoaskog duha, sistematske dehrisťijanizacije i laicizacije moralnog preispitivanja („examen de conscience“), obnove katoličanstva posle Revolucije, individualizma i sl. – sa procvatom dnevnika**. Sličnu analizu dao je i Alen Žirar u svojoj pionirskoj studiji o dnevniku (Alain Girard, *Le journal intime et la notion de personne*, Paris, PUF, 638 str.). Prihvaćeno je stanovište da je Revolucija piscu donela svest o njegovoj političkoj i ekonomskoj nemoći (plemići nemaju nekadašnju moć, gradjani nemaju moć koju su očekivali u novom društvu): **romantičarski pisac dnevnika** se oseća paralisanim da dela, da piše bilo šta drugo, da živi. Alen Korben, koji sagledava **afirmaciju pojedinca** u XIX veku, naročito u intimnoj sferi, u vezi sa otkrivanjem i **osluškivanjem telesnosti** (V. Alain Corbin, „Coulisses“, in: Philippe Ariès,

U memoarskom korpusu o Revoluciji nailazimo na prave dnevnik (koje su priredjivači izdanja prekrstili u « memoare »), te na dve vrste dnevničkih odlomaka. Najpre, memoarista navodi delove ličnog zapisnika sa sednica državnih organa, pribeležene na dan zasedanja; zanimljivo je da će, zavisno od izdanja memoara, odnosno od **priredjivačevog kreda**, zapisnici biti svrstani u aneks, u glavni tekst ili prosto biti izbačeni iz memoara. Drugi vid su „prave“ dnevne beleške o ličnim poslovima; one služe kao uvod u pripovedanje o ranijim vremenima, i tu je najkraći razmak između vremena pisanja i vremena događanja.

Mi ćemo prilikom predstavljanja užeg korpusa ukazati na prvu pojavu u različitim izdanjima istih memoara, kao i na drugu pojavu u analizi izvesnih memoara. Ipak, u ovom radu se ne možemo detaljnije baviti **genetičkim** ispitivanjem teksta, u smislu poredjenja njegovih uzastopnih verzija kako bi se ocrtao put prerastanja dnevnika (ili drugih beleški pisanih sa kraće vremenske distance) u memoare o Revoluciji.³⁵

Georges Duby (sous la dir.), *Histoire de la vie privée. 4. De la Révolution à la Grande Guerre*, Paris, Seuil, 1999 (1. izdanje iz 1987), str. 383-562) također povezuje lični dnevnik sa građanskim „ekonomskim“ duhom, koji voli da svodi račune i ističe posebnost, nezavisno od crkve i vlasti. Intimni bilans sakuplja i čuva prolazne, banalne doživljaje od zaborava.

³⁵ V. objašnjenje Filipa Ležena o posebnoj relevantnosti genetičkog proučavanja za autobiografiju, sa stanovišta autobiografskog pakta. Široko definišući (2007.g.) autobiografiju kao „sve tekstove (pripovesti, dnevnik, pisma) u kojima se govori o sebi uz preuzimanje obaveze, prema drugom i prema sebi, da se kaže istina“, Ležen izjavljuje: „Le texte publié d’un roman, d’un poème, d’un essai, se suffit à lui-même: la connaissance des avant-textes et de l’histoire de l’oeuvre correspond à un type d’intérêt différent, et peut brouiller la jouissance de l’oeuvre accomplie. Rien de tel avec l’autobiographie: le dossier génétique répond à la même curiosité que l’oeuvre, et offre un terrain de vérification privilégié aux engagements pris avec le pacte autobiographique. Je ne puis guère mener enquête, hors texte, sur la vie de l’auteur pour évaluer sa sincérité ou l’étendue de ses fantasmes ou reconstructions; en revanche, avant-texte contre texte, je puis repérer par

Svakako bi i takva analiza mogla doprineti razumevanju memoaristinog odnosa prema Istoriji, pored toga što za većinu „nedovoljno završenih“ memoara njihov objavljeni oblik odražava prvenstveno **poetičku normu priredjivača i izdavača memoara** u XIX veku.

Za kraj, kao još jednu ilustraciju nerazlučenosti termina i žanrova u našem periodu, čak i kod najvećih znalaca, navešćemo početak predgovora *Dnevnika* braće Gonkur, koja su mu dala podnaslov *Memoari iz književnog života*: „Ovaj **dnevnik** je naša **ispovest** svake večeri [...] U ovoj **autobiografiji**, pisanoj iz dana u dan, stupaju na scenu ljudi koje su životne slučajnosti bacile na put našeg postojanja. Mi smo ih portretisali, te ljude, te žene, u njihovim sličnostima tog dana i tog sata, i ponovo im se vraćali tokom našeg dnevnika, zahvatajući ih kasnije pod drugim uglovima, i prema tome kako su se menjali [...], ne želeći nikako da podražavamo sačinitelje **memoara** koji svoje istorijske figure prikazuju u bloku i iz jednog komada.“³⁶

quels déplacements, inversions, omissions s'est élaborée son identité narrative.“ V. Philippe Lejeune, „Généétique et autobiographie“, *Lalies*, no 28, Paris, Editions Rue d'Ulm – Presses de l'ENS, 2008, dostupno na sajtu Fabula:

http://www.fabula.org/atelier.php?G%26acute%3Bn%26acute%3Btique_et_autobiographie

³⁶ Edmond et Jules Goncourt, *Journal. Mémoires de la vie littéraire*, Paris, Charpentier et Cie, 1887, URL :

<http://www.gutenberg.org/cache/epub/14799/pg14799.html>

(Prevod i podvlačenje su naši.)

II. 2. 4. Korigovanje formalnog modela:

Žuo, Šapira i Ribar; Gisdorf

Pre nego što ucrtamo mesto memoara o Revoluciji u francuskoj autobiografskoj tradiciji – opisanoj onako kako su je prikazali navedeni specijalisti, moramo se osvrnuti na radove koji donekle osporavaju široko prihvaćene ideje o memoarima. Reč je o studijama Žorža Gisdorfa, te grupe savremenih autora. Žučna polemika između Ležena i Gisdorfa od 1975.g, te kasniji Gisdorfovi radovi, naveli su i samog Ležena da autobiografiju redefiniše mnogo šire.

Troje autora studije posvećene svedočanstvima o istorijskim pošastima (ratu, gladi, kugi), Žuo, Šapira i Ribar³⁷, u odeljku o memoarima, **ispravljaju Fimarolijevu koncepciju memoara** u XVII veku kao prevashodno aristokratskog žanra koji se razvija uporedo sa plemstvom i njegovim položajem u državi, i koji se piše na distanci, pred kraj života, za potomstvo, kad se od države i savremenika više ništa ne očekuje. Autori na nekoliko primera pokazuju da memoare u XVII veku ne piše samo visoko plemstvo, da se memoari uveliko pišu kao promotivni tekstovi namenjeni savremenicima, da se ne pišu samo na kraju života, i da iza privida distance stoji namera samoisticanja. Takodje se pokazuje da (ne)pripadanje teksta žanru memoara zavisi od

³⁷ Christian Jouhaud, Nicolas Shapira, Dinah Ribard, *Histoire, Littérature, Témoignage. Ecrire les malheurs du temps*, Paris, Gallimard, 2009, 405 str. Prenosimo ovde nalaze iz prikaza knjige : Thibaud Lanfranchi, "Les lieux de l'histoire : écriture, sources et témoignage", *Acta Fabula*, Dossier critique : "Mémoires et littérature", URL : <http://www.fabula.org/revue/document5174.php>

toga kako epoha, odnosno izdavaštvo jedne epohe definiše žanr: **tridesete godine XIX veka** su period kada se korpus memoara iskristalisao zahvaljujući velikim edicijama.

Žorž Gisdorf, jedan od najvećih francuskih poznavalaca razvoja evropske kulture kroz vekove³⁸, naročito posvećen prosvetiteljstvu i romantizmu, 1991.g. objavio je dvotomnu, kapitalnu studiju o autobiografskim spisima: *Lignes de vie*³⁹, no o autobiografiji je počeo da piše odmah posle II svetskog rata. Gisdorf je naučnik i erudita starovremenskog tipa koji nije sklon formalističkom tumačenju zato što se tako, po njemu, pojavama umanjuje smisao i ukida ono ljudsko u njima, bilo to u antropologiji, istoriji, lingvistici, psihologiji ili književnosti⁴⁰ - on se podsmeva takvim imenima kao što su Levi-Stros, Bart, Fuko, Pijaže⁴¹. Ne ceni mnogo ni frejdovsku psihoanalizu, ni marksistički pristup. U monografiji o autobiografskom žanru Gisdorf se odlučno ogradio od važeće teorije autobiografije koju je postavio **Filip Ležen** (tj. od onoga kako ju je sam Gisdorf shvatio i polarizovao): da su, naime,

³⁸ Autor čitave biblioteke „Humanističke nauke i zapadna misao“ u 14 tomova (1966-1988), kao i mnogih drugih višedisciplinarnih studija (*La découverte de soi*, 1948; *Traité de l'expérience morale*, 1949; *Mémoire et personne*, 1951; *Traité de métaphysique*, 1956; *Introduction aux sciences humaines*, 1960; *Les révolutions de France et d'Amérique*, 1988, i dr.)

³⁹ « Životni redovi », a i « Linije života » : Georges Gusdorf, *Les écritures du moi. Lignes de vie 1*, Odile Jacob, 1991, 430 str, i *Lignes de vie 2. Auto-biographie.*, Odile Jacob, 1991, 504 str.

⁴⁰ Strukturalističko nasledje Gisdorf naziva « intelektualnim terorizmom », a za njegove zastupnike tvrdi da pate od izumiteljske amnezije, tj. da uobražavaju da svet počinje od njih i da su oni otkrili epohalne novine (*Nav. delo*, str. 88).

⁴¹ *Nav. delo*, prva četiri poglavlja *passim*.

autobiografija i intimni dnevnik nastali tek u drugoj polovini XVIII veka, s razvojem individualizma, industrijske civilizacije i buržoazije. Gisdorf to osporava, podsećajući na dugu tradiciju takvih spisa u Nemačkoj i Engleskoj; ako se čini da ih u Francuskoj ima malo pre Rusoa, to se objašnjava slabom istraženošću, a ne nepostojanjem korpusa. Spor se zapravo svodi na sledeće: Ležen ima u vidu tzv. modernu autobiografiju, posvetovljenu formu onoga što su u ranijim epohama bile verske ispovesti, a Gisdorf dokazuje da se suština Rusoove i kasnijih autobiografija ne može razumeti ako se izuzmu iz tradicije verskih ispovesti.⁴²

Ali, ostavimo po strani Gisdorfove argumente vezane za autobiografiju i intimni dnevnik, najpre zato što namerno izvitoperavaju Leženov napor, a potom i zato što se ne tiču teme našeg istraživanja. U njegovoj studiji nalazimo nekoliko zanimljivih opaski o autobiografskoj literaturi uopšte, koje se mogu primeniti i na memoare.

Najpre, različiti oblici pisanja o sebi („les écritures du moi“) čine **jedinstveno polje** i ne treba ih striktno razdvajati po žanrovima i tako procenjivati (što, po Gisdorfu, većina proučavalaca na silu čini, pa se njihova analiza svodi na pronalaženje formalnih odlika po kojima dato delo spada ili ne spada u autobiografije, dnevnike, autobiografske romane, memoare, curriculum vitae itd). Autor autobiograf je slobodan da svoj život pripoveda na način koji najbolje odgovara njegovom

⁴² U tom smislu i Ležen, po Gisdorfu, spada u te strukturalističke (lenje i neupućene) istraživače koji potiru sve prethodno zato što im je tako zgodnije (naziva ih i „mladoturcima“ jer ruše tradicije – str. 77). „Les écritures du moi ne sont pas des exercices de style, des arabesques arbitraires, dessinées sur le papier par un scripteur inconscient manipulant à sa fantaisie les signes du langage. De là l’impatience, l’irritation que j’éprouve devant la floraison des commentaires sur l’autobiographie (...) dans le contexte de l’engouement général pour l’analyse formelle du discours écrit. Par les soins de virtuoses plus ou moins doués (...), la parole des hommes est vidée de sa substance de vie, réduite à l’état abstrait et décomposée en systèmes de signes qui ne signifient rien (...)“ *Nav. delo*, str. 9.

unutrašnjem htenju⁴³. „Pišem, dakle postojim (...) Ako se laćam pera, ja postojim nezavisno od sebe i moj život mora imati smisao. Svako pisanje o sebi je popis svoje autonomije, svog psihološkog i moralnog odvajanja od okoline.“⁴⁴

Ako autobiografska dela i treba klasifikovati, to treba da bude na osnovu njihovih estetskih kvaliteta (onda se izdvaja nekoliko desetina vrhunskih dela sa evropskog i severno-američkog područja, a sve ostalo pada u tamu), ili na osnovu antropoloških uvida koja pružaju (poniranje u sebe, sloboda izražavanja koja se izjednačava sa slobodom življenja⁴⁵).

Takodje, svako pisanje jeste pisanje o sebi, **autobiografsko polje je bezgranično**, ili, kako to Šatobrijan kaže u *Duhu hrišćanstva*⁴⁶ : „Ubedjeni smo da su veliki pisci dali svoju priču u svojim delima. Dobro se slika samo sopstveno srce, kad se pripiše drugome; najbolji deo genija sastoji se od uspomena“. Gisdorf predlaže da se autobiografija više ne posmatra kao jedan od mnogih književnih žanrova, već kao **način čitanja koji se može primeniti na najrazličitija književna dela**.

Što se tiče odnosa autobiografskih podžanrova, Gisdorf ponegde insistira na njihovoj srodnosti, a ponegde – sasvim konvencionalno – na definisanju razlika. Opozicija izmedju memoara i autobiografije jeste od drugorazrednog značaja, tvrdi on, slažući se sa Mejem⁴⁷. Važna je razlika u nameri (programu) onoga ko reši da piše o sebi: nekome je to način da ostane aktivan i prisutan kada mu je karijera iz ovih ili onih razloga prekinuta (Trocki), neko želi da proveriti da li su njegova moralna,

⁴³ *Nav. delo*, str. 241.

⁴⁴ *Nav. delo*, str. 250.

⁴⁵ *Nav. delo*, str. 248-249.

⁴⁶ Citirano prema Gisdorfu (*Nav. delo*, str. 245), u našem prevodu (Chateaubriand, *Génie du Christianisme*, Deuxième partie, P. I, ch. III, Pléiade, p. 635).

⁴⁷ “Granice izmedju njih su nejasne, promenljive i subjektivne.“ (G. May, *L’Autobiographie*, PUF, 1979, str. 128.)

teorijska i druga uverenja bila ispravna i primenjena u životu (Bertrand Rasel), neko samo da svedoči o epohi (Gizo), a neko želi da u pozadini javnih uloga koje je igrao naslika ličnost koja se ne može sa tim ulogama poistovetiti (Šatobrijan). Šatobrijanovi memoari su najbolji primer koliko je proizvoljno podvajati memoare i autobiografiju, zaključuje Gisdorf.

Memoari su, po Gisdorfu, unekoliko i autobiografije, mada obrnuto ne stoji. I jedan i drugi žanr izražavaju ličnu „sudbinu koju tišti egzistencijalni nemir, koja traga za mirom, sa sobom, sa svetom, sa Bogom“⁴⁸. U memoarima je akcenat na životnom putu pojedinca koji je imao istaknutu društvenu, političku ili vojnu ulogu, dok u autobiografiji dominira subjektivni aspekt, razvoj mentalnog i emotivnog sklopa tog pojedinca. Istina memoara je objektivna i direktna (istorijska), istina u autobiografiji je simbolična i počiva na metafori (ljudski, opšti smisao). Ta dva žanra nisu protivrečna, nego koncentrična – autobiografija teži da se što više približi jezgru smisla, unutrašnjem Ja, a memoari se prepuštaju centrifugalnoj sili koja ih vodi ka svetu i javnosti.⁴⁹

Granična linija mogla bi biti **mentalni stav pisca**: memoaristino Ja je društveno i nije sporno, podrazumeva se da je identično od početka do kraja priče, koja se pripoveda u zrelo doba. Subjekt se određuje svojim spoljnim pripadnostima: porodici, otadžbini, stranci, dužnostima; ne dovodi sebe u pitanje, zauzima pozu kao ugledne ličnosti na portretima i teži da druge i sebe uveri u svoj značaj. Za razliku od njega, biograf (u užem smislu) traga za „dubljim sazvučjima svog bića“, naslućuje da se tu krije načelo jedinstva za događaje u kojima učestvuje. On pripoveda kako se, još nesocijalizovan, razvijao i uključio u društvo. Tako bi

⁴⁸ *Nav. delo*, str. 85.

⁴⁹ *Nav. delo*, str. 274.

autobiografija odgovarala mladosti, a **memoari zrelosti** u okviru društvenog poretka.⁵⁰

Naravno, uvek je moguće memoarsko čitanje autobiografije (npr. da u početku Rusoovih *Ispovesti* pronalazimo sliku tadašnje Ženeve), kao što se memoari mogu čitati autobiografski (tražiti privatnu Napoleonovu ličnost u *Memorijalu sa Svete Jelene*). No, privatni i javni aspekt ne mogu se razdvojiti ni u ličnom životu ni u pisanju, oni se dopunjavaju.

Sećanje određuje glavnu dimenziju ličnog identiteta; lišen svoje prošlosti, pacijent koji pati od amnezije ostaje bez ključnog dela ličnosti. Ljudski život odvija se u vremenskoj perspektivi. A u memoarima, kroz igru sećanja odvija se neprekidan dijalog između prošlosti i sadašnjosti, prepliću se ono netragom nestalo i predviđanje onoga što sledi. Sećanje ne treba procenjivati sa stanovišta objektivne tačnosti ili izvitoperavanja, tj. greške. **Istorizovanje svesti o sebi u sećanju** omogućava jedinki da se otkrije kakva je bila, takva kakva jeste, takva kakva mora biti da bi ličila na sebe, to će reći u skladu sa dubokom željom svoje prirode, što se ne može ostvariti u ograničenom okviru sadašnjosti, gde preovladjuju zahtevi neposredne situacije i materijalnog i duhovnog okruženja, ne baš pogodni za ostvarenje bića u svoj njegovoj punoći. Tako se prisustvo sebe pred sobom i u sebi bolje ostvaruje kroz retrospekciju nego u aktuelnosti. Zazivanje prošlosti daje ljudskom biću priliku da ponovo odigra svoju sudbinu, da u drugom čitanju pronadje izgubljeno životno vreme.⁵¹

Pisanje o sebi ima za cilj otkrivanje smisla svog životnog puta, uklanjanje prljavštine i nepotrebnih ukrasa radi izdvajanja suštine; ono ne beleži već postojeće duhovno stanje, nego ga preobražava. Preispitivanje identiteta doprinosi konstituisanju identiteta, prošla

⁵⁰ Gisdorf je ovo hronološko razgraničenje memoara od autobiografije našao kod teoretičara Bernta Nojmana (Bernd Neumann, *Identität und Rollenzwang*, Frankfurt Main, 1978).

⁵¹ Gusdorf, *Nav. delo*, str. 11.

životna iskustva se na drugostepenom sudu boje novim osvetljenjem. Sadašnjost aktivno menja prošlost, tako se **doživljaj vremena** upisuje u autobiografski tekst. Problem je u tome što bi autobiografija i memoari trebalo da budu pisani po završetku života, kada smrt konačno odredi sudbinu i smisao (dok intimni dnevnik beleži svakodnevno život u pokretu i preobražaju). Gisdorf komentariše Klodelova razmišljanja o ulozi sećanja i prošlosti kao stalno promenljivih preduslova za radjanje budućnosti⁵², naglašavajući neprestanu fluidnost uspomena u funkcionisanju lične svesti.

Medjutim, od neposrednog razumevanja iskustva, ličnost kroz pisanje o sebi dostiže **inteligibilnost** višeg stepena, koja se od prve razlikuje po tome što je **diskurzivna, konzistentna i koherentna**. Svedočenje o sebi neminovno izvitoperava realnost koju želi da zabeleži, autobiograf uvek želi da spozna sebe i da poboljša situaciju. Tome u prilog, Gisdorf navodi Valerija: „Ko se ispoveda - laže i beži od stvarno istinitog, koje je ništavno ili bezoblično, i uglavnom nerazgovetno.“ „Ne znam da li je iko ikad pokušao da napiše biografiju trudeći se da u svakom trenutku zna onoliko malo o sledećem trenutku koliko je junak dela sam o tome znao u odgovarajućem trenutku svoje karijere. Ukratko, da vaspostavi slučaj u svakom trenutku, umesto da smišlja nastavak koji se može sažeti, i kauzalnost koja se može izraziti formulom.“⁵³ Čovek koji piše o sebi vodi dijalog sam sa sobom, svedok se ne podudara sa junakom, iako se autobiograf trudi da postigne tu nemoguću podudarnost. Rezultat – memoari, dnevnik, ispovesti – nije verni odraz, bukvalna replika unutrašnje i spoljne realnosti doživljenog, ali autor pretenduje da delo svojom suštinom sugeriše suštinu doživljenog. **Pitanje istorijske objektivnosti ostaje drugostepeno ili deplasirano**; važno je traganje za

⁵² Citira Klodelovu *Pesničku umetnost* (Paul Claudel, *Art poétique*, Mercure de France, 1943, str. 44-45).

⁵³ Prevod je naš, prema Gisdorfovom citatu iz Valerijevog dela *Tel Quel*, II, *Oeuvres*, Pleiade, t. II, str. 776-777. Navodimo ga jer je ključan za razumevanje biografskog (pa i autobiografskog) žanra.

svojim bićem, uspostavljanje svog identiteta. Do tada prepušten sledu vremena, kao i većina ljudi, pojedinac u nekom trenutku oseti potrebu da zastane, da se pogleda kritički i iz daleka, da utvrdi da li je protraćio vreme, da nadje opravdanje.⁵⁴

Gisdorf tvrdi da pisanje o sebi uvek počinje krizom ličnosti: lični identitet je doveden u pitanje, subjekt je otkrio da je živeo u zabludi o sebi i sad raskida društveni ugovor, povlači se u intimnost i nastoji da se odredi. Ne moramo prihvatiti Gisdorfovo tumačenje da je to traganje za bićem metafizičko, da autobiograf (memoarista, pisac intimnog dnevnika itd.) nastoji da uspostavi svoj ontološki identitet; ali je svakako važno naglasiti tu **identitarnu usmerenost** pisanja o sebi⁵⁵.

Gisdorf je u svojim prethodnim delima pokušao da veličanstvene vekove zapadne kulture odgonetne kao istoriju razvoja svesti o sebi. Mada tvrdi da su nam epohe dostupne jedino preko svedočanstava pojedinaca, autor ističe da autobiografski spisi ne transkribuju stvarnost, već proističu iz želje za normiranjem te stvarnosti prema određenim vrednostima, manje ili više izričito datim. On smatra da je kolektivna svest kolevka i oslonac individualnih svesti, da je svaka epoha za pojedinca istovremeno i spoljašnja i unutrašnja sredina (jer on prihvata njene vrednosti, u odnosu na nju određuje svoja verovanja i ponašanje, od njenih vrednosti odstupa ili se protiv njih buni, no time i dalje ostaje vezan za njih)⁵⁶. „Čovečanstvo ne postoji izvan aktuelne misli umova,

⁵⁴ *Nav. delo*, str. 257.

⁵⁵ „Hoću da znam ko sam; ja nisam ono što se čini da jesam, u očima drugih kao i u mojim sopstvenim; živeo sam dosad po diktatu svojih bližnjih, te porodičnih i društvenih iluzija. Ne mogu se zadovoljiti da živim na sopstvenoj periferiji; imam tajnu, ja sam tajna za sebe samog, i samo ja mogu da je odgonetnem.“ (*Nav. delo*, str. 23, naš prevod).

⁵⁶ Napomenimo da Gisdorf ipak ne negira postojanje obrnutog delovanja (pojedince na zajednicu) - opšte mišljenje sastoji se od zbira pojedinačnih, to je „neprestani metabolizam prisustva svakog za svakoga“ (*Nav. delo*, str. 17).

čuvara njegove prošlosti i sadašnjosti“ (str. 17). **Iz lične svesti zrači, dakle, smisao epohe.**

U tom svetlu autobiografski tekstovi imaju poseban značaj, naročito kao **instrument istorijskog saznanja**. Gisdorf dovodi u vezu povećano interesovanje za autobiografski žanr sa promenom epistemološkog modela u humanističkim naukama početkom XX veka, prateći istu nit od rodonačelnika romantizma Herdera, preko nemačkog istorizma, Diltaja do Kasirera. Istoričar nastoji da se poistoveti sa ljudima i događajima iz prošlosti, da shvati njihov pogled na svet, a autobiografija mu omogućava da gleda tuđim očima. Pošto je ova hermeneutička tradicija bila jaka u Nemačkoj, najmonumentalnija istorija autobiografije upravo je tamo i nastala⁵⁷. Na drugoj strani, objašnjava Gisdorf, pošto je Francuzima ostala malo poznata, oni ni autobiografske spise dugo nisu uzimali u obzir u istorijskom izučavanju.

Ko se laća pera, misli Gisdorf, želi da se izdvoji i udalji od drugih, da predoči svoju specifičnost, različitost; za njega je pisanje o sebi **put spasa**. Život svakog od nas stalno je izložen centrifugalnim uticajima, kojima stalno podležemo, otudjujemo se od sebe i zaboravljamo se. Većina ljudi popušta pred pritiskom okolnih konformizama i vodi život presecan malim brigama i sitnim zadovoljstvima. Manjina je podložna suprotnoj, centripetalnoj sili koja nalaže povlačenje u sebe i povratak izvorima.

Postulat pisanja o sebi jeste tvrdnja da Ja postoji i da je to Ja trajno, mada ima i suprotnih teza: već je Montenj ukazivao na nepostojanost i nekonzistentnost našega Ja i svesti o sebi. Gisdorf citira i Ničea: „Potpuno smo nesposobni da osetimo jedinstvo našeg Ja, uvek smo usred množine Ja.“⁵⁸ Možda je tačnije reći da pisanje o sebi polazi

⁵⁷ Up. Georg Misch, *Geschichte der Autobiographie*, u 7 tomova. Miš je bio Diltajev učenik i zet.

⁵⁸ F. Nietzsche, *Oeuvres posthumes*, Mercure de France, 1934, str. 187, navedeno prema Gisdorf, *Nav. delo*, str. 32.

od uverenja da se to Ja može donekle spoznati, bez obzira na unutrašnja previranja. Gisdorf podseća da čitava zapadna tradicija počiva na zapovesti iz Delfa: Spoznaj samog sebe. Paradoksalno, pisanjem o sebi menja se to Ja; pričanjem svog života, autor ga menja i zauvek onemogućava da predmet i njegova slika budu identični. To Gisdorfa asocira na Zenonovu **aporiju** o streli koja nikad ne stiže na cilj. On podseća da od „kulturne revolucije“ koju je doneo romantizam, više ne verujemo da iz jasne svesti izvire istinitost, više ne prihvatamo postavku o iskrenosti i transparentnosti teksta. Dakle, bilo bi pogrešno držati se *Zagrobnih memoara* ako nas zanima Šatobrijanova ličnost, život i delo.

Gisdorf memoare zvaničnika poredi sa **statuom** koju oprezni **autor unapred podiže na trgovima sećanja**, za slučaj da ga nezahvalno potomstvo zaboravi, i ukazuje na prag između takvih memoara i intimnih autobiografskih tekstova o privatnom životu, pisanih bez pretenzija da jednog dana budu svrstani u istorijske spomenike.

Najzad, u vezi sa nekakvom spoljnom determinisanošću onoga ko piše o sebi, Gisdorf podseća na dve oprečne tradicije. Prvu izvodi od Getea i Šlegela, preko Dirkema i marksista – oni su smatrali da duh vremena, kolektivno nesvesno (termin je, naravno, Gisdorfov), kolektivna svest, klasna svest određuju ideje, izraze, stavove, figure u autobiografskim tekstovima... Druga struja, koju po Gisdorfu predstavlja Sent-Bev, smatra da duh vremena stvaraju izuzetni ljudi tog vremena, polazeći od onoga što ih okružuje i što im je prethodilo; oni najčešće preokreću sve uzuse i uvode novine.

II. 3. MEMOARI O REVOLUCIJI KAO KRUNA NACIONALNE TRADICIJE

II. 3. 1. Obim i problemi razgraničenja korpusa

U istoriji francuske memoarske tradicije (koja je po broju dela bogatija od svih ostalih evropskih), memoari o Revoluciji, zajedno sa memoarima o Konzulatu i Prvom carstvu, predstavljaju **najveći korpus**. Ove dve grupe memoara se uzimaju zajedno jer mnogi memoaristi u svojim delima govore o sva tri perioda, koja pokrivaju ukupno trideset i pet godina – prosečno trajanje jedne karijere ili odraslog života. Starija generacija memoarista piše, pak, redovno o Starom režimu i Revoluciji kao njegovom tragičnom svršetku, a redje i o sledećim istorijskim epohama. Treća grupa memoara iz pera ljudi Napoleonove generacije, o Revoluciji svedoči uglavnom sažeto (ako je se uopšte seća), da bi se usredsredila na carski period i Restauraciju.

Prema bibliografijama tih memoara⁵⁹ i kasnijim neznatnim dopunama⁶⁰, procenjuje se da tadašnjih memoara (tj. „pravih“ istorijskih

⁵⁹ Koje smo naveli u odeljku I.3.

⁶⁰ V, npr, izvore na koje upućuje članak o ratnim memoarima o Revoluciji i Napoleonovim ratovima: Philip G. Dwyer, „Public Remembering, Private Reminiscing: French Military Memoirs and the Revolutionary and Napoleonic Wars“, in: *French Historical Studies*, vol. 33, No 2 (Spring 2010), str. 231-258, URL:

http://newcastle-au.academia.edu/PhilipDwyer/Papers/161325/Public_Remembering_Private_Reminiscing_French_Military_Memoirs_and_the_Revolutionary_and_Napoleonic_Wars

memoara, ali i dnevnika, pisama, sećanja, kao i biografija i istoričarskih kompilacija) o Revoluciji, Konzulatu i Carstvu ima **ukupno između 1500 i 2000**: bibliografija Alfreda Fjeroa broji oko 1500 dela, a bibliografija Žana Tilara o Napoleonovom dobu broji oko 1530; mora se uzeti u obzir da se ove dve liste delimično preklapaju, kao i da u njima ima memoara koje su pisali stranci.⁶¹

Ovaj zbir treba **uporediti sa prethodnim i potonjim korpusima**: manje od sto memoara za period 1494-1610, preko 250 za period 1610-1715⁶²; nekoliko desetina za period Regencije i vladavine Luja XV (ukupan broj se teško dâ ustanoviti jer su izdavači bili skloni da ih zanemare ili podvedu pod prethodni period⁶³).

Deluje očigledno da se korpusi memoara formiraju spontanim masovnim pisanjem posle krupnih istorijskih kriza kao što su bili Verski ratovi u XVI veku, Fronda u XVII, Revolucija u XVIII veku; memoaristi

⁶¹ Ovde je reč o svim tekstovima sećanja na date epohe, bez obzira na formu i dužinu, i bez obzira na autorstvo. Želimo na ovom mestu da pokažemo masovnost autobiografskog čina, a ne da izdvojimo autentične i koherentne memoare u pravom smislu. I sami memoaristi bili su svesni izuzetnog obima pisanja memoara. Grof de Monlozije piše na početku svojih memoara: „La multitude des mémoires particuliers qui se sont publiés et qui se publient chaque jour a fait dire que ce siècle s'appellerait un jour le siècle des mémoires.“ (V. *Mémoires de M. Le Comte de Montlosier, sur la Révolution française, le Consulat, l'Empire et la Restauration. 1755-1830*, Paris, Dufey, 1830, t. I, „Introduction“, str. I, dostupno na <http://books.google.fr>

⁶² Navedeno prema Emmanuele Lesne, *La poétique des mémoires (1650-1685)*, str. 15. Autorka se poziva na starije popise istorijskih izvora o tim periodima (H Hauser, *Les sources de l'histoire de France au XVIe siècle (1494-1610)*, Paris, Picard, 1906-1916; E. Bourgeois et L. André, *Les sources de l'histoire de France au XVIIe siècle (1610-1715)*, Paris, Picard, 1913-1935.

⁶³ Kako tvrdi Frederik Šarbono, koji u članku najavljuje objavljivanje popisa svih memoarskih tekstova za taj period (V. Frederic Charbonneau, „Les mémoires écrits sous le règne de Louis XV ou de la difficulté d'être reçu“, in: *La réception des mémoires d'Ancien Regime: discours historique, critique, littéraire*, nav. izdanje, str. 123-141.

su tada alternativni ili dopunski historičari zjapova između epoha. Pretpostavka je da se u burnim epohama i neposredno posle njih, javlja potreba za pripovedanjem o sebi. U svetu u kome se kolektivne strukture neprestano dovode u pitanje i raspadaju, Ja postaje jedina stabilna jedinica svesti i saznanja. Međutim, u XIX veku memoari su u bibliografijama grupisani po režimima, a ne po revolucijama (Konzulat i Prvo carstvo, Restauracija, Julska monarhija, Drugo carstvo), što ima smisla utoliko što su memoaristi tada političari i privatni svedoci date epohe (a ne prelaznih perioda). Klasifikovanje korpusa, kao i razdvajanje memoara od drugih žanrova, uvek su, kao što se na ovom primeru vidi, višestruko determinisani.

U XIX veku, posle eksplozije prve tri decenije, broj memoara postepeno **opada**, ali to ne znači da slabi autobiografski poriv: on se tada radije iskazuje u formi književnih memoara, dnevnika i sećanja. (Književni memoari svedoče o kulturnom i mondenskom životu iz ličnog ugla, pišu ih glumci, muzičari, pisci, kritičari...) Lično svedočenje o političkoj istoriji (npr. o porazu 1870. i o Pariskoj komuni) dobiće manje ritualizovan oblik nego što se to čini u memoarima, ili će svoju primarnu referencijalnost preoblikovati umetničkim postupcima. U XX veku, na hiljade pisanih svedočanstava o Prvom, manje o Drugom svetskom ratu i o kolonijalnim ratovima, neće se računati u memoare jer se primenjuju strožiji kriterijumi nego u XIX veku (a možda i zato što nije bilo priredjivača rukopisa koji bi ih „doterali“ u memoare): ona se klasifikuju kao „sećanja“, „dnevnici“, „sveske“, „ratne beleške“, „priče“, „istorijska svedočanstva“ ili autobiografije, u novije vreme kao „istorijski narativi“ i „pripovesti o sebi“. Pravi istorijski memoari u XX veku jesu državnički i generalski, sa nacionalnom vizurom, ili usko književni, sa filozofskom vizurom. (Ratni, strateški memoari ne zadovoljavaju kriterijum o monumentalnosti, niti o širini uvida u epohu.) Ne bi se moglo ni zamisliti da im autori budu anonimni svedoci epohe, kao što je to bio slučaj sa memoarima o Revoluciji. Naspram njih stoje autobiografije pripadnika pokreta otpora i pokajanih kolaboracionista, komunista i

degolista, mnogobrojnih književnika, pa i anonimusa.⁶⁴ Memoari dobijaju originalne, metaforičke naslove koji rezimiraju autorov životni smisao ili ugao (dok u XIX nemaju neki poseban naslov, već žanrovsko odredjenje, ime autora i namenu) .

II. 3. 2. Zlatno doba za memoare

Krajem XVIII veka naglo se razvila lična književnost, širom Evrope; u okviru nje, memoari su imali legitimnost starog žanra, ali su pretrpeli uticaj ispovesti i ličnog dnevnika. U njima počinju da se sukobljavaju dve teško pomirljive tendencije: tradicionalno prikazivanje jednog **egzemplarnog** Ja i novo otkrivanje intimnog Ja kao **posebnog**.⁶⁵ U prvoj trećini XIX veka ostvariće se njihova komplementarnost. Memoari o Revoluciji jasno ilustruju kolebanje žanra između istorijskog i biografskog odredjenja, ali se ne može zaključiti da je jedno preovladalo (to će se desiti kasnije). Ipak, vrhunski tekstovi uvek znatno prednjače i najavljuju trendove: na primeru Šatobrijanovih i Stendalovih memoara istraživači i u novije vreme dokazuju da je postepeno došlo do

⁶⁴ Ovde uopšte ne uzimamo u obzir nepregledno mnoštvo savremenih dela koja u podnaslovu nose odredjenje „memoari“, a zapravo su manje ili više apokrifne autobiografije slavnih ličnosti. Kapitalna studija o memoarima u XX veku Žan-Luja Žanela ukazuje na plimu memoara u Francuskoj posle II svetskog rata, naročito od objavljivanja De Golovih *Memoara* 1954. g: autor praktično širi pojam memoara i na autobiografiju i druge vidove pisanja o sebi. V. Jean-Louis Jeannelle, *Écrire ses Mémoires au XXe siècle. Déclin et renouveau*, Paris, Gallimard, 2008, 432 str.

⁶⁵ Na to ukazuje, između ostalih, Žerar Lauati (V. Gérard Lahouatti, « Singularité et exemplarité dans l'écriture autobiographique »). O pregrupisanju u okviru autobiografskog polja može se govoriti kao o „trvenju“ istorijskih i biografskih memoara (V. Brigitte Diaz, « L'histoire en personne ». *Mémoires et autobiographie dans la première partie du XIXe siècle*). Oba rada su iz sledećeg zbornika: Carole Dornier (sous la dir.), *Se raconter, témoigner, Elsenneur* no 7, sept. 2001, 254 str.

opadanja memoara u korist autobiografije.⁶⁶ Književnost se okreće introspekciji.

Ova poslednja tendencija povezuje se sa **autonomizacijom književnosti**, koja se zaoštrava šezdesetih godina XIX veka (a završava krajem veka): povlači se granica između idejne literature i lar-pur-lara (kasnije „čiste književnosti“), čemu u krupnim crtama donekle odgovara podvojenost faktualnih (referencijalnih) žanrova i fikcionalne književnosti. Dok su u XVIII i prvoj polovini XIX veka uživali ogroman ugled kao književni tekstovi, memoari, istorijski, politički ili filozofski eseji sada su se **našli van književnosti**. Recepcija memoara u kritici posle 1860. bivala je tako slaba da je čak bilo reči o smrti memoara posle Šatobrijana.

Sa druge strane, i odnos memoara i istoriografije u užem smislu redefinisao se u prvoj polovini XIX veka (o tome je detaljno bilo reči u I poglavlju). Za romantičare istorija još pripada lepoj književnosti, a memoari su autentični glas kojim Istorija progovara. Uloga memoara se suzila na istorijsko svedočanstvo i arhivski dokument – oni više **nisu uzor pripovednog stila ili autorskog stava za istoriografiju**. Pored statusa koji imaju kod profesionalnih istoričara, ne treba zaboraviti da su memoari horizont poredjenja za kolege memoariste (prvi čitaoci memoara, prvi njihovi kritičari jesu upravo drugi memoaristi, koji ih u svojim tekstovima komentarišu, demantuju, potvrđuju ili dopunjavaju).

⁶⁶ Novija čitanja raznih autobiografskih podvrsta, pa i memoara, naglašavaju psihološku motivaciju autora kao važnu karakteristiku pisanja o sebi. Ispovesti, intimni dnevni i memoari XIX veka tumače se, dakle, kao izraz žedji za samoanalizom u epohi kada se ličnost oslobodila diktata Crkve, a psihoanaliza još nije stupila na scenu. Memoari su omogućavali spoj diskursa o sebi i diskursa o svetu; njihov procvat pripadao bi usponu **psihološke literature** (V. John E. Jackson, Juan Rigoli, Daniel Sangsue (sous la dir.), *Être et se connaître au XIXe siècle : littérature et sciences humaines*, Métropolis, 2006, 252 str).

Oni su i vodeća, najčitanija vrsta popularne istorije za ljubitelje. (Po ovoj poslednjoj funkciji, istorijski memoari će nastaviti da pripadaju beletristici i kasnije.)

Do značajne promene u statusu memoara u istoriografiji dolazi upravo šezdesetih godina XIX veka (kada i do autonomizacije književnosti i devalorizovanja faktualnih žanrova). Istorija je počela temeljno da se okreće naučnom idealu, pa su memoari **izgubili i svoje mesto u istoriografiji** (zamera im se ne samo pristrasnost, nego i intenzivna retoričnost kojom žele da utiču na čitaoca, nasuprot pretpostavljenoj neutralnosti naučnog diskursa).

Zbog toga memoari o Revoluciji (i o Napoleonovoj vladavini) pripadaju zlatnom dobu kada su memoari još bili vodeći žanr, dobu koje se završilo u isto vreme kada su svedoci Revolucije prestali o njoj da pišu.

II. 3. 3. Romantizam i eksplozija memoara

Istorija žanra pokazala je kako su memoari, od neformalnih beleški, bezoblične i sirove gradje za istoriju, prerasli u XVII veku u punopravan žanr koga se nisu stideli ni velikaši, i koji je odlučujuće uticao na evoluciju pripovedne proze u Francuskoj u XVIII veku.

Prvu polovinu XIX veka obeležili su, izmedju ostalog, romantičarsko veličanje subjektivnosti, interesovanje za prošlost i uzdizanje nacija. Povratak u prošlost kao bekstvo od razočaravajuće sadašnjosti, često je podrazumevao davno prošle vekove, koji su doživljavani kao rodno doba nacije; prošlost je mogla biti i nedavna, kao iskušeničko doba i za naciju i za Ja (u burnim danima Revolucije i Carstva). Tako su tri romantičarska kulta – kult Ja, kult (kolektivne i lične) prošlosti i kult nacije, našli pogodan izraz baš u žanru memoara.

Ova teza se potvrđuje nalazima sociologije književnosti. Pjer Nora (a za njim i drugi historičari⁶⁷) ukazao je na eksploziju objavljenih memoara u prvoj polovini XIX veka. U prvo vreme, videli smo, dvadesetih godina, profesionalni historičari priredjivali su naučna izdanja memoara iz prošlih vekova u velikim edicijama, kao reprezentе francuskog nacionalnog duha. U sledećoj fazi, tridesetih godina, publikovani su memoari o savremenom dobu. Pored opšte klime povoljne za izdavaštvo (ukidanje cenzure i povećanje broja čitalaca), uspehu memoara doprinela je, po Nori, činjenica da su mnogi **Restauraciju** doživljavali kao doba političkog mrtvila i doba **sećanja** (u smislu odavanja pošte) na prethodne, vrlo dinamične epohe.

Zahvaljujući **velikim edicijama ugled** memoara kao žanra je porastao. Oni su postali legitiman, čak neophodan historijski izvor za proučavanje bliske prošlosti (za ono što će se u XX veku nazvati «istorija sadašnjosti»). Medjutim, mnoštvo apokrifnih memoara, “štancovanih” na veliko i pripisanih historijskim ili izmišljenim ličnostima raznih epoha, dovelo je **u pitanje verodostojnost** memoara uopšte, ako ne sa gledišta čitalaca (koji su u njima podjednako uživali), a ono svakako sa stanovišta historičara, a i pravih **memoarista** željnih da se njihov glas čuje i uvaži.

II. 3. 4. Rudimentarna poetika memoara početkom XIX veka

Velike edicije doprinele su i **praktičnom odredjenju** suštine **žanra** (koji su jako široko koncipirale) i praktičnom definisanju **poetike** memoara. Podsećamo da poetičkih tekstova o memoarima ima do tada veoma malo: članak «Memoari» u Didroovoj *Enciklopediji*, odlomak iz dela *Cours de Belles-Lettres* opata Batea, Marmontelove opservacije u

⁶⁷ Kao što smo videli u odeljku „Memoari kao historijski izvor“.

njegovim memoarima, Šatobrijanove u *Duhu* hrišćanstva⁶⁸. (Posredan doprinos formulisanju implicitne poetike memoarskog žanra svakako su dale i Rusoove *Ispovesti*, koje su imale širokog odjeka, kao pozitivan i negativan model.)⁶⁹

Nepoznati autor članka « Memoari » u *Enciklopediji* daje sasvim uopšteno odredjenje memoara (pišu ih očevici i politički akteri, obiluju javnim događajima i glavnim autorovim doživljajima), preporučuje ih kao štivo državicima, zalaže se za model vojnih memoara, a kao zamerke delima navodi tendenciju ka neistinitosti i loš izbor gradje.⁷⁰

⁶⁸ Taj smo odlomak komentarisali u odeljku I.2.

⁶⁹ I sam Ruso u *Ispovestima* svoje delo kvalifikuje na jednom mestu kao memoare, ne znajući da ćemo ih mi kasnije proglasiti za autobiografiju.

O teškom priznavanju memoarskog žanra krajem XVIII i početkom XIX veka, v: Jean-Jacques Tatin-Gourier, „La difficile reconnaissance du genre des Mémoires (1750-1820)”, in: Jean-Jacques Tatin-Gourier (sous la dir.), *La réception des mémoires d’Ancien Régime: discours historique, critique, littéraire*, nav. izdanje, str. 225-235. Poetičke postavke u vezi sa memoarima kod Batea, Marmontela i Mari-Žozefa Šenijea preuzimamo iz ovog rada.

⁷⁰ Definicija memoara u *Enciklopediji* (sa našim podvlačenjem) glasi: „histoires écrites par des personnes qui ont eu part aux affaires ou qui en ont été témoins oculaires. Ces sortes d'ouvrages, outre quantité d'évenemens publics & généraux, contiennent les particularités de la vie ou les principales actions de leurs auteurs. Ainsi nous avons les *mémoires* de Comines, ceux de Sully, ceux du cardinal de Retz, qui peuvent passer pour de bonnes instructions pour les hommes d'état. On nous a donné aussi une foule de livres sous ce titre. Il y a contre tous les écrits en ce genre une **prévention générale**, qu'il est très-difficile de déraciner de l'esprit des lecteurs, c'est que les auteurs de ces *mémoires*, obligés de parler d'eux-mêmes presque à chaque page, ayent assez dépouillé l'amour-propre & les autres intérêts personnels pour ne jamais **altérer la vérité**; car il arrive que dans des *mémoires* contemporains partis de diverses mains, on rencontre souvent des faits & des sentimens absolument **contradictoires**. On peut dire encore que tous ceux qui ont écrit en ce genre, n'ont pas assez respecté le public, qu'ils ont entretenu de leurs **intrigues, amourettes** & autres actions qui leur paroisoient quelque chose, & qui sont moins que rien aux yeux d'un lecteur sensé. Les Romains nommoient

Opat Bate⁷¹ kao vrlinu memoara navodi to što su istinita pripovest i teže istorijskoj istini, ali u okviru hijerarhije istorijskih naracija svetovna istorija ima najniže mesto, pa su memoari najniža vrsta istorije. Mana im je memoaristina subjektivnost (vernost vidjenom nije isto što i tačnost). Memoari jesu dokument za pisanje svetovne istorije, ali istoričar mora biti obazriv. **Marmontel** memoarima postavlja zahtev prirodnosti i otkrivanja tajnih uzroka istorijskog zbivanja. I on poredi memoaristin i istoričarev pristup; ceni pojedine memoaristkinje XVII i XVIII veka zato što su umele da i nehotice otkriju duboke i skrivene uzroke događaja. Kvalitet memoara aktivira se, po Marmontelu, kroz pronicljivo čitanje. Mari-Žozef Šenije memoare kritikuje sa pozicije revolucionarnog ideologa: u Taten-Gurijeovom tumačenju Šenije otpisuje memoare jer su aristokratski i prevazidjen žanr kome nema mesta u postrevolucionarno doba.

Tako su memoare normirali malobrojni kritičari, ali priredjivači edicija su se držali sopstvenih kriterijuma i slali čitaocima i autorima memoara mnogo manje restriktivnu i zahtevnu poruku (na šta smo ukazali na početku ovog odeljka).

Nedavne kritičke studije došle su do zaključka da je baš društvena i izdavačka praksa romantičarske generacije dovela do toga da se memoari formiraju kao jedinstven i samosvestan žanr (do toga je došlo naknadno, „na brzinu“, a ne spontano).⁷²

ces sortes d'écrits en général *commentarii*. Tels sont les commentaires de César, une espece de journal de ses campagnes; il seroit à **souhaiter qu'on en eût de semblables** de tous les bons **généraux**. » V. « Mémoires », in : Diderot, D'Alembert, *Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, par une Société de Gens de lettres, t. X, str. 328, URL :

<http://artflx.uchicago.edu/cgi-bin/philologic/getobject.pl?c.9:922:2.encyclopedie0311.3314011>

⁷¹ Charles Batteux, *Cours de belles-lettres distribué par exercices*, 1747-1750.

⁷² V. Jean-Louis Jeannelle, *Nav. delo*.

II. 3. 5. Odlike memoara o Revoluciji

Uzimajući u obzir raznovrsnost i obim korpusa memoara o Revoluciji, možemo, u nastojanju da svoje utiske o pročitanim delima donekle sistematizujemo, izdvojiti sledeće karakteristike tog korpusa:

1) Memoari o Revoluciji odražavaju opštu **demokratizaciju** društva. Posle Revolucije i Carstva zasnovanih na egalitarističkom idealu, pripadnici svih društvenih slojeva masovno progovaraju o svojim iskustvima i publikuju ih: od običnih vojnika pešadinaca, slugu i raščinjenih seoskih sveštenika, do poslanika i ministara. Svako svedočenje se smatra za legitimno, toliko su politički događaji bili izuzetni.

2) Memoare o Revoluciji pišu **žene**, srazmerno više nego u prethodnim istorijskim korpusima memoara. Potpisuju ih malobrojne ratnice koje su učestvovala u vojnim pohodima, plemkinje u egzilu, strankinje koje su se zatekle u Parizu u to vreme, gradjanke koje su prisustvovala sednicama Konventa, one čiji su muževi ili braća igrali važniju političku ulogu, itd. Memoari o Revoluciji iz ženskog pera nastavljaju tako onaj vid istorijskih memoara u kome skoro anonimn pratilac velike istorijske ličnosti svedoči iz senke o njenom životu. Žensko pismo u Revoluciji ponekad izražava tipičnu senzibilnost, ali često iznenadjuje retorikom kao preuzetom iz onovremene štampe i govora koje nalazimo u skupšinskim zapisnicima. Na taj način, ako je autorkina biografija i ostala drugostepena ili neprimetna jer ona odlučuje da ne govori o sebi, njeno autorsko Ja snažno je prisutno u njenom delatnom diskursu.

3) Veliki deo memoara o Revoluciji potiče, ipak, iz pera plemića. **Aristokratski memoari** o Revoluciji su zapravo najčitaniji i do danas najviše objavljavani, iako na Revoluciju uglavnom gledaju kritički, često

sa hiperbolizovanim gnušanjem. Paradoksalno je, sa našeg stanovišta, da se u korpusu najbolje poznaju i tumače baš memoari suprotni „duhu“ revolucionarnih zbivanja, kojima smisao događaja o kome svedoče unapred izmiče.

4) Jedna važna promena u pristupu istorijskom iskustvu odrazila se u izvesnoj meri na žanrovsku pripadnost memoara: memoari dvorskog plemstva XVII i XVIII veka prikazivali su zatvorenu dvorsku sredinu kao društvo u malom, sa klasičnim psihološkim i moralnim tipovima koji nisu podložni promenama u vremenu, uz obilno korišćenje književnih vrsta portreta i anegdote. Zbog toga su takvi memoari pripadali najpre **moralističkoj književnosti**. Posle iskustva krupnih istorijskih preloma koje su donele Revolucija i Carstvo, memoari o tim periodima razvijaju novu istorijsku svest. Istoričnost (podložnost promenama) postaje važna čak i onda kada memoarista slika naravi u jednom trenutku koji se čini van vremena ili kao zaustavljen u vremenu. **Istoričnost** postaje vidljiva upravo zato što su naravi Starog režima u medjuvremenu netragom nestale. Od moraliste, memoarista se pretvara u **istoričara**.

5) S obzirom na masovno objavljivanje, teško je odrediti nepisana pravila žanra. Po nekim odlikama, memoari su bliski modelu historiografskog diskursa, a po drugima književnosti. **Hronološki redosled izlaganja materije, zataškavanje subjektivnosti i privatnosti, pozivanje na druge pisane izvore i argumentativnost** svojstveni su **istorijskim** studijama. A **slobodan, asocijativan redosled izlaganja, isticanje lične tačke gledišta i osećajnosti, te estetizovanje iskustva kroz umeće pripovedanja** pripadali su **literarnoj** paradigmi.

6) Korpus je, prirodno, stilski jako neujednačen i raznorodan. Pismeni memoaristi su uglavnom izbegavali učenu izveštačenost (kritičari tvrde da tragaju za prividom „sirovog“, jednostavnog i nedoteranog stila koji bi bio garancija autentičnosti, nasuprot lažljivosti

romanesknog). Manje obrazovani memoaristi prate svoju misao po diktatu usmenog stila.

Neki memoaristi biraju da budu dosledni u pogledu **književnog registra**: ili su jednolično patetični i dramatični (jer to nalaže ozbiljnost i krvavost Revolucije), ili uvek šaljivo-ironični i distancirani (poput bezbrižnog, duhovitog tona memoarista Starog režima), bez obzira na zbivanja koja pripovedaju. Drugi majstorski variraju ton prema predmetu.

Po tipu diskursa i idejama mnogi memoari pripadaju pre dobu prosvete nego romantizmu; antičke reference i univerzalni nadnacionalni horizont su sveprisutni.

7) U korpusu, kako nama izgleda, prevladjuje **pesimističko vidjenje revolucionarne prošlosti**, utisak razočaranja obrtom koji su događaji uzeli, i kod pristalica Starog režima i kod revolucionara.

Period posle obaranja Robespjera za mnoge revolucionare je period opadanja, iako su listom osudili Teror.

(Pesimizam i tragizam nisu utisnuti u poneke ratne, vojne memoare, u kojima se događaji smenjuju gotovo bez komentara i emotivnog naboja, kao pomeranje šahovskih figura. Isto se može reći i o nekim dnevničkim beleškama i hronikama, čiji se autori trude da ostanu nepristrasni, kao da su van materije o kojoj svedoče.)

Memoaristi se obraćaju potomstvu, budućim naraštajima, a u savremenike su razočarani: nadaju se posthumnom priznanju. Tematika smrti je dosta razradjena, bez obzira da li su memoaristi religiozni ili ne.

8) Memoari o Revoluciji svedoče prvenstveno o političkoj istoriji (o događajima u predstavničkim telima, na trgovima, po političkim klubovima), ali ima i malobrojnih koji govore o životnoj svakodnevi (nestašicama, siromaštvu, skrivanju, bespomoćnosti, naspram demagogije, beskrupuloznosti i koristoljublja aparčika).

Ponegde nalazimo opis detalja običaja i narodne tradicije (bitan etnografski napor), prepise starih dokumenata, opise spomenika, koje memoarista beleži u strahu da će sve to nestati u Revoluciji.

9) Načelno se smatra da je u ovom periodu već formirana nova romantičarska paradigma u doživljaju istorije, intimno osećanje da je pojedincu život odredila Istorija, a ne Providjenje. Ako to važi za najveće, dela minornih memoarista, po našem uvidu, ne potvrđuju tezu.

10) Revolucija se za mnoge ne završava 1799, već kao da se „preliva“ u Napoleonovo doba, u kome je opet trebalo odabrati stranu. Mnogi, dok svedoče o Revoluciji, imaju naknadnu napoleonovsku vizuru i doprinose formiranju legende o Napoleonu.

11) Tumači memoara o Revoluciji su često memoariste hvatali u laži. Postavljamo pitanje da li **preterivanja i iskrivljenja** činjenica, da ne kažemo neistine, treba tumačiti kao napuštanje faktualnosti i memoarske zakletve, kao stupanje u **fikcionalni režim**. To iskrivljavanje, naime, i nastaje u autentičnom autobiografskom porivu ka što vernijem svedočenju. Najpre, na nivou pamćenja događaja, a kasnije i u njihovom književnom uobličavanju: memoaristi pripovedanje „pukih“ činjenica izgleda slabo, nedovoljno. On oseća da mora pojačati kontraste, inače će izneveriti svoju istinu. Rusoovski koncept iskrenosti i istinoljubivosti ne može ostati rezervisan za autobiografiju, za istorizovanje intimne sfere, sa stanovišta današnjeg čitaoca, kada se memoari percipiraju prevashodno kao književan tekst.

12) Memoari o Revoluciji ponekad samo po naslovu pripadaju tom korpusu, usled nekadašnje želje priredjivača izdanja da što veći broj rukopisnih tekstova dobije publicitet i legitimnost koje je članstvo u klubu memoara „automatski“ obezbedjivalo.

Pored toga, i oni tekstovi iz tog korpusa koji zadovoljavaju kriterijume memoara u užem smislu, često uključuju elemente **drugih žanrova**. Pored tradicionalnih portreta, anegdota i esejističkih odeljaka,

u memoare ulaze i delovi dnevnika⁷³, zvanični dokumenti (tekst memoara služi kao neka vrsta arhive, u kojoj se čuvaju od zaborava ili uništenja), autobiografske opservacije (koje se uvek metatekstualno opravdavaju), pesme, pripovesti, govori pred Konventom...

Postavlja se, dakle, pitanje definisanja merila po kojima memoari o Revoluciji danas čine zaseban korpus memoara. Videli smo, s jedne strane, da veliki deo tekstova koji se ubrajaju u memoare o Revoluciji ili govori i o susednim istorijskim epohama (kraju Starog režima, Konzulatu i Carstvu, gde često Revolucija ne nosi primat), ili govori samo o jednom periodu ili o jednom vidu revolucionarnih dešavanja (a trebalo bi, po strogim kriterijumima, da daju širi pogled na istorijski period, inače je reč o svedočanstvu). Tematski kriterijum pokazao se u tom smislu kao nesiguran.

S druge strane, skloni smo da zaključimo da strogo formalan kriterijum u ovom slučaju nije dovoljan. Dnevnici, pošto su opremljeni

⁷³ Primećeno je da lični **dnevnici iz doba Revolucije** posebno izrazito otkrivaju neprilagodjenost pojedinca, nesklad između njegove intime i afektivnosti s jedne strane, i brutalne političke Istorije s druge. (Up. dnevnik Lisile Demulen, praćen Leženovim komentarom: Lucile Desmoulin, *Journal 1788-1793*, texte établi et présenté par Philippe Lejeune, Paris, Editions des Cendres, 1995, 164 str.) Čitaoca može začuditi tendencija « dnevnika » da beleži ili pripoveda porodične sitnice, a zanemaruje zbivanja na političkoj sceni. Jedno od tumačenja bilo bi da autor oseća da su ta zbivanja ostavila neizbrisiv pečat u pamćenju, dok su domaće preokupacije podložne zaboravu, pa se moraju pribeležiti, i to u formi bliskoj usmenom diskursu. Konstatovano je da se oralne forme u Revoluciji 1789. ubrzano približavaju statusu literarnosti (V. Jacques Guilhamou, „Lucile Desmoulin, **Journal (1788-1793)**...“, *Annales historiques de la Révolution française*, 1997, N° 307, str. 155-156.) Memoari, pak, čvrsto odolevaju izazovu oralnosti: njihova « prirodnost » (Marmontelov zahtev) ne ide na uštrb konvencionalne pismenosti.

komentarima i okruženi drugim memoarima, epitekstualno su dobili privid naknadnosti, odnosno jednu dužu temporalnost nego što bi je izolovano imali – time neki od njih zadovoljavaju kriterijum za memoare. Memoarčići, portreti i anegdote, fragmentarne istorijske beleške, nelične hronike postali su memoari zahvaljujući snažnim intertekstualnim mehanizmima u korpusu; isto tako, zahvaljujući romantičarskom (a i savremenom) pozitivnom vrednovanju fragmentarnosti diskursa. Revolucionarna epoha svojim lomovima, protivrečnostima i veličinom onemogućava celovitu viziju, a podstiče osporavalačko, diskontinuirano iskazivanje.

Kada se sve ovo uzme u obzir, proizilazi da raniji izdavački (dakle nediskriminatorni i često lukrativni) kriterijum mora da pretrpi manju korekciju nego što se to na prvi pogled činilo. Granice korpusa memoara o Revoluciji moraju i dalje ostati sasvim propustljive.

III.

JA I ISTORIJA

III. 1.
SUOČAVANJE SA ISTORIJOM,
iliti
„JA I ISTORIJA“

Suočavanje pojedinca sa istorijskim zbivanjima, u smislu ličnog doživljavanja političkih, socijalnih, kulturnih promena, te uticaja koje to opšte zbivanje ima na njegovu svest, pre svega na svest o sebi, i to nezavisno od toga da li je i u kolikoj meri u tim promenama pojedinac aktivno učestvovao, formuliše se poslednjih tridesetak godina u Francuskoj kao problematika „Ja i Istorija“. Primećujemo da sve veći broj objavljenih radova u naslovu nosi spoj tih pojmova (pomoću veznika „i“ ili u nekoj drugoj varijanti). Problematika koja se u književnim studijama (sa naglašeno psihološkim, filozofskim, antropološkim i historiografskim prizvucima) sreće na francuskom jeziku pod tim nazivom, oformila se u poseban kompleks pitanja, koja prevazilaze ova dva konstrukta kao zasebno postavljena, a razlikuje se i od ranijih razmatranja odnosa subjekta i istorije.

Ranije je – navodimo ove primere ilustracije radi, a bez ikakve pretenzije na iscrpnost - u domenu **kulturne istorije i književnosti**, u odnosu Ja i istorije težište bilo stavljano na Ja u istoriji, shvaćeno kao tipična lična svest karakteristična za jednu epohu, dakle koja se menja iz veka u vek, onakva kakva se otkriva prvenstveno u književnim i filozofskim tekstovima. Burkhart je, kao što je poznato, pokazao da lična svest nije postojala do renesanse¹. Diltaj je

¹ Što su novija ekonomsko-istorijska i pravno-istorijska istraživanja opovrgla. Njihov zgodan rezime dala je Barbara Rozenvajn (Barbara H. Rosenwein, « Y avait-il un « moi » au haut Moyen Age ? », *Revue historique* 1/2005, n° 633, str. 31-52).

autobiografiju tumačio ne kao književni, nego kao duhovni tekst (definisavši je kao „najneposredniji izraz razmišljanja o životu“ kome duh pruža jedinstvo, kao prvo **razumevanje** života i sveta, dakle – kao klicu istorijske nauke, ili kao model istorijskog razumevanja², i smatrao da se ona menja zavisno od epohe, koju i sama konstituiše; oslobadjanje svesti o sebi tokom istorije pokazao je na primeru renesansnih velikih pisaca. I njegov učenik Georg Miš, prvi veliki istoričar autobiografije, uklapao je analizirana dela u konvencionalno, unapred okarakterisanu svest o sebi u raznim istorijskim epohama. U memoarskoj praksi, pak, autori XVII veka sebe su preporučivali čitaočevoj pažnji upravo kao tipične pojedince za svoj rang i epohu. A Žorž Pule je proučavao vidove Ja uopšteno po epohama (istorije ideja i filozofskih učenja)³, pokazavši, recimo, kako se u romantizmu svest o sebi preobražava od intelektualne u osećajnu, jer jedinka gubi uporišta u spoljnom svetu koji se ruši i okreće se svojoj patnji; zatim se usredsredio na delo pojedinih pisaca.

U **istoriografiji i društvenim naukama**, Ja u istoriji proučavano je kao doprinos pojedinca kolektivnom toku zbivanja (tzv. istorijski i metodološki individualizam). Takodje je razmatrana istoričareva subjektivnost kao metodološki problem u proučavanju istorijskog toka. U **filozofiji** su se anistorijskim koncepcijama subjekta jednog Dekarta ili

² Navedeno prema: Pierre-François Morreau, „Une théorie de l’autobiographie: Georg Misch“, *Revue de synthèse*, vol. 117, br. 3-4, 1996, str. 383. Analizu Mišovog pristupa preuzimamo iz ovog članka. Za podroban osvrt na evoluciju Diltajevog shvatanja autobiografije videti: Michael Jaeger, „Historicizam Wilhelma Diltheya – apsolutna povijesnost autorefleksije. Diltheyeve različite procjene autobiografije“, in: *Kolo*, br. 2/2002, Zagreb, Matica hrvatska, URL: <http://www.matica.hr/Kolo/kolo0202.nsf/AllWebDocs/jaeger1>.

³ V. Georges Poulet, *Entre moi et moi. Essais critiques sur la conscience de soi*, Paris, Corti, 1977, 280 str.

Kanta suprotstavljale razne teorije ličnog angažmana i ostvarenja u istoriji.⁴

Nova tendencija u sagledavanju Ja i istorije u književnim studijama javlja se u Francuskoj od sedamdesetih godina prošlog veka (od 1975.g). Tako naslovljene analize za predmet imaju isključivo autobiografsku gradju koja u narativnoj formi predočava lična životna iskustva - memoare, autobiografije, svedočenja o pojedinim događajima, a u novije vreme i tzv. životne pripovesti.

Ova tendencija vremenski se svojim početkom poklapa sa obnovom interesovanja za lične biografije u sociologiji (tzv. „biografski“ ili „narativni“ obrt konstantovan početkom 1980-ih godina⁵), ali se ovaj sociološki pojmovni aparat, po našem uvidu, zadugo nije značajnije odrazio na tumačenje književnih tekstova.

Nekako u isto vreme, Francuzi su otkrili istoričnost autobiografije kao žanra (sa Leženovim polemičkim radovima).

⁴ O filozofskoj istoriji subjekta, v. Pascal Michon, *Eléments d'une histoire du sujet*, Paris, éd. Kimé, 1999, 208 str; takodje v. interdisciplinarno koncipiranu analizu Ja u: Pierre Auregan, *Les figures du moi et la question du sujet depuis la Renaissance*, Paris, Ellipses, 1998, 159 str.

⁵ Up. Daniel Bertaux (ed.), *Biography and society. The Life History Approach in the Social Sciences*, London, Sage, 1981; Idalina Conde, „Individuals, biography and cultural spaces: new figuration“, CIES e-Working Paper N° 119/2011, 68 str, URL: http://www.cies.iscte.pt/destaques/documents/CIES-WP119_Conde.pdf

Prve studije koje su u naslovu nosile spoj „Ja i istorija“ nastale su iz pera historičara i psihoanalitičara Alena Bezansona⁶, i iz pera književnog analitičara Žeralda Ranao⁷. Već iz poredjenja ova dva rada naslućuje se **zaokret** do koga je došlo u trendu proučavanja svesti subjekta-pisca u istoriji.

Bezanson zastupa psihoanalitičku osnovu istorije u dva smisla. U istoriji kao smeni raznih kultura, potisnute želje i nagoni ostvaruju uvek iste scenarije, po Frojdomom tumačenju ; otuda je istorija večno vraćanje istog. Što se tiče istorije kao razumevanja i opisivanja istorijskog toka, historičar je uslovljen svojim nesvesnim i treba da se na njega osloni u tumačenju. Bezanson naglašava simboličku dimenziju političke istorije, repetitivnu i nezavisnu od vremena. Odnos istorije i Ja sagledava, dakle, kao historičarev pogled na istoriju, dok « Ja » o kome govori jeste psihoanalitički, a ne istorijski odredjeno.⁸

Sa svoje strane, Žerald Rano u svom inovativnom članku o Šatobrijanu i Stendalu ima u vidu da je svest o sebi neodvojiva od istorijske svesti, te da je najmoćniji i najdublji pokretač autobiografskog čina baš bolno osećanje Istorije, teskoba. Rano razmatra autobiografski diskurs kao poprište sukoba Ja i Istorije. Ja kroz njega dokazuje da je posebno i da se ne uklapa u anonimni istorijski logos, ono želi da izadje iz Istorije, ali Istorija ipak ostaje referentni diskurs koji jedino može da odredi to Ja. Kod oba pisca, bez obzira na razliku rukopisa u njihovoj

⁶ Alain Besançon, *Histoire et expérience du Moi*, Paris, Flammarion, 1971, 245 str.

⁷ Gérard Rannaud, « Le Moi et l'histoire chez Chateaubriand et Stendhal », in : *Revue d'histoire littéraire de la France*, 1975, N° 6, « L'Autobiographie », str. 1004-1019.

⁸ Za detaljan prikaz ove monografije, v. Rémy Brague, « Alain Besançon, *Histoire et expérience du Moi* », *Revue philosophique de Louvain*, 1974, vol. 72, N° 14, str. 365-371, URL : http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/phlou_0035-3841_1974_num_72_14_7975_t1_0365_0000_2

autobiografskoj prozi, pojedinac dobija smisao spolja, a ne iznutra, na nivou osećajnosti (što je, naravno, suprotno romantičarskoj postavci o poetskom Ja u središtu kruga). Pripovedajući o svom životu, Ja želi da se oslobodi vremenitosti, da se fiksira u jednom bezvremenom, mitskom prostoru, gde se ista figura ponavlja kroz različite narativne sekvence i gde Ja postaje celovito i stalno. Istorija je, pak, linearno, nepovratno vreme promena i zaborava, koje cepa i na kraju ukida Ja. Teskoba u istoriji zato nije metafizička, nego istorijska. Šatobrijanovo rešenje u *Zagrobnim memoarima* jeste stanovište smrti – životna i istorijska pripevest dobija smisao tek sa krajem Istorije, kad nastupi ćutanje.⁹ Kod Stendala, rešenje je da autobiografski diskurs zameni lažnu ili sumnjivu koherentnost zvaničnog istorijskog diskursa, koji je neutralisao sliku Revolucije. Rano zaključuje da se pojedinac definiše jedino kroz razumevanje smisla istorije.

Ubuduće, u radovima koji u naslovu nose spoj Ja i istorije, Ja će gotovo uvek biti autobiografsko, a pojam istorije će se suziti na određeno doba intenzivnog političkog i socijalnog previranja (doba posle Francuske revolucije, doba posle Drugog svetskog rata). Dakle, posmatra se prožimanje subjektivnog identiteta sa istorijskim zbivanjima koja su mu istovremena. Subjekt je akter i svedok istorijskog zbivanja, ali se polazi od pretpostavke da njegov identitet nije dovoljno i definitivno određen tim praktičnim angažmanom. Ja postaje to što jeste putem pripovedanja svog iskustva u kolektivnom toku, promišljanjem i pretakanjem tog iskustva u neku formu autobiografskog narativnog

⁹ U svetlu svoje analize, Rano neuobičajeno tumači čuveni početak III knjige *Zagrobni memoara*, u kome je sam Prust našao sličnosti sa svojim postupkom aktiviranja afektivne memorije, kao sasvim suprotan Prustovom izgubljenom i pronadjenom vremenu.

teksta. U tumačenja se uvodi problem vremena, njegovog doživljavanja i prikazivanja u autobiografskom diskursu. U književne i psihološke analize će se postepeno ugraditi teorijske koncepcije teoretičara istorije (Nore, Vena), antropologa, naratologa, Lakana, Fukoa, Rikera, itd. Tu posebnu ulogu imaju problemi dužnosti i ritualizacije sećanja, sećanja i zaboravljanja, rastakanja subjekta, figure svedoka i svedočenja, pozicije žrtve, konfigurisanja priče...

III. 2.

“JA I ISTORIJA”

POSLE REVOLUCIJE

III. 2. 1. Šatobrijanov izum

Ja (odn. Subjekt) i Istorija predstavljaju, kao što je poznato, dve suštinske oblasti kojima se bave književnost i filozofija romantičarskog doba (govori se o “kultu Ja”¹⁰ i kultu istorije). Poslednjih godina, pitanje pisanja o sebi i problematika pisanja o istoriji u tom periodu proučavaju se zajedno (kao što smo pokazali u prethodnom odeljku): spoj ta dva pisma u istom (ne samo memoarskom) tekstu otkriva se kao posebno podsticajan. Istraživanja ove vrste inspirisana su **Šatobrijanovim „izumom“** iz *Zagrobnih memoara* – gde se „ukrštanje“ aristokratskih memoara sa rusovskom autobiografijom opravdava autorovom neskromnom tvrdnjom da se sudbina čitave generacije ogleda u Šatobrijanovoj, te da pisanjem o sebi on pripoveda nacionalnu istoriju svoga doba¹¹.

¹⁰ Ne aludira se, naravno, na Baresa.

¹¹ Up. Chateaubriand, “Préface testamentaire”, *Mémoires d’Outre-Tombe*, vol. 1, éd. M. Levaillant, Paris, Flammarion, 1964, str. 4 : « Mais à compter du règne de François Ier, nos écrivains ont été des hommes isolés dont les talents pouvaient être l’expression de l’esprit, non des faits de leur époque. Si j’étais destiné à vivre, je représenterais dans ma personne, représentée dans mes mémoires, les principes, les idées, les événements, les catastrophes, l’épopée de mon temps, d’autant plus que j’ai vu finir et commencer un monde, et que les caractères opposés de cette fin et de ce commencement se trouvent mêlés dans mes opinions. Je me suis rencontré entre les deux siècles comme au confluent de deux fleuves ; j’ai plongé dans leurs eaux troublées, m’éloignant à regret du vieux rivage où j’étais né, et nageant avec espérance vers la rive inconnue où vont aborder les générations nouvelles. » Navodimo ovaj duži

Iz mnoštva konsultovanih radova posvećenih artikulisanju diskursa o sebi i diskursa o istoriji, izdvajamo tri tematske zbirke; naročitu pažnju posvetićemo analizama memoara nastalih posle Revolucije, pre svega Šatobrijanovim i Stendalovim. Bogatstvo obavljenih analiza o opusu ove dvojice autora čini razumljivom našu odluku da ih **ne uvrstimo** u uži korpus memoara koje proučavamo, ali nas **obavezuje da rezultate tih analiza ukratko prikažemo**.

III. 2. 2. Subjekat autobiografskog diskursa

No, pre nego što prikažemo one radove koji će nam biti od koristi za analizu našeg korpusa memoara, treba da objasnimo svoj **izbor termina za označavanje subjekta autobiografskog diskursa**. Naime, u ovom pregledu ćemo zanemariti pojmovnu distinkciju između francuskih izraza „soi“ i „moi“. Izraze „écriture de soi“ i „écriture(s) du moi“ prevodimo bez razlike kao „pisanje o sebi“. Kada je, pak, reč o konstrukciji sa nominativom, opredeljujemo se za prevod „Ja“ ili „subjekat“¹².

„Soi“ (kome uglavnom odgovaraju englesko „self“ i nemačko „Selbst“) i „Moi“ (koje se usložnjava pojmovima „Je“, „Ego“) na srpski (i hrvatski) jezik su različito prevodjeni, zavisno od toga o kojoj je

odlomak jer može poslužiti kao manifest novog memoarskog diskursa u XIX veku.

¹² Uporedili smo prevod na engleski više francuskih naslova disertacija koji sadrže rečene termine: „moi“ je redovno prevedeno kao „self“ (npr. *Le moi et l'histoire dans la correspondance... – Self and history...*). Takođe, biblioteka predmetna odrednica „Moi“ prevodi se kao „Self“ u francuskim katalozima. Što se tiče odluke da se „Ja“ u ponekoj konstrukciji zameni terminom „subjekat“, doneli smo je radi jezičkog pojednostavljenja, ali smo svesni da je to sa filozofskog stanovišta podložno kritici.

psihološkoj, sociološkoj ili filozofskoj teoriji reč (sebstvo ili sopstvo, Ja, Jastvo, osoba, Mene...¹³). Pošto će naš pristup biti pre svega istorijski i literaran, nećemo su upuštati u doktrinarne nijanse ako to za naše istraživanje nije neophodno.¹⁴

U vezi sa tim Ja koje je **subjekt pisanja i pisanog teksta** („sujet de l'écriture“, opet teško prevodiv termin), danas se pomodno u književnim studijama postavlja pitanje njegovog identiteta ili nemogućnosti identiteta, te pitanje njegovog imenovanja: ko to piše u meni? Da li je to misleće Ja, ispovedno Ja, Ono, Mi, Sopstvo, ljudi, apsolutni On, niko...?¹⁵

¹³ Za poslednja dva, videti knjigu Džordža Herberta Mida *Mind, Self and Society, from the Standpoint of a Social Behaviorist* (prvo izdaje 1934.), u čijem je naslovu „Self“ prevedeno kao „osoba“; Midovo „Me“ prevodi se kao „mene“, bez obzira na padež. (V. Mead, G.H., *Um, osoba i društvo*, Zagreb, Jesenski - Turk, 2003, 392 str.)

¹⁴ U književnim proučavanjima „Moi“ i „Soi“ se ipak ne uzimaju u sociološkom interakcionističkom značenju; najčešće se imaju u vidu Frojdova, Jungova i Lakanova razrada vidova Ja. Upućujemo na veoma dobro teorijsko i terapeutsko razgraničenje pojmova „ça », „Moi », „Surmoi » i „Soi », i njihovih ekvivalenata na engleskom i nemačkom, a u skladu sa Frojdom, Jungovom i egzistencijalnom psihoanalizom, koje je dao psihoanalitičar Thierry Tournebise (v. „Le Ça, le Moi, le Surmoi, le Soi. Flux, pulsions et structure psychique“, article en ligne, novembre 2005, http://www.maieusthesie.com/nouveautes/article/ca_moi_surmoi_soι.htm#

¹⁵ Blanšo je tumačio unutrašnju nužnost pisanja (M. Blanchot, *Le livre à venir*, Gallimard, 1959, p. 44-45) – pisac ima „nalog“ da piše, ali taj nalog ne dolazi ni od koga, pa sam mora da postane niko kako bi ga ostvario... Taj „niko“ jeste jedan virtualni, fluidni, kameleonski subjekt otvoren za sve mogućnosti. O ovome piše filozofkinja i romansijerka G. Obri, koja je eksperimentisala sa „nikom“ kao subjektom pisanja u svojoj nagradjenoj autobiografskoj pripovesti „Niko“ (*Personne*, 2009). V. Gwenaëlle Aubry, « Le moi multiple, le « Il absolu », et le sujet de l'écriture », predavanje dostupno na URL: [http://www.philolab.fr/attachments/category/163/Contribution%202-E-](http://www.philolab.fr/attachments/category/163/Contribution%202-E-3-)

U jednom zborniku radova posvećenom subjektu pisanja i pisanog teksta, priredjivač objašnjava da je to entitet koji nema čvrst identitet, « nije ni jedinka, ni osoba, ni Ja kao « Moi », pa čak ni Ja kao « Je » ; nije pisac (osoba koja postoji van dela), niti pripovedač, već ono prisustvo koje proizvodi tekst i koje se proizvodi njime i u njemu ».¹⁶

U kritici je postavljena i dihotomija između « écriture du Moi » i « écriture du Je », kao dve koncepcije subjektiviteta, gde je « Moi » racionalno i celovito, a « Je » je anti-subjekt, otvoren ka nesvesnom i imaginarnom, koji dozvoljava da se misao i percepcija odvoje od subjekta i postanu autonomne.

U ovome se možemo voditi i za **Rikerovom hermeneutikom sopstva**. U predgovoru knjige „Sopstvo kao drugi“¹⁷, Riker objašnjava da sopstvo nije isto što i Ja : *soi* izražava refleksivnost svih gramatičkih lica, a *soi-même* naglašava dvoznačnost ličnog i narativnog identiteta, koja se iskazuje latinskim *idem* i *ipse* (« identitet » znači i istovetnost, i samosvojnost). Istovetnost (identitet u smislu *idem*, na francuskom « *mêmeté* ») jeste permanentnost karaktera u vremenu, dok samosvojnost (identitet kao *ipse*, tj. « *ipséité* » na francuskom) podrazumeva različitost od drugih, tako da alteritet čini konstitutivni i najintimniji deo identiteta. Riker nastoji da se odvoji i od dekartovskog ega iz *Ego cogito*, kasnije preuzetog kod nemačkih idealista, i od ničeovski razbijenog Ja, želeći da zasnuje Ja na moralnoj svesti, utemeljenoj na subjektovom intimnom uverenju o sebi i u sebe samog. Takvog subjekta Riker naziva sopstvom (*soi*); on je « govornik, agens,

D%20AUBRY%20Gw%C3%A9na%C3%ABlle%20Le%20moi%20multiple,%20le%20II%20absolu%20et%20le%20sujet%20de%20l'écriture.pdf.

¹⁶ V. Alain Goulet, « Introduction », in : *Voix, Traces, Avènement. L'écriture et son sujet*, actes du colloque de Cerisy-la-Salle (2-5 octobre 1997), Caen, Presses Universitaires de Caen, 1999, p. 8.

¹⁷ Pol Riker, *Sopstvo kao drugi*, prev. Spasoje Ćuzulan, Beograd / Nikšić, Jasen, 2004, 370 str. Mi smo se služili izvornikom: Paul Ricoeur, *Soi-même comme un autre*, Paris, Seuil, 1990, 430 str.

lik u priči, subjekat koji se moralno tereti, itd. »¹⁸ Filozofija subjekta (« Ko ? ») deklinira se kod Rikera u više pitanja : « ko govori o čemu ? ko šta čini ? o kome i o čemu se pripoveda ? ko je moralno odgovoran za šta ? » (str. 31). «Uverenje u sebe» (« attestation de soi») obezbedjuje subjektu identitet, na raznim planovima : jezika, prakse, naracije, moralne norme.¹⁹

Najzad, podsećamo na distinkciju **pojedinač – subjekat – Ja** koju je istoričar Žan-Pjer Vernan uveo u svojoj studiji o poimanju jedinke u staroj Grčkoj, a kojoj, po ovom autoru, odgovaraju **različiti žanrovi**. Grci su jedinku sagledavali u dejstvenosti, u činovima kojima se ostvaruje, a ne kao introvertnu svest – zato su negovali biografiju i autobiografiju. Kada je jedinka koncipirana kao subjekat (ekstrovertna, celovita svest, koja se posmatra spolja), to dolazi do izražaja u autobiografiji i memoarima. Jedinka koncipirana kao Ja (introspektivna, refleksivna svest okrenuta intimnosti i tajni) pojavljuje se u ispovestima i intimnim dnevnicima.²⁰

¹⁸ *Nav. delo*, str. 12-38 (poslednji citat je sa str. 18 izvornika, naš prevod).

¹⁹ Rikerovu koncepciju sopstva analizirao je, izmedju ostalih, Vensan Dekomb i pokazao da se ona ipak ne odvaja sasvim od dekartovske metafizičke podvojenosti ega. Dragocena je Dekombova rekapitulacija filozofsko-analitičkih i gramatičkih stavova o upotrebi i značenju tzv. ličnih zamenica (*je, moi, il, lui, soi*), mimo Rikerovih tumačenja. Up. Vincent Descombes, « Le pouvoir d'être soi. Paul Ricœur, Soi-même comme un autre (1991) », in : *Critique*, Paris, t. 47, br. 529-530 (« Sciences humaines : sens social »), 1991, str. 545-576.

²⁰ V. Jean-Pierre Vernant, « L'individu dans la cité », in : *L'Individu, la mort, l'amour. Soi-même et l'autre en Grèce ancienne*, Paris, Gallimard, 1989, pp. 211-232.

III. 2. 3. *Ja, Istorija 1789-1848*

Zbornik radova *Ja, Istorija 1789-1848*²¹ analizira, iz vizure naslovnog spoja, autobiografske tekstove vrhunskih romantičarskih pisaca, kao što su nezaobilazni Šatobrijan, gospodja de Stal, Žorž Sand, Stendal, Benžamen Konstan, ali i memoare pisaca amatera, kao što su Burijen i vojvotkinja d'Abrantes. I dok ovi drugi uglavnom pripovedaju naizmenično elemente političke istorije i sopstvene doživljaje, veliki pisci nastoje da te dve tematike isprepletu ne samo formalno, nego i simbolički. Početkom XIX veka, Ja koje se "rodilo u mukama Istorije", "istovremeno je politički i lirski subjekat", kako kaže priredjivač zbornika Zanon, poletni gradjanin s punim pravima i privatno zabrinuti pojedinac; to Ja se iskazalo u memoarima, dnevnicima, pesmama itd, koje analiziraju radovi. Svest o sebi doživela je dubok preobražaj, postavši « gradjanska i intimna u isti mah », po rečima Žeralda Ranoa²², a time se preobrazila i tzv. književnost o sebi.

U incipitu *Deset godina izgnanstva* gospodje de Stal i Tokvilovim *Sećanjima* uočeno je da se pisci na neki način ogradjuju od pisanja o privatnom Ja, i dalje uvažavajući paskalovsku zabranu. Gospodja de Stal ipak misli da može govoriti u ime svih drugih žrtava Napoleonove represije, odnosno da će publika, čitajući njenu pripovest, zaboraviti na samu autorku i prepoznati svoju priču. Tokvilovo Ja u memoarima je rastrzano izmedju istoričarskog zadovoljstva što razume istorijski tok, i nezadovoljstva što na njega ne može da utiče. Stendal se u ego-tekstovima, ali i u fikcionalnim, vraća na **nemogućnost** pojedinca da u moderno doba odredi i iskaže svoje mesto u Istoriji. Žorž Sand u svojoj autobiografiji zastupa koncepciju **totalne istorije** – treba pisati i o

²¹ Damien Zanone (éd.), *Le Moi, l'Histoire. 1789-1848*, Grenoble, ELLUG, 2005, 193 str.

²² Gérald Rannaud, « Ecrire le moi, écrire l'histoire ? », *Nav. delo*, str. 13.

anonimnim i o slavnim ljudima, makar to ispao roman usled nedostatka podataka. Mišle kao istoričar i pisac dnevnika insistira na jednoobraznosti Ja i istorije, ne u ofucanom ključu romantičarskog subjektivizma, nego baš kao na **metodi istorijskog razumevanja**. Intima je ono povlašćeno mesto na kome se subjektu primarno otkriva smisao istorije.²³

(Mi bismo, u vezi sa tezama iz rečenog zbornika, podsetili da se Tokvilov doprinos teoriji demokratije²⁴ oslanja na novu koncepciju individualizma. Pojedinač u moderno, demokratsko doba ima pravo da govori, jednak ostalima u krilu svoje nacije, dok su ljudi « u aristokratskim vekovima bili usko vezani za nešto van njih i skloni da zaborave na sebe ». Po Tokvilu, moderno doba je stalno u promeni i uskomešano; stare stvari propadaju, nove se uzdižu, trag starih naraštaja se briše, a klase se mešaju. Nekadašnje društvene veze u formi lanca (od seljaka do kralja) sada su pokidane i svako je karika za sebe.²⁵ Osvešćeni pojedinci osećaju da ništa nikome ne duguju i da sami odredjuju svoju sudbinu. - Tokvil, doduše, iz demokratskog individualizma izvodi egoizam, koji se inače uklapa u romantičku paradigmu²⁶.)

²³ Teze članaka iz ovog zbornika rezimirane u ovom pasusu preuzeli smo iz prikaza Lorans Gelek (Laurence Guellec, "Moi et histoire", *Romantisme*, n° 134, 4/2006, str. 143-144), a u nastavku se oslanjamo na sopstveno čitanje zbornika.

²⁴ V. Alexis de Tocqueville, *De la démocratie en Amérique*, prvo izdanje iz 1835-1840.

²⁵ *Ibid*, II, 2e partie, ch. II, « De l'individualisme dans les pays démocratiques », URL : http://classiques.uqac.ca/classiques/De_tocqueville_alexis/democratie_2/democratie_tome2.html.

²⁶ « Ainsi, non seulement la démocratie fait oublier à chaque homme ses aïeux, mais elle lui cache ses descendants et le sépare de ses contemporains ; elle le ramène sans cesse vers lui seul et menace de le renfermer enfin tout entier dans la solitude de son propre cœur. » (*Ibid.*)

Žerald Rano pokazuje kako to novo, suvereno Ja, svesno sebe, uzima reč ne više u ime svoje loze i klase, kao u aristokratskim memoarima, nego u sopstveno. U aristokratskim memoarima, i samo porodično ime unapred je definisalo, identifikovalo subjekat i njegov diskurs. Kod Šatobrijana i gospodje de Stal ime još funkcioniše kao neka vrsta « pasoša », ali ovo dvoje autora kroz memoare negiraju stari istoričarski i etički kod. To Ja se ne odriče privatnog poveravanja.

Rano smatra da se u prvoj polovini XIX veka subjekat ego-književnosti čitaocu, pa i samom sebi, ukazuje pre svega kao ispričana istorija, bilo da evocira ličnu ili kolektivnu istoriju²⁷. Da bi smeo da pripoveda istoriju, da bi delovao pouzdano, akter ili svedok mora da priča o sebi; istorija jednog naroda izražava se preko istorije jednog Ja. Subjekt kroz priču o svom životu “biografizuje” istoriju, racionalizuje je, meri je individualnim vremenom, isto kao što istorizuje pojedinačno vreme dovodeći ga u vezu sa spoljnim događajima. Rano za ilustraciju uzima Stendalove memoare (*Život Anrija Brilara*), ukazavši na nesklad između ta dva tempa: “Istorija, vreme kolektivne svesti, slabo prihvata tempo individualnog sećanja”. I kod Stendala i kod gospodje de Stal, rešenje je u tome da se istorija iskaže kao biografija – Napoleon apsorbuje Revoluciju i sam postaje istorija, pa čak i njen cilj i kraj, kako se učinilo Hegelu²⁸. Ali, naspram takvog velikana, svaki drugi pojedinac izgledao bi smešan ako bi hteo istoriju da svede na svoju meru. Zato memoarista mora da prizna koliko je sitan. Stendal je uspeo u svojim memoarima ne da izbaci Istoriju (kako su ga tumačili neki kritičari),

²⁷ Rano se tu poziva na Rikera: “L’identité du qui (...) n’est qu’une identité narrative” (*Temps et récit*, t. III).

²⁸ Ranoova tvrdnja odnosi se na čuvenu anegdotu : Hegel je u Jeni, uoči bitke, u vreme kad je završavao *Fenomenologiju duha*, s divljenjem gledao Napoleona kako na konju ide u izvidnicu. Bitku kod Jene će nemački filozof, po francuskoj tradiciji (Kožev), smatrati krajem, tj. ispunjenjem Istorije.

nego da joj povrati srazmeru u okviru subjektivnog, doživljajnog poretka stvari, koji nije matematički i linearan.²⁹

Autori ove generacije interiorizuju istoriju, misle o sebi preko Istorije, a o Istoriji kroz sebe. Posle 1830, osećanje sopstvene stalnosti sukobljava se sa utiskom da se dinamika istorije usporava: Ja postaje sumorno i mrzovoljno. Žal za izgubljenom mladošću i osećanje da budućnosti nema, razrešavaju se u dubinama intimnosti. U njoj će smisao istorije naći Mišle, Sandova, Stendal i svi ostali, izuzev Šatobrijana, koji je jedini umeo da sjedini pisanje o sebi i pisanje Istorije, zaključuje Rano.

Na drugoj strani, kada je reč o piscima čiji se opus svodi na memoare, Damjen Zanon u analizi polazi od čuvene dosetke Benžamena Konstana o generalu Dimurjeu, koji je navodno u memoarima napisao : « Dok je Francuska bila u plamenu, ja sam bio prehladjen u zabitima Normandije ». Konstanu je tehnički problem « dostojanstvenog » spajanja iskaza o sebi i iskaza o svetu izgledao nepremostiv (u disproporciji ličnog i opšteg, pojedincu preti opasnost da se i nehotice prikaže u herojsko-komičkom registru), te je ostavio samo fragmentarna sećanja.³⁰

Memoarista ispunjava moralnu dužnost svedočenja o epohi pripovedajući o svom životu, ali se trudi da ne ističe sebe. Damjen

²⁹ « De l'écriture du moi à celle de l'histoire il y a homologie et saut. Le monde du sentiment est lui aussi inépuisable. La vie individuelle dira bien le sens de l'histoire mais dans la confrontation de son mouvement à la permanence du sentiment intérieur. » *Ibid*, str. 19.

³⁰ Zanonovo razmatranje mi bismo dopunili sledećim Konstanovim citatom: « Ecrire des Mémoires me répugne. Les hommes les plus spirituels, les plus distingués par le tact et la mesure, sont, à leur insu, entraînés par ce genre de travail à parler beaucoup de ce qui les concerne personnellement. Je ne les en blâme pas ; [...] mais je ne m'intéresse pas assez à moi pour en occuper si longuement les autres. » V. Benjamin Constant, *Portraits, Mémoires, Souvenirs*, Paris, H. Champion, 1992, str. 72.

Zanon ističe paradoksalnost takvog memoarskog ugovora³¹ i uočava dva poetička rešenja u postnapoleonovskoj memoarskoj praksi³². Ili se memoarista maksimalno povlači iz svog diskursa, koji kao da krije Ja iz kog dolazi; ili se prelaz sa iskaza o svetu na iskaz o sebi baš naglašava, uz izvinjavanje i pravdanje, u prelazima diskurzivnog tipa. Šatobrijan je, pak, razumeo suštinu memoarskog žanra i doveo ga do vrhunca, uspostavljajući metonimijski odnos između memoara, Ja i « svog doba ». Reprezentativnost iskazivanja doprinosi literarnosti Šatobrijanovih memoara, zaključuje Zanon.

Žan-Klod Berše u svom članku napominje da je, posle Revolucije, generacija gospodje de Stal i Šatobrijana, sa snažnom svešću o sebi, ostala vezana za politiku, ne mogući da razdvoji unutrašnji od društvenog života, dok se sledeća generacija povukla u sebe, u intimu, posle Julske revolucije.³³ Šatobrijan je, izuzetno, prevladao žanrovski dualitet istorije i autobiografije, što je dovelo do nerazumevanja njegovih memoara polovinom veka, kada su objavljeni.

³¹ Kvalifikacija nije Zanonova, nego naša.

³² V. Damien Zanone, «Le monde ou moi : les embarras poétiques des Mémoires historiques», *Le Moi, l'Histoire. 1789-1848*, str. 23-38.

³³ V. Jean-Claude Berchet, « Les Mémoires d'outre-tombe : une autobiographie symbolique », *Ibid*, str. 39-69.

III. 2. 4. *Pisanje o sebi, pisanje istorije*

Zbornik *Pisanje o sebi, pisanje istorije*³⁴ problematiku odnosa ova dva tipa pisma razmatra u vremenski i disciplinarno široj perspektivi nego prethodna zbirka radova. Pristup se kreće od književne do psihoanalize, a raspon analiziranih tekstova od XVIII veka do sadašnjice: od prepiske čuvene markize di Defan, preko Šatobrijana, Mišlea, Frojda, do sećanja na holokaust, naučno-fantastičnih romana i blogova. (Psihoanalitički pristup se pokazao kao merodavan za autobiografiju u užem smislu, dao je veoma zanimljive analize, ali za memoare je on manje opravdan.)

Pitanje koje se postavilo jeste: **da li se uopšte može pisati o sebi bez pisanja o Istoriji.** Mada odričan odgovor izgleda očigledan, uvodničar zbornika na specifičan, kvazi-hegelovski, način definiše pisanje Istorije, i time udaljava autobiografski diskurs od njega. Pokazaće se, takodje, da se suština autobiografskog čina bolje uočava kada se autobiografski diskurs uporedi sa istoriografskim. Moris Dajan ukazuje u predgovoru na **nesimetričnost** pisanja o sebi i pisanja istorije.³⁵ Evo glavnih razilaženja:

1) Prelazak u pisanju sa Ja na istoriju deluje prirodno i samorazumljivo, ali obrnuto ne važi. Istoričari čute o sebi, povlačeći se pred svojim značajnim predmetom. (Iako Dajan o tome ne raspravlja, moramo na ovom mestu podsetiti da najveći romantičarski istoričar Mišle predstavlja krupan izuzetak od ove tendencije³⁶.)

³⁴ Jean-Francois Chiantaretto (sous la dir.), *Ecriture de soi, écriture de l'histoire*, Paris, In press éditions, 1997, 206 str.

³⁵ V. Maurice Dayan, „Preface“, *Ibid*, str. 13-16.

³⁶ V, na primer, članak u istom zborniku: Jean-Michel Rey, „Michelet dans son histoire“, *Nav. delo*, str. 125-130.

2) Ma koliko sitnu oblast i kratak vremenski period istoričar izabrao, taj će predmet uvek prevazilaziti pojedinosti kojima se bave autori dnevnika, autobiografija ili autofikcija. **Istoričarev predmet je transindividualan i spoljni u odnosu na njega, i uvek se može dopuniti ili ispraviti novim izvorima i tuđim uvidima.** (Podrazumeva se da je u autobiografskom diskursu sve obrnuto.)

3) Istoričar ne može da izmisli, niti da „prisvoji“ neki segment istorije. Istorizovanje kolektivne prošlosti je i samo istoričan i pluralan proces, ono prevazilazi svako individualno pamćenje i svaki pojedinačan istraživački napor. Zato ga uvodničar poredi sa hegelovskom samorefleksijom istorijskog vremena u kojoj istoričari nužno učestvuju. U pisanju o sebi, pak, ne dolazi do kolektivnog i kritičkog istorizovanja prošlosti. Ova razlika se ne može svesti na tradicionalnu opoziciju između istoričarske racionalnosti i autobiografske subjektivnosti; reč je pre o tome da, nasuprot ličnom sopstvu, u istoriji ne postoji nekakvo svesno ili nesvesno kolektivno biće (neka političko-kulturna celina) koje bi spoznavalo svoju prošlost, nego se pojedinačni istoričarski doprinosi sabiraju i nadovezuju.

Pisanje o sebi **nije u tom smislu istorijsko** – ono je **samoistorišuće** („auto-historisant“), čak i kada se ne trudi da ličnu priču organizuje po vremenskoj osi, objašnjava Dajan.

Sa psihološkog gledišta, autobiografski diskurs izvorište ima u tzv. **sekundarnom narcizmu**, ali povod mu je u nekom istorijskom konfliktu (ili situaciji) u kome je autor učestvovao, u nekom odlučujućem iskustvu. Dešava se da je on već dao posredan odgovor na kolektivnu prošlost koja mu ne dâ mira, kroz neko književno ili umetničko delu, ali da mu to nije dovoljno, da mora to da učini i kroz pisanje o sebi i o onome što je doživeo. Takvo „samoistorišuće“ razmišljanje neizbežno sadrži i deo **fikcije**, „draže od svake realnosti“; ono uvek zadire dublje u prošlost nego što autor to prvobitno želi.

Dajan podseća da **stav autobiografa** prema zajedničkoj istoriji varira: autobiograf priznaje da joj pripada neposredno posle ili zakasnelo; upisuje se u tradiciju ili je radikalno kritikuje; slavi društvene veze ili ih mizantropski prezire; nastoji da se nametne kolektivnom pamćenju ili glumi da je prema tome ravnodušan.

Za našu temu značajan je rad Žaka Lekarma o Šatobrijanu. Lekarm nalazi u autobiografskim tekstovima Šatobrijana i još dva novija pisca, sklonost da se istorija prikaže kao katastrofa, iako Šatobrijanova eksplicitna filozofija istorije počiva na hrišćanskom providencijalizmu i veri u spori progres čovečanstva.³⁷ Usput, Lekarm objašnjava da je autobiografija najčešće pisanje o Meni („Moi“), a ne o sebi („soi“) – podrazumeva se jungovska distinkcija -, a da se odnos prema Istoriji svodi na izbegavanje. Na primer, kada autobiograf piše o detinjstvu, ne poziva se na Istoriju (jer dete ne zna za politiku), nego ga uklapa u anistorijske scenarije frejdrovskog porodičnog romana. Izuzetak su autobiografije velikih političkih vodja, gde je Istorija snažno prisutna, a da ipak delo ne prelazi u kategoriju memoara, tvrdi Lekarm. Krupni akteri Istoriju ne doživljavaju kao tragičnu jer imaju moć da je menjaju. (Ovu tezu ćemo imati prilike da proverimo u našem užem korpusu, iako su memoari vodja Revolucije i kontrarevolucije iz 1789. izuzetno malobrojni.)

No, Šatobrijanova pozicija je dvostruka. S jedne strane, bio je protiv svoje volje bačen u Istoriju, u Revoluciju koja je sekla glave, slala u progonstvo i bedu. S druge strane, kasnije se sam nametnuo vlasti i mogao da upravlja Istorijom. I žrtva i gospodar Istorije, o njoj će pisati kao akter, subjektivno (a ne objektivno, kao svedok), i pribegavaće temi i leksici katastrofe (fascinacija Terorom, stalnom pretnjom smrti – „erotika katastrofe“, Napoleonom, tim jahačem apokalipse koji je rušio sve pred sobom...).

³⁷ V. Jacques Lecarme, « L'autobiographe dans l'Histoire comme catastrophe (Chateaubriand – Drieu la Rochelle – Régis Debray) », *Nav. delo*, str. 23-41.

Lakarm smešta misao o katastrofi u **hrišćanski** kontekst iščekivanja apokalipse i spasenja: katastrofa može da ubrza taj istorijski proces. U svetovnom **političkom** kontekstu, očekivanje Revolucije (francuske, sovjetske, kineske...) oličava rušilačko-spasonosnu ideju katastrofe – što je režim gori, pre će pasti. Najzad, u **psihoanalitičkom** kontekstu, autodestruktivni poriv pojedinca ili zajednice povezan je sa zadovoljenjem libida. Katastrofa, dakle, nije a priori negativna.

Šatobrijan *Zagrobne memoare* ipak zaključuje umirujućim predviđanjem budućnosti čovečanstva vodjenog Crkvom i Providjenjem. Ali zato ni pojedinca ne čeka strašni sud i nebeski život: smrt je kraj, „crna rupa ništavila“, kaže Lekarm.

Ista urednička i istraživačka ekipa – „Littérature personnelle et psychanalyse“ - objavila je i zbornik naslovljen „**Da li pisanje o sebi može da iskaže istoriju?**“³⁸, u kome se radovi bave autobiografskim tekstovima XX veka. Lična svedočanstva o istorijskim katastrofama kojima je obilovao prošli vek upućuju na zaključak koji važi za sva vremena: nesrećni **svedoci** – **žrtve** genocida znaju da će preživeti jedino ako budu svedočili i u jezik pretočili svoje iskustvo, za koje su svesni da je samo po sebi i **neiskazivo**, i za druge **neprihvatljivo**³⁹. Jezik se opire uništenju; pisanje teši i spasava.

³⁸ V. Jean-François Chiantaretto (éd), *L'écriture de soi peut-elle dire l'histoire?*, Paris, BPI – Centre Pompidou, 2002, 262 str.

³⁹ Upravo tu ambivalentnu svest otkrivamo, u korpusu memoara o Revoluciji, kod autora koji pišu o osporavanom genocidu Vandejaca za vreme Revolucije. Državni negacionizam tada još nije imao ime.

IV.

UŽI KORPUS MEMOARA O REVOLUCIJI

IV. 1. KRITERIJUMI IZBORA KORPUSA

U preobilju objavljenih memoara o Francuskoj građanskoj revoluciji iz 1789, gde samo spisak naslova memoara sa jako kratkim komentarom zauzima čitav jedan debeo tom¹, odabrali smo nekoliko dela sa namerom da to bude relevantan uzorak za proučavanje.

U izboru smo se vodili nekim kriterijumima.

1. Značaj ličnosti autora na francuskoj istorijskoj sceni

Izuzeli smo slabo poznate istorijske ličnosti, kao što su anonimni vojnici, sveštenici, sobarice, politikanti itd. Snaga ličnosti, obrazovanost i prilika za konkretno i odlučujuće istorijsko delovanje doprinose, po našem sudu, zanimljivosti sećanja.

2. Autentičnost memoara

U prvim decenijama XIX veka književno tržište bilo je preplavljeno sećanjima na Revoluciju i Napoleonovo doba. Već u vreme Restauracije, a naročito posle dolaska na vlast Luja-Filipa, sina Filipa-Jednakosti, memoari o Revoluciji bili su u modi i cenjeni. Ponude izdavača samo su pljuštale svedocima i njihovim naslednicima. Postojalo

¹ Videti: Alfred Fierro, *Bibliographie critique des mémoires sur la Révolution écrits ou traduits en français*, Paris, Service des travaux historiques de la Ville de Paris, 1989, 482 str. Takodje, relativno iscrpan spisak memoara o Revoluciji objavljenih do početka XX veka dao je Gistav Lanson (cf. Gustave Lanson, *Manuel bibliographique de la littérature française moderne. XVIe, XVIIe, XVIIIe et XIXe siècles. T. IV, Révolution et XIXe siècle*, Paris, Hachette, 1925, str. 1048-1064.

je nekoliko edicija posvećenih isključivo istorijskim memoarima raznih epoha.

Pariski izdavači braća Boduen, na primer, objavljivali su “Zbirku memoara vezanih za Revoluciju”². Mnogi učesnici istorijskih zbivanja nisu ni bili u stanju da napišu svoja sećanja. Stoga su izdavači angažovali profesionalne pisce da prerade i doteraju zapisana sećanja, ili da napišu memoare u ime i na osnovu kazivanja pojedinih svedoka epohe. Medjutim, popularnost žanra, odnosno unosnost tih edicija, navodile su izdavače i na falsifikovanje: vešti kompilatori sastavljali su,

² Edicija „Collection des Mémoires relatifs à la Révolution française“ (Paris : Baudouin), koju su uređivali Sent-Alben Bervil (Saint-Albin Berville, što je književni pseudonim Albena de Bervila) i Barijer (Jean-François Barrière), izlazila je od 1821. do 1830.g. i imala oko 35 tomova (prema katalogu BNF). Ovoj kolekciji dali su doprinos i drugi pariski izdavači, ali u manjem obimu (Ladvocat, Bossange freres, Hesse i G. Doyen; zanimljivo je da su potonji na neka od svojih izdanja memoara stavili lažnu naznaku pripadnosti Boduenovoj ediciji, zbog njenog ugleda i čitanosti). Takodje, edicija « Collection complémentaire des mémoires relatifs à la Révolution française » (Paris : L.-G. Michaud), u osam tomova, objavljena 1823-24. godine, u okviru koje su neki tekstovi izašli prvi put, a neki su ponovo izdati. Mnogi od ovih tomova su preštampani u drugoj polovini veka u sličnoj ediciji : « Bibliothèque des mémoires relatifs à l'histoire de France pendant le 18e siècle » (Paris : Firmin-Didot et Cie, 1862-1891, ili pak 1846-1881, 37 tomova, podatak prema katalogu BNF). Ovu zbirku je najpre, do 1868.g, izdavao Barijer, a posle njegove smrti preuzeo Leskir (François-Adolphe Mathurin de Lescure). Posvećena je većim delom sećanjima na Revoluciju i Prvo carstvo, odn. delimično je zašla i u XIX vek. (Doduše, prema drugom, inače merodavnom izvoru, ova zbirka izdavana je od 1857. do 1881 ; v. Alfred Marquiset, *Table alphabétique des noms propres cités dans les Mémoires relatifs à l'Histoire de France pendant le XVIIIe siècle. Publiés de 1857 à 1881 (37 volumes)*, par MM. F. Barrière et de Lescure, Paris : H. Champion, 1913).

Inače, pomamu ove generacije za sećanjima na revolucije ilustruje i uspeh sličnih kolekcija o engleskim i španskim revolucijama.

S druge strane, značajan izdavački poduhvat bila je edicija «Nouvelle Collection des Mémoires pour servir à l'histoire de France depuis le XIIIe siècle jusqu'à nos jours», koju su uređivali izdavači i istoričari Mišo (drugi brat, Joseph-François Michaud,) i Pužula (Jean-Joseph-François Poujoulat), počev od 1836 : desetine objavljenih tomova ipak su se odnosile na starije epohe (uglavnom XVI i XVII vek), a ne na kraj XVIII veka.

na osnovu istorijske literature, glasina i sopstvene mašte, a na odabranoj ideološkoj “liniji”, lažne, apokrifne memoare koji su ili štampani bez imena autora – sa opisnim odredjenjem profesije, statusa, titule itd, ili su za autora proglašavane stvarne ličnosti koje su umrle ili iz nekog drugog razloga nisu mogle ubedljivo da demantuju autorstvo.

Naše istraživanje bavi se samo autentičnim memoarima, koje je u najvećem delu svaki autor lično književno uobličio.

3. Celovitost memoara

Odabrali smo memoare koji su pisani sa izvesne istorijske distance u odnosu na opisana zbivanja (sem jednih), i koji se ne bave samo jednim događajem ili kratkim periodom (takvih, prigodnih, svedočanstava ima dosta) jer u suprotnom puno doživljavanje istorije i njegovo promišljanje ne mogu da se iskažu.

4. Vrednost dela, ne samo u historiografskoj perspektivi, nego i u književnoj

Memoari su književna i historiografska vrsta, u njihovoj analizi se paralelno mogu pratiti obe ove dimenzije. Pored toga što mora raspolagati upečatljivom faktografskom gradjom i iskonskim pripovedačkim talentom, dobar memoarista, pišući, razvija smisao za mnogostruku problematiku diskurzivnog uobličavanja svog svedočanstva i o tome ostavlja trag u tekstu. Izabrali smo ona dela koja su u tom smislu reprezentativna i kompleksna.

Pored naše sopstvene procene na osnovu čitanja i prelistavanja stotine memoara, u selekciji smo se delimično oslonili na procenu urednika današnjih edicija francuskih memoara. Dela ponovno objavljena u poslednjih dvadeset godina (na primer, u popularnoj ediciji “Le Temps retrouvé” izdavačke kuće Mercure de France) svakako su izdržala probu vremena i zaslužila da budu dostupna širem čitateljstvu i istraživačima.

5. Nedovoljna proučenost dela

U korpus nismo uvrstili gigantske i podrobno istražene Šatobrijanove memoare. Takodje se nismo bavili nekim memoarima koji zadovoljavaju prethodno iznete kriterijume, ali je o njima pisano, doduše **iz ugla drugačijeg od našeg**, u skorašnjim doktorskim tezama, člancima ili studijama.

6. Raznovrsnost pristupa i tema

Odabrani memoaristi pripadaju različitim generacijama, društvenim slojevima i političkim grupama. Neki su u revolucionarnim danima akteri, a neki trpitelji; jedni su u Parizu, a drugi u inostranstvu; za jednim je raspisana poternica, a drugi kroje sudbinu nacije. Ova se raznovrsnost prevashodno ogleda u sledeća dva merila:

a. Zastupljenost pristalica i protivnika Revolucije

Naknadni odnos subjekta prema istorijskim zbivanjima kojima je prisustvovao, suštinski biva odredjen ishodom političkih i drugih izbora koje je napravio. Stara je istina da istoriju pišu pobednici, a često je bivalo da **poraženi pišu memoare**. No, pobednička strana se u Francuskoj više puta menjala i tokom same Revolucije, i tokom XIX veka, a istina poraženih se relativizovala i nije uvek (tokom različitih političkih epoha) morala da bude tragično obeležena.

b. Zastupljenost pisaca oba pola

U memoarima o Revoluciji često je reč o ratnim zbivanjima i političkim obračunima, čiji su akteri uglavnom muškarci. No, Revolucija iz 1789. čuvena je po učešću i ulozi žena u politici³. One su, doduše, bile ili van krugova moći ili na « drugorazrednim » položajima, te im je predodredjena pozicija pasivnog svedoka, « trpitelja » Istorije, a često i

³ O ambivalentnosti učešća žena u Revoluciji 1789. v. Evelyne Morin-Rotureau (sous la dir.), *Combats de femmes 1789-1799. La Révolution exclut les citoyennes*, Autrement, Coll. „Mémoires/Histoire“, N° 96, 2003, 250 str.

njene žrtve. Medju autentičnim memoarima, znatno je manje onih koje su pisale žene.

Nažalost, pokazalo se da **zagovornice** Revolucije ili nisu pisale memoare, nego dnevničke beleške, ili su diktirale sećanja koja je onda neki profesionalni pisac književno uobličio, ili su od pristalica pretvorene u « neprijatelje », tj. žrtve Revolucije usled samog njenog toka. Memoaristkinje iz našeg korpusa su, dakle, pripadnice progonjenih političkih manjina, a ne pobednice.

Sve u svemu, odabrali smo dvojicu rojalista različitog uzrasta i naravi, jednu rojalistkinju, jednu žirondinku, jednog montanjara, te jednog u vreme Revolucije politički neopredeljenog memoaristu.

IV. 2. PREDSTAVLJANJE UŽEG KORPUSA

Kao književna i istoriografska vrsta koju odlikuje specifična referencijalnost, odnosno kao jedan od tzv. faktualnih žanrova, memoari se uvek proučavaju polazeći od njihove biografske i faktografske mase, bilo da je reč o tradicionalnim ili o novijim pristupima, bilo u okviru književne istorije, naratologije, stilistike i drugih književnih disciplina, ili pak u horizontu istorijskih disciplina.

Sa druge strane, memoari koje smo uvrstili u svoj korpus nisu uopšte poznati u našoj sredini, a većina njih nije mnogo proučavana ni u zavičajnoj francuskoj. Čak ni imena njihovih autora ne javljaju se često u stručnoj literaturi, izuzev Barasa i gospodje Rolan.

Imajući u vidu dva prethodno navedena činioca, smatramo da je na ovom mestu, pre nego što se upustimo u analizu samih tekstova usmerenu na pojedina uža pitanja, neophodno najpre izložiti tu životnu „podlogu“ odabranih memoara, odnosno biografije njihovih autora ne samo po njihovim zapisima, nego i onako kako su date u istorijskim i biografskim rečnicima XIX veka, ali i od strane današnjih proučavalaca, najčešće autora predgovora izdanjima memoara ili autora biografija, dakle – sa pretpostavkom (relativne) objektivnosti i sa uvidom u istoričnost figure svakog memoariste.

Za pojedine autore, učinilo nam se korisno da prikaz života i rada dopunimo osvrtom na ideje i preokupacije iznete u drugim njihovim delima (istorijskim ili uže književnim, kao i u pismima), jer ćemo slične ideje sresti i analizirati u njihovim memoarima. Takodje, iz obilja biografskih činjenica o pojedinim memoaristima, za period posle Revolucije biramo uvek podatke vezane za njihov književni i kulturni rad, za veze sa poznatim piscima i sl. Posle biografije svakog autora,

sledi kraći prikaz istorijata nastanka i objavljivanja njegovih memoara; tu ukazujemo i na eventualne nedoumice oko stepena autentičnosti teksta. Zatim analiziramo sastavne elemente dela (memoari nisu uvek samo kontinuiran i jedinstven narativni tekst; često sadrže originalna zvanična dokumenta i pisma, koja treba da posluže kao dokazni materijal za glavni tekst). Uz to dajemo sažet sadržaj memoara, jer naša kasnija analiza ne daje uvid u celinu.

Na kraju ispitujemo kojim autobiografskim podvrstama pripadaju izabrani memoari, pokazujući kako se svaki od tekstova odnosi prema istoriji kao tradiciji autobiografskog pisanja (dok se o odnosu prema istoriji kao istoriografiji raspravlja u poglavlju „Pisanje istorije“).

Odeljke iznosimo po abecednom redu imena autora (hronološki kriterijumi ovde nisu pogodni za klasifikaciju jer su višestruki i izukrštni).

Sa spiska od stotinak memoara koji odgovaraju kriterijumima i postavljenom cilju našeg istraživanja, opredelili smo se za sledeće:

1. *Memoari* Pola Barasa
2. *Memoari* grofice de Boanj⁴
3. *Memoari i sećanja* grofa de Lavaleta
4. *Sećanja iz mladosti* Matjea Molea
5. *Memoari* gospodje Rolan
6. *Memoari* grofa de Tijija.

Ova dela konsultovali smo u sledećim izdanjima:

1. Barras, *Mémoires*, Paris, Mercure de France, 2005, 398 str.

⁴ O ovom delu biće reči na nekoliko mesta u V poglavlju.

2. *Mémoires de Barras, membre du Directoire*, 4 tomes, publiés avec une Introduction générale, des Préfaces et des Appendices par George Duruy, Paris, Hachette, 1895-1896.

Tome I: Ancien Régime. Révolution, LXXXIII - 372 str.

Tome II: Le Directoire jusqu'au 18 Fructidor, 562 str.

Tome III: Le Directoire du 18 Fructidor au 18 Brumaire, 567 str.

Tome IV: Consulat – Empire – Restauration, 588 str.

3. Comtesse de Boigne, *Mémoires de la comtesse de Boigne. Née d'Osmond. Récits d'une tante. I. Du règne de Louis XVI à 1820*, Paris, Mercure de France, 2000, 766 str.

4. Comte de Lavalette, *Mémoires et souvenirs (1769-1830)*, Paris, Mercure de France, 1994, 572 str.

5. *Mémoires et souvenirs du comte Lavallette, aide de camp du général Bonaparte, conseiller d'État et directeur général des postes de l'empire*, publiés par sa famille et sur ses manuscrits..., Bruxelles, J. P. Meline, 1831, t. I, 322 str.

6. *Mémoires et souvenirs du comte Lavallette...*, Paris, H. Fournier jeune, 1831, t. II, 410 str.

7. Mathieu Molé, *Souvenirs de jeunesse (1793-1803)*, Paris, Mercure de France, 1991, 505 str.

8. Madame Roland, *Mémoires*, Paris, Mercure de France, 1986, 429 str.

9. *Mémoires de madame Roland. Nouvelle édition critique contenant des fragments inédits et des lettres de la prison*, publiés par Claude Perroud, Paris, Plon, 1905, t. I : 500 str.

t. II : 515 str.

10. Comte Alexandre de Tilly, *Mémoires, pour servir à l'histoire des mœurs de la fin du XVIIIe siècle*, Paris, Mercure de France, 2003, 722 str.

11. *Mémoires du comte Alexandre de Tilly, pour servir à l'histoire des mœurs de la fin du XVIIIe siècle*, Paris, Chez les marchands de nouveautés, 1828,

Tome I : XLII – 356 str;

Tome II : 370 str ;

Tome III: 348 str.

U našem radu ispitivaćemo u prvom redu one delove odabranih memoara koji se odnose na Revoluciju 1789-1799, ali često ćemo se pozivati i na ostala njihova poglavlja (ona koja pripovedaju predrevolucionarni period ili epohu Konzulata, Prvog carstva ili Restauracije), ukoliko se u njima autor osvrće na revolucionarna zbivanja (prospektivno ili retrospektivno) ili pravi istorijske i lične bilanse.

IV. 3.

BARASOVI MEMOARI

1. Autorova biografija

Pol Baras je ključni čovek Direktorijuma, relativno mirnog i demokratskog perioda Revolucije koji je nastupio posle diktatorskog i krvavog Terora. Ostaće zapamćen i kao političar koji je prvi naslutio Napoleonov talenat i pomogao mu da se probije (zbog čega je sam kasnije žalio)⁵.

Rodjen je u staroj provansalskoj plemićkoj porodici (imao je titulu vikonta) u današnjem departmanu Var 1755. Nije dobio kvalitetno

⁵ Biografske podatke o Barasu preuzimamo iz obimnog uvoda Žorža Dirjija izdanju *Memoara* iz 1895-6. („Opšti uvod“ i „Predgovor“ broje više od 80 str), iz „Uvoda“ Žan-Pjera Tomaa za novo izdanje *Memoara* iz 2005. g, te iz nekoliko istorijskih i biografskih rečnika. Izvore ovde navodimo po hronološkom redu objavljivanja:

- J. Fr. Michaud, L.G. Michaud, *Biographie universelle, ancienne et moderne. Histoire, par ordre alphabétique, de la vie publique et privée de tous les hommes qui se sont fait remarquer par leurs écrits, leurs actions, leurs talents, leurs vertus ou leurs crimes*, Supplément Ba-Ben, tome 57, Paris, Michaud freres, 1834.
- Maurice Lachâtre, *Nouvelle encyclopédie nationale*, Paris, Docks de la librairie, 1870, p. 137.
- M.-N. Bouillet, A. Chassang, *Dictionnaire universel d'histoire et de géographie*, Paris, Hachette, 1878, str. 179.
- George Duruy (éd), *Mémoires de Barras, membre du Directoire*, Tome I (Ancien Régime. Révolution), publié avec une Introduction générale, des Préfaces et des Appendices par George Duruy, Paris, Hachette, 1895.
- Augustin Challamel et Désiré Lacroix, *Grands hommes et grands faits de la Révolution (1789-1804): album du centenaire*, Paris, Combet, 1902, str. 194-195.
- J. Tulard, J-F. Fayard, A. Fierro, *Histoire et dictionnaire de la Révolution française 1789-1799*, Paris, Robert Laffont, 1987.
- Jean-Pierre Thomas, „Introduction“ in: Barras, *Mémoires*, Paris, Mercure de France, 2005, str. 7-28.

obrazovanje kao dečak; zlonamerni savremenici tvrde da se to kasnije dalo osetiti – iako je delovao ugladjeno, nije bio ni načitan⁶, ni intelektualac, niti je umeo da drži vatrene revolucionarne govore. Sa šesnaest godina stupio je u vojsku, služio u Langdoku, a ubrzo je zbog dečačkih nestašluka bio poslat na Mauricijus. Doživeo je brodolom, ali je uspeo da napravi splav i iskrcao se sa celom posadom na ostrvo naseljeno divljacima. Spasioci su došli po njih mesec dana kasnije i prebacili ih u Indiju (Pondišeri). Tamo su branili francuske kolonijalne posede od Engleza. Hrabro se borio, a onda 1783. g. dao ostavku na vojnu službu i došao u Pariz (da traći nevelik imetak na kocku i razvrat, kažu biografi, a neki čak tvrde da je radio kao krupije u jednoj kockarnici u Pale-Roajalu). Postao je slobodni zidar, kretao se u visokim ali i sumnjivim krugovima; tako je izbliza doživeo aferu sa kraljičinom ogrlicom, poznao Kaljostra, Sofi Arnu, Miraboa i Šamfora.

Nezadovoljan Starim režimom, 1789. se odmah uključio u revolucionarna dešavanja, na strani pobunjenika (prisustvovao je osvajanju Bastilje; pristupio Klubu jakobinaca odmah po njegovom osnivanju) i započeo političku karijeru. Celog života ostaće vatreni republikanac i levičar (za razliku od drugih revolucionara). Doduše, jedan biograf tvrdi da je Baras 1789. još bio rojalista, te da se okrenuo revoluciji iz interesa.

Oženio se 1791. u rodnom Varu radi miraza jednom trgovačkom kćeri i živio odvojeno od supruge sve do Restauracije.

Godine 1792. izabran je za poslanika u Konventu i tu je sedeo sa montanjarima. Tokom sudjenja Luju XVI glasao je za smrtnu kaznu, bez odlaganja i prava na žalbu⁷. Baras će se pokazati i kao žestok protivnik žirondinaca. Konvent ga je više puta slao kao svog specijalnog izaslanika

⁶ Izmedju ostalog, nije znao latinski.

⁷ Kasnije, kao Direktor, Baras će čak ustanoviti državni praznik na dan pogubljenja Luja XVI.

(„représentant en mission“) u udaljene pokrajine kako bi uredio stanje i slao mu izveštaje.

Tako je Baras u tek osvojenoj Nici (pijemontsko-sardenjskoj grofoviji do septembra 1792.) osnovao jedan od prvih Nadzornih komiteta. U duhu toga vremena, oštro je kaznio protivnike Revolucije, a zatim podstakao narodne predstavnike da „spontano“ zatraže prisajedinjenje Francuskoj, što je Konvent, razume se, prihvatio⁸. U martu 1793. Konvent ga šalje kao svog komesara pri Italijanskoj armiji, da ubrza mobilizaciju na jugoistoku zemlje i da umiri stanovništvo na ivici pobune. Zatim Baras učestvuje u suzbijanju otpora Revoluciji na jugu. Naime, u Lionu, Marselju, Nimu, Avinjonu bile su izbile pobune federalista i rojalista (tako su ih ideološki odredili pariski vlastodršci, zapravo su to bili umerenjaci ustali protiv diktature Pariza, protiv ogromnih nameta, rekviriranja, premetačina po kućama, hapšenja „sumnjivih“, a naročito zbog eliminacije žirondinaca u junu 1793).

Revolucionarna vojska zauzela je pobunjeni Marselj u avgustu 1793, a specijalni izaslanik Baras je (zajedno sa Freronom) zaveo teror u gradu, porušio znamenite gradjevine iz prošlosti i nazvao ga „Bezimeni grad“ (Ville-sans-nom)!

Sledeći je bio Tulon, koji se pobunio protiv jakobinske diktature u julu; Konvent je poslao dve armije na njega. U tu važnu luku, glavni štab francuske flote u Sredozemlju, sada pod opsadom revolucionarnih trupa, ušla je krajem avgusta, zahvaljujući pobunjenicima, engleska vojska, preuzevši i ratne brodove i naoružanje. Čim je stigao u Nicu, početkom avgusta 1793. Baras je optužio iskusnog i uvaženog generala Brinea, komandanta Italijanske armije, da je u dosluhu sa tulonskim pobunjenicima i uhapsio ga; tri meseca kasnije general je pogubljen u

⁸ O tome detaljnije videti : Michel Bottin, « Les évolutions institutionnelles du département des Alpes-Maritimes », *Cahiers de la Méditerranée* [En ligne], 77 | 2008, mis en ligne le 27 novembre 2009, URL : <http://cdlm.revues.org/index4376.html>

Parizu. Revolucionarne trupe opsedale su Tulon od septembra do decembra 1793; za njihovu pobjedu će biti zaslužni i Baras i Napoleon Bonaparta. Baras je tada prvi zapazio mladog Korzikanca i poklonio poverenje njegovoj strategiji (što je urodilo plodom), a zatim mu izradio unapredjenje. Posle preuzimanja grada, kao specijalni predstavnik Konventa, Baras i njegov prijatelj Freron okrutno su se obračunali sa kontrarevolucionarima (onima koji nisu pobjegli sa engleskom flotom) – računa se da su oterali oko 800 (po jednom izvoru čak 8.000) ljudi na gubilište.

Po povratku u Pariz (februar 1794), Baras prima čestitke Konventa, ali i optužbe Komiteta - za zloupotrebu položaja. Uspeo je zvanično da se opravda za malverzacije u Tulu, ali ljaga na imenu je ostala. Robespjer odbija da razgovara sa njim. Teror se u to doba zaoštrava i okreće i protiv samih montanjara. Baras se oseća ugroženim i priključuje opoziciji, tj. članovima posvajanih komiteta i opozvanim specijalnim komesarima.

Baras je tada doživeo pravi politički uspon. Po zvaničnoj verziji događaja, koja je do skora važila, on je, sa Talijenom i Fušom, smatran najzaslužnijim za Robespjerov pad 9. termidora i kraj Terora.

Međutim, noviji istoričari Revolucije su demantovali ovu uprošćenu verziju, nastalu na osnovu raznih (ne uvek autentičnih) memoara⁹. Niti je Baras opozvan s Juga zbog terora i zloupotreba, niti se okrenuo protiv Robespjera, niti je pre 9. termidora kovao zaveru protiv njega.¹⁰ Pretpostavlja se da se on tog dana priklonio pobednicima na sednici Konventa.

⁹ I Barasovi memoari (delimično tendenciozno preradjeni od strane priredjivača, što ćemo videti u nastavku) doprineli su takvom uverenju, koje se onda prenelo u biografske rečnike i istorijske knjige druge polovine XIX veka, i zadržalo i u radovima iz šezdesetih godina XX veka.

¹⁰ O tome v. H Monteagle, „Barras au Neuf thermidor“, in: *Annales historiques de la Révolution française*, 1977, n° 229, str. 377-384. Proučivši objavljene i

Iako se Baras tome isprva protivio, Konvent ga uveče postavlja za komandanta oružanih snaga grada Pariza jer jedini ima vojnog iskustva i energije za to. Baras je slomio slab otpor pariske Komune (Robespjerovih pristalica), naredio hapšenje Robespjera i najbližih saradnika. (Odmah im se sudilo, i bili su odvedeni na giljotinu). Preobrazivši se od drugorazrednog političara u „spasioca Konventa“¹¹, Baras će umeti da iskoristi novonastalu političku prazninu.

Za vreme sledećeg saziva skupštine, tzv. termidorskog Konventa, Baras je ugušio tzv. rojalistički¹² ustanak u oktobru 1795. – 13. vandemijera godine IV. Kada je izbila pobuna pariskih sekcija (zbog zloupotrebe rezultata referenduma), Konvent je Barasa postavio za glavnokomandujućeg tzv. unutrašnje armije, a ovaj je za adjutanta uzeo svog štićenika Bonapartu. Rasterali su pobunjenike topovskom paljbom (5. oktobra). Ovo je bila poslednja pobuna Parižana u Revoluciji. Napoleon je munjevito napredovao (tokom oktobra bio je tri puta

neobjavljene Barasove autografe, Montegl (koji je doktorat radio o Barasovom angažmanu do Termidora) zaključuje da je tradicionalno vidjenje Barasovog odnosa prema Robespjeru pogrešno, te da se on po povratku u Pariz nije pridružio taboru Robespjerovih neprijatelja, već da je bio spreman da mu pruži podršku u borbi protiv ekstremista u Komitetima. Iz drugih dokumenata se vidi da je Barasov glavni greh u Marselju, po mišljenju Komiteta javnog spasa (ali ne i samog Robespjera) bio što je pohapsio vodje „patriota“ i skinuo gradu ime (a ne teror i novčane zloupotrebe). (O Barasovom vidjenju Robespjera u *Memoarima* biće kasnije reči.)

O „novim“ tumačenjima (posle II svetskog rata) 9. termidora i perioda Direktorijuma, te za jasan prikaz političkih oscilacija u toj komplikovanoj epohi, v. J.-R. Suratteau, „Le Directoire. Points de vue et interprétations d'après des travaux récents », in : *Annales historiques de la Révolution française*, Vol. 224, 1976, str. 181-214.

¹¹ V. Henri Monteagle, Nav. članak, str. 381.

¹² U većini izvora se i dalje tako karakterišu pobude ustanika, mada je odavno dokazano da je to prvenstveno bio spontani ustanak Parižana zbog političkih zloupotreba Konventa. V. M. Dessal, « La révolte de Dreux et les origines du 13 vendémiaire », *Bulletin de la Société d'histoire moderne*, 1957, str. 5-9.

unapredjen, na kraju imenovan za glavnokomandujućeg generala unutrašnje armije). Baras je smatrao da je zasluga za pobedu Konventa uglavnom njegova, a da mu je Napoleon davao dobre podsticaje.

(Nasuprot tome, Napoleonovi apokrifni memoari¹³ daju drugo vidjenje – sve što Baras pripisuje sebi, ovde se prikazuje kao posledica okolnosti ili Napoleonove aktivnosti. Baras je imenovan zato što je Napoleon odbio komandu, a i kako bi bili uklonjeni dotadašnji komesari Konventa koji su samo ometali vojne operacije. Napoleon je taj koji se raspitao kod smenjenog Menua o snazi i rasporedu trupa, Napoleon je poslao Miraa po topove u poslednji čas, Napoleon raspoređuje topove. Za to vreme Konvent okleva, raspravlja, hoće da se preda (ima samo 5.000 vojnika naspram 40.000 ljudi iz nacionalne garde), da se povuče. Napoleon izdaje naredbu za paljbu, kasnije spasava Menuovu glavu. A što se Barasa tiče, po ovom izvoru, „prilike su bile previše teške za njega; nije imao ratnog iskustva“¹⁴. S druge strane, u jednom onovremenom izveštaju o događajima 13. vandemijera (pisanom 15, dakle samo dan posle)¹⁵, Napoleon mnogo detaljnije piše o savladavanju ustanka i pripisuje Barasu zasluge; kaže da je Baras naredio artiljeriji pokret ka Tiljerijama, doveoiskusne tobdžije, rasporedio trupe, obezbedio snabvdevanje itd. Pominje i nekoliko drugih generala, a sebe izostavlja.)

Sledeća važna epizoda zbila se krajem oktobra 1795.g. – Baras je izabran za jednog od petorice Direktora. Ostaće (jedini) na čelu izvršne vlasti dokle god je postojao Direktorijum (do 10. novembra 1799.g), kao ključna ličnost u državi. U Luksemburškoj palati ovaj republikanac

¹³ Up. *Mémoires pour servir à l'histoire de France sous le règne de Napoléon Ier, écrits à Sainte-Hélène, sous sa dictée, par les généraux qui ont partagé sa captivité.* Tome 1, Paris, Garnier frères, 1904.

¹⁴ *Op.cit*, str. 90.

¹⁵ «Rapport du général Buonaparte sur la journée du 13 vendémiaire », in : *Op.cit*, str. 523-526.

imaće svoj raskošno i s ukusom uređen „dvor“ i svitu¹⁶. (Kasnije se pričalo da se pred kraj zasitio vlasti, te da su engleski premijer Pit i Luj XVIII upravo sa njim počeli tajne pregovore o povratku Burbona u Francusku. Baras je navodno tražio ogromnu nagradu za svoju eventualnu pomoć. No, on je istovremeno razmatrao i reformu Ustava koja bi mu omogućila da postane predsednik Republike, kao Vašington u SAD. Političke spletki i zavere bile su mu u krvi.)

Da bi se održao na čelu države u trenutku političke krize i uzajamne blokade zakonodavne i izvršne vlasti, Baras je izveo državni udar 18. fruktidora (4. IX) 1797. Uz Bonapartinu pomoć, postigao je da pariske oružane trupe zauzmu grad. Poništeni su rezultati prethodnih izbora tako da je trijumvirat direktora ipak osigurao većinu u skupštinskim većima. Baras je deportovao u Gvianu mnogo poslanika, čak i direktora Bartelemija (svog konkurenta), pod optužbom da su rojalisti. Još jednom je zaobišao izborne rezultate 1798. godine (udar od 22. floreala).

Ali, kada su ovom veštom političaru dojavili da Napoleon i Sjejes spremaju prevrat, nije ništa preduzeo da spreči Napoleonov državni udar 18. brimera (9. XI) 1799. Bonaparta ga je naterao da podnese ostavku.¹⁷

¹⁶ Istoričari ga nazivaju „jakobinskim kraljem“ i „vašarskom verzijom Luja XIV“. Priredjivao je večere, koncerte i balove koji su, prema sećanjima nekih zvanica, podsećali na prefinjenost običaja Starog režima. Drugi, zli, jezici kažu, pak, da su to bile bahanalije na kojima je okupljao propale političare i obeščašćene žene, pokvarene plemiće, špekulante, društveni talog. Sam Baras je za model uzimao Regentstvo Filipa Orleanskog s početka XVIII veka. U svakom slučaju, sav taj sjaj je podsticao ogovaranja i iznova budio sumnje u poreklo novostečenog bogatstva. Zato su Barasa nazivali „djubretom“, „razbojnikom“, „gulikožom“ itd. U izvesnoj istorijskoj tradiciji njegova pojava simbolizuje čitavu epohu Direktorijuma kao vreme skorojevića bez mere i časti, vreme potkupljivih razvratnika. Čitava tadašnja klasa političara grabila je šakom i kapom, a Baras se samo manje prikrivao od ostalih.

¹⁷ Izneta je i pretpostavka da mu je Napoleon platio da se povuče sa političke scene. Drugi smatraju da se Baras jednostavno zamorio od vlasti, shvativši da direktorski režim neminovno vodi u cezarizam.

Baras je zadržao privid dostojanstvenog odstupanja izjavivši da je mesto prvog državnog službenika svojevremeno primio samo da bi služio slobodi, te da se sada, kada stiže mlad vojskovođa, ovenčan tolikim nadama, sa radošću vraća među obične građane, srećan što je tom ratniku otvorio put pobeđe. Odbio je ponudu da bude ambasador i ubrzo otišao u izgnanstvo u Brisel, gde je živio na visokoj nozi. Posle četiri godine, preselio se na svoje imanje u okolini Marselja. Kasnije mu je Rim odredjen za boravište. Za sve vreme Napoleonove vladavine, policija je pomno nadzirala starog revolucionara. U Francusku se vratio čim je Napoleon prvi put abdicirao. Vlasti su ga tolerisale u vreme Restauracije, što je neobičan izuzetak (bio je jedan od „kraljoubica“, tj. članova Konventa koji su glasali za smrtnu kaznu Luju XVI, a njima povratak inače nije bio dozvoljen¹⁸). Baras više nikad nije igrao političku ulogu. Živeo je u omanjoj porodičnoj vili u pariskom predgradju Šajo i tu priredjivao večere za čuvene goste, među kojima se našao i mladi Aleksandar Dima¹⁹. Umro je 1829.g. u Šajou.

¹⁸ Konventovci koji su saradjivali sa Napoleonom za vreme Sto dana bili su odmah po povratku Burbona 1815. prognani. Suočeni sa gubitkom doma i porodice u poodmaklim godinama, neki od njih su poricali da su glasali za kraljevu smrt, molili da se na njih sažale zbog bolesti, ili su se povukli u ilegalu. Oni koji su napustili Francusku često su se odlučivali za Brisel kao najbližu prestonicu. Bilo im je dopušteno da se vrate tek posle Julske revolucije. Baras je izbegao takvu sudbinu i smrt u tudjini.

¹⁹ Aleksandar Dima, čiji je otac general Dima saradjivao s Barasom u Revoluciji, ostavio je u svojim memoarima lepo svedočanstvo o starom Barasu. Ovaj je voleo da ga oslovljavaju sa „građjanine generale“, i ponavljao je da se kaje samo zbog dve stvari: što je oborio Robespjera 9. termidora i uzdigao Bonapartu 13. vandemijera (tvrdio je da je tada bio prinudjen da se obrati Bonaparti pošto je general Dima bio na drugom zadatku). Nije ustajao iz fotelje na točkovima, samo su mu glava i šake bile živahne. Na sam dan svoje smrti zabavljao se pomišlju kako će posthumno nasamariti vlasti. Bio je naredio da se važni dokumenti sklone iz kuće kako ih se policija ne bi mogla dočepati, a umesto njih je u kutije stavio račune za pranje veša i dao da se zapečate. V. Alexandre Dumas, *Mes mémoires*, Cinquième série, vol. 5, Paris, Michel Lévy, 1863, gl. CXXXIV, str. 297-305.

Kažu da je bio stasit i lep čovek, uglavnom gospodskih manira i otmeno odeven; dobro su mu stajale kićene uniforme.

Sl. 1. Baras u svečanom direktorskom odelu²⁰

Imao je preku narav, umeo da bude neotesan, ali nije bio zao. Izuzev kad se radilo o njegovoj glavi, bio je pomirljiv prema političkim protivnicima. Prebacuju mu da je bio raskalašan i ciničan, južnjački lažljiv i pritvoran, grub, intrigant, lenj i neznalica, potkupljiv ali i

²⁰ Ovde dajemo bojenu reprodukciju crno-bele estampe iz fotografske kolekcije Unije francuskih muzeja (URL:

<http://www.photo.rmn.fr/cf/htm/CSearchZ.aspx?o=&Total=27&FP=66339640&E=2K1KTSGGKC2L5&SID=2K1KTSGGKC2L5&New=T&Pic=1&SubE=2CWBFIY200>) : Nicolas Eustache Morin (1799-1850), « Paul Barras, membre de la Convention et du Directoire », litografija iz 1826, čuva se u Versajskom dvoru. Ova estampa radjena je, čini nam se, na osnovu estampe Barasovog stojećeg portreta iz 1799, dostupnog na URL:

<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8414586t.r=paul+barras.langFR>

darežljiv, jako uobražen itd. No svi se slažu da je imao prodornu inteligenciju i veliko praktično životno iskustvo. Pričalo se da je imao mnogo ljubavnica, među kojima Žozefinu de Boarne, koju je gurnuo Napoleonu u naručje. Uvek je bio okružen lepim i elegantnim ženama, ali Taljeran (u početku Barasov štićenik) i drugi zabeležili su da je direktor bio skloniji mladićima.

Napoleon ga je ovako okarakterisao: „Slabo je imao naviku da radi. Medjutim, poneo se bolje nego što se očekivalo. Prebacivali su mu rasipništvo, veze s poslovnim ljudima, bogatstvo koje je stekao tokom četiri godine dok je bio na položaju, bogatstvo koje se nije trudio da sakrije, što je doprinelo korupciji državne uprave tog doba. [...] U javnosti je, posle 13. vandemijera, i dalje igrao ulogu srdačnog Napoleonovog prijatelja, iako su bili u svadji, pošto je Napoleon oštro kritikovao mere koje su usledile posle 18. fruktidora...“²¹ S pravom ili neosnovano, Baras ostaje u francuskoj političkoj istoriji upamćen kao prototip pokvarenjaka. Istoričari mlađe generacije, koji ne podnose psihologiziranje, stavljaju Barasova politička „preletanja“ u kontekst teorijskih opozicija kao što su, na primer, neminovno smenjivanje radikalizma i umerenjaštva²².

²¹ Up. *Mémoires pour servir à l'histoire de France sous le règne de Napoléon Ier, écrits à Sainte-Hélène, sous sa dictée, par les généraux qui ont partagé sa captivité*, Op. cit, str. 90.

²² Pjer Serna navodi : « la volte face des radicaux Tallien, Fréron, Barras, agents de la Terreur, subitement métamorphosés en réacteurs tout autant radicaux, ou en modérés à la façon de l'an III », oslanjajući se na radove Roberta Palmera i Rišara Koba. V. Pierre Serna « Radicalités et modérations, postures, modèles, théories », *Annales historiques de la Révolution française* 3/2009 (n° 357), p. 3-19. URL : www.cairn.info/revue-Annales-historiques-de-la-revolution-francaise-2009-3-page-3.htm

2. Istorijat teksta memoara

Pred smrt, 1829. godine, Baras se pobrinuo da njegovi rukopisi budu sklonjeni iz stana jer se bojao da će ih vlast zapleniti i uništiti kako se ne bi „saznala istina“. Tako je i bilo: sutradan po Barasovoj smrti, sve preostale pokojnikove hartije su oduzete naslednicima iako je prošlo trideset godina otkako je on prestao da obavlja bilo kakvu državnu službu. Ali, najveći i najvažniji deo pisane zaostavštine bio je sklonjen na sigurno: memoari i prepiska sa Lujem XVIII i mnogim drugim istorijski značajnim savremenikima. Barasov prijatelj Aleksandr Ruslen de Sent Alben preduzeo je da memoare pripremi za štampu, po poslednjoj pokojnikovoj volji. Sent-Alben je bio saborac iz Revolucije, Dantonov i Ošov (Hoche) prijatelj, Bernadotov i Karnoov saradnik, kasnije plodan pisac čiji su ideal, po Dirjiju, bili antički istoričari (napisao je Ošovu i Marboovu biografiju)²³. Uz to ozbiljan, umeren i odmeren, ali žestok oponent Napoleonu, kao i Baras.

Zanimljivo je da je Baras osetio potrebu da se 1819. ogradi od *Sećanja* Lombarda de Langra²⁴, i da ih javno demantuje u ondašnjoj štampi. Tom prilikom je saopštio da namerava, ako mu zdravlje bude dopustilo, da „svojim sugradjanima podnese **moralni izveštaj** kakav im **duguju** ljudi koji su vodili državne poslove u teškim vremenima“.

U svom testamentu Baras je zaveštao Sent-Albenu da rediguje memoare koje sam „nije stigao da završi“. Izgleda da je ovaj trebalo da klasifikuje i poredja delove koje je Baras zabeležio, potpuno uobličio ili

²³ O Sent-Albenovom istoričarskom radu mišljenja nisu bila jednoglasna: neki su ga već tada kudili.

²⁴ V. Vincent Lombard de Langres, *Les Souvenirs, ou recueil de faits particuliers et d'anecdotes secrètes, pour servir à l'histoire de la Révolution*, Paris, Gide fils, 1819. (dostupno na sajtu <http://books.google.com>).

Barasov demanti bio je naslovljen “Le général Barras à ses concitoyens » (Paris, 1819).

samo izdiktirao tokom poslednjih deset godina svog života, te da ih stilski dotera. Sent-Alben je to ubrzo obavio.

Iako nestrpljivo iščekivani u vreme Julske monarhije, memoari tada nisu objavljeni. Priredjivač se plašio da bi ga savremenici koje je Baras u sećanjima ocrnio, ili njihova rodbina (a tu pre svega treba imati u vidu Napoleonovu porodicu), mogli tužiti zbog klevete, a nije nikako želeo da ublaži Barasove napade u tekstu. Čekajući bolja vremena, Sent-Alben nije memoare za života dao u štampu (umro je 1847). Skoro četrdeset godina kasnije Žorž Dirji se konačno latio tog posla, iako ga je razdraživala Barasova anti-napoleonovska pozicija. Glavninu svog uredjivačkog posla Dirji je posvetio dokazivanju Barasove pristrasnosti i neiskrenosti u memoarima. Memoari su izašli iz štampe 1895. (prva dva toma) i 1896. (druga dva toma).

3. Pitanje autentičnosti memoara

Postavlja se pitanje, kao i za mnoga druga dela ovog žanra, u kojoj meri priredjeni tekst odgovara beleškama koje je ostavio Baras, odnosno da li su beleške koje je ostavio bile dovoljno razradjene da bi mu se moglo pripisati autorstvo.

Poslužimo se jednim primerom koji je objavio Dirji u svom predgovoru: ako uporedimo transkribovan Barasov izvorni zapis i odgovarajući odlomak objavljenih *Memoara*, uočavamo ogromnu razliku²⁵. Dogadjaj koji se pripoveda je isti; ali, dok ga Baras pripoveda usmenim stilom, bez cifranja, prosto poredjanim kratkim rečeničnim članovima, sa minimumom interpunkcije, Sent-Alben produžava i

²⁵ Naš zaključak sasvim se razlikuje od devetnaestovekovnog. Dirji, naime, daje u svom "Opštem uvodu" uporedno Barasov izvorni i Sent-Albenov preradjeni tekst za dva odlomka (Georges Duruy, *Op.cit*, str. XII-XIII) i zaključuje da su **savršeno saglasni u pogledu sadržaja**, ako ne i u pogledu forme.

„umiva“ priповest, parafrazira, dopunjava, dramatizuje, varira sintaksičke kontrukcije, ali i izbacuje živopisne detalje opisa, tako da se atmosfera i psihologija menja, ponegde se čak ne primeti poenta, a svakako se izgubila neposrednost iskaza. Reč je o gubitku informacija, ali i o promeni književnog registra, što sa današnjeg stanovišta **nije prihvatljiv postupak**.

Po Dirjiju, Sent-Alben je verno izvršio amanet: pisani kao opravdanje i kasna osveta, memoari su u završnoj redakciji ostali „apologetički pledoaje u svemu što se lično tiče nekadašnjeg člana Direktorijuma, i besomučna dijatriba u svemu što se bliže ili dalje tiče Napoleona“²⁶.

Jedan drugi savremenik drugačije je ocenio Sent-Albenov rad. Alfons Olar²⁷, najveći istoričar Revolucije krajem XIX veka i izdavač revolucionarnih arhivskih dokumenata, pozdravio je objavljivanje Barasovih sećanja, čiji je značaj veliki, ali upozorio odmah da se Sent-Alben ranije pokazao kao nepouzdan pisac, koji je sklon da razredjuje i ulepšava izvorne beleške. Ovde je Barasov tekst dopunio sopstvenim sećanjima na razgovore sa direktorom. Za istoričara se stoga postavlja pitanje da li uopšte da se bavi takvim memoarima. Niti može da ih uzme za ozbiljno, jer su činjenice preodevene, niti može da ih u celini odbaci, pogotovo zato što je i sam Sent-Alben bio svedok i akter Revolucije. Na pitanje da li su Barasovi memoari apokrifni, Olar odlučno odgovara da svakako nisu. Treba li ih svrstati u „poštovanja dostojniju“ kategoriju polu-apokrifnih memoara, kakvi su Taljeranovi? U takvima ima izvornih elemenata, pisac nije sve izmislio, ali se ne može utvrditi koji je njihov udeo. Istoričar bi trebalo da izbegava takve patvorene izvore. Olar presudjuje da su Barasovi memoari ipak **verodostojniji**, zahvaljujući

²⁶ *Nav. delo*, str. XVIII.

²⁷ Alphonse Aulard, „Les Mémoires de Barras“, in: *La Révolution française. Revue d'histoire moderne et contemporaine*, Paris, Société de l'histoire de la Révolution, tome 29, juillet 1895 (15e annee, n° 1), str. 5-14.

tome što je priredjivač Dirji čitaocu pružio priliku da u *Apendiksu* nadje i transkript jednog dela izvornih Barasovih beležaka. Olar čak žali što Dirji nije, obrnuto, objavio autografske beleške kao glavni tekst, ma koliko nepotpune i nečitke bile, a Sent-Albenovu doradu u *Apendiksu*. Njegov zaključak je da se Sent-Alben nije previše udaljio od Barasove misli, nije izmislio nekog drugog Barasa, niti njegove poglede i svedočanstva zamenio sopstvenim. „To je Baras kako ga pripoveda jedan frazer, to je izobličeni Baras, ali to je ipak Baras.“²⁸

4. Sastav memoara

Barasovi *Memoari* u celini obuhvataju period od 1755. (ako ne računamo iskorak u porodičnu prošlost) do 1828. godine. Podeljeni su, u izdanju iz 1895-96, na četiri toma: prvi obuhvata Stari režim i Revoluciju do 1795, drugi – Direktorijum do 18. fruktidora, treći – Direktorijum od 18. fruktidora do 18. brimera, a četvrti - Konzulat, Carstvo i Restauraciju. U izdanju iz 2005. *Memoari* su drastično skraćeni da bi bili objavljeni u jednom tomu, organizovani u sedam poglavlja („Pustolovine jednog plemićkog kadeta“²⁹, „Oduševljeni revolucionar“, „Konventovac u misiji“, „Pobednik Termidora i Vandemijera“, „Direktorska pustolovina“, „Šef Direktorijuma“, „Pobedjeni u brimeru“). Ovo izdanje se završava Napoleonovim pučem 18. brimera i Barasovim odlaskom iz Pariza na imanje Groboa.

U analizi Barasovih *Memoara* služićemo se obema objavljenim verzijama: s jedne strane „staro“ izdanje pokriva celokupan politički život generala Barasa i zaključuje se njegovim dubljim uvidima u

²⁸ Nav članak, str. 8.

²⁹ Plemići-kadeti (cadet-gentilhomme) bili su sinovi plemićkih porodica od 15 do 20 godina stari, koji su stupali u kraljevske trupe bez plate, kako bi se obučili vojničkom zanatu i kasnije postali oficiri.

iskustvo Revolucije; s druge strane, novo izdanje je jednostavnije za upućivanje i dostupnije³⁰.

a. U memoare su, pored kontinuiranog pripovednog teksta, ušli razni **nenarativni** tekstovi. Baras je čuvao ogromnu dokumentaciju iz revolucionarnog perioda i želeo je da svoje tvrdnje potkrepi **autentičnim materijalima**: izvodima iz svoje prepiske s drugim političarima i vojskovođama³¹, iz pisma kraljevog brata (budućeg Luja XVIII) nekom prijatelju, izveštajima koje je slao Komitetu javnog spasa, odlukama Direktorijuma o pojedinim pitanjima (npr. o merama štednje, tj. kontrole potrošnje u javnim službama), troškovnicima (npr. spiskovi o rasporedjivanju sredstava za predizbornu kampanju), članovima iz Ustava (od 5. fruktidora III g.), proglasom upućenim pobunjenim Vandejcima, onovremenim pamfletima i člancima iz štampe, izvodima iz tajnih policijskih registara, jednim Lavaletovim pismom Napoleonu³²,

³⁰ Iako nije, kao što bi profesionalni istoričari želeli, praćeno pravim kritičkim aparatom, kakav Barasov tekst apsolutno zahteva jer „uprkos velikoj zanimljivosti, vrví od preterivanja, izostavljanja, laži koje je lako uočiti i komentarisati“ (iz prikaza ovog izdanja: Michel Biard, « Mémoires de Barras », *Annales historiques de la Révolution française* [En ligne], 343 | janvier-mars 2006, mis en ligne le 17 novembre 2008, URL : <http://ahrf.revues.org/10382>).

Zapravo bi bilo potrebno jedno novo, kritičko izdanje memoara, koje bi što je više moguće reprodukovalo izvorni Barasov tekst, koje bi uključivalo sve dopunske dokumente koje je on želeo da priloži (i to na mestu gde je to Baras želeo), i koje bi Barasovo vidjenje sučelilo sa savremenim naučnim rezultatima na sintetičan način.

³¹ Doduše, Baras objašnjava da će se uzdržati od publikovanja pisama izvesnih bivših prijatelja iz doba Revolucije koji su kasnije promenili stranu, pokazavši se kao politički oportunisti. Tako će im, kaže, dati još jednom dokaz svog prijateljstva. (V. Barras, *Mémoires*, nav. izdanje, 1895, t. II, str. 12.)

³² Reč je o memoaristi iz našeg užeg korpusa. Lavalet je, kao Napoleonov agent (čovek za vezu) u Parizu, održavao tesne veze sa Direktorijumom, braneći Napoleonove interese dok se ovaj nalazio u Italiji. U ovom pismu Lavalet je izvestio generala o svadji medju direktorima, prenoseći Barasove

jednim Napoleonovim dopisom³³, delom govora generala Oša svojim vojnicima pred bitku³⁴, zahvalnicom koju je Baras uputio svojim biračima, itd.

b. Isto tako, vodio je sopstvene **zapisnike sa sednica Direktorijuma** (beležio ih je neposredno posle svake sednice), u kojima je ne samo rezimirao odluke i objašnjavao razloge njihovog donošenja, te način na koji je koji direktor glasao ako je bilo nesuglasica, nego i policijske izveštaje o nemirima, zaverama i negodovanju protiv vlasti, imenovanja važnih činovnika i generala, stavove pojedinih direktora o problemima održavanja vlasti i predviđanja o budućnosti Republike. Ako su rasprave medju predstavnicima najviše izvršne vlasti oštrije, Baras čak daje transkript diskusije (npr. izmedju direktora i ministra policije). Ovi su zapisnici uključeni doslovce u tekst *Memoara*, brižljivo datirani, kako je Baras želeo.³⁵ Dakle, mada iz njegovog pera, to su

reči, pa i preuveličavajući razdor; Napoleon je ovo pismo, pošto se ticalo Barasa, kasnije predao samom Barasu.

³³ Iz koga se vidi kako je mladi general, tada na čelu unutrašnje armije, umeo efikasno da suzbije javne manifestacije nezadovoljstva protiv vlasti (rasporedivši svoje ljude u civilu po pariskim pozorištima; niko od „ššana“ tada nije smeo da zviždi i ometa predstavu).

³⁴ Ovaj memoaristin postupak podseća na starinske istorije, gde se posebno cenilo umetanje izmišljenih beseda (harangi) velikana.

³⁵ Uključeni su u Dirjijevo izdanje, a iz novog (iz 2005.) su isključeni, verovatno zbog obima teksta. Ova odluka priredjivača iz 2005. je, po našem mišljenju, potpuno unakazila Barasov memoarski projekat. Izgubljen je kontinuitet u pripovedanju, a čitalac stiče (pogrešan) utisak da je Barasu bilo jedino stalo da svedoči o nekakvim intrigama i niskim udarcima u politici, da se odbrani od optužbi i da opanjka Napoleona.

Do dragocenih uvida istoričara može dovesti i poredjenje Barasovih beleški sa zvaničnim zapisnicima Izvršnog direktorijuma, drukčijim po tonu i sadržajnosti od Barasovih. Ovo poredjenje je u poslednje vreme olakšano objavljivanjem čitave serije tomova tih zapisnika (up. npr. Pierre-Dominique Cheynet, *Les procès-verbaux du Directoire exécutif an V - an VIII, tome III* :

autentični dokumenti iz prošlosti, koje memoarista nije preradjivao ili tumačio, a još manje književno doterivao.³⁶ (Priredjivač je tipografski (izborom slova) naglasio zapisnike koji su preneti u memoare bez izmena, u koje Baras nije uneo naknadnu iskustvenu perspektivu.)

Još jedan primer Barasovog „dokaznog materijala“ : u vezi sa svojim učešćem u francusko-engleskom ratu u Indiji 1778, priložio je popis francuskih i engleskih vojnih snaga (sa imenima brodova, kapetana, brojem topova, članova posade itd.), spiskove potrošene municije, žrtava po kategorijama, protivnikovih gubitaka itd.

Sve ovo pokazuje da Baras ima **pravi istoričarski pristup**: važno mu je da zabeleži zbivanje, na precizan, nesubjektivan, merodavan način, nevezano od ličnih interesa i tuđih procena. Stoga njegovi memoari u ovom svom delu i aspektu predstavljaju ozbiljan doprinos historiografiji Revolucije, naročito njenog završnog dela (tzv. Prvog i Drugog Direktorijuma). On je godinama skupljao dokumente koje bi koristio za pisanje memoara, pa je konsultovao i tuđja sećanja u rukopisu (npr. Talijenova), kao što se staraju istoričari.

(Ovo **ne važi za sve** delove Barasovih memoara. Dokazni materijal koji prilaže svom pripovedanju na drugim mestima je u funkciji gotovo **sudske odbrane**, demantovanja optužbi iznetih protiv Barasa od strane

vendémiaire-frimaire an VI (22 septembre-20 décembre 1797), Paris, Centre historique des Archives nationales, 2003, 759 str.

³⁶ Čak i protivbarasovski nastrojen priredjivač izdanja memoara Dirji odaje Barasu priznanje za ove „analitičke rezimee“: „Et, peu à peu, de la foule de ces menus faits se dégage l’image très nette d’un gouvernement violent et faible tout à la fois; d’un pays en proie à l’anarchie et où l’institution républicaine tombe dans un discrédit plus profond de jour en jour; d’un peuple désenchanté, revenu de ses grands enthousiasmes de naguère, mécontent du présent et inquiet de l’avenir, plein de mépris pour son gouvernement; d’armées, enfin, dont la forte discipline a fléchi, où des préoccupations autres que le salut de la Patrie hantent maintenant l’esprit des soldats comme des chefs...“ (George Duruy, „Préface du tome II des *Mémoires de Barras*“, in: Barras, *Mémoires*, nav. izdanje, 1895, t. II, str. VII).

različitih instanci: u memoarima drugih savremenika, u štampi, u kuloarima.)

Iako se Barasovi memoari **ne navode u romantičarskim istorijama** Revolucije (objavljeni su kasnije), za njihovo postojanje u rukopisu se znalo. Barasova rodbina i prijatelji bili su obznanili još oko 1830. da će uskoro biti publikovani, ne računajući sa Sent-Albenovim oklevanjem. **Mišle** je, recimo, skupljajući materijal za svoju *Istoriju Revolucije*, pregledao rukopis koji je pripremio Sent-Alben.³⁷

c. Baras je još od mladosti stekao naviku da svakodnevno vodi beleške o zbivanjima i utiscima: u zaostavštini su nadjeni njegovi duži zapisi o bitkama ili pojedinim revolucionarnim epizodama, u formi **dnevnika**, ali i **prerade** dnevnčkih beleški o pojedinim događajima (ponekad u više varijanti). Pošto prerade nisu bile datirane, teško je ustanoviti redosled njihovog nastanka, odnosno smer izmena koje je Baras želeo da ostvari.

Za revolucionarni period je ipak reč uglavnom o kratkim, nepovezanim beleškama. Baras se time koristio pri pisanju memoara, a kasnije i Sent-Alben, da popuni „praznine“.

5. Od dnevnika do memoara

Dirji je u Apendiksu svog izdanja dao neke razvijenije celine iz Barasovih beležaka: o vojevanju u Pondišeriju, o aferi sa tzv. kraljičinom ogrlicom (u dve varijante), o osvajanju Bastilje, o njegovoj misiji pri Italijanskoj armiji 1793, o pripremama za puč 9. termidora i o samom sprovođenju puča, itd. Time je omogućio poredjenje izmedju dve verzije istorijske pripovesti – u dnevniku i u kasnijim Memoarima. Poredjenje se pokazuje zaista zanimljivo: razlike nekad možemo jasno pripisati Sent-Albenovoj tendencioznosti pri redigovanju Barasovog

³⁷ I drugi istoričari i izdavači bezuspešno su vršili pritisak da se memoari objave. Samo je odlomak o 9. termidoru izdat 1873.

teksta, a nekad Barasovom **drugačijem sagledavanju smisla istorijskih zbivanja** posle mnogo godina, ili pak uvidjanju potrebe da se sopstveno **svedočanstvo prilagodi interpretativnom okviru svoje ideološke struje**.

Zgodnu ilustraciju ovog zapažanja nalazimo u pripovesti o osvajanju Bastilje. U dnevniku opis događaja zauzima jednu stranicu sitnog sloga³⁸:

„U 11h ljudi su hteli da krenu na Versaj, ali jedan važan napad zaokupljao je tada čitav Pariz: Bastilja, taj spomenik despotizma, bila je napadnuta. Počelo se time što je upravitelj g. de Lone pozvan da preda tvrdjavu, izaslanici behu uvedeni izmedju dva viseća mosta, i upravitelj odmah naredi da se mostovi podignu a kapije zatvore, i naredi paljbu na izaslanike, koji svi poginuše u trenutku. Tada pobesneli narod, ne osvrćući se ni na prepreke ni na opasnost, napade utvrdjenje, postavi top naspram kapija, pokida lance visećeg mosta, udje u gomili u prvo dvorište uprkos vatri iz tvrdjave, ponovi isto na drugom visećem mostu, udje u tvrdjavu probijajući se desno i levo; upravitelj se, pritisnut, povuče u jednu od kula; kraljevski namesnik upravo pogibe s oružjem u rukama; pedesetak invalida koji su branili utvrdjenje behu pobijeni ili nesposobni da se odupru desetini hiljada ljudi koji su prodrli u tvrdjavu i možda stotini hiljada onih koji je okruživahu. Posada se predade; upravitelj i dva druga oficira behu uhvaćeni; zastave behu okačene na kule, a zarobljenici odvedeni u gradsku većnicu pod batinama, kroz špalir svih uvreda naroda koji je vikao „obešeni“.

Stigavši do Gradske većnice, g. de Lone pade proburažen hiljadama uboda; jedan od oficira dožive istu sudbinu ulazeći na trg Grev; preko puta Gradske većnice, obesiše dva invalida na šipke jednog uličnog fenjera i iščupaše im srce u istom trenutku. Otkri se da je g. de Flesel, upravnik gradskog veća, izdajnik; narod zatraži da on izidje pred njega; dok je silazio niz poslednji stepenik ispred Gradske većnice, obasuše ga udarcima i on pade mrtav; njegovu i glavu g. de Lonea nabodoše na dva kol*ca i nošahu ih kroz parisku narodnu vojsku po svim ulicama; tamničara obesiše, odsekoše mu šake i pokazivahu ih u Pale-Roajalu i po pariskim ulicama.“

³⁸ Barras, *Mémoires*, nav. izdanje, 1895, I tom, Apendiks, str. 329-330.

Baras u navedenom odlomku ne naglašava šta je od toga lično video, kao ni u prethodnom i potonjem tekstu o tim burnim danima; odlučio se za bezličnu hroniku, koja daje uzroke i povode narodnog besa (to prethodi našem odlomku), a zatim ravnodušno, šturo redja postupke gomile. Niti ih opravdava, niti ih osudjuje, a svakako ih ne veliča... Posle vojnički hladnog opisa pomeranja i napredovanja trupa, sledi spisak oblika izivljavanja razularene svetine. Baras im ne pristupa realistički, ne trudi se da upečatljivo prikaže krvave prizore nego da, zajedno sa čitaocem, ostane van njihovog domašaja. On izbegava patetiku i tragički registar – što se čini prirodno za revolucionarno stanovište, ali ne koristi ni epski registar, koji bi bio prikladan za veliki događaj osvajanja Bastilje. Barasova (nulta) stilizacija u ovom odlomku verovatno izvire iz protivrečnosti istorijske situacije: on samo sažeto pripoveda, kao istoričar koji bi stajao van te epohe, i ne određuje se prema zbivanju.

U *Memoarima* priča o padu Bastilje svela se na pola stranice krupnijeg sloga (šest rečenica):

„**Mahnitosti** dvora nastaviše da razdražuju narod: podržan **plemenitim** odlukama Narodne skupštine, on se naoruža 14. jula 1789. i zauze Bastilju. **Hrabrost** gradjana, **odlučnost** francuskih gardejava koji su rukovodili **napadom**, mora da su užasnuli dvor. Bejahu to isti oni gardejci pomoću kojih se nedavno pucalo na **narod** u pobuni kod Revejona, a koji su danas, okrenuti protiv dvora i **ujedinjeni s narodom**, upravo odlučili o **pobedi**. Na grmljavinu topa iz Bastilje i topa iz koga se pucalo na nju, dotrčah u predgradje Sent-Antoan i umešah se u gomilu. Prisustvovao sam toj velikoj drami, i videh kako iz tamnica izlaze **žrtve** [kraljevske] samovolje, najzad **spasene** okrutnih osveta, ispitivanja, **mučenja** i podzemnih ćelija. Medju tim zatvorenicima, čuh kako govore o previše slavnom markizu de Sadu, izdanku jedne od najstarijih porodica u Provansi, povezane sa mojom, a kojoj pripadaše lepa Laura de Sad, Petrarkina dragana. Ako bi išta moglo da opravda državni zatvor kakva je bila Bastilja, i utamničenja bez presude kojima se punila ta tvrdjava, čini mi se da

se ne bih ogrešio o svoja načela pravnog poretka ako bih rekao da je markiz de Sad zaslužio da u njoj bude zatvoren...“³⁹.

Sledi digresija na dve stranice o zločinačkoj filozofiji i praksi markiza de Sada, deo koji je **tri puta duži** nego opis pada Bastilje. Obećanje ličnog svedočanstva („dotrčah“, „umešah se u gomilu“) ni u memoarima se ne ostvaruje. Nećemo saznati šta je Baras video, šta je osetio, čak ni šta je svetina kojoj se priključio činila. Scene linča su izostavljene, događaj se posmatra u svojoj simbolici, u svom naknadno stečenom smislu, a ne u svojoj istorijskoj realnosti.

Prepoznaju se topisi manihejske revolucionarne retorike: s jedne strane zli dvor, njegovo bezakonje i iracionalnost, s druge strane ugnjeteni, hrabri narod koji će se najzad spasti. Narod nije više rulja koja se ostrvljuje na bespomoćne pojedince, kao u dnevniku, nego herojska sila; odlikuje se ratničkim vrlinama: hrabrost, odlučnost, borbenost, pobunjenost, jedinstvo, plemenitost. Ključna leksika epike u ovom odlomku je, vidimo, izuzetno koncentrovana, a Baras joj pridodaje i **epičke ideje** žrtve, hoda po mukama i kolektivnog spasenja.

Odlomak posvećen Bastilji u memoarima se završava izvodjenjem moralnog i istorijskog zaključka o značaju događaja:

“[Vraćam se] na **veliki** ustanički **dogadjaj**, samo zauzimanje i uskoro **uništenje** stare tvrdjave [...] Šamfor je, otišavši da vidi njeno **rušenje**, po povratku izrekao onu tako duhovitu dosetku: „Sve je manja i sve lepša!“ U prisustvu te žive **lekcije** date **oborenom** despotizmu, svi postupci **represije** koje su [vlasti] želele još da pokušaju mogli su samo da dodatno podstaknu ogorčenost. Četrnaesti jul **odlučio** je **trijumf** Revolucije, sada **nije bilo druge** nego da se ona podnese.“⁴⁰

Pripovedač je u dnevniku bio zapitan ili zanemio pred nesrazmernošću i besmislom linča; u memoarima će pripovedač otvoreno

³⁹ *Ibid*, I tom, str. 55-56. Masnim slovima naglasili smo leksiku specifičnu za epski registar.

⁴⁰ *Nav. delo*, str. 59.

dati apologiju nasilnog rušenja. Baras insistira na leksičkom polju pada, kretanja na dole („uništenje“, „rušenje“, „oboren“, „manja“⁴¹), i tako na originalan način (bez hiperbola) sprovodi preuveličavanje svojstveno epskom registru. Konstruišući čitav pasus na kontrastu, ujedno ističe suprotnu ideju pobede, kretanja naviše: obaranje Bastilje je „veliki“ kolektivni, sudbinski („nije bilo druge“), jednom rečju - epski nacionalni podvig.

Epski pogled na politička zbivanja nespojiv je sa istorijskim: polja epa i istorije jasno su razdvojena. Baras se u ovom odlomku memoara odrekao istoričarske neutralnosti kojoj je težio, u ime višeg političkog interesa. Ponovo je, kao i u dnevniku (iako iz drugih razloga), morao žrtvovati svedočenje o ličnom doživljaju istorijskog događaja: taj događaj je, naime, u međuvremenu proglašen za osnivački (a to znači: mitski), i o njemu revolucionar može govoriti samo jezikom epa.

Još jedan primer kako je Baras u memoarima drastično preinačio svoje prvobitno svedočanstvo, nalazimo u pripovesti o aferi sa kraljičinom ogrlicom, čije je krivce memoarista ne samo poznavao, nego se sa njima intenzivno družio u datom periodu. Ranije (u dnevniku i prvoj preradi) se pokazao zbunjen, opisao je događaje izbliza, ali nije želeo da se opredeli i nepotrebno uplete u opasan skandal, a neke učesnike prevare je opisivao sa izvesnom simpatijom i razumevanjem. U vreme redigovanja memoara poznato mu je naličje prevare i krupne posledice skandala, za koji smatra da je najviše doveo do kraljičinog pogubljenja; utvrdio je kakva je bila dalja sudbina prevaranata, što je povod za moralističke opaske o tome da kazna ne pogadja krivce, nego njihove žrtve; svoje prisustvo sveo je na minimum (a po prvoj verziji gospodja de Lamot nije uspela da pobjegne jer je on odbio da joj pomogne); opis događaja i portreti su izričito negativni. Od živopisne

⁴¹ U analizi navodimo ove reči prema našem prevodu. U originalu Šamforova dosetka glasi: „Elle ne fait que décroître et embellir!“. Umesto glagola „décroître“, kod nas stoji komparativ „manja“, koji možda slabije izražava ideju opadanja.

duže anegdote u dnevniku, događaj je postao samosvojan, ponavljani motiv sa istorijski sagledanim smislom u memoarima.

6. Žanrovsko odredjenje

Barasova sećanja pokrivaju neverovatno širok deo lepeze memoarskih formi: od ličnih, aristokratskih, dvorskih, preko sudskih, mondenskih (sa elementima galantnih), do istorijskih, ratnih, te državnčkih memoara. S obzirom na njegov „razgranat“ životni put plemića, vojnika, revolucionara, generala, državnika, ženskaroša i političkog izgnanika, s obzirom na veštinu i inteligenciju sa kojom je prelazio iz jedne životne etape i uloge u drugu, to ne treba da nas iznenadjuje.

Izdvajamo elemente po kojima su Barasovi memoari bliski:

a. ličnim memoarima

Prva poglavlja govore o Barasovom detinjstvu, formiranju karaktera, putovanjima, brodolomu, susretu s « divljacima » i ratovanju s Englezima na obalama Indijskog okeana. Pripovedanje teče lako i živo, sa blagim humornim nijansama, pojedine epizode su vrlo egzotične (npr. udvaranje crnačkog poglavice beloju gospodji) i zabavne. Ton je, dakle, srodan starorežimskim memoarima (konciznost, analitičnost, duhovitost, sarkastičnost). Sam autor ih naziva „mes mémoires particuliers“, podrazumevajući da u njima treba prvenstveno da se govori o sebi⁴². Tvrdi da se obavezao da izvesti o svemu što se njega lično tiče⁴³; čak se

⁴² “Ce serait une omission qu’on aurait à reprocher même à mes Mémoires particuliers, que de ne pas rendre ici la mention de gloire qui appartient au général de l’armée de Sambre-et-Meuse dans cette mémorable opération.” (Barras, *Mémoires*, nav. izdanje, 2005, str. 238.)

⁴³ Barras, *Mémoires*, nav. izdanje, 1895, t. II, str. 31.

na početku izvinjava čitaocu što ga nije poštedeo izvesnih ličnih pojedinosti iz mladih dana⁴⁴.

b. aristokratskim memoarima

Na početku memoara nalazi se tradicionalan, nadmen iskaz o sopstvenoj plemićkoj lozi: „Drevnost Barasovih, prema poslovi iz našeg kraja, ravna je drevnosti stena Provanse. Hrabrost, omiljenost bili su oduvek svojstva moje porodice. Ljubitelji genealogije upućujem na sažetu belešku o mojim precima [...]“⁴⁵ Medjutim, taj topos treba da ima funkciju suprotnu onoj koju inače ima u aristokratskim memoarima: „Ako [...] dajem neke pojedinosti o svom poreklu, čitav moj život saopštiće kako sam oduvek gledao na nejednakosti koje su tako dugo ličile na prava, i procenjivao ono što pripada čoveku ili rodjenju; kako sam, konačno, tokom svog dugog putovanja kroz Revoluciju, nosio svoj feudalni prtljag.“⁴⁶ Memoarista se diči svojom plemićkom lozom, ali tvrdi da mu ona nije odredila životni put.

c. dvorsko-moralističkim memoarima

Baras kritikuje dvorsku sredinu pre Revolucije, nepoštenje većine karijerista koji uništavaju časne i zaslužne pojedince; u dvadesetogodišnjaku se već naslućuje budući radikalni revolucionar. U delu o njegovoj vojničkoj karijeri i kasnijem kretanju oko dvora, ponavljaju se opaske o potplaćenim birokratama i kukavičkim oficirima koji se nikad nisu borili; o nesposobnim i surevnjivim ministrima („jer

⁴⁴ „Je demande pardon au lecteur si, cédant à la faiblesse des faiseurs de Mémoires, je ne lui fais pas grâce de quelques traits un peu personnels de ma première vie.“ Barras, *Mémoires*, nav. izdanje, 2005, str. 35.

⁴⁵ Tu (podužu) belešku Baras daje u fusnoti, pošavši od učešća de Barasovih u Krstaškim ratovima. U glavnom tekstu rezimira, dalje, vojničke podvige svoje porodice zaključno sa stricem (u ratu za oslobodjenje američkih kolonija) i ocem (koji je, posle ratovanja, ostavio memoare).

⁴⁶ Barras, *Mémoires*, nav. izdanje, 2005, str. 31.

ondašnji ministri hteli su po svaku cenu da budu vlada lično, i da uvuku lično Kralja u osudu koju su njihovi samovoljni postupci izazivali u javnom mnjenju⁴⁷); moralističke maksime i epigrami („Oko vladalaca se uvek nadje jedna vrsta intriganata, čije se loše postupanje nikad ne može kazniti osim novim nagradama.“⁴⁸); humorni portreti (glavnokomandujući francuskih snaga u Indiji, „G. de Bisi bio je nekakva nafrakana karikatura, umotana u vrpce. Taj nesposobni starac je posrtao, bavio se samo prikazivanjem, ukrašavanjem, naročito perikama, nekakvom mehanikom koja je, povlačeći kožu prema zadnjem delu glave, smanjivala bore na licu.“⁴⁹); anegdote sa dvora i razmirice iz krugova bliskih dvoru, sa duhovitim verbalnim obračunima ili salonskim istorijskim referencama (u sceni kada se ministar mornarice razbesni zbog Barasovog izveštaja i zgrabi neku knjižurinu da ga gadja; „Nisam pokazao pomirenost sa sudbinom kakvu pripisuju, u sličnoj prilici, slavnom pesniku opatu Delilu, kada mu je žena pretila da će ga gadjati jednim in-folijom, našta joj je on rekao sa smeškom: „Draga prijateljice, prebacite bes u neku manju knjigu“. – „Ni makac, gospodine maršale“, bile su jedine reči koje uputih ministru, zauzevši netom isti položaj kao on, a šaku položih na balčak svog mača.“⁵⁰; Baras ubrzo posle toga pripoveda anegdotu u kojoj je kralj izgrdio istog ministra, a ovaj je odlazeći skoro odgurnuo kraljevog brata, „koji je imao suprotnu maksimu, da uvek bude u dobrim odnosima sa onima koji su bili u lošim odnosima sa njegovim bratom i da im se osmehuje“⁵¹)... Razume se da Baras pretenduje na to da je on sam u svim situacijama bio visoko moralan i u pravu, prepošten da bi u toj sredini mogao da uspe. Kad priča kako je, zgadjen, otišao sa dvora i iz Pariza, Baras se zaklanja iza

⁴⁷ *Ibid*, str. 59.

⁴⁸ *Ibid*, str. 43.

⁴⁹ *Ibid*, str. 54.

⁵⁰ *Ibid*, str. 58.

⁵¹ *Ibid*, str. 59.

moraliste plebejca Rusoa, koji je „prestonicu [...] pravo nazvao «gradom blata i isparenja»“.⁵²

d. **sudskim** memoarima

Jedan veliki argumentativno-narativni blok posvećen je u XX poglavlju II toma slučaju prebijanja jednog novinara iz januara 1797. U javnosti i štampi za to je bio osumnjičen Baras, sprovedena je policijska istraga, ali se nije došlo do jasnih zaključaka o odgovornosti. Mnogo godina kasnije, Baras u memoarima ispisuje svoju odbranu, po pravilima sudske besede. Ova celina pokriva deset strana teskta⁵³, što je u poredjenju sa sažetim pripovedanjem bitnih političkih odluka ili vojnih pohoda nesrazmerno mnogo; organizovana je u tri dela (utvrđivanje činjenica, motivisanje odbrane, argumentacija odbrane). Baras se na početku najpre zalaže za slobodu štampe, a onda prenosi navode iz tužbe opata Ponslena, žrtve napada, zadržavajući administrativni stil. Iznevši hronološki redosled događaja (koje ne dovodi u sumnju), Baras prelazi na izvode iz onovremene razbuktales štampe, koja je jednodušno stala na stranu svog kolege. Ima tu patetike i polemisanja, jedna prozopopeja „kao da je izgovorena usred zakonodavnog tela ili Direktorijuma“ (Baras je sa uživanjem navodi, valjda da bi se predstavio kao neutralan, a i da bi mogao i sebi, kad se bude branio, da dozvoli sličan retorički uzlet). Zatim pripoveda reakcije u Direktorijumu i oko njega, pa istražni postupak, i kako su protivoptužbe na račun Ponslena (za pokušaj podmićivanja) ovoga naterale da odustane od tužbe. Srednji deo ovog faktuma jeste zamišljena optužba koju bi čitalac mogao uputiti Barasu zato što nije stvar izveo do kraja (ne više u ime aktualne pravde kojoj je nedostajalo dokaza, nego u ime suda savesti), što ovome (kao bajagi) daje za pravo da se naknadno odbrani. U trećem delu memoarista iznosi svoju verziju događaja, pozivajući se uzgred na neki dokument koji je

⁵² *Ibid* ; str. 65.

⁵³ Barras, *Mémoires*, nav. izdanje, 1895, t. II, str. 291-300.

dobio dve godine posle slučaja batinanja. Argumenti koje daje naizgled su poredjani logički: prvo „utvrđuje“ da su svi revolucionari bili napadani od strane novinara (Baras se kreće u zaključivanju od pojedinačnih do opštih tvrdnji, ali i nazad: Ponslen je klevetao mene i Bonapartu; Ponslen se svima zamerio klevetama; najviše se zamerio Bonaparti⁵⁴). Onda uopštava razmere novinarskog napada (svi novinari već dugo su klevetali sve nas). Tu se umeću patetički primeri (general na samrti nema načina da se obrani). Treće uopštavanje odnosi se na protagoniste osвете novinarima (svi naši potčinjeni želeli su da kazne novinare). Ta kolektivna odgovornost skida sa Barasa ličnu: njegovi su samo bili saloni u kojima su se okupljali osvetnici.

Sada se memoarista može vratiti na žižnu ličnost svojih memoara – Bonapartu. Barasova teza jeste da je Ponslena (a preko njega sve novinare opadače) kaznio ne on, nego Bonaparta, preko svojih ljudi, koji su bili interiorizovali generalova očekivanja, i koji su bili navikli na svakojake likvidacije⁵⁵. Barasov faktum je tako dvostruko orijentisan – da skine odgovornost s Barasa i da je prebaci na njegovog neprijatelja Bonapartu. U zaključku se memoarista kune u svoju nevinost pred oba suda (pravde i potomstva) i niže retorička pitanja kojima ističe da se drugačije nije moglo.

⁵⁴ Bonaparta je zahtevao vanzakonska sredstva da se on kazni, dok sam ja (Baras) uvek tvrdio da se klavetnicima može suprotstaviti samo zakon ili prezir (*Ibid*, str. 297).

⁵⁵ „Les hommes de Bonaparte ne voulaient pas moins que de le [=Poncelin] mettre dans un sac et l'envoyer aux filets de Saint-Cloud. [...] Mes amis trouvèrent la leçon par trop forte, et croyaient qu'un délit, même aussi réel que celui de la noire et froide calomnie, ne devait pas être puni par un crime. Ils firent des observations de morale et d'humanité, dont les exécuteurs de Bonaparte se moquaient de toute leur hauteur, accoutumés qu'ils étaient à tant et de bien autres exécutions.“ (*Ibid*, str. 298-299). Ovo „tvrdjenje pazara“ između bezdušnih Napoleonovih i duševnih Barasovih pristalica ponavlja se još nekoliko puta, uz usputno cinično blaćenje same žrtve (Baras insinuira da je Ponslen bio mazohista, pa su se osvetnici pitali da neće uživati u telesnom kažnjavanju).

e. **mondenskim** memoarima (sa elementima galantnih)

Baras pripoveda o salonskim i dvorskim okupljanjima pod Starim režimom, a naročito za vreme Direktorijuma. Zanimljiv mu je skandal sa tzv. kraljičinom ogrlicom, lepotice koje su odredjivale modu i muške karijere... Iako izjavljuje da je džentlmen, pominje svoje ljubavne veze sa Žozefinom de Boarne i gospodjom Talijen, bez škakljivih aluzija (prijatelji su svedočili da je u starosti još voleo da se seti galantnih avantura). No, dozvoljava sebi prostačke ispade o Žozefini od trenutka kada se vezala za Bonapartu, i te su scene verovatno izmišljene.

f. **istorijskim** memoarima

U svim tomovima memoara nailazimo na srazmerno duge delove bez protagoniste i bez definisanog očevica: jedan anonimni glas opisuje epohu. Pripovedanje o opštim političkim zbivanjima je sažeto, šturo, bez ijednog realističkog, doživljenog detalja. Takvi su, recimo, opisi tzv. velikih revolucionarnih dana i nekih delova Direktorijuma.

g. **ratnim** memoarima

Baras opisuje pomorske i kopnene bitke (npr. borbe Francuza i Engleza oko Madrasa), detalje opsade Tulona i napada na grad, oružanih sukoba u Parizu; pripoveda sažeto, sa malo ličnih detalja, beleži poimence zasluge, ali i dokaze nesposobnosti oficira pod kojima je služio ili sa kojima je saradjivao dok je bio „politički komesar“ (tj. specijalni izaslanik Konventa pri vojsci). U ratnoj istoriji Baras je uvek nacionalno opredeljen, i neizostavno analizira i alternativu neuspešnih ishoda (šta se moglo učiniti u datim okolnostima, da je izbor vojskovođa bio bolji). U vojničkim opisima nema mnogo stručnih vojnih termina.

h. **državničkim** memoarima

U tomovima o Direktorijumu Baras piše o vođenju unutrašnje i spoljne politike, naročito o finansijama, verskoj politici i medjuutucaju javnog

mnjenja i nosilaca vlasti. On objašnjava nacionalne interese i viziju uloge Francuske u evropskim razmerama.⁵⁶

Zauzvrat, u Barasovim memoarima **nema ispovednih autobiografskih** pasaža, iako sam autor u nekoliko navrata upućuje na srodnost svog teksta sa **isповestima**.

Baras načelno zagovara, u duhu romantičarske epohe, jednu modernu, mešanu (autobiografsko-istorijsku) koncepciju memoara, pošto tvrdi da memoari treba da otkriju i sve iz autorove privatne sfere: „Iako memoari daju pravo, čak nameću **obavezu da se ništa ne prećuti iz svog privatnog života**, i da se on ne krije pod izgovorom javnog života, ja sam samo kratko, u toku svog pripovedanja, rekao da sam oženjen. Čitalac je to mogao da zaboravi [...], kao što se može činiti da sam i ja sam to zaboravio, u trenutku kada pripovedam pojedinosti koje previše podsećaju na slobodan život jednog neženje. Iako ne želim da se sasvim pravdam, i da sebi dam oprost posle ispovesti, mogu ovde da jemčim da te, možda pomalo nametnute, razonode burnog života nisu uvek bile po mom ukusu...⁵⁷ Memoarista se, dakle, može ispovedati i očekivati da dobije oprostaj od čitaoca u dve ravni: govoreći o svom privatnom životu (što mu je, navodno, dužnost; oprostaj bi bio dat **akteru**), ali i tako što neće govoriti o privatnom životu (oprostaj se traži za „zaboravnog“ **memoaristu**).

Na drugom mestu, kada se brani od optužbi da je naredio batinanje novinara, Baras tvrdi: „Odgovoriću otvoreno, kao čovek koji je, sastavljajući svoje memoare, **podrazumevao da sastavlja svoje**

⁵⁶ On svoj zadatak u memoarima baš tako koncipira: “Pošto sam dao brzu skicu naše opšte situacije u vojnom, političkom i finansijskom pogledu...” (Barras, *Mémoires*, nav. izdanje, 1895, t. II, str. 26.

⁵⁷ *Ibid*, t. II, str. 76-77.

ispovesti, iako im nije dao taj naziv sa sjajem koji su mu doneli filozofi, pa čak i sveci⁵⁸. Baras aludira na Rusoa i sv. Avgustina i odredjuje se pozitivno u odnosu na tu autobiografsku tradiciju; tom aluzijom se obavezuje da će biti iskren, odn. priznati i svoja loša dela. Ali ovo obećanje ne znači mnogo, jer će Baras tvrditi u nastavku da sa zločinom nije imao baš nikakve veze. Pozivanje na velike prethodnike stoji, vidimo, samo kao retorički ukras ili pokazatelj načitanosti: Baras se neće ispovediti.

⁵⁸ Barras, *Mémoires*, nav. izdanje, 2005, str. 233.

IV. 4.

MEMOARI I SEĆANJA

GROFA ANTOANA DE LAVALETA

Lavalet je poznat pre svega kao Napoleonov čovek i žrtva ultraroyalističke burbonske osvete posle Sto dana. On se u vreme Revolucije borio kao potpuno anonimni vojnik. Karijeru je napravio u Napoleonovom okruženju : bio je generalov adjutant do državnog udara 18. brimera, a pod Konzulatom i Carstvom je iz vojske prešao u državnu upravu. Postao je osoba od najvećeg poverenja i jako sposoban visoki državni službenik. Pomogao je Napoleonu da se vrati na vlast 1815. Zato je pod Drugom restauracijom uhapšen i osuđen na smrt. Uoči samog pogubljenja, izveo je spektakularno bekstvo iz zatvora Konsijeržerije tako što je izašao prerušen u svoju ženu, dok je ona ostala u tamnici. Posle kratke slave 1815-1816, više se gotovo i nije čulo za njega.

1. Autorova biografija

Antoan Mari Šaman (ili Aman⁵⁹) Lavalet bio je Napoleonov vršnjak, rođen 1769. u Parizu, od oca „limunadžije“ (raznosača pića) i

⁵⁹ Up. reprodukcije raznih izvoda iz matičnih knjiga na sajtu posvećenom Lavaletu : <http://www.comte-lavalette.com/actes-etat-civil.php>.

Lavaletovo ime se u XIX veku uglavnom pisalo kao « Lavallette ».

Za utvrđivanje Lavaletove biografije mimo memoara, služili smo se literaturom navedenom u daljem tekstu u fusnotama, kao i ranije navedenim biografskim rečnicima XIX veka. V, npr. članak « La Valette » u : Marie-Nicolas Bouillet, Alexis Chassang, *Dictionnaire universel d'histoire et de géographie*, 26e édition, Paris, Hachette, 1878, str. 1060. URL : <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k4849m/f1068.imagenema>.

majke sobarice. Majčin poslodavac Šaman bio je dečakov kum i omogućio mu je da završi kolež (1788), a 1790. godine uvaženi sudija pariskog Parlamenta, imenovan za kraljevskog bibliotekara, uzeo je Lavaleta za pomoćnika (pošto su samostani zatvoreni, trebalo je popisati knjige iz manastirskih biblioteka). Lavalet je voleo književnost i nauke, naročito Monteskjeova istorijska dela. Poželeo je da postane bibliotekar.

U to vreme je već bila izbila Revolucija. Lavalet se zagrejavao za reforme, ali će ga zločini koji su se činili u ime novih ideja ubrzo ohladiti. Stupio je u parisku nacionalnu gardu i tamo služio tri godine, do septembra 1792, uporedo sa svojim nameštenjem u kraljevskoj biblioteci. Bio je pristalica monarhije i Luja XVI, i patio je što ne može ništa da učini da ih spase. Desetog avgusta (1792.) učestvovao je u odbrani Tiljerija i zamalo stradao.

U jesen 1792. stupio je u vojsku kako bi izbegao pariske nemire i progon. Dospeo je u Alpsku armiju i s oduševljenjem branio otadžbinu, pod komandom pukovnika D'Ilijea, koji će ga povesti sa sobom u Rajnsku armiju, u februaru 1793. Zaradio je čin potporučnika u pešadiji, a zatim postavljen za D'Ilijevog adjutanta kad je ovaj unapredjen u generala. U to vreme komandant Rajnske armije bio je Aleksandar de Boarne, stric buduće Lavaletove žene i prvi Žozefinin muž. Lavalet sa svojim generalom odlazi da služi u Parizu u avgustu 1794.

G. 1795. Lavalet je poslat u Vandeju, koju revolucionarna vojska pokušava da umiri. U decembru 1796. stiže za generalom d'Ilijeom u Italiju. Tada ga d'Ilije predstavlja Napoleonu.

Ovaj susret preobrazio je Lavaletov život. Napoleon ga uzima za adjutanta (imao ih je osmoricu) jer je u bici kod Arkola izgubio Muirona⁶⁰. Šalje ga kao svog tajnog agenta u Tirol, pa u Leoben u

⁶⁰ Prema odrednici «Lavallette» u : Charles Mullié, *Biographie des célébrités militaires des armées de terre et de mer de 1789 a 1850*, Paris, Poignavant et Compagnie, 1851-52, tom 2, 1851, URL : http://fr.wikisource.org/wiki/Biographie_des_c%C3%A9l%C3%A9brit%C3%A9s_militaires_des_arm%C3%A9es_de_terre_et_de_mer_de_1789_a_1850

Austriji (gde je sklopljen mirovni predugovor koji je prethodio Miru u Kampoformiju), a kasnije u diplomatske misije po Italiji (u Djenovu početkom juna 1797.)

Lavalet je prethodno, u maju 1797, imao važan zadatak u Parizu: bio je oficir za vezu između Napoleona i Direktorijuma. Bonaparta ga je zapravo zadužio da sluša šta se govorka u Luksemburškoj palati (sedištu Direktorijuma, koji je bio u novom sastavu), kod Karnoa, Ožeroa, gospodje de Stal, kako bi ostao u toku – zvanični dokumenti nisu mu bili dovoljni; Lavalet je sve pažljivo beležio i slao šifrovana pisma Napoleonu u Italiju. Međutim, Direktorijum je otkrio ovu špijunažu. Baras se tako razgnevio da je bio spreman gotovo da likvidira mladića, tj. da ga pošalje u Gvianu; poštdeo ga je zbog svog „prijatelja“ Bonaparte. Lavalet je dokazao veliku privrženost svom generalu spalivši njegovu prepisku pre nego što su direktori uspeali da je zaplene. Morao je da se vrati kod Bonaparte, u Paserijano. O ovom incidentu nalazimo traga i u Barasovim i u Lavaletovim memoarima.

U aprilu 1798. Napoleon ga je nagradio za vernu službu tako što ga je oženio Emilijom de Boarne, sinovicom i štićenicom svoje supruge Žozefine (nije bio u mogućnosti da ga unapredi u viši čin zato što se bio zamerio Barasu; devojka je lako pristala na udaju iako je, po priči savremenika, bila zaljubljena u Napoleonovog brata Luja). Emili-Luiz de Boarne rođena je 1781; njen otac Fransoa de Boarne bio je stariji brat Aleksandra de Boarne, prvog Žozefininog muža pogubljenog 1794.

Već u maju iste godine Lavalet polazi sa Napoleonom u pohod na Egipat. Usput učestvuje u zauzimanju Malte. Odatle ga Napoleon šalje na Krf i u Janjinu, s namerom da učvrsti odnose sa Ali-Pašom (no, ovaj je u to vreme bio na drugoj strani, ratujući protiv Pazvanoglua na Dunavu). Egipatskoj modi Lavalet duguje nadimak « mameluk », koji je stekao zbog vernosti svom generalu.

Primivši loše vesti iz Francuske, Napoleon se krišom povlači iz Egipta u avgustu 1799. sa najbližim saradnicima. Lavalet je među njima. On prisustvuje pripremama za puč 18. brimera.

U januaru 1800. Prvi konzul i ministar inostranih poslova Taljeran ga šalje u nemačku kneževinu Saksoniju da pregovara o miru s Austrijom, ali i da prikupi podatke o teritoriji, vojsci, narodnom raspoloženju. Celu godinu provodi u Drezdenu, posećuje Berlin, a sklapanje mira s Austrijom krajem 1800. (nezavisno od njegovih napora) dozvolilo je Lavaletu da se vrati u Pariz. Biografi pominju i misiju u Hesenu, ali u memoarima o njoj nema reči.

Lavalet se nadao povratku u vojnu službu, ali Napoleon je odlučio da ga postavi u upravu jedne javne finansijske ustanove, uprkos njegovom protivljenju. Nekoliko meseci kasnije, premešta ga u upravu pošte, prvo kao centralnog komesara (1801), pa generalnog direktora (1804.) Iste godine Lavalet postaje državni savetnik. Više nikad neće biti pri vojsci⁶¹ - trinaest godina (1802-1814) upravljao je poštom i tzv. Crnim kabinetom. Dobio je najviša državna odlikovanja, a 1808. i titulu grofa.

Lavaletova supruga postala je Žozefinina dvorska dama zadužena za caričinu toaletu (glavni zadatak joj je bio da uskladi caričine troškove za odeću sa sumom koju joj je Napoleon stavljao na raspolaganje za tu potrebu; nikako nije uspevala da obuzda svoju rasipnu tetku). Rodila je 1802. ćerku koja je dobila ime Žozefina. Na Davidovoj slici „Napoleonovo krunisanje za cara“ možemo je videti kako pridržava Žozefinin šlep na haljini.

Lavaletova izuzetna zasluga za razvoj pošte bilo je uspostavljanje štafetnog sistema brzog prenosa između Pariza i Milana 1805.g, gde su konjanici predavali torbu sledećem bez silaska s konja. Ova služba najpre je radila samo za careve potrebe, a kasnije i za gradjanstvo.

⁶¹ Lavalet je jedini među Napoleonovim adjutantima koji nije postao general ili maršal.

Štafetna pošta slata je svakog dana u najudaljenije tačke Carstva: do Napulja, Milana, Boke Kotorske, Madrida, Lisabona, kasnije Tilzita, Beča, Presburga i Amsterdama.

Crni kabinet bio je tajna kancelarija za pregledanje pošte. Odigrao je važnu ulogu u vojnim i diplomatskim operacijama pod Carstvom. Lavaletov zadatak bio je da organizuje nadziranje prepiske Napoleonovih ministara, stranih diplomata, pape, njihove okoline i uopšte svih sumnjivih lica, što je zahtevalo mnogo nameštenika i otvaranje ispostava po čitavoj Evropi⁶². Kako kaže Lamartin, “pod Carstvom, [...] direktor pošta [...] je bila poverljiva, pa i intimna služba, pod režimom u kome su najskrivenija poveravanja gradjana vrebana kao simptomi javnog mnjenja i elementi vladavine”⁶³.

⁶² O zanimljivom špijunskom radu Crnog kabineta piše baron Fen, Napoleonov sekretar, u svojim uspomename: “A Paris, une main [...] invisible savait saisir [les lettres] au passage du tri du départ et de l’arrivée [...] Du bureau du tri, ces lettres passaient rapidement dans un laboratoire particulier qui ne communiquait avec la maison de poste que par une porte secrète. Là, ouvrir, extraire avec sagacité et refermer le paquet, n’était que l’affaire d’un moment, et la dépêche se trouvait aussitôt rendue à la circulation d’où elle avait été à peine détournée. En vain l’art des enveloppes, des cachets et des chiffres s’épuisait en combinaisons pour échapper à de pareilles surprises. L’école de la rue Coq-Héron [adresa Ministarstva pošte] savait déjouer toutes les ruses. Les moyens chimiques lui étaient familiers; la science des probabilités mathématiques et de l’analyse grammaticale lui offrait des méthodes de déchiffrement éprouvées ; elle n’était pas moins habile à lever les empreintes, à amollir la cire, à la raffermir sous le fac-similé du cachet, qu’à pénétrer, à l’aide du temps et de l’étude, dans les chiffres les plus inaccessibles [...] Les employés de ce bureau s’y succédaient pour la plupart de père en fils... » (Up : Agathon-Jean-François Fain, *Mémoires du baron Fain, premier secrétaire du cabinet de l’empereur*, Paris, Plon-Nourrit et Cie, 1908, str. 48-49. URL : <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k5684316s>). Fen čak tvrdi da su agenti slati u strane zemlje kako bi savladali sve jezičke nijanse i razne alfabete.

⁶³ V. Alphonse de Lamartine, *Histoire de la Restauration*, t. 20, 4, knjiga XXXIV, Paris, éd. de l’auteur, 1861-1862, str. 377. URL : <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k210098r/f378.image.r=lavalette.langFR#>

Car je dobijao redovne izveštaje i bio je uglavnom zadovoljan učinkom⁶⁴. Smatrao je Lavaleta izuzetno čestitim. U jednom teškom periodu, 1813.g, razgovarao je sa svojim “mamelukom” svake večeri. A pre polaska u Rusiju 1812. poverio mu je na čuvanje ogromnu svotu novca. Polovina je otišla 1814. princu Eženu de Boarneu za Napoleonove potrebe na Elbi, a druga polovina nikad nije pronadjena.

Kada je na vlast došao Luj XVIII, Lavalet se nije priklonio Burbonima, za razliku od mnogih nekadašnjih Napoleonovih saradnika. Pao je u nemilost.

Napoleon je pobjegao s Elbe i iskrcao se u Kanu 1. marta 1815. Lavalet se, kao i ostali dokazani bonapartisti, sakrio, kako ga burbonska policija ne bi preventivno uhapsila⁶⁵. Ali, na podsticaj Sebastijanija, rano ujutro 20. marta neovlašćeno je upao u Palatu pošte i silom preuzeo nekadašnju dužnost (tako je kasnije stajalo u sudskoj optužnici; Lavalet je, pak, tvrdio da je samo došao da se raspita, zatekao burbonskog direktora pošte kako se sprema da pobjegne, te da je mirno preuzeo upravu koju je prethodnik napustio⁶⁶). Depešu da je put ka prestonici

⁶⁴ Jednom mu je zamerio da je presreo “svega 12.000 pisama, što nije ništa” (navedeno u « Predgovoru » referentnog izdanja, str. 9).

⁶⁵ Lavalet se sakrio u kući Napoleonove počerke, a Žozefinine ćerke Ortanse i veselo provodio dane čekajući da se situacija razbistri. Up. Louise Cochelet, *Napoléon et la reine Hortense, d'après les mémoires de la lectrice de la reine (Mlle Cochelet)*, Paris, J. Tallandier, 1911, str. 131-132.

⁶⁶ O tome v. *Procès de M. Marie Chamans de Lavalette, ... accusé devant la cour d'assises de Paris de complicité dans l'attentat qui a ramené l'usurpateur en France, et condamné le 21 novembre à la peine de mort ; précédé d'une notice historique sur la carrière civile et militaire de M. de Lavalette*, Paris, Pillet, 1815, URL :

<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k6128709m.r=lavalette.langFR#>.

Može se, takodje, na sajtu francuskog Nacionalnog instituta za audiovizuelno (nasledje) (www.ina.fr), pogledati deo televizijskog filma iz 1957. o Lavaletu i njegovom bekstvu, pod naslovom « Žrtva gospodje Lavalet ».

slobodan poslao je u Fontenblo, gde je upravo pristigao Napoleon; zaustavio je rojalističke novine i naredbe upućene ka unutrašnjosti od strane službenika vernih Luju XVIII (koji je prethodnog dana pobjegao iz Pariza). Poslao je cirkularno obaveštenje u sve poštanske stanice u Francuskoj : » Car će stići u Pariz za dva sata... neće biti građanskog rata... Živeo Car ! »

Tokom Sto dana obavljao je staru dužnost (odbivši mesto ministra unutrašnjih poslova).

Posle poraza na Vaterlou, car ga je pozvao u Malmezon i predložio mu da ga prati u izgnanstvo. Lavalet je odbio. Kao razlog je naveo da ne može da ostavi trinaestogodišnju ćerku i trudnu ženu. Zatražio je malo vremena da uredi stvari, kako bi se kasnije pridružio Caru, ma gde se on nalazio. Ali, za to mu se nije pružila prilika.

Čim su se opet vratili Burboni (8. jula), Lavalet je uhapšen 18. jula. Mnogobrojni prijatelji medju rojalistima bili su ga upozorili da se priprema njegovo hapšenje, ali on nije hteo da beži. Odveden je na ispitivanje, a kasnije zatočen u Konsijeržeriji. Tamo će se naći sa takodje uhapšenim generalom Neom (koji ga je razonodio svojom svirkom). Lavalet je optužen za veleizdaju: da je pripremao i omogućio Napoleonov povratak.

Tadašnji ministar pravde Paskije pustio je da se duhovi smire, Lavaleta je spasio vojnog suda i prebacio ga u nadležnost građanskog. No, ovaj se pokazao tvrdokorniji nego vojni sud i 21. novembra 1815. osudio Lavaleta na smrtnu kaznu zbog prepiske sa Napoleonom radi njegovog povratka s Elbe i zbog učešća u zaveri 20. marta, kada je uzurpirao službeni položaj. Lavalet jeste pisao Napoleonu na Elbu u novembru 1814, ne da bi ga vratio u Francusku, nego da bi mu čestitao Božić i poslao nešto novca. Deo javnosti smatrao je da je pred sam Napoleonov povratak 20. marta Lavalet samo dokazao lojalnost. Nesrazmera izmedju počinjenog dela i kazne, iz današnje perspektive neprihvatljiva, objašnjava se težnjom ultraroyalista da se osvete i

preuzmu kormilo. Sam kralj nije bio osvetoljubiv, ali nije smeo odmah da uguši antibonapartističku reakciju⁶⁷.

I pored žalbe na presudu i molbi za pomilovanje koje su dolazile sa raznih strana, smrtna kazna nije ublažena. Pogubljenje je zakazano za 21. decembar. Pričalo se da će kralj Luj XVIII pred samo izvršenje pomilovati osudjenika. Lavaletova supruga je u medjuvremenu donela na svet sina, koji je ubrzo umro. Ipak nije posustala, neumorno je obilazila moćnike moleći za milost, ali bez uspeha. Pred pogubljenje je svakog dana sa ćerkom i služavkom dolazila da ga poseti i donosila mu večeru. Nju su, iscrpljenu, do tamnice nosili u zatvorenoj nosiljci.

Tako je bilo i 20. decembra. Pošto su obedovali, dala je mužu svoj ogrtač, suknju i šešir. On je izašao držeći maramicu na licu kao da je ucveljena žena, a ćerka i služavka su ga pridržavale. Tamničar ih je ispratio do nosiljke. Kad je malo kasnije ušao u ćeliju da proveriti stanje, našao je ženu umesto muža. Policija ga je danima bezuspešno tražila, „prevrnula“ ceo grad, a Lavalet se tri nedelje krio na tavanu Palate Ministarstva inostranih poslova, gde je tada stanovao predsednik vlade! Skrivao ga je jedan knjigovodja visokog ranga, koji se i sam tako bio pritajio za vreme revolucionarnog Terora i želeo je da pomogne, iako nije lično poznao Lavaleta.

Uz pomoć trojice engleskih oficira, vidjenih ljudi (jedan je bio general), prebegao je u januaru 1816. u Belgiju, u uniformi engleskog oficira. Igrom slučaja, na sam dan njegovog bekstva iz Pariza, vlasti su naredile da se pogubljenje ipak simbolično izvrši na lutki. Lavalet je iz Belgije krišom prešao u Bavarsku, gde ga je uzeo u zaštitu Ežen de Boarne, zet kralja Maksimilijana.

Trojica Engleza su ubrzo uhapšena (13. januara) jer se general Vilson, koji se odmah vratio u Pariz kako vlasti ništa ne bi primetile,

⁶⁷ Lavalet nije bio jedini žrtveni jarac. Ne je pogubljen, a ostali (oko 5.000 ljudi) su prošli uglavnom s blagim kaznama. « Beli teror » trajao je od oktobra 1815. do septembra 1816.

brzopleto pohvalio ovim podvigom jednom prijatelju, u pismu koje je poslao u Englesku. Francuska policija presrela je pismo i tako je sve otkriveno. Protiv engleskih oficira je kasnije održano sudjenje u Parizu. Oni su se branili da su Lavaletu pomogli iz sažaljenja a ne iz interesa: smatrali su da nije kriv. Interesovanje za Lavaletov slučaj podsticale su brošure o sudskim procesima, gravire sa scenama bekstva, objavljeni zapisnici sa sudjenja Englezima i samom Lavaletu⁶⁸.

Emiliju je, protivno očekivanju, javni tužilac zadržao u zatvoru, u memljivoj i loše grejanoj ćeliji; ispitivao ju je u svako doba dana i noći, a ona i inače nije mogla da spava od buke i brige da Lavaleta ne uhvate. Puštena je iz zatvora tek 23. januara, u jako lošem zdravstvenom i duševnom stanju.

Postala je slavna, neka vrsta nacionalne junakinje; Luj XVIII joj je navodno odao počast rekaviši da je ona jedina umela da izvrši svoju dužnost (aludirajući na nesavesnost svojih službenika). Odbila je da se pridruži mužu u Bavarskoj (glasine kažu da je je otkrila neke njegove vanbračne veze u starim pismima koje je htela da spali). Zdravlje joj je

⁶⁸ Mnogo te pisane i ikonografske gradje dostupno je u digitalnoj formi na sajtu gallica.bnf.fr

(up. npr. *Procès des trois Anglais, Robert-Thomas Wilson, John-Ely Hutchinson, Michel Bruce, et autres, accusés d'avoir facilité l'évasion de Lavalette, contenant le résumé de M. l'avocat général, les plaidoyers des avocats et les discours des accusés... l'acte d'accusation, les débats, le résumé de M. le président et l'arrêt textuel de la cour d'assises ; précédé d'une notice historique sur Lavalette, des interrogatoires préliminaires subis par les Anglais ; suivi des pièces relatives aux trois incidents du procès, de leur Mémoire devant la chambre d'accusation, en anglais et en français, et d'une relation exacte de la fuite de Lavalette, écrite par M. Dupin, défenseur des trois Anglais, et revue par ses clients, avec la traduction italienne en regard*, 2e édition, Paris, Guillaume, 1816 ; *Procès de M. Marie Chamans de Lavalette, ... accusé devant la cour d'assises de Paris de complicité dans l'attentat qui a ramené l'usurpateur en France, et condamné le 21 novembre à la peine de mort ; précédé d'une notice historique sur la carrière civile et militaire de M. de Lavalette*, Paris, Pillet, 1815.)

zbog pretrpljenih uzbudjenja, maltretiranja u zatvoru i kasnijih patnji bilo ozbiljno narušeno; činilo joj se da je stalno uhode i progone, ponekad nije mogla da govori niti da se smiri; dosta vremena provela je po azilima. Živela je do 1855. Njena hrabrost inspirisala je romansirane biografije, drame, romane, pa i školske užbenike⁶⁹.

Lavalet je proveo nekoliko godina u Bavarskoj, a onda ga je Luj XVIII pomilovao, pa se vratio u Pariz 1822. Do smrti je živeo sasvim povučeno, negujući poremećenu suprugu. Umro je u Parizu 1830. od raka pluća. Sahranjen na groblju Per Lašez uz prisustvo uglednih ljudi iz doba Carstva.

U sećanjima savremenika opisan je kao oniži muškarac, gradjen kao Bahuš, kratkih nogu na koje je nasadjen isturen stomak, visokog čela, proćelav, okruglog lica, izrazitog profila. « Bio je otmen, obrazovan, umeren na rečima, imao posmatračkog dara i veliku pronicljivost »⁷⁰.

⁶⁹ Već 1831, prema časopisu *Revue de Paris*, koji se u svojoj 22. svesci za tu godinu, u političkoj hronici, osvrće na pozorišnu predstavu o Emili Lavalet: „Dramski skandali, posle skandala sa istorijskim memoarima, nastavili su se kao i obično; čini se definitivno da se nadležna vlast oslanja na preterivanje u zlu da bi ga suzbila. Porodica gospodje Lavalet uzaludno se protivila tome da ova herojska supruga bude izvedena na scenu pozorišta Varijetea, i ne ostaje joj, posle predstave, ništa drugo nego da beskorisno protestuje u novinama.“ (Nav. časopis, sveska 22/1931, str. 193).

Pred kraj veka postavljen je nov pozorišni komad posvećen grofovoj hrabroj supruzi : Emile Moreau, *Madame de Lavalette*, drame en 5 actes ; avec Lucien Guitry (Comte de Lavalette), Numès (Louis XVIII), Réjane (Madame de Lavalette), au Théâtre du Vaudeville, 1899. (navedeno prema katalogu sajta gallica.bnf.fr, na kome se mogu videti i tri prizora iz predstave.

⁷⁰ V. Jean Lorédan, *Madame de Lavalette née Beauharnais (1781-1855)*, in: *Lisez-moi Historique*, Magazine littéraire bimensuel, Mémoires – Souvenirs – Echos – Révélations – Curiosités historiques, 20. april 1935, sveska 28/1935, str. 578. Ovu faktografski ozbiljno zasnovanu, a romansirano pisanu biografiju Emilije Lavalet, istoričar Loredan je objavio pod istim naslovom kao zasebnu knjigu, a posle u nastavcima, u navedenom popularno-istorijskom časopisu (I

Sl. 2 Antoan de Lavalet⁷¹

Bodler je uvrstio odlomak o maloj Žozefini Lavalet u svoj dnevnik. Naime, kada se saznalo za bekstvo njenog oca i hapšenje majke, redovnice i pitomice manastira u kome je Žozefina bila na školovanju su je izopštile, a ostali roditelji su tražili da bude izbačena iz škole jer daje

deo : str. 561-580 ; II deo : str. 701-720 ; III deo : str. 795-804 ; IV deo : str. 881-895 ; V deo : str. 927-944.) Koristio se raznim memoarima, policijskim izveštajima, matičnim knjigama, zapisnicima sa sudjenja, novinskim člancima, narodnim pesmama...

⁷¹ Portret u obliku medaljona, podnaslovljen « Le comte de Lavallette », bez imena autora, čuva se u Parizu, u muzeju « Musée du quai Branly », dostupan na URL :

<http://www.photo.rmnm.fr/cf/htm/CSearchZ.aspx?o=&Total=4&FP=66381030&E=2K1KTSGGKY2G5&SID=2K1KTSGGKY2G5&New=T&Pic=1&SubE=2C6NU0XKECK9>

loš primer drugoj deci. Bodleru je to, pak, bio primer uskogrudosti rojalista i Francuza uopšte⁷².

G. 1946. francuski Poštanski muzej priredio je u Konsijeržeriji izložbu posvećenu Lavaletu; tom prigodom je napravljen poseban poštanski žig i izdate su poštanske marke na kojima su reprodukovane stare gravire sa Lavaletovim likom. G. 1954. izdate su poštanske marke, karte i koverta sa scenom bekstva iz zatvora i prikazom štafetne poštanske službe koju je Lavalet osnovao.

Sl. 3 Poštanska karta

⁷² „Bel exemple de bassesse française, de la nation qui se prétend indépendante avant toutes les autres.“ (V. Baudelaire, *Mon coeur mis à nu*, LXXXV, in : *Journaux intimes*, Paris, José Corti, 1949).

2. Istorijat nastanka i izdanja memoara; rana recepcija

Lavalet je memoare pisao u Bavarskoj, dok je bio u izgnanstvu, a doradjivao ih je sledećih godina u Parizu, do smrti. Autograf više nije dostupan.

Prvo izdanje Lavaletovih memoara izašlo je posthumno, po autorovoj želji, 1831. g. Njegova ćerka Žozefina⁷³ bila je bliska sa književnim kritičarom Kivilije-Flerijem, koji je sastavio Lavaletovu biografiju, verovatno priredio memoare za štampu (u naslovu se to pripisuje porodici), te objavljivanjem kraćih odlomaka u časopisu *Revue de Paris* promovisao njihovo integralno izdanje koje je usledilo.

Najpre je, kao najava za memoare, 1830. izašao članak « Lavalette »⁷⁴. Bio je to duži nekrolog – biografija pisana apologetski, sa prepričanim ili navedenim fragmentima memoara. U ovom članku se prvi put obznanjuje da je Lavalet ostavio memoare o najvažnijim događajima svog doba, medju kojima kritičar izdvaja 18. fruktidor, pohod na Englesku, političke lomove 1814-1815, i njegovo bekstvo. Zanimljiv je zaključak teksta, koji upućuje na aktuelnu političku funkciju ponovno otkrivene Lavaletove figure : « O, seni političkih osudjenika svih partija, pogodjene gromom usred oluje, neka vas Lavaletova sudbina uteši ! U njegovoj ličnosti svima vama je vraćena čast i ugled! »⁷⁵

Sledeći korak reklamne kampanje bila je najava u « Hronici » istog lista da izlaze Lavaletovi memoari: “Napisani u celini njegovom i samo njegovom rukom, oni su čist izraz njegove misli o događajima čiji je svedok bio i ljudima čiji je savremenik bio. [...] Nemamo potrebu da

⁷³ Žozefina je poznata po tome što je kasnije bila i ljubavnica slikara Ežena Delakroa.

⁷⁴ V. Alfred Auguste Cuvillier-Fleury, “Lavalette”, *Revue de Paris*, t. XII, 1830, str. 50-67.

⁷⁵ *Ibid*, str. 67.

naglašavamo kakvo poverenje zaslužuju ovi memoari. Oni koji su poznavali g. Lavaleta znaju dokle je išlo njegovo savesno poštovanje istine, delikatnost njegovih osećanja i ozbiljnost njegovog karaktera.“⁷⁶ (Medjutim, odmah ispod ove, nalazimo najavu objavljivanja nastavka memoara vojvotkinje od Abrantesa, u kojoj se kaže da „se o autentičnosti [te publikacije] nije nikad podigla sumnja“, a da je publika nastavila da se interesuje za istorijske dokumente uprkos „svim mistifikacijama kojima je bila izložena“. Autor najave ukazuje na ugled izdavača kao jemca autentičnosti (a nama je poznato da je izdavač Ladvoka angažovao ekipe pisaca da dorade prave beleške ili napišu memoare istorijskih ličnosti, kao i da su baš dotični memoari vojvotkinje d’Abrantes “hibridni”), te na „izvestan miris istine čije falsifikovanje nije moguće“. Mogli bismo se zapitati o autentičnost Lavaletovih memoara.)

Treći korak bilo je objavljivanje dva opširna odlomka Lavaletovih memoara, u istom časopisu. Prvi odlomak odnosi se na septembarske masakre i početak Lavaletove vojne karijere, a drugi na Napoleonovih sto dana, poslednji Lavaletov susret s carem, hapšenje.⁷⁷

Najzad je, iste godine, izašla integralna verzija memoara pod naslovom *Memoari i uspomene grofa Lavaleta, adjutanta generala Bonaparte [...]*⁷⁸. Kasnija izdanja (drugo izdanje 1831, 1905, 1942. itd) zasnivala su se na prvom jer je rukopis u međjuvremenu **izgubljen**.

Pariska revija dala je u “Hronici” svoje 30. sveske prikaz⁷⁹ Lavaletovih memoara, gde se opet prekomerno insistira na njihovoj autentičnosti, a poseban dokaz da su to pravi memoari nalazi se u Lavaletovoj diskreciji, njegovom odbijanju da otkrije „društvene rugobe

⁷⁶ V. *Revue de Paris*, tom 27, 1831, str. 192.

⁷⁷ V. *Revue de Paris*, t. 28, 1831, str. 176-186 i str. 287-302.

⁷⁸ *Mémoires et souvenirs du comte Lavallette, aide de camp du général Bonaparte, conseiller d'État et directeur général des postes de l'empire, publiés par sa famille et sur ses manuscrits*, Paris, H. Fournier jeune, 1831.

⁷⁹ *Revue de Paris*, 1831, t. 30, str. 61-62.

ponavljane u svim civilizacijama i pod svim političkim režimima“, što će za mnogog čitaoca, misli anonimni recenzent, predstavljati bitnu prazninu, „neku vrstu istorijske kradje“.

U drugim onovremenim osvrtima na Lavaletove memoare, hvali se novina i svež pogled na događaje: u opisu 10. avgusta posebno se dobro vidi slabost i nespretnost dvora; scena koja prikazuje kako je Teror izgledao u unutrašnjosti zemlje (a ne u Parizu, kao u ostalim memoarima) hvaljena je zbog prirodne komike i skromnosti autora, koji sebi ne pripisuje značajnu ulogu pa sve izgleda ubedljivo i istinito; delovi o Napoleonovom povratku s Elbe su važni, pošto se u Burijenovim memoarima podržava burbonska verzija o zaveri (forsirana kako bi se opravdali što su tako lako napustili vlast), a Lavalet je objasnio da zavera, koja jeste postojala i čije uzroke analizira, nije doprinela Napoleonovom povratku jer za nju kasno saznao.

Savremenici su se čudili Lavaletovoj želji da memoari budu objavljeni tek posthumno jer u njima nema ničeg skandaloznog: „svugde blista duhovita prostodušnost, nežna naivnost, ton popustljive otvorenosti, koji čini da poverujemo u piščeve pripovesti kao u dokazane činjenice, i koji ta jednostavna sećanja, pisana elegantnim i lakim perom, pretvaraju u dragocene dokumente za istoriju“⁸⁰.

3. Pitanje autentičnosti memoara

Autentičnost ovih memoara se nikada nije dovodila u pitanje. Moramo, međutim, iskazati ličnu ogradu da nas poneki, malobrojni, delovi teksta podsećaju po maniru na lažne memoare « štancovane » u specijalizovanim radionicama za tu vrstu štiva, tako popularnog tridesetih godina XIX veka. Reč je o vezivnim delovima koji su « prazan hod », koji ne donose ni po izboru materije ni po analizama neki

⁸⁰ V. nepotpisan prikaz : X.X.X, « Mémoires et souvenirs du comte de Lavallette... », u : *Revue encyclopédique*, T. LI, 1831, str. 313-325.

originalan sadržaj, nego ponavljaju opšta mesta raznih memoara o tom periodu, sa konvencionalnim likovanjem ili cinizmom, i koji stoje u raskoraku sa individualnim pripovedačkim darom i istorijskom analitičnošću koje Lavalet pokazuje u većem delu teksta.

Istom utisku doprinose reklamni tekstovi koje smo rezimirali na prethodnim stranama.

4. Sastav memoara

Lavaletovi memoari pokrivaju veoma dug period (od 1789. do 1829).

Podeljeni su na dva dela (dva toma u prvom izdanju), koji imaju 22, odnosno 21 poglavlje približno iste dužine. Prvi tom se odnosi na Revoluciju do 1799. i posebno je zanimljiv za istoriju mentaliteta, a drugi tom počinje 18. brimerom, a završava se Lavaletovim povratkom iz ignanstva i evociranjem povučenog života “sa sećanjima na jedno veliko doba i na jednog velikog čoveka”.⁸¹

Prvih šest poglavlja govore o Revoluciji u Parizu, od VI do VIII o Lavaletovoj službi u revolucionarnoj vojsci, IX poglavlje je o pariskim zbivanjima 1794. i 1795. do sloma ustanka 13. vandemijera, od X do XII poglavlja reč je o gušenju ustanka u Normandiji 1795, o Italijanskom pohodu i misijama na koje Napoleon šalje Lavaleta 1796-1797, XIII poglavlje je o Direktorijumu i pariskoj misiji Lavaletovoj u vreme državnog udara 18. fruktidora (septembar 1797), XIV o miru u Paserijanu i Napoleonovim planovima, XV poglavlje o kongresu u Raštatu, XVI-XX o pohodu na istok, u Egipat i Siriju, XXI poglavlje o Napoleonovom povratku za Francusku, a XXII poglavlje o obaranju Direktorijuma i proglašenju Konzulata.

⁸¹ Comte de Lavalette, *Mémoires et souvenirs*, nav. izdanje, 1831, t. II, str. 300.

Lavalet u memoarima sažeto opisuje Napoleonovo kretanje, bitke i pokrete trupa po Egiptu i Siriji, ali daje i nekoliko autentičnih, jako upečatljivih scena, kakve ne možemo naći u drugim „napoleonskim“ memoarima. Što se tiče puča 18. Brimera, Lavalet u memoarima pripoveda ovaj ključni period dosta brzo, živo. Kombinuje scene, kratke portrete, lične analize i objašnjenja. No, sam Napoleon je ipak vidjen iz daleka.

Drugi deo ili tom memoara posvećen je postrevolucionarnoj epohi, te ne analiziramo njegov sadržaj. Primetno je da su poslednje godine života date jako sažeto.

Pošto u novo izdanje (iz 1994.) nisu uključeni dopunski dokumenti, pozivaćemo se i na prvo izdanje (1831). Ti dokumenti dele se u dve grupe: 1) pisma i sećanja, smeštena u drugom tomu; 2) „dokazni materijal“ (*pièces justificatives*) podeljen na oba toma.

Pisma i sećanja sastoje se od: odlomka iz pisma vojvode od Raguze, odn. maršala Marmona (ne precizira se adresat) u kome ovaj pripoveda kako se sažalio na svog nekadašnjeg prijatelja kad je došlo do sudjenja i osude na smrt, te je na sve načine pokušavao da sam ili zajedno sa Emilijom Lavalet umilostivi kralja Luja XVIII da ga pomiluje ili da bar sramotno pogubljenje na giljotini zameni streljanjem koje priliči jednom vojniku; jednog pisma Marmonovog adjutanta u kome se takodje pripoveda kako je vojvotkinja od Angulema (ćerka Luja XVI) izbegavala da sretne gospodju Lavalet, kako ne bi morala da sasluša njenu molbu za milost; pisma engleskog generala Vilsona koji je Lavaleta izveo iz Pariza u uniformi i sa pasošem engleskog oficira i srećno ga sproveo preko granice, u kome Vilson pripoveda kako je teklo bekstvo; to pismo su presrele vlasti u Parizu i na osnovu njega podigle optužnicu protiv Vilsona i njegova dva prijatelja; jedno pismo Lavaletu iz 1827, o troškovima carice Žozefine u periodu od 1804. do 1809, a to obaveštenje tražila je njena ćerka Ortansa ; jednog Lavaletovog pisma iz Engleske, u kome opisuje kandidovanje narodnih predstavnika u toj

zemlji (1824. otputovao je u Englesku da pruži podršku svom starom prijatelju Vilsonu, koji je bio kandidat) ; najzad, dva Lavaletova pisma Marmonovoj ženi, vojvotkinji od Raguze, o tome gde u izgnanstvu stanuje, kako ispunjava vreme, kako se oseća ; u njima se Lavalet raspituje za suprugu, ćerku i prijatelje.

Dokazni materijal svodi se na razne vojne naredbe Lavaletu (u vezi sa pohodom na Egipat), Lavaletov izveštaj o obavljenoj misiji – u prvom tomu; a u 2. tomu to su Bonapartina uputstva (dok je bio prvi konzul) Lavaletu koji odlazi u misiju u Saksoniji, opšta uputstva političkim predstavnicima Francuske pri inostranim vladama, posebna uputstva koja je Taljeran izdao Lavaletu za njegovu misiju u Saksoniji. Ova dopunska gradja nije od velikog istorijskog značaja, a ni posebno zanimljiva (izuzev Lavaletovih pisama, koja treba ispitati u vezi sa pripovedanjem privatnosti).

4. Žanrovsko odredjenje memoara

a. Oni su delom nastali iz jednog autobiografskog spisa koji je Lavalet uputio kralju Luju XVIII za vreme svog sudjenja, dakle iz neke vrste sudskih memoara u kojima je optuženi nastojao da dokaže svoju političku i moralnu doslednost, još od prvih revolucionarnih dana, pa do samog drugog povratka kraljevog 1815. Lavalet je u svom bavarskom izgnanstvu veoma proširio taj faktum i promenio mu usmerenost. No, na početku memoara kaže da mu je prvobitna namera bila da svedoči samo o « poslednjim događajima », tj. o skandalu svog hapšenja, sudjenja i bekstva.

b. Lavaletovi memoari su velikim delom memoari o drugome, o važnoj istorijskoj ličnosti čiji pratilac želi da ostavi svedočanstvo. Taj tip memoara pisao se pod Starim režimom; uzus je bio da sadrže dozu ulepšavanja, propagande i prećutkivanja, čitalac je očekivao da su pristrasni i jednostrani. Lavaletovi memoari mogu se čitati kao Napoleonova apologija.

c. Ali, oni su pre svega istorijski memoari. Pokrivaju tri istorijske epohe i mnoge događaje zajedničke generaciji, u koje umeju da daju svež i originalan uvid. Na njih se pozivaju drugi memoaristi, publicisti i istoričari Direktorijuma, Konzulata i Carstva. I danas se smatraju validnim izvorom, s tim što stručnjaci ukazuju na izvesna vremenska nepoklapanja između Lavaletovih tvrdnji i zvanično datiranih dokumenata iz Napoleonovog doba – te razlike su sitne i ne umanjuju njihovu kredibilnost, a nastale su verovatno zato što Lavalet pri pisanju memoara nije kod sebe imao nikakvu dokumentaciju, ili, u drugom slučaju, po pretpostavki istoričara, zato što Lavalet piše o jednom svom putovanju, a zvanični dokumenti nadjeni u arhivama odnose se na drugu njegovu misiju na isto odredište.

d. U prvom poglavlju nalazimo nešto autobiografskih elemenata, kao što to i biva u istorijskim memoarima XIX veka. Ali, to nije pripovedanje scena iz detinjstva: Lavalet samo daje datum rođenja i rečenicu o očevom staranju da dobije dobro obrazovanje. (Ako je verovati uvaženom istoričaru iz prvih decenija XX veka Žanu Loredanu⁸², Lavaletov otac bio je isporučilac jedne trgovine flašama, a majka je prvo bila sobarica kod izvesnog g. Šamana, da bi kasnije otvorila kafanu i duvandžinicu; Šaman je bio kum i zaštitnik Lavaletov, i ovaj je nosio njegovo ime sve do venčanja – prema matičnoj knjizi venčanih, tada je « Šaman » pretvorio u Arman, a onda se na sudjenju 1815. vratio prvom imenu. Taj se g. Šaman izgleda brinuo o Lavaletovom obrazovanju, poslao ga u kolež, a kasnije ga preporučio da radi u biblioteci. Jasno je da Lavalet u memoarima želi da prećuti svoje vanbračno poreklo, ali ipak odaje počast pravom ocu, indirektno, jer ga ni jednom ne pominje u memoarima.) Nećemo ništa saznati o braći ili sestrama, zanimanju roditelja, delu grada ili stanu.

Memoarista sažeto pripoveda o svom duhovnom formiranju i ljudima koji su na njega uticali : o svom ispovedniku koji ga je usmerio

⁸² V. Jean Lorédan, *Nav. delo*, str. 577 i *passim*.

prema sveštenučkom pozivu, o prvoj godini studija teologije gde se razočarao u « metodu argumentovanja na lošem latinskom, tu maniju neprestanog dokazivanja za i protiv, a da se ni o čemu ne predstavi nijedna stalna ideja »⁸³; o radu kod jednog notara, pa kod advokata koji mu je dozvoljavao da čita, o radjanju interesovanja za istoriju, za pravo, o « gutanju » političkih pamfleta pred Revoluciju, o mladalačkom ushićenju novim idejama. U III poglavlju opisuje stupanje na dužnost bibliotekarskog pomoćnika kod jednog starog sudije imenovanog za kraljevskog bibliotekara, koji mu daje savete o životu i prenosi na njega svoja rojalistička uverenja. Na svog duhovnog oca d'Ormesona Lavalet je sačuvao, kaže, « neizbrisivu uspomenu punu zahvalnosti i bola »⁸⁴. (D'Ormeson je pogubljen na giljotini za vreme Terora.)

U nastavku memoara autobiografskih delova zapravo i nema – memoarista nam se prikazuje mudar i uzdržan još od mladosti, dosledan u političkim uverenjima i moralnim načelima. Revolucija mu je otkrila istorijske i antropološke ponore na granici besmisla, posle kojih on nema iluzija i pomirio se sa svetom. Pre nego što protagonista napusti Pariz i krene da se pridruži vojsci, pripovedač pravi narativnu pauzu i svodi račun događaja i svog ponašanja: “Moje je vaspitanje bilo strogo. Načela na kojima se zasnivalo bila su u svemu odlična. Do dvadesete godine prizor iskvarenosti je pažljivo sklanjan od mene; moji roditelji, moji učitelji [...] davali su mi samo lekcije i obrasce najzdravijeg morala. U vreme kad su sva politička pitanja pretresana, moje me je vaspitanje sačuvalo od grešaka kojima su moda i strasti tada pogodovala. Ruglo kome su se izvrgavali govornici po sekcijama spaslo me je od želje da ih podražavam. Čitanju Monteskjea dodavao sam Fenelona, Voltera, Rusoa, Mablja. Ali, autoritet ovog prvog bio je presudan: [osećao sam da bi] za mene bilo loše delo da se, makar samo na rečima, udaljim od uzdržanosti koje je to redovno čitanje moralo uliti jednom

⁸³ Lavalette, *Mémoires et souvenirs*, nav. izdanje 1994, str. 29.

⁸⁴ *Ibid*, str. 48.

mladom čoveku. Dakle, bio sam dovoljno razložen da sačekam zrelije doba kako bih pokazao politička uverenja, i da za svoje ponašanje slušam svoju savest i svoje srce⁸⁵.

e. Pojam « sećanja » se u naslovu dela razdvaja od « memoara ». Sećanja se, po ondašnjem shvatanju, razlikuju po tome što su privatna, definisana autorovim uživanjem ili potrebom da svedoči o događajima koji su njemu lično bitni, nezavisno od šireg, istorijskog značaja (dok bi memoari trebalo da se bave događajima dostojnim pamćenja u istorijskim, a to znači opštim i javnim okvirima). U Lavaletovom tekstu je to pravilo tako striktno poštovano da u samom memoarskom zapisu skoro da i nema sećanja (u žanrovskom smislu reči); « sećanja » nalazimo u njegovim pismima, u sporednoj gradji. Ona se, po tadašnjoj poetici istorijskih memoara i istorije (shvaćene kao prevashodno političke i vojne), mogu izostaviti.

Zanimljivo je da i savremeni priredjivač Lavaletovih memoara tako misli. U izdanju iz 1994. dodatna gradja iz starih izdanja je izbačena. Medjutim, zadržan je stari naslov : « Memoari i sećanja », verovatno radi vernosti izdavačkoj tradiciji, a ne zato što bi pojam « sećanja » bio revidiran.

f. Najzad, u većini memoara postoji bar neki romaneskno pisani odeljak, neka avantura gde se pripovedač prepušta čarima „suspensa“, zanemaruje istoričarske pretenzije, datiranje, obrazlaganje, nametnutu objektivnost i neuživljavanje... U Lavaletovim memoarima to je svakako deo o njegovom bekstvu iz zatvora Konsijeržerije.

⁸⁵ *Ibid*, str. 84.

IV. 5.

SEĆANJA IZ MLADOSTI

GROFA MOLEA

1. Autorova biografija

Matje Luj Mole bio je retko uspešan političar: zauzimao je visoke položaje i u doba Carstva, i pod Lujem XVIII i pod Julskom monarhijom. Bio je osmogodišnji dečak kada je izbila Revolucija; stradanje njegove ugledne porodice obeležilo je ključne godine Moleovog odrastanja (otac mu je pogubljen na giljotini). Mole je kasnije bio čuveni politički besednik, član Francuske akademije, pisac moralističkih ogleda i veoma umnih memoara.

Mole je rođen u Parizu 1781, u bogatoj porodici starog sudskog plemstva, kao potomak čuvenog imenjaka Matjea Molea (1584-1656), prvog predsednika Pariskog parlamenta, koji je odigrao ulogu pomiritelja tokom Fronde i kasnije bio čuvar državnog pečata, i koji je takodje ostavio značajne memoare.

Moleov deda bio je predsednik Pariskog parlamenta, oženjen jednom od najbogatijih naslednica u zemlji (ćerkom kraljevskog bankara Samijela Bernara). Moleov otac bio je isto tako visoki sudija, koji je u Revoluciji najpre emigrirao (1791.), ali se ubrzo (januar 1792.) sa porodicom vratio da mu ne bi bio oduzet sav imetak, po Zakonu o emigrantima. Od avgusta 1792. više puta je bio hapšen i puštan iz zatvora⁸⁶, da bi ga u aprilu 1794. Revolucionarni sud osudio na smrt,

⁸⁶ Barant, Moleov prijatelj i kolega u politici (sa kojim je imao i rodbinske veze preko svoje žene), u svojoj knjizi o Moleovima ovako dopunjava podatke

zajedno s još dvadeset četiri člana Parlamenta. Odmah je pogubljen. Njegova žena i deca ostali su bez porodičnog imetka, bez doma, bez pomoći.

Mole opisuje u memoarima te teške godine, dajući nekoliko upečatljivih scena. Jedan njegov biograf-apologeta⁸⁷ daje još dramatičnih pojedinosti, koje ne potvrđuju ostali izvori.

koji se nalaze u drugim izvorima: « Il avait émigré, mais rentra en France, et il écrivit au Roi qu'il croyait lui montrer plus de dévouement et mieux servir sa cause, qu'en restant à l'étranger. Cette lettre fut trouvée dans l'armoire de fer, dont le secret fut découvert lorsque le palais des Tuileries eut été envahi le 10 août 1792. M. Molé fut emprisonné, et aurait péri dans les massacres de Septembre, sans le dévouement d'un de ses domestiques, qui trouva moyen de le sauver. » U Moleovim memoarima o tom pismu nema reči. V. Prosper Brugière Barante, *Le Parlement et la Fronde. La vie de Mathieu Molé. Notices sur Edouard Molé, procureur général pendant la Ligue, et M. le comte Molé*, Paris, Didier, 1859, 402 str. Barant je, uzgred budi rečeno, prijateljevao i sa drugim memoaristima iz našeg korpusa.

⁸⁷ Pomenuta Moleova biografija je navodno deo kolekcije « Galerie des contemporains illustres », koju je inače pisao Luj de Lomeni ; objavljena je bez imena autora : *M. le Comte Molé*, par un homme de rien, Paris, Imprimerie de Soye, 1852, 36 str, URL :

<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k56284582.r=mole+homme+de+rien.langFR>.

Očigledno je pisana u cilju promocije ostarelog političara posle Februarske revolucije. Moleov životopis počinje tu baš od 1794. i pripoveda kako je dečak spasao svoju baku, majku, sestru donoseći im krišom hranu u bedni stan gde su se krile. Navodno je i on bio uhapšen s ocem; od giljotine ga je spasla mladost. Iako su ga dugo držali u zatvoru i najstrašnije mu pretili, odbio je da oda njihovo skrovište i na kraju bio pušten. Posle toga je, navodno, prebegao u Švajcarsku i Englesku, a vratio se posle Robespjerovog pada.

Ovo se ne poklapa s podacima iz memoara, ali je, s druge strane, malo verovatno da je reklamna brošura nastala bez Moleovog znanja i odobrenja. Još jedna rezerva dolazi zbog nesigurnog autorstva biografije. „Homme de rien“ jeste bio pseudonim slavnog profesora književnosti i člana Francuske akademije Luja de Lomenija, ali je njegova kolekcija o slavnim savremenicima

I inače je, u Moleovom slučaju, pitanje koliko se u razne izvore možemo pouzdati: podaci su ponekad međusobno protivrečni, ili suprotni Moleovim tvrdnjama u memoarima, koji još nisu bili poznati u vreme pojavljivanja nekih od tih izvora. Pored toga, Moleov politički angažman koji doseže do polovine XIX veka, imao je uticaja na pojedine autore: neki su očigledno pristrasni u prilog, a neki na štetu našeg memoariste⁸⁸.

Mladi Luj Matje (ili Matje Luj, po drugim dokumentima⁸⁹), čije je školovanje bilo prekinuto, sam se predao učenju; dopunio je svoje klasično obrazovanje, slušao nastavu u tzv. Normalnoj školi i na Liceju.

izlazila do 1847, a kasnije je isti pseudonim koristio drugi pisac, kako navodi *Rečnik pseudonima* (Georges d'Heylli (dir), *Dictionnaire des pseudonymes*, Paris, Dentu, 1887, str. 198). Katalog BNF ipak razrešava pseudonim kao „Louis de Loménie“.

⁸⁸ Pored izvora koje posebno navodimo u fusnotama, podatke o njegovom životu većim delom preuzimamo:

- iz „Uvoda“ Žan-Kloda Beršea u izdanje memoara iz 1991. (Jean-Claude Berchet, „Introduction“, str. 7-20);
- iz preterano laskave Barantove knjige o slavnim predstavnicima porodice Mole, koju smo već naveli. Ovaj tekst je zapravo proširena verzija posmrtno besede koju je Barant održao o svom prijatelju 1856. u Društvu za istoriju Francuske.
- iz neutralnog članka „Molé, Mathieu-Louis, comte“ u rečniku: Adolphe Robert, Edgar Bourlouton, Gaston Cougny (sous la dir), *Dictionnaire des parlementaires français: depuis le 1er mai 1789 jusqu'au 1er mai 1889, IV. Lav-Pla*, Paris, Bourlouton, 1889-91, str. 385-387, dostupnom na sajtu francuske Narodne skupštine:
http://www.assemblee-nationale.fr/histoire/biographies/1789-1889/Tome_4/MIRABEAU_MOLTEDO.PDF.

⁸⁹ V. dokument iz francuskog Nacionalnog arhiva na internet adresi http://www.culture.gouv.fr/public/mistral/leonore_fr?ACTION=CHERCHER&FIELD_1=COTE&VALUE_1=LH%2F1898%2F8

Oženio se 1798.⁹⁰ i počeo da piše. Kretao se u otmenim salonima, upoznao sa Fontanom, Šatobrijanom i Žuberom, koji ga je posebno zavoleo (sačuvana je njihova prepiska). Oputovao je u Englesku, i tamo upoznao drukčiji politički i društveni režim.

Ogleda o moralu i politici objavio je krajem 1805. ili početkom 1806⁹¹, bez imena autora ; naišli su na lep prijem⁹². Zahvaljujući tom delu Mole je bio predstavljen samom Napoleonu. Jedan izvor pripisuje tu čast tome što je Mole u knjizi hvalio državnu upravu pod Carstvom, drugi tvrdi da je Mole već za vreme Konzulata imao audijenciju kod Napoleona kako bi povratio porodično imanje, a treći da se svideo Napoleonu po svojim idejama, ozbiljnosti i poreklu, u momentu kad je ovaj vrbovao novu generaciju državnih službenika.

Barant (u navedenoj studiji) stavlja *Ogleda* u intelektualni kontekst perioda kad su nastali. Objašnjava da je Fontanov prikaz u novinama najviše uticao da se čitaoci zainteresuju za novu knjigu. U trenutku kada su se *Ogledi* pojavili, već se bila javila reakcija protiv filozofskih, moralnih i političkih ideja nasledjenih iz XVIII veka, zato što su bile kompromitovane u revolucionarnom teroru. Mole je bio predstavnik nove, stranački neopredeljene, generacije. Bonald, de Mestr, Šatobrijan već su označili novo doba, edimburška škola i Kantov idealizam prodrli su u Francusku, ali senzualistički aksiom da sve ideje dolaze iz čula još nije bio oboren. Mole je, po Barantu, žalio što ne sme da govori o urodjenim idejama. Nazvao ih je nužnim idejama. U

⁹⁰ I njegova supruga baviće se književnim radom 1830-ih: engleske romane će prevoditi na francuski i priredjivati za štampu.

⁹¹ *Essais de morale et de politique*, Paris, H. Nicolle, 1806, VIII i 255 str. Dostupno na : http://books.google.rs/books?id=M3c-AAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=sr&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false.

⁹² Drugom izdanju *Ogleda* iz 1809. priključio je i svoj životopis Matjea Molea (*Eloge de Mathieu Molé*).

moralističkim razmatranjima inspirisao se Bonaldom i Paskalom, ali su njegova politička razmatranja ta koja su podigla prašinu.

Publika se sablaznila Moleovim tezama o neophodnosti despotizma: narod ne treba da se meša u odlučivanje o svojoj sudbini. Jedini prirodan režim je monarhija, sve drugo vodi u anarhiju; kralj jeste narod. Barant navodi malu šalu kojom je Napoleon prokomentarisao Moleovu političku isključivost: „Ostavite nam bar **književnu** republiku.“⁹³

Tada počinje Moleov vrtoglav uspon. Postaje član Državnog saveta 1806. (za tri godine popeo se od najniže klase u tom telu do najviše, titule državnog savetnika), carski komesar za jevrejska pitanja, prefekt departmana Kot d'Or (Stendal ga je zvao « G. Dižon » u prepisci), generalni direktor uprave za javne mostove i puteve. Napoleon ga je jako cenio, često se sa njim savetovao, i dodelio mu je 1809. titulu grofa. God. 1813. Mole je postao ministar pravde. Napoleon je umeo da se okruži najsposobnijim stručnjacima u svakoj oblasti. Zato čudi sud koji su o Moleu formirali njegovi saradnici: da nije imao ni tehničkog znanja, ni organizatorskog iskustva i sposobnosti za poslove koji su mu povereni. Zamerali su mu što je prema podređenima ohol, a prema nadređenima snishodljiv⁹⁴.

Za vreme Prve restauracije Mole nije obavljao državnu službu. Prvi put je javno istupio 1815, nekoliko dana pre Napoleonovog povratka, potpisavši grupnu predstavku Luju XVIII u kojoj se ružno govori o Napoleonu. Ipak mu je Napoleon za vreme Sto dana poverio upravu mostova i puteva, i mesto u Državnom savetu. Mole je dobro procenio političku situaciju i nije želeo previše da se upusti (kažu da mu je car bio ponudio ministarstvo pravde, unutrašnjih ili spoljnih poslova). Dozvolio je sebi da pokaže istinoljubivost - kada je odbio da potpiše

⁹³ Barante, *Nav. delo*, str. 406-412.

⁹⁴ V. Jacques-Alain de Sédouy, *Le comte Molé ou la séduction du pouvoir*, Paris, Perrin, 1994, 268 str.

jednu deklaraciju Državenog saveta protiv Burbona, u kojoj je stajalo da Napoleon “drži krunu po želji i izboru francuskog naroda”, i smelost da to caru objasni u lice⁹⁵. Posle toga je otišao na lečenje u banju, i izbegao da preuzme druge funkcije.

Čim se Luj XVIII opet vratio u Pariz, Mole mu je izjavio vernost. Tako je zadržao mesto savetnika i upravu mostova i puteva (od jula 1815), a u avgustu je ušao u gornji dom Parlamenta. Postao je ministar mornarice i kolonija 1817, a izašao iz vlade 1818. Kao član Doma perova bio je pristalica ustavne monarhije, a protiv ultraroyalista ; o njegovom angažmanu svedoče mnogi govori održani pred tim većem, koji su štampani. Kao ministar, borio se dalekovidno protiv ropstva, za otvaranje škola u afričkim kolonijama, za razvoj trgovine sa SAD.

Pod Lujem-Filipom Mole postiže vrhunac svoje političke karijere. Ne početku Julske monarhije obavljao je dužnost ministra spoljnih poslova, razvivši živu međunarodnu aktivnost kako bi strane sile priznale novog kralja ; nije dozvolio da nesuglasice sa stranim silama predju u ozbiljan sukob.

Od 1836. do 1839. Mole je bio predsednik vlade i ministar inostranih poslova. Predlagao je odlučne mere i držao ubedljive govore, ali je imao jaku opoziciju. Gizo i Tjer udružili su se da sruše Moleovu vladu. Lamartin je, recimo, podržao jedan Moleov predlog zakona 1837, dok većina parlamentaraca nije.⁹⁶ Vlada je pala, ali je Mole dobio mandat da formira novu. Teškoće s opozicijom, napadi štampe su se nastavili⁹⁷. Kralj Luj-Filip bio mu je privržen i želeo je na svaki način da ga zadrži

⁹⁵ O razlozima Moleovog odbijanja jedan drugi memoarista, Moleov prijatelj od detinjstva, drugačije svedoči. V. Étienne-Denis Pasquier, *Mémoires du chancelier Pasquier : histoire de mon temps*, publiés par M. le duc d'Audiffret-Pasquier, Paris, Plon, 1893-1895, tom 3, str. 175.

⁹⁶ Ovde ne prenosimo mnogobrojne pojedinosti iz Moleove duge političke karijere, jer nisu od značaja za naš predmet.

⁹⁷ V. Jacques-Alain de Sédouy, *Nav. delo*, str. 180 i *passim*.

na čelu vlade. Podršku je iskazao i jednim neobičnim gestom : lično je predsedavao sednici vlade održanoj u Moleovom dvorcu Šamplatre 3. avgusta 1838. Tu je sednicu ovekovečio kraljev omiljeni slikar Anri Šefer, a kralj je sliku poklonio Moleu. Danas se slika čuva u dvorcu u Versaju⁹⁸.

Mole je bio izložen sve gorim Gizoovim napadima. Čuvena je anegdota o raspravi u skupštini: ovaj je optužio Molea da je ponizni dvoranin, i sasuo mu Tacitove reči “Omnia serviliter pro dominatione”. Na to mu je Mole odvratio da je Tacit govorio ne o dvoranima, nego o slavoljubivim ljudima (preusmerio je Gizoovu strelicu).⁹⁹

Tzv. «nemoralna koalicija » na kraju je odnela pobedu. Premijer Mole je podneo ostavku u martu 1839. i povukao se iz politike.

Za vreme Julske monarhije Mole je imenovao Stendala za konzula u Italiji (1830.), gde će veliki pisac ostati sve do pada Moleove druge vlade 1839. Drugim rečima, Moleu posredno imamo da zahvalimo za materijalnu sigurnost i dokolicu koje su Stendalu omogućile da napiše

⁹⁸ Slika se može videti u on-lajn katalogu umetničkih dela Unije francuskih narodnih muzeja (Réunion des musées nationaux et du Grand Palais des Champs-Élysées), na sledećoj adresi :

<http://www.photo.rmn.fr/cf/htm/CPicZ.aspx?E=2C6NU0HS4BLG>

Ili u bazi *Joconde* Francuskog ministarstva kulture :

http://www.culture.gouv.fr/Wave/image/joconde/0018/m502004_79ee593_p.jpg

Što se poseda Šamplatre tiče, bio je u vlasništvu Moleovih od samog početka XVII veka ; Moleov deda je izgradio velelepan dvorac, koji i danas zadivljuje. Pod Revolucijom je tu bila smeštena vojna bolnica, pa nije razrušen. Memoarista je posle Revolucije izdejstvovao da im se dvorac vrati, restaurirao ga je i preuredio vrtove. Šamplatre je još u vlasništvu Moleovih potomaka (porodice Noaj), na listi zaštićenih nacionalnih spomenika (u naše vreme može se iznajmiti za snimanje filmova i organizaciju venčanja). U njemu je Mole počeo da piše svoj dnevnik, po kome će kasnije nastati memoari.

⁹⁹ V. navedenu brošuru : *M. le Comte Molé, par un homme de rien*, str. 29.

velika dela u ovoj deceniji. Oni su se poznavali od ranije, kretali u istom društvu, i uvažavali jedan drugog. Održavali su službenu i prijateljsku prepisku. Stendal je zaveštao Moleu jedan svoj rukopis¹⁰⁰, jednu rimsku mermernu glavu¹⁰¹, i često je o svom zaštitniku pisao sa zahvalnošću.¹⁰² G. 1836. Mole je Stendalu dozvolio da napusti Čivitavekiju i boravi duže u Parizu, sa polovinom plate ; ova neuobičajena privilegija trajala je tri godine !

Jedan **Engrov** portret većeg formata iz 1834. prikazuje grofa Molea, ozbiljnog i setnog izraza lica i usredsredjenog pogleda. Luvr ga je otkupio i izložio krajem 2009.g.

Mole je izabran u Francusku akademiju 1840. Zanimljivo je da se kandidovao iste godine kad i Viktor Igo: Mole je primljen (sa 30 glasova « za » od ukupno 31 glasa), a Igo nije (nego tek sledeće godine)¹⁰³. Mole je učestvovao 1846. u incidentu prilikom svečanog prijema Alfreda de Vinjija u Akademiju. Vinjijeva kandidatura je prethodnih godina sedam puta bila odbijena. Kada je najzad izabran, verovatno ljut zbog prethodnih neuspeha, našao je za shodno da se u svojoj prijemnoj besedi, pored hvalospeva prethodniku na čije je mesto izabran, pohvali pobedom nove škole romantičara koju je izvojevao. Otpozdravljajući u ime akademika, Mole je dosta hladno pohvalio Vinjija i ispravio njegove

¹⁰⁰ V. Serge Sérodes, *Les manuscrits autobiographiques de Stendhal. Pour une approche sémiotique*, Genève, Droz, 1993, str. 75.

¹⁰¹ Auguste Cordier, *Comment a vécu Stendhal*, Genève, Slatkine Reprints, 1998 (prvo izdanje iz 1900), str. 33-34. Kada je pao Moleov kabinet, Stendal je odmah svom zaštitniku poslao dragocenu statuu, najvrednije što je posedovao, kao znak pažnje.

¹⁰² Medjutim, sačuvan je i Stendalov raniji sud o Moleu, iz doba Carstva : « Mille et mille nouvelles raisons de croire que tous les hommes à réputation, en administration, sont des niais sans force et sans suite, comme le comte Molé » (navedeno prema : Madeleine Anjubault Simons, *Sémiotisme de Stendhal*, Genève, Droz, 1980, str. 118-119).

¹⁰³ Prema sajtu Francuske akademije : <http://www.academie-francaise.fr/immortels/index.html>

tvrdnje u besedi i stavove u ranije objavljenim delima, naročito što se tiče Napoleona i žrtava Terora, te novotarija u umetnosti ¹⁰⁴. Vinjija su ostali akademici dugo ignorisali, ali je Igo tome stao na put. ¹⁰⁵

Pred sam kraj Julske monarhije, kad već izbijaju organizovane pobune protiv reakcionarne Gizoove vlade, Luj-Filip se još jednom obraća Moleu, da spase režim : 23. februara 1848. smenjuje Giza i opet poverava Moleu sastav kabineta. Iako se u prvi mah činilo da će to obećanje reformi demonstrantima biti dovoljno, nesrećan sticaj okolnosti rasplamsaće pobunu. Sutradan Luj-Filip abdicira.

Posle Februarske revolucije, Mole je 1848. izabran u Ustavotvornu skupštinu kao poslanik Žironde, umesto Lamartina, i našao se na čelu desnice. Kao poslanik sledeće, Zakonodavne skupštine (1849), podržavao je politiku vlade princa-predsednika Luja-Napoleona Bonaparte, sve do njegovog državnog udara (2. XII 1851). Tada je javno protestovao i odlučio da definitivno napusti politiku.

Umro je u svom veličanstvenom dvorcu Šamplatre (tridesetak kilometara od Pariza), od moždanog udara, 1855.

¹⁰⁴ O tome videti Moleovu otpozdravnu besedu na istom sajtu: « Réponse de M. Mathieu Molé au discours de M. Alfred de Vigny », Discours prononcé dans la séance publique le jeudi 29 janvier 1846, http://www.academie-francaise.fr/immortels/discours_reponses/mol%C3%A9.html

¹⁰⁵ Ovo je „zvanična verzija“ o odbojnosti drugih akademika prema Vinjiju, koju Akademija ističe na svom sajtu. Medjutim, poznato je da je Vinji taj koji se naljutio i odbio da ga Mole predstavi kralju. Nekoliko meseci nije dolazio na sednice Akademije (dokle god je Mole bio direktor). Tako pripovedaju, na primer, jedan Vinjijev biograf, pa i Alfons Dode. V. Ernest Dupuy, *Alfred de Vigny : ses amitiés, son rôle littéraire*, Paris, Société française d'imprimerie et de librairie, 1910, str. 206-207 ; Alphonse Daudet, *Pages inédites de critique dramatique (1874-1880)*, Paris, E. Flammarion, 1923, str. 318-319. Jedan književni istoričar, pak, krivi Sent-Beva da je spletkario u pozadini kako bi došlo do skandala u Akademiji jer on sam nije podnosio Vinjija. V. Léon Séché, *Etudes d'histoire romantique. Lamartine de 1816 à 1830, Elvire et les "Méditations"*, Paris, Mercure de France, 1905, str.263-264.

U memoarima je Mole sebe opisao ovako : „Imam lice svog oca, što će reći ovalno, dugu i lako isturenu bradu, široko i visoko čelo, crne, velike oči, guste izvijene obrve, pravilan orlovski nos, mala usta, zube bele i nejednake; kosa mi je smeđja i valovita. [...] U načelu, imam ono što se zove fizionomija.“¹⁰⁶

Sl. 4. Engrov portret grofa Molea¹⁰⁷

¹⁰⁶ Molé, *Souvenirs de jeunesse*, nav. izdanje, 1991, str. 97.

¹⁰⁷ Jean-Auguste-Dominique Ingres (1780-1867), « Portrait du comte Molé », izradjen 1834, čuva se u Luvru, dostupan na sajtu francuske Unije nacionalnih muzeja :

2. Istorijat teksta i izdanja memoara

Grof Mole je svoju književnu zaostavštinu predao na čuvanje jednom prijatelju, koji ju je prosledio svojim poznanicima a da nije ostalo pisanog traga gde su dalje otišli Moleovi spisi. Razni autori služili su se ovim dragocenim izvorima u rukopisu, sve dok dvadesetih godina XX veka markiz de Noaj, potomak porodice Mole, nije rešio da sakupi rasute beleške, dnevnik, memoare i prepisku svog pretka. Moleova jedina unuka i naslednica udala se, naime, za vojvodu Žila de Noaja 1851. Njihov sin markiz de Noaj¹⁰⁸ vratio je dugogodišnjim trudom deo pradedinih rukopisa u porodičnu arhivu. Nažalost, veliki deo Moleovog dnevnika i drugih beleški bio je izgubljen.

Na osnovu nadjenih spisa Noaj je priredio svoje izdanje Moleovih sećanja, prateći hronološki redosled, a praznine je popunjavao sam, služeći se dokumentima sa strane, konsultujući poznavaoce, ali uvek nastojeći da što više ostavlja reč samom Moleu. Tako je jedan deo ovih « memoara » pisan u trećem licu, a veći deo u prvom (tamo gde Noaj navodi Moleov izvorni tekst). Rad na rukopisu rezultirao je šestotomnom kompilacijom¹⁰⁹. Ovaj biografsko-memoarski poduhvat odmah se pokazao kao dragocen za istorijska proučavanja. U prvom tomu naročito su zanimljivi Moleovi rezimei razgovora koje je vodio s Napoleonom i beleške sa zasedanja Državnog saveta pod Carstvom. Medju portretima savremenika, izdvajaju se Fušev i Taljeranov, za koga jedan kritičar

<http://www.photo.rmn.fr/cf/htm/CSearchZ.aspx?o=&Total=59&FP=66529767&E=2K1KTSGG9XBIR&SID=2K1KTSGG9XBIR&New=T&Pic=30&SubE=2C6NU0KC5S9L>

¹⁰⁸ Hélié Guillaume Hubert marquis de Noailles (1871-1932). Detaljne podatke navodimo radi izbegavanja zabune : neki izvori navode pogrešnog markiza de Noaja kao autora.

¹⁰⁹ Marquis de Noailles, *Le comte Molé. 1781-1855. Sa vie – ses Mémoires*. 6 vol, Paris, Champion, 1922-1930 ; svaki tom ima oko 400 strana. URL : <http://www.archive.org/stream/lecomtemol178101moluoft#page/76/mode/2up>

kaže da je krajnje okrutan¹¹⁰. On u memoarima pronalazi netačnosti ili verzije događaja različite od onih u memoarima drugih autora, pa zaključuje da se ne treba pouzdati u memoariste. Priredjivaču su zamerena skraćanja i sakrivanje ličnih imena protagonista događaja.

U svom predgovoru, markiz de Noaj objašnjava da je grof Mole od mladosti stekao naviku da beleži u dnevnik svoje doživljaje i utiske. Na osnovu tih svakodnevnih zabeleški kasnije je odlučio da napiše memoare, ali nije stigao da ih završi. Napisani, dotada pronadjeni deo memoara pokrivaio je period 1781-1804. i 1813-1819, s tim što su nedostajali delovi vezani kako za period 1781-1804, tako i za 1813-1814. Noaj je takodje našao rukopis « Odnosi sa carem » i nezavršeni rukopis naslovljen « Sto dana ». Svakako, rukopisi gravitiraju oko Moleove aktivnosti pod Napoleonom.

G. 1939. pronadjen je još jedan deo Moleovih rukopisa (preko 400 strana autografa). Kao u kakvom romanu, markiza de Noaj (supruga u medjuvremenu preminulog markiza) otkrila je, raščišćavajući tavan na početku rata, zapečaćene kartonske kutije iza tajne pregrade, u kojima su bili razni dokumenti i deo *Dnevnika*¹¹¹ za period 1791-1803, « ključni deo »¹¹² koji je njen muž bio toliko tražio.

Znalo se, naime, da taj deo memoara postoji. Sent-Bev je, recimo, u svoje vreme čitao neke delove rukopisa *Sećanja*, i pohvalio ukus i

¹¹⁰ A. de Ridder, « Marquis de Noailles. *Le comte Molé, 1781-1855. Sa vie, ses mémoires* », *Revue belge de philologie et d'histoire*, 1923, vol. 2, n° 1, pp. 138-145, URL :

http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/rbph_0035-0818_1923_num_2_1_6218_t1_0138_0000_1

¹¹¹ Sama markiza spise koje je našla naziva dnevnikom, iako je to tekst pisan najmanje deset godina posle događaja : g. 1810. Mole opisuje zbivanja 1791.

¹¹² Preuzimamo markizinu ocenu iz « predgovora », u kome ona objašnjava okolnosti i značaj svog otkrića.

otmenu jednostavnost sa kojim su pisana, ali je znao da ona neće još dugo biti objavljena.¹¹³

Markiza de Noaj je te beleške publikovala 1943. pod naslovom *Sećanja jednog svedoka Revolucije i Carstva*¹¹⁴. Krajem XX veka ta su sećanja - ponegde neznatno dopunjena, a ponegde neznatno skraćena - objavljena pod novim naslovom : *Sećanja iz mladosti (1793-1803)*¹¹⁵.

Sudeći po autorovim opaskama u samom tekstu, počeo je da ih piše 1810, i do Restauracije obradio period do septembra 1802. Ostatak teksta nastao je posle Julske revolucije (tj. posle petnaestogodišnje pauze u pisanju), opširniji je, ali se pripovedanje naglo prekida, iz još nepoznatih razloga (da li je nastavak izgubljen ili nije ni napisan, nemoguće je reći). Autor predgovora referentnog izdanja povezuje to sa kritičnim trenutkom Moleove mladosti 1803, kada se raspao krug njegovih prijatelja oko Polin de Bomon i Šatobrijana.

“Mladalačka sećanja” imala su velikog odjeka kod istoričara književnosti pošto su objavljena. Izrazito interesovanje pobudili su delovi o Šatobrijanu.

¹¹³ Sent-Bev je, slikajući Šatobrijanove prijatelje, dao jedan jako pohvalan Moleov portret, delimično preuzet iz nekog tuđeg rukopisa, i tada je najavio Moleove memoare. V. Charles-Augustin Sainte-Beuve, *Chateaubriand et son groupe littéraire sous l'empire. Cours professé à Liège en 1848-1849*, t. 2, Paris, Garnier frères, 1861, str. 367-373.

A već 1841, u povodu Moleovog prijema u Akademiju, Sent-Bev je prepričao Moleovo odrastanje i najavio da će njegovi memoari jednog dana biti izuzetno zanimljivo štivo. V. Charles-Augustin Sainte-Beuve, „M. Le comte Molé“, in: *Portraits contemporains*, t. II, Paris, Didier, 1855, str. 148-163.

¹¹⁴ Molé, Louis-Mathieu, *Souvenirs d'un témoin de la Révolution et de l'Empire: 1791-1803*, pages inédites, retrouvées en 1939, publiées et présentées par la marquise de Noailles, Genève, Éditions du Milieu du monde, 1943, 415 str.

¹¹⁵ U pitanju je naše referentno izdanje.

Iako je autograf kasnije ponovo izgubljen (priredjivač novog izdanja Berše morao je da radi na daktilografisanim prepisima iz 1940-tih), pitanje autentičnosti za ovaj tekst se i ne postavlja. Objavljen je dugo posle izdavačke memoarske groznice koja je u prvoj polovini XIX veka podsticala falsifikate.

3. Sastav memoara

Moleovi memoari podeljeni su u dva dela, a svaki na po tri sveske. Prvi deo je onaj napisan do 1815, i odnosi se na period od 1789. do polovine Konzulata (leto 1802). Ako ga uporedimo sa Drugim delom, gde oko 230 stranica pokriva period od jedne godine, u Prvom delu pripovedanje teče znatno brže: 190 stranica za trinaest godina života. Drugi deo razlikuje se od Prvog ne samo po pripovednom tempu, nego i po tematici (ističe se sećanje i razmišljanje o Napoleonu Bonaparti).

O Revoluciji govore prve dve sveske Prvog dela: reč je o Moleovom detinjstvu, stradanju porodice pod Revolucijom, o adolescenciji, školovanju, lektirama, venčanju, prijateljstvima, o usponu generala Bonaparte (datog sa udaljenog stanovišta, preuzetog iz novina, jer ga memoarista još ne poznaje). Pored glavnog narativnog toka o prošlosti, memoarista se osvrće na svoju situaciju i karakter u vreme pisanja (1810. u Prvoj svesci, 1813. u II svesci), i već pravi narativne prolepse u kojima brani Napoleona. U nastavku Prvog dela mogu se naći veoma uspeli portreti Fontana, Žubera, gospodje de Bomon, Šatobrijana (prikaz zlonameran iako se trudi da deluje nepristrasno), opis književnih i filozofskih diskusija u salonima, putovanje po Engleskoj¹¹⁶; no, ovi pasaži pripadaju već dobu Konzulata, pa ih nećemo analizirati.

¹¹⁶ Rasprava o francusko-engleskim odnosima i nacionalnim razlikama sreće se u većini memoara ovog perioda, i otkriva istu opsesiju Engleskom kao u ondašnoj štampi, istorijskim i političkim radovima, pa i kod samog Napoleona.

4. Žanrovsko odredjenje

a. Sećanja

Naslov ovo delo odredjuje kao “sećanja”, čime je priredjivač, pored toga što ih odvaja od ranije objavljenih Moleovih memoara (kompilacija 1922-1930), hteo verovatno da ukaže na dominaciju privatne sfere: memoarista pripoveda događaje koji su značajni za njega lično, ali koji nisu dostojni opšte istorije. S obzirom na promenu u istorijskoj paradigmi do koje je došlo u novije vreme, “mala istorija” Revolucije o kojoj piše Mole značajnija je za poznavanje date epohe nego paušalni prikazi političkih zbivanja vidjenih iz daleka, kakve nalazimo u većini memoara. I Mole, doduše, ispisuje ovu drugu vrstu sećanja počev od III sveske Prvog dela, kad je protagonista već odrastao muškarac koji se interesuje za politiku.

b. Autobiografija

No, Moleovo svedočanstvo o revolucionarnim danima izdvaja se po tome što je blisko gledištu dečaka (iako se autor plaši da mu čitaoci ne zamere da je sebe prikazao kao preterano zrelog i ozbiljnog za uzrast koji opisuje), i što je sasvim **autobiografski** orijentisano.

Ovu odliku prepoznajemo u samom naporu memoariste da vaspostavi sebe kakav je mogao biti u detinjstvu, da otkrije kako su roditelji, učitelji i revolucionarni događaji uticali na njegovo formiranje, na izbor životnog puta i političkog stava.

Njegovo detinjstvo odvija se u senci giljotine, a rana mladost u skučenom miljeu svrgnute elite, ali Mole ne podleže iskušenju tragizovanja; on pripoveda kako je od lenjog i zapuštenog deteta koje je mnogima izgledalo priglupo, izrastao u odlučnog, promišljenog i samosvesnog mladića. On slika svoje uzastopne portrete, od dvanaeste do dvadesete godine, svoj unutrašnji život koji često deluje kao da je u raskoraku sa spoljnim, javnim. Tako mu se otima elegični uzdah za propuštenim detinjstvom, koje koincidira sa prvim godinama Revolucije:

Mole slika dečaka zatvorenog u sobi, usamljenog, kako sanjari i sažaljeva se, izolovan od druge dece, a i od političkih nemira. Važno mesto u autobiografiji zauzima, na primer, analiza njegovog odnosa sa majkom (koji evoluira od sinovljeve “strastvene” ljubavi do proračunate hladnoće i zamene majčinske figure taštom).

Nije sve u tom autobiografskom aspektu memoara smrtno ozbiljno - Mole piše i o dečačkim nestašlucima (npr. bekstvu od kuće), o budjenju seksualnih interesovanja (među lektirama pominje izvesnog doktora Tisoa koji je napisao knjigu o štetnosti onanije), o svom udvaranju rodjenoj tetki. Čitao je *Emila*, čije mu se rezonovanje manje dopalo nego stil: tada je prvi put osetio književnu vokaciju (tj. poželeo književnu slavu). Element odrastanja koga u memoarima obično nema: Molea je politika privukla kad je imao 14 godina. Zabavno je čitati kako je na tom uzrastu pisao anonimne članke za novine u kojima je komentarisao zbivanja, kako je falsifikovao ličnu kartu kako bi se prikazao kao punoletan i mogao da ide na politička okupljanja; držao je vatrene govore i bio uvažavan, čak izabran za komesara svoje sekcije radi udruživanja sa ostalim pariskim sekcijama! (“ali i tada, kao i u prevelikom broju epoha, mučilo me je nadiranje ideja i planova koji nisu odgovarali ni mom položaju, ni mom uzrastu”¹¹⁷). Memoarista insistira na svojoj izuzetnosti.

Za razliku od njegovih *Memoara* (tj. Noajeve kompilacije), u *Sećanjima* na Revoluciju Moleu se ne može zameriti ni nadobudnost ni prenebregavanje istorijske istine, zato što je istina kojom se u ovom drugom delu bavi sopstvena, lična. Mole sebe prikazuje kako već sa dvadeset godina voli da se povuče iz društva, da čita, uči, razmišlja i piše.

Rusoovski odjeci nisu retki: “Imam da govorim skoro samo o sebi, a to mogu učiniti tim vernije što me niko nije upoznao bolje od mene

¹¹⁷ Molé, *Souvenirs de jeunesse*, nav. izdanje, 1991, str. 79.

samog.”¹¹⁸ Ili, kad govori o tome kako je provodio vreme 1802.g: “Najsladje stanje koje sam onda poznavao bilo je ono sanjarenje blisko zanosu, u koje me je bacala muzika ili priroda. Od Sanoa trebalo je dugo pešačiti da bi se stiglo do lepih delova doline [...] Odblesci svetlosti, doba dana, šum vetra ili neizmerni spokoj, tišina ili poj ptica, kukac što treperi, drvo, cvet, vlat trave, potok što juri, ništa se ne gubi u [prirodi], a sve zaokuplja, sve očarava, sve nadahnjuje... Dokle god budem živ, sećaću se sa nasladom samotnih šetnji koje sam pravio u jesen; po povratku sam se bacao na pero, kako bih oživeo misli i osećanja koje je ona u meni izazvala”.¹¹⁹

Ta introspektivna delatnost kojoj se Mole, po sopstvenoj tvrdnji a i po tragovima u tekstu, odavao od same mladosti, ne čekajući da postane zaista značajan pisac ili političar, pokazuje da mu je primarno bilo svedočenje samom sebi, a ne potomstvu. Svoja sećanja započinje ovako: „Imam dvadeset devet godina. Nisam još dovoljno proživeo da bi neko želeo da čita moje memoare. Ono što sam video, što sam saznao, ne bi nikog obavestilo ni o čemu .“¹²⁰ “Centripetalna” usmerenost Moleovih mladalačkih *Sećanja* o Revoluciji, te centrifugalna orijentacija njegovih *Memoara* mogu se uzeti kao idealna ilustracija Nojmanove i Gisdorfove teze o hronološkom razgraničenju memoara od autobiografije, po kojoj autobiografija odgovara mladosti, a memoari zrelosti pojedinca koji se ostvario u zajednici.

¹¹⁸ *Ibid*, str. 37.

¹¹⁹ Ovaj pasaż markiza de Noaj nije uvrstila u svoje izdanje Moleovih sećanja; nalazimo ga medju beleškama na kraju teksta izdanja iz 1991. (*Nav. delo*, str. 457-458). Priredjivač novog izdanja je i inače zapazio da je verzija iz 1943. pojedine delove rukopisa izbacila, pa se potrudio da novo izdanje bude saglasno Moleovom rukopisu tako što ih je dodao na odgovarajuća mesta u glavni tekst, ili u beleške na kraju teksta.

¹²⁰ *Nav. delo*, str. 37.

c. Memoari

Po nekim odlikama, Moleova sećanja su i memoari u tradicionalnom smislu.

Dosta opširan pasus posvećuje, na primer, svom dedu, koji nije rodonačelnik loze, ali ga je Mole zapamtio. Iako tvrdi da je „oslobodjen od pričanja o svojoj porodici“¹²¹ pošto je jako poznata, memoarista se poziva na tu dugu tradiciju sudskog plemstva čiji je i sam baštinik, ističući njene moralne kvalitete (ispravnost, nepotčinjivost) iz naraštaja u naraštaj. Ranijoj Moleovoj tvrdnji da piše o samom sebi i za samog sebe, suprotstavlja se sad upućivanje na Luja XIV, Luja XV i gospodju de Pompadur, regenta Filipa Orlenskog, te najzad Luja XVI i Robespjera, ličnosti koje je deda lično upoznao ili im bio savremenik. Svojim životom Moleov deda je, dakle, obgrlio čitav vek francuske istorije, a memoarista se time pred čitaocem diči.

Mole sažeto pripoveda neke od „velikih dana“ – nereda 14. jula, 10. avgust, septembarske masakre, kraljevo sudjenje i pogubljenje, 31. maj... Njegovo svedočenje ustrojeno je uglavnom ritmom istorijskog zbivanja.

U Moleovim sećanjima ostvareno je fino preplitanje kolektivne i intimne istorije. One nisu slučajno jukstaponirane – autor to u redovnim razmacima naglašava nekom elegičnom refleksijom ili metadiskurzivnim komentarom. Njegovu intimnu istoriju usmerila je kolektivna, a on ne može ovu prvu ispitati bez zalaženja u drugu. Te dve istorije se uzajamno omogućavaju: Revolucija je **spoljašnje** političko zbivanje, ali Revolucija je i **intimno** zbivanje, pokretač dugotrajnih i odlučujućih psihičkih procesa. Govoreći o kraljevoj osudi na smrt, memoarista zaključuje: „Tada sam dobro osetio kakvu vrstu vaspitanja čovek dobija od takvih događaja: nesrećno i previše jako vaspitanje, koje iscrpljuje

¹²¹ *Nav. delo*, str. 38.

telo, koje detinjstvu oduzima radost, mladosti njene iluzije i nesmotrenost, a čitavom životu pouzdanje, nadanje i sreću.“¹²²

¹²² *Nav. delo*, str. 52.

IV. 6.

MEMOARI

GOSPODJE ROLAN

Gospodja Rolan jedna je od svega nekoliko žena koje su se proslavile u Revoluciji (pored Šarlote Korde i Olemp de Guž u prvom redu, te Lusil Demulen i Teroanj de Merikur u drugom), i koje su sve, kao i ona, doživele tragičan kraj. Bila je supruga žirondinskog ministra Rolana, i sama politički veoma aktivna. Kada su montanjari počeli da se obračunavaju sa žirondincima, gospodja Rolan je uhapšena i kasnije osudjena na smrt. Ostala je zapamćena po tome kako je hrabro i dostojanstveno dočekala pogubljenje na giljotini. Njen muž, i sam u bekstvu, ubio se kada je saznao za ženinu smrt. Nepokolebljivo držanje gospodje Rolan u tamnici, na sudjenju i pogubljenju izazivalo je opšte divljenje, pa je opisano u mnogim memoarima savremenika i u svim devetnaestovekovnim istorijama Revolucije (Tjerovoj, Mišleovoj, Kineovoj itd.).

Gospodja Rolan javlja se u XIX veku i kao lik u pozorišnim komadima¹²³, operi i romanu¹²⁴, a posvećuju joj se i stihovi; njene čuvene poslednje reči navode se u delima svih žanrova¹²⁵.

¹²³ Kritiku istorijske drame s pevanjem (vodvilja) *Gospodja Rolan*, autorke Viržini Anselo, iz 1843, koja je doživela veliki uspeh (glavne ličnosti su gospodja Rolan, Barbaru i Andre Šenije), ostavio je Teofil Gotje (V. Théophile Gautier, *Histoire de l'art dramatique en France depuis vingt-cinq ans*, t. 3, Bruxelles, Hetzel, 1859, str. 121-122;

URL:http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k209364c/f121.image.r=madame_rolan.langFR).

Zanimljiva je, ali nepotvrđena, tvrdnja jednog istoričara Francuske komedije (Charles Maurice) da je već 1794. igrana drama *Gospodja Rolan*.

1. Autorkina biografija

Mari-Žan, Manon Žan, Marion – u literaturi se imenuje na više načina, u njenoj krštenici stoji samo Mari-Žan, a u kući su je zvali Manon - Flipon (ili, redje, pisano Filipon), rođena je u Parizu 1754, u dobrostojećoj porodici sitne buržoazije¹²⁶. Otac joj je bio umetnički graver. Od sedmoro dece u porodici, jedino je ona preživela. Prve dve godine bila je kod dojilje (to je bilo uobičajeno i u trećem staležu, a ne samo kod plemstva.) Naučila je da čita s četiri godine i « gutala » je sve što bi joj došlo pod ruku. Velikim delom bila je samouka. Kao dete, najradije je čitala Plutarhove *Uporedne živote*. Sa jedanaest godina, obuzeta nekom vrstom verskog misticizma, poželeva je da udje u manastir na godinu dana, kako bi se spremila za prvo pričešće : roditelji su joj želju uslišili. Tu se upoznala sa dve sestre Kane, sa kojima će se godinama dopisivati¹²⁷, i od kojih će joj mladja, Sofi, postati najbolja drugarica.

¹²⁴ Kod Aleksandra Dime oca (u drugoj polovini istorijskog romana *La Comtesse de Charny*, objavljivanom po tomovima od 1852. do 1855.) i kod Marsela Rolana (roman *Gospodja Rolan* iz 1909).

¹²⁵ Pa i u naslovu jedne njene biografije: v. Marianne Cornevin, "*Liberté, que de crimes on commet en ton nom !*" : *Vie de madame Roland, guillotinée le 8 novembre 1793*, Paris, Maisonneuve et Larose, 2002.

¹²⁶ Život gospodje Rolan rezimiramo na osnovu njene biografije iz pera Šosinan-Nogarea (Guy Chaussinand-Nogaret , *Madame Roland : une femme en Révolution*, Paris, Seuil, 1985, 356 str.), već navodjenih istorijskih i biografskih rečnika, „Uvoda“ u referentno izdanje njenih memoara autora Pola de Rua (Paul de Roux, „Introduction“, str. 9-30), te Mišleovih, Sent-Bevovih, Lamartinovih i drugih napisa o njoj koje navodimo u daljem tekstu.

¹²⁷ Videti : *Lettres de madame Roland. Nouvelle série : 1767-1780*, publiées par Claude Perroud, Paris, Imprimerie nationale, 2 toma, 1913 (tome 1) – 1915 (tome 2), 1261 str, dostupno na : <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k469252/f2.image.r=%22madame+roland%22.langFR.swfv>.

Po izlasku iz manastira, živela je godinu dana kod babe, na pariskom ostrvu Sen-Lui. Već tada je devojčica osetila omrazu prema plemstvu koje nipodaštava sve ostale klase, pod prividom hladne ljubaznosti, kada ju je baba odvela u posetu nekoj bogatoj rodjaci.

Nastavila je da čita pobožne knjige, verujući da će se jednog dana vratiti među redovnice. Ali posle svetog Avgustina i Bosijea, došli su na red prosvetitelji Monteskje, Volter, Didro, Dalamber, Helvecije ; veru je potisnulo razmišljanje. Postala je pobornica republikanskog uređenja i ideja društvene jednakosti Odlazila je ponekad u plemičke salone, ali joj je bilo draže društvo umetnika i zanatlija koje se okupljalo kod njenog oca. Osam dana provedenih « turistički » na dvoru u Versaju (bilo je moguće otići u posetu kod nekog poznatog ko je imao stan u dvorcu) učvrstilo je njena republikanska uverenja i prezir prema dvoru.

Bila je jako lepa i prijatna, visprena, strogih moralnih načela i navikla na rad. Imala je visoka očekivanja od braka ; nalazila je da joj nijedan od inače imućnih prosaca iz trgovačkog ili zanatlijskog staleža ne odgovara po intelektualnom nivou i senzibilnosti. Kada joj je umrla majka 1775.g, Mari-Žan se tešila čitajući *Novu Eloizu*. Ruso joj je postao novi uzor. Otac je ubrzo zanemario posao i odao se neurednom životu.

U svojoj dvadeset drugoj godini upoznala je budućeg supruga. Žan-Mari Rolan (de la Platijer – dodatak prezimenu prestao je da koristi 1790.) bio je uvaženi ekonomista, dvadeset godina stariji od nje, ozbiljnog ponašanja i karaktera, oprezan, štedljiv, dosta obrazovan. I on je pripadao trećem staležu, ali je imao državnu službu : bio je inspektor manufaktura. Naročito se interesovao za tkačke pogone. Proputovao je Francuskom i Evropom, obišao Holandiju, Švajcarsku, Englesku i Nemačku kako bi se obavestio o stranim manufakturama. Živeo je u Amijenu, a zimu provodio u Parizu. Prilikom jednog puta u prestonicu, odneo je pismo Sofi Kane gospodjici Flipon, i tako se predstavio porodici. Ubrzo su Mari-Žan i Žan-Mari našli zajednička interesovanja, omiljene pisce i teme za razgovor ; devojci se tako strog i otvoren

muškarac jako dopao, ali Rolan joj nije izrazio svoja osećanja. Kontakt su održavali preko pisama¹²⁸. On je otputovao na jednogodišnje studijsko putovanje po Italiji i Siciliji, jedno vreme se dopisivao s njom i čak joj poverio na čuvanje neke svoje spise, ali je uporedo vodio pregovore oko ženidbe drugom, uglednijom i imućnijom kandidatkinjom. I Mari-Žan je imala drugog, još starijeg udvarača. Rolan se vratio s puta, ali se i dalje nije izjašnjavao. Verili su se u tajnosti tek skoro dve godine kasnije, a on je i dalje oklevao da od njenog oca zaprosi njenu ruku. Stalno je kroz pisma nalazio nove izgovore, odbijao da je poseti, dok ga ona najzad nije oslobodila obaveze i povukla se u manastir, ne kao iskušeničica, nego kao stanarka (iznajmila je sobu). Znala je da će joj Rolan kad-tad doći u posetu i da će ga njene čari osvojiti. Puno četiri godine posle prvog susreta, najzad su se venčali ova dvadesetšestogodišnja usedelica i četrdesetšestogodišnji stari momak, potpuno nepoznat par koji će nakratko bitno uticati na tok Revolucije.

Živeli su najpre kratko u Parizu, a onda u Amijenu (do 1784). Dobili su ćerku 1781.g. Gospodja Rolan podredila se muževljevim potrebama, vodila kuću i pomagala mu, i kao sekretar i kao pisac. Zajedno su pripremili veliki *Rečnik manufaktura, veština i zanata*, objavljen u tri toma 1784, 1788-1789.¹²⁹ i 1791. Gospodja Rolan nastojala je bezuspešno da njen muž dobije plemstvo, ali je zato dobio unapredjenje – postao je nadzornik lionskih manufaktura, pa su se preselili na porodično imanje u Vilfranš. Vodila je miran život na selu, gajila biljke, pravila zimnicu, dopisivala se s prijateljima, čitala pariske novine.

¹²⁸ V. njihovu prepisku: *Le mariage de Madame Roland : trois années de correspondance amoureuse, 1777-1780*, publié, avec une introduction et des notes, par A. Join-Lambert, Paris, E. Plon, 1896, LXXX-335 str.

¹²⁹ Prvi deo 1788, drugi deo Drugog toma 1789.

Tad počinje prepiska između Rolana i Brisoa, budućeg vodje¹³⁰ žirondinaca. Gospodja Rolan se, sa svoje strane, zainteresovala za politiku i u pismima iz 1788. izražava neslaganje sa diktaturom povlašćene klase¹³¹. Uoči i tokom održavanja Skupštine državnih staleža, bračni par uključio se u borbu za interese trećeg staleža. Manon ne veruje da revolucija može da uspe ako kralj ostane¹³², smatra da je građanski rat neophodan¹³³, zalažući se čak za primenu nasilja¹³⁴. Koliki

¹³⁰ Ovu, tradicionalnu, kvalifikaciju zadržavamo jer je Briso ostao zapamćen kao žirondinski vodja (tu su stranku nazivali i brisotenskom), mada su neki žirondinci to poricali. V, npr, memoare žirondinca Mejana (Arnaud-Jean Meillan, *Mémoires de Meillan, député par le département des Basses-Pyrénées à la Convention nationale, avec des notes et des éclaircissements historiques*, Paris, Baudouin frères, 1823 ; digitalizovana verzija na URL <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k46804t>).

¹³¹ Povodom sazivanja Skupštine triju staleža u starom, sedamnaestovekovnom obliku, gospodja Rolan se žali prijatelju Bosku u oktobru 1788: „Nous en sommes donc à savoir seulement s’il faudra végéter tristement sous la verge d’un seul despote, ou gémir sous le joug de fer de plusieurs despotes réunis. [...] Si l’avisement de la nation est moins général dans une aristocratie que sous le despotisme d’un monarque sans frein, la condition du peuple y est quelquefois plus dure, et elle le serait parmi nous, où les privilégiés sont tout et où la plus nombreuse classe est presque comptée comme zéro. » Ovaj odlomak navodimo jer jako podseća na početak čuvenog Sjejesovog proglasa *Qu’est-ce que le Tiers Etat ?* V. 310. pismo (2. tom, str. 30) u: *Lettres de madame Roland: 1780-1793*, 2 vol, publ. par Claude Perroud, Paris, Imprimerie nationale, 1900-1902, uk. 1660 str, dostupno na sajtu gallica.bnf.fr. Drugi tom ovog izdanja sadrži u apendiksu detaljne biografije ličnosti koje su imale veze sa bračnim parom Rolan.

¹³² V. 322. pismo, tom 2, str. 53 navedenog izdanja („... si l’Assemblée nationale ne fait pas en règle le procès de deux têtes illustres, ou que de généreux Décius ne les abattent, vous êtes tous f... Si cette lettre ne vous parvient pas, que les lâches qui la liront rougissent en apprenant que c’est d’une femme, et tremblent en songeant qu’elle peut faire cent enthousiastes qui en feront des millions d’autres.“) V. takodje 329. pismo.

¹³³ U 326. pismu kaže: “Je crois [...] qu’il nous faut un peu de guerre civile pour valoir quelque chose. Toutes ces petites querelles et insurrections du peuple me semblent inévitables ; je n’imagine pas qu’il soit jamais possible de

je morao biti njen revolucionarni polet, zgodno ilustruje pozdrav na kraju jednog pisma privatne sadržine, odmah posle pasusa o muževljevoj bolesti i lošem vremenu : «Zbogom ; budimo gradjani ; neka se opšta (javna) sreća ostvari, pa će zgasnuti osećanje naših pojedinačnih (privatnih) patnji. »¹³⁵ Najzad, Manon se osvrće i na uticaj gospodje de Stal i drugih žena na revolucionarna zbivanja u početku, negodujući zbog negativnog prizvuka koji tome daju lionski plemići.¹³⁶

Rolan za to vreme šalje izveštaje iz Liona prestonici, objavljuje jednu knjižicu protiv lionskih bogataša 1790, biva izabran u opštinske organe vlasti, a zatim poslat kao specijalni izaslanik u Pariz, da objasni teškoće tekstilne industrije i traži smanjenje poreza, tj. nacionalizovanje lionskih dugova.

Tako su se Rolanovi u februaru 1791. preselili u Pariz. Odmah su se uključili u politički život, pratili zasedanja Konstituante i u Klubu jakobinaca, povezali se sa mnogim poslanicima i novinarima. Gospodja Rolan otvara skroman, ali posećen salon. Lamartin ga je u prvom delu

sortir du sein de la corruption pour s'élever à la liberté sans des convulsions un peu vives. » (*Ibid*, tom 2, str. 58).

¹³⁴ U 332. pismu, pisanom početkom oktobra 1789, gospodja Rolan izlaže prijateljima plan akcija koje se moraju preduzeti da se osigura stabilna revolucionarna vlast, pa predlaže i otmicu Narodne skupštine i njeno prebacivanje iz Versaja u Pariz, gotovo u isto vreme kada su Parižani to stvarno i učinili, a da ona to nikako još nije mogla da zna! (*Ibid*, tom 2, str. 67)

¹³⁵ V. 330. pismo, *Ibid*, tom 2, str. 64.

¹³⁶ V. pismo Brisou iz novembra 1789 (Br. 336, *Ibid*, tom 2, str. 75): „On fait ici des contes sur Madame de Staal (sic) qu'on dit être fort exacte à l'Assemblée, qu'on prétend y avoir des chevaliers auxquels de la tribune elle envoie des billets pour les encourager à soutenir les motions patriotiques. [...] Vous ne pouvez vous représenter l'importance que nos aristocrates mettent à ces bêtises nées peut-être dans leur cerveau ; mais ils voudraient montrer **l'Assemblée comme conduite par quelques étourdis excités, échauffés par une dizaine de femmes.** » (naše podvlačenje).

svoje *Istorije žirondinaca*¹³⁷ ovako okarakterisao : « ... patriote su počele da se okupljaju i stvaraju jezgro jednog velikog republikanskog gledišta : bili su to Petijon, Robespjer, Briso, Bizo, Vernjio, [...] Kara, Luve, Diko [...]. Dom jedne mlade žene [...] bio je središte tih okupljanja. Tu su se dve najveće stranke u Revoluciji, Žironda i Montanja, srele, ujedinile, razdvojile i, pošto su osvojile vlast i oborile čitavu monarhiju, rascepile svojim razdorima srce svoje otadžbine, i ubile slobodu medjusobno se ubijajući. [...] Dokle god misli zajedničke političarima nisu našle to središte gde se oplodjuju i organizuju putem kontakta, ništa se ne ostvaruje. Revolucije, to su ideje, to je ono zajedništvo koje stvara partije.» U svom visokoparnom stilu, Lamartin je od salona Rolanovih načinio rodno mesto kako Republike, tako i jakobinskog Terora, a od gospodje Rolan onaj ženski princip koji je, navodno, počelo svih velikih stvari, pa i Revolucije¹³⁸.

Rolanovi su smatrali da je Revolucija posustala i da je treba nastaviti. Kraljev pokušaj bekstva (jun 1791.) učvršćuje gospodju Rolan u uverenju da bi mu trebalo suditi. U medjuvremenu, lionski dug je nacionalizovan odlukom Skupštine i supružnici se vraćaju u Vilfranš. Iz tog perioda sačuvano je jedno Manonino pismo Robespjeru, po kome se vidi da ga je cenila i da je želela dobre odnose sa njim. Zapravo, smatrala ga je, pored Bizona, gotovo jedinim nepokolebljivim borcem za načela.

¹³⁷ V. Reč je o šestotomnom istorijatu žirondinske stranke, koji je Lamartin dopunio *Kritikom Istorije Žirondinaca* kao sedmim tomom. Za navedeni odlomak, v. Lamartine, *Œuvres complètes*, t. 9, *Histoire des Girondins*, 1, Paris, 1860-1861, str. 398 (naš prevod). Lamartin je Rolanovima posvetio nekoliko poglavlja (knjiga) u ovom delu ; umnogome se inspirisao *Memoarima* gospodje Rolan.

¹³⁸ « Les hommes ont le génie de la vérité, les femmes seules en ont la passion. [...] il semble que la vérité a deux sexes, comme la nature. Il y a une femme à l'origine de toutes les grandes choses ; il en fallait une au principe de la Révolution. On peut dire que la philosophie trouva cette femme dans madame Roland. » (*Ibid*, str. 399).

U septembru Rolan gubi službu i izdašnu platu – ukinuta je inspekcija manufaktura. Bračni par odlučuje da se definitivno nastani u Parizu od decembra 1791, kako bi izbliza pratio politička zbivanja i izdržavao se od izdavanja svojih dela. Manon se otrgla provincijskoj monotoniji i došla u srce revolucionarnih događaja.

U Zakonodavnoj skupštini njihov prijatelj Briso je tada vodja levice i zagovara rat, dok mu se u jakobinskom klubu Robespjer opire. Rolanov uticaj medju jakobincima raste i biraju ga za svog sekretara (tj. « Društva prijatelja Ustava »). Jedna kriza vlade u martu 1792. navešće kralja da sposobnom, ali prevrtljivom generalu Dimurijeu dodeli portfelj spoljnih poslova i prepusti mu imenovanje ostalih ministara. Ovaj iz taktičkih razloga namenjuje brisotincima finansije i unutrašnje poslove ; pošto po zakonu bivši i trenutni poslanici ne mogu stupiti na dužnost ministra, prave vodje stranke Briso, Kondorse, Petijon, Vernjio predlažu svog prijatelja Rolana, nepoznatog široj javnosti, za resor unutrašnjih dela. Brisotinci nisu imali punu kontrolu u ovom sastavu vlade, a bili su svesni da ih protivnici lako mogu optužiti za izdaju, naročito za šurovanje s kraljem. Radi « transparentnosti » svog rada, Rolan je zahtevao da se zapisnici sa sednica vlade vode podrobno i ozbiljno, ali nije uspeo to da izdejstvuje, pa je izveštaje o svom ministarstvu objavljivao u jednom listu ! A gospodja Rolan, siva eminencija ministarstva, postaje muza brisotinske grupe. Za svog muža piše govore i pisma, neguje društvene veze i politička prijateljstva. Sam Robespjer je u jednom napisu kritikovao « ženski trijumvirat » (koji su činili gospodja Rolan, gospodja de Stal i gospodja Kondorse).

U aprilu 1792. (20.IV) Skupština je izglasale stupanje u rat protiv Austrije. I kralju i žirondincima se činilo da im je to u interesu, ali iz suprotnih razloga. Kralj se nadao pomoći iz inostranstva i slomu Revolucije, a žirondinci da će pobedom nad neprijateljem Revolucija ojačati i proširiti se, a kralj biti primoran da se otvoreno izjasni. Kada je vlada predložila odluke o deportovanju nezavetovanih sveštenika (27.V) i stvaranju vojnog logora sa dvadeset hiljada pripadnika nacionalne

garde u Parizu (8.VI), Luj XVI je odbio da te odluke potvrdi. Ministri žirondinci odvažili su se da se usprotive kralju. Gospodja Rolan napisala je u ime svog muža čuveno pismo kralju (10.VI), u kome se zahteva da skine veto sa pomenutih odluka i predvidja krvav građanski rat. Kralj je na to smenio trojicu žirondinaca. Rolanovo prvo ministrowanje trajalo je, dakle, svega tri meseca, ali ga je uzdiglo u očima javnosti - proslavio se, Skupština je čak naredila štampanje « njegovog » pisma kralju, a Manon se najviše ponosila načinom na koji je izašao iz vlade.

I dok je Rolan razmišljao o povratku u zavičaj, Manon je priželjkivala da on bude vraćen na položaj. To se i dogodilo posle nezvaničnog pada monarhije 10. avgusta. Pored Rolana, u novoj vladi našao se kao ministar pravde Danton, koga gospodja Rolan nije podnosila. Zbog te lične netrpeljivosti, odnosno njene pogrešne procene, brisotinci će izgubiti saveznika koji im je kasnije mogao biti od pomoći.

Septembarski masakri teško su pali gospodji Rolan, ali izgleda da njen muž nije ništa preduzeo da ih spreči. Ona u pismima opisuje upad san-kilota u Ministarstvo početkom septembra, kriveći Robespjera i Maraa da su podbunili narod i stvorili malu vojsku. No, za pravog naredbodavca ona smatra Dantona. Žirondinci će izgubiti i Skupštinu i Vladu ako im departmani iz unutrašnjosti ne pošalju vojnu pomoć, upozorava ona više puta¹³⁹. A u pismu od 9. IX otkriva se koliko je zgrožena bestijalnim izživljavanjem nad zarobljenicima : « Žene su divljački silovane pre nego što ih ti tigrovi rastrgnu, seku im utrobu i nose creva oko vrata, ljudsko meso se jede krvavo ! Vi znate kako sam se zanosila Revolucijom, ali sada je se stidim ! Zlikovci su je ukaljali, postala je gnusna. »¹⁴⁰

Gospodja Rolan tvrdi da je Komuna čak izdala nalog za hapšenje Brisoa i Rolana, zbog navodne saradnje s neprijateljem; drugi izvori pišu

¹³⁹ V. 496. pismo u : *Lettres de Madame Roland*, nav. izdanje, str. 434. Takodje, 498. pismo, str. 436.

¹⁴⁰ *Ibid.*

da ih je Danton spasao. I u memoarima ona krivicu za masakre svaljuje na Dantona, Robespjera i Maraa, koji su, po njoj, skovali zaveru kako bi preuzeli vlast. S druge strane, iako ona tvrdi da je Rolan predvideo opasnost i pokušao da predupredi neredu pozvavši pariske vlasti da se pripreme (pošto sam nije raspolagao oružanom silom), o tome nema pisanih dokaza. Čini se da je Rolan reagovao tek drugog dana pokolja (3.IX) zahtevajući da budu zaustavljeni.

Pobeda kod Valmija (20.IX) dovela je do smirenja. U novoj skupštini žirondinci su činili većinsku desnicu (naspram montanjarima). Konvent je 21. IX izglasao ukidanje monarhije ; Rolan je poslao cirkularno pismo organima državne uprave kojim se proglašava Republika i bratstvo.

Zatišje je kratko trajalo. Žirondinci su hteli konačan obračun s montanjarima i neprestano su ih napadali u Konventu, sigurni u svoju većinu. I gospodja Rolan se umešala, « puždajući » ih protiv Dantona (ovaj je ismevao Rolana zbog ženinog uticaja), iako je Danton možda u tom trenutku želeo savez sa njima. Montanjarima su optuživali žirondince da namerno odlažu presudu kralju, a Rolana su kritikovali zbog nepopularnih ekonomskih mera (kao pristalica ekonomskog liberalizma, nije racionisao snabdevanje niti ograničio cene žita iako je vladala nestašica) i zbog propagadnih kampanja koje je po svoj prilici sprovodila njegova supruga, preko « Biroa javnog duha ».

Kap je prepunila čašu kad je Rolan otvorio kraljev sef (« gvozdeni orman ») ne obavestivši prethodno Skupštinu. Protivnici su tvrdili da je hteo da uništi dokaze koji bi ga mogli kompromitovati. Sve gore klevete najavljuvale su skoru Rolanovu smenu i progonstvo¹⁴¹. Početkom 1793. Rolan se javno obratio Parižanima, zahtevajući da mu se sudi. U tom

¹⁴¹ Nadenuli su mu nadimak « Coco Roland », a Manon je postala « Madame Coco », « la reine Coco ». Eber ju je u listu *Le Père Duchesne* prostački poredio sa ljubavnicama Luja XV markizom de Pompadur i gospodjom di Bari, koje su « vodile Francusku na povocu » (v. Paul d'Estrée, *Le Père Duchesne: Hébert et la Commune de Paris (1792-1794)*, Paris, Ambert, s.a, str. 164.

trenutku su se u Konventu poslanici izjašnjavali o kraljevoj krivici ; žirondinci su bili nadglasani, pa nisu stali u odbranu svog nepopularnog ministra. Oduzeli su mu sredstva namenjena propagandi (21. I 1793) i Rolan je sutradan podneo ostavku.

Iako se povukao iz političkog života, Rolan je ostao u Parizu, uzalud čekajući da se Konvent pozabavi njegovim slučajem i ispita njegovo poslovanje, kako bi se uklonila svaka sumnja u njegovu čestitost. Montanjari su ga stalno napadali u svojim glasilima i u Klubu jakobinaca. Strahovao je za svoj i život svoje porodice. Da stvar bude gora, gospodja Rolan se zaljubila u Bizo (platonski) i to je saopštila mužu.

Državni udar koji je izvela pariska svetina, doneo je propast žirondincima i Rolanovima. Na Robespjerov poziv, san-kiloti su se pobunili 31. maja, okružili Konvent i zahtevali da se žirondinskim poslanicima sudi zato što koče Revoluciju i loše vode unutrašnju i spoljnu politiku. Revolucionarni komitet Ustaničke komune izdao je nalog za Rolanovo hapšenje, ovaj je pobjegao, ali su noću došli da uhapsu gospodju Rolan. Prijatelj Bosk izveo je Rolana iz grada i smestio njihovu ćerku na sigurno. Osamdeset hiljada Parižana 2. juna opet opседа Konvent, a general Anrio, na čelu nacionalne garde, okreće na njega topove. Poslanici su pod ovakvom pretnjom izglasali hapšenje, tj. kućni pritvor za dvadeset devet glavnih žirondinskih poslanika i dva ministra. Mnogi od njih će pobeći i pokušati da podignu svoje pokrajine na pobunu (sukob žirondinaca i montanjara neki istoričari tumačili su kao sukob Pariza i unutrašnjosti), ali će na kraju biti uhvaćeni i pogubljeni.

Bizo je pobjegao i pokušao da podigne Normandiju na ustanak protiv Konventa. Zahvaljujući prijateljima, razmenjivao je pisma sa gospodjom Rolan u zatvoru¹⁴². A ona je smatrala da se sopstvenim

¹⁴² Njena pisma Bizou iz zatvora nadjena su mnogo posle memoara i objavljena tek 1864. (C.-A. Dauban, *Étude sur Madame Roland et son temps. Suivie des Lettres de Madame Roland à Buzot et d'autres documents inédits*, Paris, Plon,

zatočeništvom iskupljuje za patnje koje je nanela mužu i gotovo je bila srećna što može slobodno da voli Bizo. Od prvog dana zatočeništva u zatvoru Opatije počela je da pravi beleške o svom hapšenju i političkim zbivanjima u kojima je sa mužem učestvovala. Ispisane sveske predala bi prijateljima koji bi joj došli u posetu. Oni su sveske sakrivali, prenosili i prepisivali.

Gospodja Rolan bombardovala je ministre, poslanike i novinare pritužbama na nezakonitost svog hapšenja i zatočenja. Da bi sve imalo privid pravne valjanosti, Komitet opšte bezbednosti ju je pustio na slobodu ujutro 24. VI 1793, i nekoliko sati kasnije je ponovo uhapsio, kao sumnjivu. Ovoga puta poštovana je procedura. Poslata je u zatvor « Sveta Pelagija », da čeka neograničeno dugo na sudjenje, pod optužbom da joj je muž u bekstvu i raspiruje građanski rat, te da je ona bila njegova saučesnica u kvarenju javnog duha.

U julu ju je posetila stara prijateljica Anrijeta Kane i predložila joj da pobegne tako što će razmeniti odeću s njom, Gospodja Rolan odbila je i tu, i ponudu Rolana i Bizo da joj organizuju bekstvo. Izgubila je nadu u spas kad su normandijski ustanici razbijeni, a Bizo pobegao u Bretanju. Poslednje pismo poslala mu je 31. VIII.

(Bizo je u septembru sa Luveom i još tri žirondinca krenuo brodom u pobunjeni Bordo, ali su na domak odredišta saznali da se Bordo predao nekoliko dana ranije (16. X). Petijon, Barbaru, Luve i Bizo našli su utočište kod prijatelja u Sent-Emilionu. Luve je u svojim memoarima opisao zajedničko putovanje i skrivanje. On je u krajnjem očajanju 15. XI odlučio da se vrati u Pariz, dok ostali nalaze novo skrovište u okolini.

1864). Do tada istoričari nisu sa sigurnošću mogli da tvrde na koga se odnose izvesne ljubavne aluzije u spisima gospodje Rolan. Ovih pet pisama mogu se čitati i u okviru Peruovog izdanja memoara: *Mémoires de madame Roland. Nouvelle édition critique contenant des fragments inédits et des lettres de la prison*, publ. par Cl. Perroud, Paris, Plon, 1905, 1040 str, URL : <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k46827g.r=lettres+madame+roland.langFR#>

Bizo i njegovi prijatelji skrivali su se sledećih osam meseci kod raznih jataka. Tada je napisao memoare¹⁴³. U medjuvremenu Manon je pogubljena ; Bizo je teško podneo vest o njenoj smrti. U junu 1794. ovi žirondinci su saznali da se vlasti spremaju da ih pohvataju, izašli su noću iz skrovišta, ostavivši oproštajna pisma za najdraže. U zoru su ugledali poteru i shvatili da je kucnuo čas ; pucali su sebi u glavu. Sutradan su u jednoj njivi pronadjena unakažena tela Petijona i Bizo (lica su im izgrizli vukovi). Barbaru je promašio, bio uhapšen i pogubljen.)

Žirondinska stranka definitivno je razbijena početkom oktobra 1793. Poslanici u bekstvu stavljeni su van zakona, optuženo ih je još četrdeset, a za sedamdeset šest njih izdat je nalog za hapšenje. Kada je to saznala, gospodja Rolan je rešila da se ubije. Napisala je oproštajno pismo ćerki 8. X, zapisala « Poslednje misli » i prestala da uzima hranu. Nedelju dana kasnije se predomislila, shvativši da je važno da dočeka sudjenje žirondincima i svedoči u njihovu korist. Htela je u sudnici, pred svima, da proguta otrov, ali Bosk je odbio da joj ga pošalje.

Kada je prebačena u Konsijeržeriju 31.X, znala je da se kraj bliži. Revolucionarni sud saslušao ju je (pod optužbom za zaveru protiv jedinstva Republike i raspirivanja građanskog rata) i doneo presudu 8. XI. Smrtna kazna izvršena je iste večeri na trgu Revolucije. Manon je izgledala staložena i vedra, odevena u belo, dok su je vozili ka gubilištu. Prolazeći pored statue Slobode postavljene na trgu, uzviknula je : « O, Slobodo ! Koliko se zločina počini u tvoje ime ! »¹⁴⁴

¹⁴³ *Mémoires sur la Révolution française*, par Buzot, député à la Convention nationale, Paris, Béchét aîné, 1823, 365 str (URL : <http://books.google.fr/books?id=WlCAAACAAJ&pg=RA1-PA68&lpg=RA1-PA68&dq=buzot++mort&source=bl&ots=0GzK2WwIU1&sig=uWtokFMC22ee2yj0QRIEeFVTNZc&hl=sr&sa=X&ei=MfMVT6zWFY6CtQaO5cAI&ved=0CEYQ6AEwBQ#v=onepage&q=buzot%20%20mort&f=false>)

¹⁴⁴ Riuf u svojim memoarima pripoveda kako je teklo sudjenje i pogubljenje (Honoré-Jean Riouffe, *Mémoires d'un détenu, pour servir à l'histoire de la tyrannie de Robespierre*, Paris, Anjubault, 1795, 228 str).

Kad je saznao za pogubljenje, Rolan se iskrao iz skrovišta, ceo jedan dan se vozio i pešačio kako bi zametnuo trag do svojih jataka, i uveče se, u jednoj usamljenoj aleji, proburazio oštrim vrhom svog štapa.

Manon Rolan ovako sebe opisuje u memoarima: „Moje lice bilo je upečatljivo samo po velikoj svežini, mnogo blagosti i izražajnosti. Ako se pogledaju crte zasebno, može se zapitati gde im je lepota. (...) Usta su pomalo velika, ima ih hiljadu ljupkijih, ali nijedna nemaju nežniji i zavodljiviji osmeh. Oko, naprotiv, nije baš veliko, zenica je sivo-smedja; ali pogleda otvorenog, iskrenog, živog i blagog, ovenčano smedjom obrvom iste boje kao kosa i lepo ocrtanom, menja izraz kao osetljiva duša čije kretanje oslikava; ozbiljno i gordo, ponekad začudi, ali mnogo više miluje, a uvek budi..“¹⁴⁵

Sl. 5. Portret gospodje Rolan¹⁴⁶

Postoji i svedočanstvo dželata Sansona o njenom hrabrom držanju, ali je apokrifno. V. *Sept générations d'exécuteurs, 1688-1847. Mémoires des Sanson*, mis en ordre, rédigés et publiés par H. Sanson, t. 4, Paris, Dupray de La Mahérie, 1862-1863, str. 302-309. Sanson (tj. ekipa koja je sastavila njegove memoare, u kojoj je izgleda bio i Balzak) tvrdi da je gdja Rolan rekla, gledajući kolosalnu statuu Slobode na sred Trga Revolucije, baš naspram gubilišta : « O, Slobodo, kako su te izigrali ! » (str. 309).

¹⁴⁵ Madame Roland, *Mémoires*, str. 254. Gospodja Rolan hvali kao svoj jedini uspeli portret jednu Langloovu kameju, ali njenu reprodukciju nismo uspeli da nadjemo.

¹⁴⁶ Johann Lips, De Bréa, Michel Hennin, „Madame Roland“, estampa štampana verovatno u Vajmaru, 1793-1794, <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b8412079b.r=madame+roland.langFR>

„Nos mi je nešto zadavao brige, smatrala sam da je pomalo krupan na vrhu (...) Čelo široko (...) bilo je daleko od beznačajnosti kakvu nalazimo na toliko lica. Što se tiče brade, dosta uvučena, ima baš crte koje fizionomisti označavaju kao odlike sladostrasnosti. (...) Ten svež ali ne sasvim beo, blistave boje, često pojačane naglim crvenilom vrele krvi uzbudjene najosetljivijim živcima (...), zdravi i lepo rasporedjeni zubi, punačkost savršenog zdravlja, to su blaga koja mi je dobra priroda podarila“¹⁴⁷.

Sl. 6. Portret gospodje Rolan¹⁴⁸

U novijoj historiografiji gospodju Rolan manje veličaju kao političku figuru nego ranije. *Rečnik francuske revolucije*¹⁴⁹ izričito je

¹⁴⁷ *Ibid.*

¹⁴⁸ Ovaj portret izradio je 1792. nemački slikar Hajnsius (Johann Ernst Heinsius), a preuzimamo ga iz fotografske baze francuske Unije nacionalnih muzeja (www.photo.rmn.fr).

¹⁴⁹ U članku posvećenom gospodji Rolan, u : J. Tulard, J.-F. Fayard, A. Fierro, *Histoire et dictionnaire de la Révolution française 1789-1799*, Paris, Robert Laffont, 1987, str. 1074. Ovaj članak rezimira gledišta vodećih historičara Revolucije. V, npr: Albert Mathiez, *La Révolution française*, Lyon, Ed. de la Manufacture, 1989, poglavlje „Les élections à la Convention“, in: „La Gironde et la Montagne“.

naziva « krivom za pad žironde ». Iz pisama se, kaže *Rečnik*, vidi da je bila egzaltirana, konfuzna u politici, da je kriva za pad žironde svojim savetima koji su često bili zasnovani na besmislenim antipatijama.

2. Istorijat nastanka i objavljivanja memoara; rana recepcija

Tokom prvog meseca zatočeništva gospodja Rolan je napisala čitavu knjigu *Istorijskih beleški*, o « svim činjenicama i svim ljudima vezanim za javne poslove, a koje mi je moj položaj dozvolio da upoznam », « dovodeći stvari do ovih poslednjih trenutaka »¹⁵⁰. Pisala je o Rolanovoj (i svojoj) političkoj karijeri, o svom hapšenju. Beleške je predavala prijateljima prilikom poseta, čim bi koju svesku završila. Bosku ih je skrivao, a Šampanje (Champagneux) je bio zadužen da ih prepíše i vrati Bosku. Medjutim, u jednom trenutku se Šampanje uplašio hapšenja i premetačine, te je spalio one rukopise koji su se zatekli kod njega¹⁵¹. Gospodji Rolan je to javljeno; latila se iznova da zapiše ista sećanja, nepovezano i « nemarno ». Onda su joj javili da su prve od spaljenih svezaka ipak spasene jer su originali već bili vraćeni Bosku. Nastavila je da piše, sada u formi « Portreta i anegdota », kao dopunu prvobitnim, delimično izgubljenim beleškama, a i u formi « Ličnih memoara » o detinjstvu i mladosti. Mesec dana pre pogubljenja napisala je « Poslednje misli », otpočinjući štrajk gladju.

Najpre je 1793, pa opet 1794. objavljen njen koncept za odbranu pred Revolucionarnim sudom¹⁵².

¹⁵⁰ Madame Roland, *Mémoires*, „Portraits et anecdotes“, str. 98.

¹⁵¹ Zaista je bio uhapšen 4. VIII 1793.

¹⁵² *La femme Roland à ses juges. Discours prononcé par Marie-Jeanne Phelippon, âgée de 36 ans, femme de Jean-Marie Roland, Ex-Ministre de l'Intérieur, aux juges du Tribunal Révolutionnaire à Paris...*, s. 1, s. n, 1793, 11 str.

Verni prijatelj Rolanovih Bosk¹⁵³ sakupio je i objavio 1795. rukopise gospodje Rolan, kod izdavača Luvea (preživelog žirondinca), pod naslovom *Apel nepristrasnoj budućnosti*, kako bi prihod od prodaje išao Edori Rolan, o kojoj se Bosk starao. Delo je imalo četiri sveske: Bosk je u poslednjoj dao i izbor njenih pisama sebi (82 pisma), a u drugoj posmrtnu besedu gospodji Rolan u koju je umetnuo velik odlomak iz Riufovih memoara¹⁵⁴. Bosk ni memoare ni prepisku nije dao integralno, izbegavajući, recimo, delikatnu temu Manonine ljubavi prema Bizou, i previše kritične pasaže koji su mogli uvrediti pojedine savremenike. Uspeh je bio ogroman – prodato je 12.000 primeraka!¹⁵⁵ Neobjavljene delove rukopisa Bosk je kasnije predao Barijeru.

G. 1800. drugi porodični prijatelj, Šampanje, za čijeg se sina mlada Edora udala, publikuje memoare, dopunjene u odnosu na prvu verziju, ali još nepotpune u odnosu na sačuvane rukopise sećanja¹⁵⁶. On

Copie littérale prise sur la minute, du style et de la main de Marie-Jeanne Roland, Femme du ci-devant Ministre de l'Intérieur, Paris, Gorsas – Mathé, 1794, 15 str.

¹⁵³ Koji je svoj prepis sećanja gospodje Rolan skrivao u jednoj steni u šumi, tvrdi Barijer u „Beleški o gospodji Rolan“ u svom izdanju memoara, str. XXXVI drugog izdanja iz 1821. (za potpune podatke o prvom izdanju v. fusnotu br. 95).

¹⁵⁴ *Appel à l'impartiale posterité, par la citoyenne Roland, femme du ministre de l'Intérieur, ou Recueil des écrits qu'elle a rédigés pendant sa détention, aux prisons de l'Abbaye et de Sainte-Pélagie, Paris, Louvet, 1795, 4 vol. (VIII-128 str; 106 str; 139 str; 116 str.).*

¹⁵⁵ Tiraž navodimo prema tvrdnji iznetoj u predgovoru Bervilog i Barijerovog izdanja ovih memoara.

¹⁵⁶ *Œuvres de J.-M. Ph. Roland, femme de l'ex-ministre de l'Intérieur, contenant : Les mémoires et notices historiques qu'elle a composés dans sa prison en 1793, sur sa vie privée, sur son arrestation, sur les deux ministères de son mari et sur la Révolution. – Son procès et sa condamnation à mort par le Tribunal révolutionnaire. - Ses ouvrages philosophiques et littéraires faits avant son mariage. – Sa correspondance et ses voyages, Précédées d'un*

je došao na ideju da delove memoara objavi ne po redosledu pisanja, kao što je učinio Bosk, nego po redosledu perioda koji se pripoveda.

Memoari gospodje Rolan pojavili su se treći put u Bervilovoj i Barijerovoj ediciji memoara o Revoluciji 1820, u 2 toma, opremljeni raznim uredničkim istorijskim objašnjenjima, Rolanovim ukazima i službenim pismima, optužnicom, izjavama svedoka i zapisnikom sa sudjenja gospodji Rolan, itd¹⁵⁷. Ovo izdanje je ponovljeno već 1821. godine.

Kako su na svetlost dana izlazila nova Manonina pisma (Bankalu, Bizou, Šampanjeu, sestrama Kane, budućem mužu itd.), tako su se sledeća izdanja memoara dopunjavala. Memoari gospodje Rolan najviše su puta izdati od svih u našem užem korpusu. U drugoj polovini veka dva priredjivača vaspоставila su u svojim izdanjima izvorni tekst, bez Boskovih skraćanja. Najzad, Klod Peru dao je svoje dvotomno kritičko izdanje 1905, koje se otada preštampava kao referentno¹⁵⁸. Obim izdanja (preko hiljadu stranica) dugujemo tome što je Peru, pored opširnog uvoda, na kraju dodao mnogo pisama gospodje Rolan, krštenicu, venčani list, delove nekog njenog ranog dnevnika, članke iz novina, razne zapisnike, pa čak i sećanja njene prijateljice Sofije Granšan i jedan odlomak iz Boskovih memoara.

discours préliminaire de L.-A. Champagneux, ..., Paris, Bidault, an VIII, 3 vol.

¹⁵⁷ *Mémoires de Madame Roland*, avec une notice sur sa vie, des notes et des éclaircissemens historiques, par MM. Berville et Barrière, Paris, Baudouin frères, 1821, 2 vol, 522 i 448 str.

¹⁵⁸ *Mémoires de madame Roland. Nouvelle édition critique contenant des fragments inédits et des lettres de la prison*, publiés par Claude Perroud, Paris, Plon, 1905, 2 toma, 500 i 515 str, dostupno na sajtu gallica.bnf.fr.

Figura gospodje Rolan obeležila je maštu romantičarske generacije¹⁵⁹. **Stendal** je bio jedan od onih koji su joj se divili zbog njene hrabrosti i “nadmoćnog duha”¹⁶⁰, pa je priželjkivao da se među njegovim malobrojnim čitaocima nadje neka nova mlada gospodja Rolan¹⁶¹. **Lamartin** joj je sastavio hvalospev, kao što smo videli, u svojoj *Istoriji žirondinaca*.

Šatobrijan je u *Zagrobnim memoarima* hvalio njenu izvanrednu duhovnu snagu i prezir prema životu, pošto je bila u stanju da piše u podnožju giljotine, ali je smatrao da jak karakter ne može da nadoknadi nedostatak genija¹⁶².

Mišle u svojoj pristrasnoj i nadahnuto pisanoj knjizi *Žene u Revoluciji*¹⁶³ posvećuje dva poglavlja gospodji Rolan. Tvrdi da je nehotice doprinela kako slavi svoje stranke i muža, tako i njihovoj propasti¹⁶⁴. Piše o pretpostavljenom bračnom trouglu Rolana, Manone i njihovog prijatelja Bankala, gde su dvoje zaljubljenih uzdržani i lojalni kao u Rusoovom triju Volmar – Žili – Sen-Pre. Mišle čak tvrdi da je Revolucija, odnosno politički angažman, spasao gospodju Rolan od nje same, tako da je ostala čista i verna. S druge strane, Mišle se divio

¹⁵⁹ Up. članak o tome: : Gita May, « Madame Roland devant la génération romantique », in : *The French Review*, no XXVI, 1963, str. 459-468 (koji mi nismo uspeli da konsultujemo).

¹⁶⁰ U *Rasinu i Šekspiru* Stendal se podsmeva pretenzijama savremenika da devojčicama uskrate obrazovanje, kao da su još u vremenu Luja XIV i Molijera. Gospodja Rolan mu je primer dokle može da se uzdigne ženski duh pošto je mnogo čitala. V. Stendhal, *Racine et Shakespeare*, chapitre VIII, « De la moralité de Moliere », Paris, A. Hatier, 1927, str. 49-50.

¹⁶¹ Stendhal, *De l'amour*, t.1, Paris, Le Divan, 1927, str. 40-41.

¹⁶² Chateaubriand, *Mémoires d'Outre-Tombe*, Première partie, Livre 9, ch. 6, Paris, Flammarion, 1949, str. 386.

¹⁶³ Jules Michelet, *Les femmes de la Révolution*, 2e éd. rev. et corr., Paris, A. Delahays, 1855, str. 141-171.

¹⁶⁴ *Ibid*, str. 169.

njenoj odsečnosti, navodeći odlomak iz jednog pisma: « Pad prestola je zapisan u sudbini carstava [...] Moramo suditi kralju [...] Surovo je i pomisliti, možemo se preporoditi jedino krvlju. »¹⁶⁵ Zanimljivo je da Mišle poredi gospodju Rolan sa Robespjerom – po skribomanstvu ; oboje su prava čeda spisateljskog XVIII veka, pišu i doteruju tekstove u nemogućim, kritičnim situacijama.

Sent-Bev¹⁶⁶ je u svojim *Ženskim portretima* pisao o gdji Rolan; to su njegovi predgovori izdanjima prepiske gospodje Rolan iz 1835. i 1840. U prepisci sa Bankalom iz perioda 1789-1792, koja se odnosi na kraj života u Lionu i prelazak u Pariz, gospodja Rolan je beležila dnevne utiske o velikim događajima, verno ih prenoseći. Sent-Bev ih prikazuje kao veoma uspelo svedočanstvo jer su ostrašćeni, pisani u ljutnji, iskreni; sadrže protivrečne porive, nadu i očajanje, prejake sudove. Pisma iz tog perioda mogla bi se, dakle, uzeti kao nekakav dnevnik, i suprotstaviti memoarima gospodje Rolan, koji ublažavaju burna osećanja i utiske, zbog vremenske razdaljine, a i zahvaljujući naknadnim iskustvima¹⁶⁷. Sent-Bev takodje ukazuje na činjenicu da su sjajni i verodostojni portreti prijatelja koje nalazimo u njenim memoarima, nalik Plutarhovim, možda manje zanimljivi nego oni koje daje u prepisci, koju piše u poverenju i privatno, a ne zvanično i za potomstvo. Kritičar izdvaja po značaju jedno pismo Brisou iz jula 1792. u kome gospodja Rolan u nekoliko redova portretiše glavne članove slavne grupe.

U svojim *Novim ponedeljcima*¹⁶⁸ Sent-Bev se uglavnom bavi memoaristkinjom kao ženom: da li je trebalo da piše o svojim prvim seksualnim iskustvima, o ljubavi prema Bizou, da li je uopšte trebalo da

¹⁶⁵ *Ibid*, str. 160.

¹⁶⁶ C.-A. Sainte-Beuve, *Portraits de femmes*, Paris, Garnier frères, 1886, str. 165-213.

¹⁶⁷ *Ibid*, str. 175.

¹⁶⁸ C.-A. Sainte-Beuve, « Mémoires de Madame Roland », in : *Nouveaux lundis*, Tome 8, Paris, Michel Lévy frères, 1867, str. 190-265.

je prizna mužu, i da li su priredjivači novih izdanja dobro postupili što su objavili delove o tim nepriličnim temama; zatim kritičar dokazuje da je Manon bila, i pored svoje učenosti i pameti, pre svega ljupka i prijazna žena. Njeno je pero bilo „muško“, ali joj stil nije bio originalan u memoarima¹⁶⁹; zauzvrat, u prepisci je našla sopstveni, prirodan izraz, koji je čini „gradjanskom gospodjom Sevinje“.

3. Sastav memoara

Okolnosti nastanka odredile su diskontinuiranu formu ovih memoara. No, ništa manje značajna nije bila želja priredjivača uzastopnih izdanja da što više „obogate“ tekst, uvodeći u memoare, pored sećanja koja je gospodja Rolan zapisala od hapšenja do pogubljenja, i raznu drugu gradju koju ona sama možda nije imala na umu kada je spremala svedočanstvo za buduće generacije.

Kritički prihvaćen obim memoara ima sledeće delove:

- „Istorijske beleške“: Ovaj tekst od oko 60 stranica sitnog sloga počinje pripovedanjem političke situacije i Rolanove aktivnosti počev od sredine januara 1793, sažeto prelazi četiri i po meseca političkih borbi, i stiže do kraja maja, gde detaljno priča o memoaristkinjinom hapšenju. Gospodja Rolan u nastavku kombinuje beleške o dnevnim događajima, pisma (koja je tada upućivala Konventu, ministru unutrašnjih poslova, svojoj sekciji, ministru pravde, izvesnom poslaniku), razmišljanja o politici i dalja sećanja u vidu niza narativnih analepsi: o Rolanovom ulasku u politiku, o žirondinskom kružoku, o Robespjeru, o Rolanovom prvom ministarskom mandatu, o njegovom (tj. njenom) pismu Luju XVI,

¹⁶⁹ Zamerio joj je što se, na primer, stilski ugledala na Tacita, a tematski na Rusoove *Ispovesti*. Ovaj Sent-Bevov sud još stoji. Uostalom, i drugi žirondinski memoaristi inspirisali su se Rusoovom autobiografijom. O odnosu žirondinaca prema Rusou, ali u idejnom pogledu (ideje svojine i društvene jednakosti), v. Marcel Dorigny, « Les Girondins et Jean-Jacques Rousseau », in : *Annales historiques de la Révolution française*, N° 234, 1978, str. 569-583.

o svom salonu, o drugom mandatu, Dantonu, o napredovanju stranih trupa, o olakom donošenju zakonskih mera pod pritiskom Komune, o Bizou, o Marau, o širenju razbojništva od dna do vrha društva. Prva analepsa upravo je njena verzija Rolanovog ponašanja pred septembarske masakre po zatvorima (autorka tvrdi da se borio da ih spreči), verzija koja se ne poklapa sa zaključkom istoričara da je reagovao *post festum* (a to se smatra jednom od njegovih najvećih istorijskih krivica); kada kasnije pripoveda o drugom Rolanovom mandatu, opet dosta pažnje posvećuje masakrima i Rolanovom angažmanu, tvrdeći da je u medjvremenu shvatila da je pokolj bio unapred isplaniran. Inače, prikaz života u tamnici jako je podroban, saznajemo o autorkinom duševnom stanju, tehnikama „samopomoći“, lektirama, posetama koje prima (što je prilika za portrete)... U redovnim razmacima ponavlja se refren o Rolanovom poštenju, nepokolebljivosti, štedljivosti, dalekovidosti, te pamfletski napadi na Dantona i „zaverenike“.

- „Saslušanje gospodje Rolan“ je njen zapis o svom saslušanju 12. juna u „Opatiji“, u vidu policijskih pitanja i njenih odgovora; autorka nije uspela da dobije zvanični zapisnik, ali sačinila je svoj. Nije jasno zašto ovo saslušanje ne stoji u apendiksu, nego gotovo na početku *Memoara*.

- „Portreti i anegdote“, pisani su bez plana i fragmentarno („en lambeaux“) sa namerom da nadoknade spaljene sveske „Istorijskih beležaka“. Daju crno-belo vidjenje vrlih žirondinaca (Bizoa, Petijona, Rolana, Gadea, Vernjioa, Barbarua, Luvea i drugih manje poznatih) naspram pritvornih, nezahvalnih i gramzivih političara drugih frakcija. Portreti nemaju fiksnu formu niti dužinu, a mnogi uključuju anegdote čiji su učesnici data ličnost i sama memoaristkinja (ili njen muž), tako da i kroz njih pripoveda ličnu istorijsku materiju. Šablon koji se nazire u radnji većine opadačkih mikrocelina jeste progresija od pokušaja ličnosti da se dodvori Rolanovima, preko Manoninog prozrevanja njenih koristoljubivih pobuda i nepoštenja, do manifestacija nezahvalnosti ili osvetoljubivosti date ličnosti. Nama su posebno zanimljivi portreti

književnika: Šamfora, Šenijea i Mersijea. Za Šenijea i Mersijea zaključak gospodje Rolan je sličan: kao pisci su bili osrednji, a kao poslanici „nule“ jer u skupštini treba karaktera i snage.

- „Briso“ je relativno kratak, ali izuzetno bogat odeljak u kome autorka pripoveda veze Rolanovih sa Brisoom od prvog kontakta do kraja sedmomesečnog boravka bračnog para u Parizu 1791. Ona, doduše, daje kratak Brisooov portret, ali je to prilika da objasni zašto i kako su prigrlili Revoluciju, da istakne svoje članke koje je Briso objavljivao u svom listu bez imena autora, da analizira govornike i zasedanja Skupštine kojima je prisustvovala 1791, da predstavi okupljanja u svom salonu i povučenu ulogu domaćice koje se držala, da analizira nedosledan francuski smisao za politiku, Robespjerov karakter i nastup (koje ocenjuje dosta pozitivno za tu 1791. godinu), da prikaže „političku kuhinju“ koja je stajala iza zvaničnih odluka vlasti posle kraljevog bekstva (zaista retkost u memoarima), da opet veliča Bizo. Među političkim akterima pojavljuje se Laklo, loše vidjen (pokušava da manipuliše Brisoom kako bi u peticiji jakobinaca ostavio mogućnost da se vojvoda Orleanski popne na presto). Vrhunac odeljka je epizoda u kojoj Rolanovi i Bizo uzimaju na sebe da zaštite prestravljenog Robespjera kome preti sudjenje¹⁷⁰.

- „Danton“ počinje kao portret po pravilima, fizičkim opisom i karakterizacijom, a anegdote koje ga ilustruju delom su već date u „Istorijskim beleškama“ (septembarski masakri opet imaju ključno mesto). Gospodja Rolan priča o svojim susretima sa Dantom (i „intrigantom“, „tartifom“ Fabrom d’Eglantinom), zaverama, proneverama, i stalno zaključuje o njegovom nepoštenju. Čitaocu mogu biti zanimljiva objašnjenja o raspodeli državnih novčanih fondova po ministarstvima 1792. Rolan se opet veliča kao jedini čvrst i dalekovid, a gospodja Rolan se prikazuje u ondašnjoj ulozi moralne kritizerke

¹⁷⁰ Posle streljanja naroda 17. VII na Marsovom polju, kada je i Danton morao da pobegne iz Pariza.

političke elite. Odeljak se završava analepsom o Dantonovim političkim počecima 1789.g.

- „Prvo ministrowanje“ je podroban hvalospev Rolanu. Pripoveda njegov politički uspon od decembra 1791. Najpre se aktivirao u Jakobinskom klubu, a žena mu je pomagala da vodi službenu prepisku sa departmanima; ona objašnjava zašto je izbor pao na njega za ministra, a onda rezimira rad te vlade. Pojedine anegdote smo već sreli u „Istorijskim beleškama“, ispričane su toliko slično da je jasno da su prethodno morale biti mnogo puta usmeno oblikovane u društvu. Autorka daje manifest moralnih vrednosti „patriota“, teško napada dvor i Nekera, ali daje umereno nepovoljan portret slabog Luja XVI¹⁷¹. Sebe slika u pozadini zbivanja, kako savetima usmerava stav svog muža i kako za njega sastavlja kralju pismo, koje ostali ministri neće da potpišu (za taj „samostalni čin“ jedini je imao hrabrosti „čovek koji je osećao da je iznad događaja“¹⁷²), a koje Rolana isteruje iz vlade. U „Nastavku prvog ministarstva“ autorka priča o Rolanovim ograničenim vezama sa generalom Dimurijeom, na ivici sukoba, kako bi demantovala optužbe da je bio saučesnik u generalovoj kasnijoj izdaji. Jedna kratka epizoda iz pozorišta odlično dočarava duh vremena¹⁷³. Odeljak se završava serijom kratkih portreta raznih nesposobnih ministara iz te vlade.

- „Drugo ministrowanje“ počinje pregledom ministara iz vlade, opet kudjenih zbog rasipništva, nepotizma, lenjosti ili prosto nedoraslosti. Umesto o državnim poslovima, gospodja Rolan priča zatim o svojim

¹⁷¹ „Taj vladar nije bio baš onakav kakvim su ga rado slikali da bi ga ocrnili; nije bio ni tupava budala kakvu su izlagali preziru naroda, a ni dobar i osećajan, čestit čovek kakvog su hvalili njegovi prijatelji. Priroda ga je stvorila običnim...“, v. Madame Roland, *Mémoires*, nav. izdanje, 1986, str. 150. (Termin „honnête homme“ prevodimo „čestit čovek“ jer gospodja Rolan ga u tom smislu koristi u drugim prilikama, gde je iz konteksta jasno da nije reč o ugladjenosti.)

¹⁷² *Ibid*, str. 154.

¹⁷³ *Ibid*, str. 160.

okupacijama, opisuje kako su proticale jednostavne večere koje je tada priredjivala, aludirajući na novinske napade koji su ih prikazivali kao raskošne gozbe čarobnice Kirke (koja goste pretvara u svinje), i time ih demantuje. Zatim daje nekoliko portreta, među kojima i Kondorseov („njegova je pamet kao „fini liker natopljen na pamuk“; takve plašljive ljude „treba pustiti da pišu“¹⁷⁴). A druge „kukavice“, kako kaže autorka, tj. žirondinski poslanici nisu ni za to: prepustili su se montanjarima, umesto da su svi zajedno u Skupštini pružili otpor hapšenju dvadeset dvojice. I opet, kao da odgovara na nečije pitanje prilikom saslušanja, memoaristkinja odbacuje jednu od optužbi protiv Rolana – kvarenje javnog duha, objašnjavajući šta je bio njegov „Biro javnog duha“.

- „Drugo hapšenje“ je odeljak u kome najpre preovladjuje lična tematika i sentimentalistički manir. Gospodja Rolan pripoveda svoje puštanje na slobodu i hapšenje, dnevne aktivnosti u zatvoru, okruženje. Upečatljivi su pasaži u kojima se usredsredjuje kako bi prevladala psihologiju žrtve i stoički postigla sreću dostupnu u zatvoru. Kasnije se nižu napadi (npr. na Dantona, u apostrofi, na ubijenog Maraa) i demanti optužbi, refleksije o sunovratu Francuske, primeri zloupotrebe vlasti u kratkim „Anegdotama“ koje je autorka čula od drugih, komentari članaka iz novina. Razmak između vremena pisanja i zbivanja je minimalan, što se naročito vidi u završnim sekvencama, koje su datirane: reč je o dnevniku.

- „Lični memoari“ su najduži odeljak (140 strana sitnog sloga) i pripovedaju autorkino detinjstvo i mladost do udaje za Rolana, te godine braka do početka Revolucije.

- Najzad, „Moje poslednje misli“, nastale kao testament kada je donela odluku da gladauje do smrti, svode gorak i ostrašćen račun političke i lične situacije. Memoari se završavaju „Kratkim zapažanjima o optužnici protiv poslanika“, „Beleškama o mom sudjenju“, te „Planom odbrane na sudu“.

¹⁷⁴ *Ibid*, str. 170.

4. Žanrovsko odredjenje

Memoari gospodje Rolan nisu istorijski memoari, a ni „memoari o drugome“ u dovoljnoj meri: ona ne slika sistematično događaje čitavog perioda ili Rolanovog života.

Pojedini tekstovi uopšte nemaju memoarsku vokaciju: „Kratka zapažanja“ su argumentativan tekst bez memoarskog pakta. Umesto hronološke organizacije izlaganja, pozivaju se na redosled ideja u optužnici.

Neki odeljci su čisti **pamfleti** – mešavina dijatribe i pledoajea, čija se izandjala retorika ponavlja iz odeljka u odeljak, a visokoparnost moralnih zahteva i stalne paralele sa antičkim junacima i tiranima, čitaoca zamara¹⁷⁵. Gospodja Rolan napada na desetine političara, troši stranice na optužbe za podlo izdajstvo protiv onih koji su nekad bili Rolanovi ljudi (npr. Paš); pristrasno brani Rolana prećutkujući elemente koji bi pokazali da kritike protiv njenog muža i nisu bile neosnovane (npr. pitanje „Biroa javnog duha“ koji je o državnom trošku delio u unutrašnjosti brošure protiv Pariza), ili „preskače“ da odgovori na neke značajne optužbe protiv Rolana (npr. u vezi sa nezakonitim otvaranjem kraljevog sefa¹⁷⁶).

¹⁷⁵ Naš sud se dijametralno razlikuje od nekih drugih. V, na primer, ocenu da „Istorijske beleške“ „ostaju jedno od velikih svedočanstava o putu koji je Francuska prešla od 1789. do 1793.“, u sledećem radu: Nicole Treves, „Madame Roland ou le parcours d'une intellectuelle à la grande âme“, in: Roland Bonnel, Catherine Rubinger, *Femmes savantes et femmes d'esprit. Women Intellectuals of the French Eighteenth Century*, New York – Washington – Bern – Berlin - Paris, Peter Lang, 1994, str. 321-340.

¹⁷⁶ Ona to, doduše, pominje u „Kratkim zapažanjima“, ali taj tekst po našem osećanju i ne pripada memoarima. Autorkin argument jeste da je Rolan postupio ispravno što je otvorio sef čim je saznao gde je, ne čekajući specijalnu komisiju formiranu u Skupštini baš radi toga, a da su se članovi komisije „naljutili“ iz „samoljublja“.

Njeni memoari su velikim delom prava rusooovski inspirisana **autobiografija**, i to iz pera jedne žene. Gospodja Rolan piše o svojim roditeljima, rodbini, dojkini, prvim sećanjima¹⁷⁷, odnosu sa majkom, sa ocem, lakoći s kojom je učila, o svojim izuzetno širokim lektirama, o svemu što je doprinelo formiranju njenog snažnog karaktera; iz zrelih mladih dana pripoveda o udvaračima, retkim izlascima, udaji, ali ozbiljnim tonom, tako da odgovara karakteru koji je sebi isklesala. Gospodja Rolan pokazuje se u tom pogledu kao plebejka – genealogija na nju nije imala uticaja, nego vaspitanje i neka vrsta mentalnih vežbi (čitanje, razmišljanje, moralno usaglašavanje) koje je sebi nametala. Ona sebe smatra jedinstvenom; želela je da i od svoje ćerke stvori posebnu, jaku ženu, ali dete nije bilo takvih kapaciteta, smatra majka.

Između njenih memoara i Rusoovog ukupnog opusa plete se fina mreža korespondencija. U prvobitnom **raju detinjstva** i očinske kuće, autorka se prikazuje kao izuzetno **senzibilna** i suštinski **samouka** (sem za lekcije plesa i muzike, gde je nadmašila učitelje): učila je **slobodno**, **bez prinude**, po svom **izboru**, na **primerima** (potvrda senzualističke teorije, paralela sa *Emilom*). Obučila se **zanatu**. I nju je iskustvo **telesnog kažnjavanja** obeležilo zauvek (ali ne seksualno) – očeličilo joj je tvrdoglavost. I ona bez zazora (posle početnog nećkanja) priča o **budjenju čula** u pubertetu, o **prvim iskustvima** sa suprotnim polom¹⁷⁸. **Šetnje** po **prirodi** prilika su za pastoralne reminiscencije (izleti u Medonsku šumu), neblazirano **uživanje** u obilatim darovima prirode (jelo, san, spokojstvo) i susretu sa **neiskvarenim** seljacima. Pomenimo još naglašavanje težnje ka **samotnjaštvu** kod oboje pisaca; insistiranje na **čednosti**; figuru prosvećenog **sveštenika** koji veru podređuje moralnosti i odbacuje misticizam; koncepciju **sreće** van salona, zasnovanu na vrlini i požrtvovanju, a ne na imetku i pokazivanju; u ono

¹⁷⁷ Kako nije volela da koristi noćnu posudu.

¹⁷⁸ U XIX veku na to se gledalo sa neodobravanjem : Sent-Bev je ocenio da joj se još i moglo progledati kroz prste da nije bila žena.

vreme opšteprihvaćenu, s Rusoove strane propagiranu postavku o **ženskoj** suženoj i **podredjenoj ulozi** u društvu; simuliranje direktne komunikacije sa **čitaocem** radi postizanja utiska verodostojnosti, isticanje **Plutarha** kao odlučujućeg književnog uzora, itd.

Njena autobiografija ima, naravno, znatnu originalnost. Prvo, gospodja Rolan mora i kroz autobiografsku naraciju da razreši problem koji joj se postavio na životnoj ravni: problem lične sreće i ispunjenosti.

Vaspitavana je kao i druge imućnije devojčice njene generacije¹⁷⁹, sa privatnim učiteljima, u manastirskoj školi, pod majčinom kontrolom, sa zadatim ograničenjem da ni u čemu ne postigne savršenstvo koje bi je moglo odvesti na stramputicu samostalne umetničke ili spisateljske karijere. Vaspitanje je utilitarno, usmereno ka uspešnom ispunjenju budućih bračnih dužnosti, a ne prema punom razvoju detetovih sposobnosti (gospodja Rolan više puta govori o svojim izvanrednim muzičkim talentima i majčinoj ogradi). No, njeno vaspitanje prevazišlo je uobičajeni okvir zahvaljujući intelektualnoj probudjenosti, prilježnosti i samostalnosti učenice, koju majka u tome nije sputavala. Tako je Manon razvila neobičnu kombinaciju intelektualne superiornosti i moralne uklopljenosti u društvo, do koje je veoma držala.

Uverila je sebe da su „spokojstvo i potčinjavanje nužnosti elementi sreće“¹⁸⁰; da će joj pripasti „uzvišene i divne dužnosti supruge i majke“:

¹⁷⁹ O tome v. Martine Sonnet, « L'éducation des filles à Paris au XVIIIe siècle: finalités et enjeux », in: *Problèmes de l'histoire de l'éducation. Actes des séminaires organisés par l'École française de Rome et l'Università di Roma - la Sapienza, Publications de l'École française de Rome*, 1988, str. 53-78 (dostupno na sajtu www.persee.fr). Ovo je izvod iz knjige iste autorke posvećene ovoj temi: *L'éducation des filles au temps des Lumières*, Paris, 1987, 354 str.

¹⁸⁰ Madame Roland, *Mémoires*, str. 265. Istu ideju je memoaristkinja već dala kada je govorila o braku svojih roditelja. Njena majka imala je „nebesku dušu“, „ljupko lice“ i „osetljivo srce“. Udala se bez ljubavi jer je to bilo razumno: „u nedostatku sreće (...), osećala je da će zavladatai spokojstvo koje može da je zameni. Mudro je znati potčiniti se; uživanja su uvek redja nego

„moram da proučim kako da, rukovodeći svojim sklonostima, jednog dana upravljam sklonostima svoje dece“, „da napajam blaženstvom smrtnika koji bude zaslužio moje srce“. ¹⁸¹ Na tu pomisao, njeno srce bi zadrhtalo, „raznežilo“ se, „naraslo“, a suze bi joj oblile lice ¹⁸². Kasnije će u Rolanu naći „prijatelja“, ozbiljnog, moralnog, predanog radu, „gotovo bespolnog“ „filozofa koji živi samo preko razuma“ ¹⁸³! U braku se posvećuje samo sreći svog partnera, pa zapaža da „nešto nedostaje“ njenoj ¹⁸⁴.

Ovaj stoički moral požrtvovanosti i samozaborava bio je nekada uziman zdravo za gotovo, kao savet gospodje Rolan, kao prihvatanje muške superiornosti. Pored sentimentalističkih sklonosti, Manon ističe svoju samodopadljivost, te želju da pleni ¹⁸⁵.

Podsetimo na onovremeni aksiom o ženskoj inferiornosti, zasnovan na socijalnim, medicinskim i antropološkim argumentima. Prosvetiteljski filozofi borili su se za društvenu jednakost koja se odnosila samo na muškarce. Podređenost žene u domaćem životu obrazlaže se bez kritike (doduše, ne zagovara se) u *Enciklopediji*; Volter je zastupa u ime održanja javnog poretka, koji počiva na porodičnom; Rusoovo pomodno gledište bilo je, čini se, odlučujuće za učvršćenje tog stava ¹⁸⁶. Drugo, kvazi naučne teorije (potkrepljene „medicinskim“

što zamišljamo, ali utehe nikad ne nedostaju vrlini.“ *Ibid*, str. 203. Paralelu sa Rusoovom Julijom podvlačili su mnogi kritičari.

¹⁸¹ *Ibid*, str 264.

¹⁸² *Ibid*.

¹⁸³ *Ibid*, str. 330.

¹⁸⁴ *Ibid*, str. 332.

¹⁸⁵ Setimo se njenog autoportreta, koji smo naveli sa velikim skraćenjima, gde sa uživanjem opisuje svoje lice, svoju bistu.

¹⁸⁶ O ovome v. Evelyne Morin-Rotureau (sous la dir.), *1789-1799 : combats de femmes. La Révolution exclut les citoyennes*, Paris, Ed. Autrement, 2003, 248 str.

dokazima) o prirodnoj telesnoj i intelektualnoj slabosti ženskog pola došle su do vrhunca upravo krajem XVIII i početkom XIX veka¹⁸⁷: po konstituciji organa on je stvoren za brak i materinstvo. Treće, smatra se da je žena svojom preosetljivošću, preteranom senzibilnošću, upućena na ljubav i strast (u stvari nesrećna bez nje), a da je hendikepirana za profesionalnu ili političku karijeru.¹⁸⁸ Vidimo da se moralni program gospodje Rolan iz mladosti velikim delom uklapa u šablon epohe.

Medjutim, ona je prevazišla taj interiorizovani model prosvetiteljske ženstvenosti i odbacila fatalizam „prirode“. Revolucija ju je promenila, izvela iz podređene uloge supruge i majke (u tamnici se priseća kako je na početku braka prepisivala Rolanove tekstove „sa poniznošću zbog koje, kad je se setim, ne mogu da odolim da se ne nasmejem“¹⁸⁹). Preuzimala je na sebe sve veći deo Rolanovih dužnosti i odgovornosti, birala političke saveznike, održavala veze, donosila odluke.

Revolucionari su, kao što je poznato, zadržali tradicionalističku političku i socijalnu diskriminaciju žena: kao da „večita ženska“ priroda treba da ostane van neminovnih istorijskih promena¹⁹⁰. Profil gospodje

¹⁸⁷ Up. članak „Femmes“, in: *Une société de médecins et de chirurgiens, Dictionnaire des sciences médicales*, Paris, Panckoucke; vol. 14 (EXC-FEM), 1815, str. 503-572. URL: <http://www2.biusante.parisdescartes.fr/livanc/?cote=47661x14&do=chapitre>

¹⁸⁸ U to vreme čak i jedna gospodja de Stal veruje da žena čija se lična energija sukobljava sa društvenim konvencijama, mora donekle da se potčini. Žena sama za sebe ne može da opstane, ne pomaže joj ni slava ni naučni dar, jer žensko je stvoreno da voli i da se žrtvuje za one koje voli (njene junakinje tako čine). O ovome v: Anne-Marie Jaton, „Energétique et féminité (1720-1820)“, in: *Romantisme*, br. 46, 1984, str. 15-25.

¹⁸⁹ Madame Roland, *Mémoires*, nav. izdanje, str. 333.

¹⁹⁰ Nisu im dali pravo glasa. Jedini ustupak bio je zakon koji je omogućio razvod braka. Kasnije je i ova sloboda ukinuta.

Naime, od sredine XVIII veka počeo je u gradjanstvu da se formira nov pogled na društvenu zajednicu. Ona treba da se zasniva na porodici i

Rolan jasno se isticao na pozadini starih predrasuda¹⁹¹. Barasova mizoginija navela ga je, videli smo, da odbije da razgovara sa Rolanom zbog njenog prisustva. Poznat je i skupštinski incident, kada je Danton javno izrekao ono što su mnogi mislili: da Rolan trpi preveliki uticaj svoje žene¹⁹².

Do trenutka kada je Rolan pao u politici, gospodja Rolan je bila žena na vrhuncu moći i ispunjenosti. Svoj politički angažman u senci uklopila je u etiku dužnosti, društvene i porodične korisnosti, zadovoljstva koje se crpe iz ispravnih dela; žensku senzibilnost i potrebu za ljubavlju, tako dugo zapostavljenu, usmerila je ka Bizou, i opet

porodičnim vrednostima, nasuprot realnosti i idealu Starog režima, gde se brakovi sklapaju iz računa ili na silu, a uživanje se traži van njega. Žena postaje stub kuće, radja i vaspitava; nezamislivo je da napusti porodicu. Seksualnost mora sada da se podredi umnožavanju nacije.

O evoluciji stava o ženskoj inferiornosti, tj. o rodnom odredjenju društvenih uloga, o pretečama takvog stava medju filozofima XVIII veka, o ranim feminističkim zahtevima uoči Revolucije, o “Deklaraciji prava žene i gradjanke” iz 1791. i drugim ženskim političkim inicijativama za vreme Revolucije, te o postepenoj marginalizaciji i smanjivanju ženskih prava uprkos velikim početnim očekivanjima od Revolucije, v. takodje: Yannick Ripa, *Les femmes, actrices de l’Histoire. France, 1789-1945*, Paris, SEDES, 1999, str. 9-30.

¹⁹¹ Podsećamo na onovremeni komentar osude i pogubljenja tri slavne žene u listu *Le Moniteur universel* (preteči službenog glasnika) od 19. novembra 1793: Marija-Antoaneta je pogubljena zato što je bila „loša majka, razvratna supruga“, Olemp de Guž zato što je htela „da bude državnik“, a gospodja Rolan zato što je zaboravila „na vrline koje dolikuju njenom polu“. Navedeno prema: Yannick Ripa, *Nav. delo*, str. 29.

¹⁹² Čuvena je Dantonova izjava 27. IX 1792. u Skupštini, kada poslanici predlažu da se Rolan pozove da se vrati na funkciju ministra: „Ako uputite taj poziv, uputite ga onda i gospodji Rolan, jer svi znaju da Rolan nije bio sam u svom ministarstvu. Ja sam bio sam u svome, ta naciji su potrebni ministri koji mogu da deluju a da ih ne vodi njihova žena“. Navedeno prema: A Mathiez, *Nav. delo*, str. 285.

izvlačila zadovoljstvo iz kroćenja te strasti u ime dužnosti („usred oluje strasti“, „sa snagom atlete, jedva spasavam zrelo doba“¹⁹³).

U tamnici, pisanje treba da vaspostavi smisao življenja, da održi moralnu koncepciju i opet otvori prostor za stoičku sreću. Prisilno zatočeništvo, u zabrinutosti i tuzi, naslanja se na dobrovoljno zatočeništvo u spokojstvu: „Pod mirnim zaklonom roditeljskog krova, bila sam srećna već od detinjstva sa cvećem i knjigama: u tesnom krugu zatvora, usred okova najodurnije tiranije, zaboravljam na ljudsku nepravdu, gluposti i na svoje patnje, uz knjige i cveće“.¹⁹⁴ Niša u kojoj je krišom čitala i meditirala kao devojčica prenosi se u zatvorsku sobicu, ona je ponovo zaokupljena i srećna, van vremena i istorije. Autobiografski čin zaustavlja rastakanje života kao ni u jednim memoarima iz našeg korpusa.

Drugo originalno obeležje memoara gospodje Rolan jeste njihova trostruka temporalnost. Fragmentarna konstrukcija memoara omogućila je da autorka razdvoji poglavlja posvećena autobiografiji od polemičkih odeljaka o političkoj istoriji. U prvima teče progresivno vreme lične evolucije, medijum koji približava nekadašnju Manon trenutku pripovedanja, vreme tokom koga je postigla moralno savršenstvo. U polemičko-istorijskim odeljcima o Revoluciji vreme sa subjektivne tačke gledišta stoji, tj. vrti se u krug; u njemu se ponavlja ista shema sučeljavanja dobrih i vrljih sa zlima, a protagonistkinja ne evoluira. Dihotomija se pokazuje nepremostiva, ali ona ne priznaje neuspeh, čuvajući teško osvojenu poziciju moralne i političke norme¹⁹⁵. Treća temporalnost odnosi se na vreme pisanja: ono ponovo teče, bolje reći ističe, sve brže, sve češće upisano u tekst kako se naracija približava kraju.

¹⁹³ Madame Roland, *Mémoires*, str. 220.

¹⁹⁴ *Ibid*, str. 205.

¹⁹⁵ Reč je o subjektivnom autorkinom vremenu, a ne o istorijskom vremenu.

IV. 7.

MEMOARI

GROFA DE TIJIJA

Grof de Tiji proživio je veći deo svoje burne mladosti pod Starim režimom; “najlepši muškarac svog vremena”, po Stendalovim rečima (nažalost, nije sačuvan nijedan njegov portret), ostao je zapamćen kao otelotvorenje libertenskog stila života, kakav je nastavio da vodi i posle 1789. Taj kontrast između aktivne bezbrižnosti i tragičkog promišljanja Revolucije čini njegova sećanja jedinstvenim, naročito ako se relativno podnošljive tegobe koje je iskusio uporede sa mukama mnogih drugih pripadnika plemstva.

1. Autorova biografija

Aleksandar de Tiji rodio se 1764. u Le Manu, u staroj plemićkoj porodici. Odgajila ga je baba (majka je umrla na porodjaju), dok ga je otac zanemarivao, trošeći bogatstvo na kocku i žene. Kratko je pohađao jezuitski kolež, a onda je u petnaestoj godini dobio prestižno mesto jednog od dvanaest kraljičinih paževa na dvoru. U paževskoj školi učio je jahanje, ples, mačevanje, crtanje, nemački, latinski, versifikaciju, matematiku. Porastao je u lepog mladića, stekao dvorske manire i širinu, zavoleo nakićene odore, ljubavne avanture i kocku, za šta treba novca koji Tiji nije imao. Prasio je ogromne dugove na račun budućeg nasledstva. I sama kraljica morala je da ga opominje na red, a onda je digla ruke od njega, izjavivši: “Tiji je propalica”. Napisao je jednu komediju, koja se dvoranima jako dopala, ali je Marija-Antoaneta, po Tijijevoj tvrdnji, tražila da je ne nudi za izvodjenje, pošto to ne priliči jednom mladom plemiću .

Došlo je vreme za vojnu službu - morao je da ode iz prestonice, ali disciplina mu je teško padala, pa je sa devetnaest godina tražio otpust iz vojske. Odao se raznim uživanjima, ne hajući za loš glas. U visokom društvu mu reputacija ženskaroša, uostalom, nije škodila. Veštinu zavodjenja savladao je kao kakav Valmon od krvi i mesa. Zvali su ga « lepi Tiji »¹⁹⁶, dame su ludele za njim, a on je u svemu, pa i u ljubavi, bio strastven ali nestalan.

Družio se i sa umnim svetom: Rivarolom, princom de Linjem, Šamforom, La Arpom, pomalo pisao stihove. Divio se Laklou, a kritikovao njegovog Valmona. Inteligentan i otmen, važio je za jednog od najboljih kozera. Umeo je u društvu da sroči duhovit odgovor za tili čas, pričao je divne anegdote. Prijatelji su smatrali da traći svoj prirodni dar na tričarije.

Jedan izbor svojih dela objavio je 1784.g : *Œuvres mêlées de M. le comte de Tilly. L'Amour & l'Honneur*¹⁹⁷. Tu su sabrani stihovi različite inspiracije (ljubavni, libertenski, satirični, šaljivi, moralistički, istorijskih reminiscencija, književno-kritički, elegični itd.), često pomešani u istoj poemi i često u formi poslanice, a ima i narativne proze. Reč je o poveslima koje stoje samostalno, ali čiji su sentimentalistički ton i galantna tematika slični onima koje nalazimo u mnogim delovima Tijijevih *Memoara* ; jedna povest se od memoara razlikuje po tome što protagonista nije sam Tiji nego njegov prijatelj ; druge prikazuju doživljaje samog autora, kao vežbe za budući veliki sastav, koje nije iskoristio. U ovom tomu objavio je dugu poslanicu u stihu « Cléon, à Floricourt »¹⁹⁸, čiji će odlomak (str. 80-81 nav. izd.)

¹⁹⁶ Prema: Victor du Bled, *Les causeurs de la Révolution*, Paris, Calmann Lévy, 1889, str. 272.

¹⁹⁷ „A Amsterdam, Et se trouve A Paris, Chez les Libraires qui débitent les Nouveautés“, 160 str, URL: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k5497019q.r=tilly+.langFR#>

¹⁹⁸ *Nav. delo*, str. 74-83.

uvrstiti u *Memoare* kao svoj književi prvenac, uz neznatnu izmenu dva stiha prvobitne verzije¹⁹⁹.

Tiji je Revoluciju predosećao, ali nije predvideo koje će razmere dobiti sunovrat starog sveta. Prvih godina slobodno se kretao i istupao, putovao (sklonio se u Englesku kad mu je Robespjer lično zapretio, odatle u Nemačku, Brisel, Holandiju), po običaju zavodio, ne odrekavši se pretenzija na lagodan život. G. 1790. uputio je jedno javno pohvalno *Pismo g. Filipu Orleanskom*²⁰⁰ na otprilike tri i po štampane strane, u kome ga veliča i čestita mu što je s njega skinuta sumnja za zločine i izdaju, te što mu je ime (navodno) rehabilitovano. Stil pisma je oratorski uglačan, a sadržina iz današnjeg ugla deluje beznačajno. (Tiji je, inače, poznavao vojvodu još iz Engleske, pre Revolucije, i prezirao ga je.)

G. 1791. Tiji se vraća u uzburkani Pariz i pokazuje se veran kako svojim sladostrasnim navikama, tako i rojalističkim uverenjima. Učestvuje u pisanju pamfleta gde vatreno brani monarhiju; čuvene su njegove rasprave sa Kondorseom, koje ga kasnije umalo nisu koštale života. Prilazi dvoru (kraljevska porodica je tada zatočena u Tiljerijama), koji njegovu uslužnost i javnu podršku prima dosta uzdržano zbog ranijih Tijijevih propusta. On piše *Pismo kralju* (27. jula 1792, publikovano naknadno u Parizu 1792, pa u Berlinu 1794.), u kome zahteva od Luja XVI da bude kralj, kritikuje njegove savetnike i ministre, hrabri kralja da se oštro obračuna i pokaže odlučnost svojih slavni predaka Anrija IV i Luja XIV.²⁰¹ Izričito mu kaže: „*Vivez,*

¹⁹⁹ U *Memoarima* se pesma nalazi u VII poglavlju referentnog izdanja (str. 158-159).

²⁰⁰ *Lettre à M. Philippe d'Orléans*, s.n, 1790, URL : <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k40580n.r=tilly+.langFRhttp>.

²⁰¹ Ovo pismo, objavljeno u okviru izmenjenog i dopunjenog izdanja Tijijevih *Mešanih dela* (*Œuvres mêlées du Comte Alexandre de Tilly*, Berlin et Paris, 1803, str. 158-181), dostupno je na internetu, na adresi: http://books.google.fr/books?id=fiM6AAAACAAJ&printsec=frontcover&hl=sr&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false

*combattez comme un héros, et, s'il le faut, j'ose vous en presser, mourez en roi!*²⁰². U beleškama uz pismo Tiji navodi sopstveni proslavljeni distih, koji je sastavio posle kraljeve smrti:

*« Il ne sut que mourir, aimer et pardonner !
S'il avait su punir, il aurait dû régner. »*²⁰³

Situacija se do krajnosti zaoštrila 10. avgusta 1792. i Tiji se odlučio na bekstvo iz Pariza, prerušen i sa lažnim pasošem. Krišom je stigao do Lamanša i prešao u Englesku. **Memoari se završavaju Tijijevim dolaskom u London u septembru 1792.**

Iz drugih izvora poznato je da je u Engleskoj ostao do 1796²⁰⁴. Družio se sa istaknutim emigrantima, cenjen zbog svoje smeke podrške kralju tokom 1791-92. Svi su očekivali skor oružani pohod i povratak u Francusku, ali čekanje se odužilo, sredstva se tanjila. Ubrzo je Tiji, kao i toliki drugi francuski plemići, zapao u siromaštvo. Verovatno je nastavio da se kocka, da spekuliše i da se probija prijateljstvom sa bogatim damama. Sačuvana su vatrena ljubavna pisma koje su mu neke od njih

²⁰² Navedeno delo, str. 164.

²⁰³ Navedeno delo, str. 178. Ovaj stih navodimo prema reprodukciji originalnog Tijijevog prethodno navedenog izdanja iz 1803, mada se u literaturi on navodi u sledećem obliku: « *S'il avait su punir, il aurait **su** régner* ». (Videti, na primer, članak o Tijiju u : J.-M. Quérard, *La France littéraire, ou dictionnaire bibliographique des savants, historiens et gens de lettres de la France (...)* pendant les XVIIIe et XIXe siècles, t. IX, Paris, Firmin Didot frères, 1838, str 476. Isto tako članak « Tilly », u : Pierre Larousse (dir.), *Grand dictionnaire universel du XIXe siècle : français, historique, géographique, mythologique, bibliographique...*, tome 15, str. 203.)

²⁰⁴ Prema Christian Melchior-Bonnet, « Préface », in : *Mémoires du comte Alexandre de Tilly, pour servir à l'histoire des mœurs de la fin du XVIIIe siècle*, Paris, Mercure de France, 2003, str. 9-51 (prvi put izdato 1929.g). Drugi deo Tijijevog života rekonstruisan je velikim delom na osnovu dokumenata pronadjenih u njegovoj zaostavštini : pisama, priznanica, ugovora itd.

uputile. U tom periodu objavio je i svoju analizu *O Francuskoj revoluciji*.²⁰⁵

Iz 1797.g. sačuvano je Rivarolovo pismo Tijiju – obojica su boravila u Hamburgu. Rivarol opominje svog prijatelja da se okane loših navika i lošeg društva : « *La dissipation n'est plus digne de vous* ». Umesto da se posveti radu, Tiji je preplovio Atlantik i našao se u Njujorku u jesen 1797. Poslovi nisu dobro stajali, emigranti su u SAD živeli često u bedi, ali iskusni zavodnik se snašao na drugi način : u Filadelfiji je zloupotrebio gostoprimstvo jednog frankofila, bogatog trgovca i senatora, i naveo njegovu mladu kći da se zaljubi u njega. U proleće 1799. tajno su se venčali. Izbio je strašan skandal. Da bi se oslobodili neželjenog zeta sumnjive časti, roditelji su prihvatili sve Tijijeve, ne baš skromne, zahteve. U zamenu za obećanje da se nikad više neće vratiti u Ameriku niti uznemiravati porodicu, Tiji je dobio pristojno godišnje izdržavanje i gotov novac da vrati dugove. Posle razvoda rodilo se dete iz njihove veze, ali nije dugo poživelu.

Tiji je u leto 1799. doputovao u London, odatle u Hamburg. Boravio je u Lajpcigu, Drezdenu i Berlinu, imao uspeha na pruskom dvoru. Ruski car Pavle I dodelio mu je orden Malteškog krsta. Grof je pisao prigodnu poeziju u slavu pruske kraljevske porodice, a sa Rivarolom se razišao. Zauzvrat, ponovo se u jednoj nemačkoj banji zbližio sa princem de Linjem, za čijim se primerom možda poveo kada je i sam počeo da piše memoare. Na njima je morao raditi 1804. i 1805, jer se zna da je prvu verziju poslao Linju 1806. na čitanje i procenu. Uporedo s tim, održavao je burne ljubavne veze sa gospodjama iz visokog društva. Jedna od njih se čak ubila dva dana posle raskida sa Tijijem.

²⁰⁵ *De la Révolution française, en 1794*, London, Richard White, 1795, 135 str. Dostupno na internet adresi : http://books.google.rs/books?id=_fj0TQ2XkV4C&printsec=frontcover&hl=sr&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false

Tijiju je povratak u Francusku bio izričito zabranjen i posle opšte amnestije date emigrantima 1802. Namislio je da se prebaci u Holandiju, pod vlašću Luja Bonaparte, u nadi da će izdejstvovati dozvolu za odlazak u Pariz. Izgleda da nije uspeo da ostvari taj plan - ostao je u Berlinu sve do 1807.g.

Grad je u jesen 1806. bila zauzela francuska vojska, dvor je pobegao, a Tiji ostao bez oslonca i statusa. Zamolio je francuskog guvernera grada (general a s kojim se sprijateljio) da posreduje u njegovu korist i tako je konačno, posle petnaest godina, dobio odobrenje da se vrati u domovinu.

Period od 1808. do 1814. ostaje nepoznanica u grofovoj biografiji. Živeo je u Parizu i Briselu, verovatno u oskudici, bez zvučnih društvenih veza, ukaljanog imena. *Veliki Larus XIX veka* tvrdi da je, « kao i pre Revolucije, vodio buran i neuredan život »²⁰⁶. Ni za vreme Prve restauracije njegov položaj nije se poboljšao – nekadašnji prijatelji su ga zaboravili. G. 1815. prešao je u Belgiju. Ostavši bez sredstava za život (« američku » rentu je bio prodao za gotov novac), varao je na kocki i bio razobličen. Tu sramotu nije mogao da izdrži : izvršio je samoubistvo u Briselu 1816.

Nije sačuvan nijedan Tijijev portret. Prema jednom ondašnjem opisu, bio je „srednjeg rasta, ovalnog lica, pomalo bled, crne kose, velikih crnih očiju, pravilnog nosa, prijatnih usta...“²⁰⁷

²⁰⁶ V. « Tilly », u : Pierre Larousse (dir.), *Grand dictionnaire universel du XIXe siècle : français, historique, géographique, mythologique, bibliographique...*, tome 15, str. 203.

²⁰⁷ V. „Suite des Mémoires“, in: *Mémoires du comte Alexandre de Tilly ...*, Tome 3ème, Paris, Chez les marchands de nouveautés, 1828, str. 322.

2. Istorijat teksta i izdanja memoara; pitanje autentičnosti

Tijijevi *Memoari* su objavljeni prvi put na francuskom 1828. g. u tri toma²⁰⁸. Priredjivač Kave²⁰⁹ je u trećem tomu dao opis i komentar Tijijevog života sa obimnim izvodima iz njegove prepiske.

Postoji pretpostavka da Tijijevi memoari delimično nisu autentični, tj. da ih on nije završio u celini, pa je deo dopisao Alfons de Bošan, a dovršio Kave²¹⁰. Izneta je i suprotna tvrdnja, po kojoj je Tijijev manir tako specifičan i prepoznatljiv da ne može biti reči o tudjoj dopuni.

Zanimljivo je da su ovi memoari zapravo prvi put bili objavljeni u Nemačkoj 1825-1827, u prevodu na nemački jezik²¹¹. Tiji je, naime,

²⁰⁸ *Mémoires du comte Alexandre de Tilly, pour servir à l'histoire des mœurs de la fin du XVIIIe siècle*, Paris, Chez les marchands de nouveautes, 1828, 3 vol. (XLII – 356, 370, 348 str.); dostupno na sajtu books.google.

²⁰⁹ Ižen-Ogist Kave (Hygin-Auguste Cavé), novinar i pisac. On je taj završni deo naslovio “Nastavak memoara” (« Suite des Mémoires »), ali mu nije dao autobiografsku formu.

²¹⁰ V. Maurice Tourneux, *Bibliographie de l'histoire de Paris pendant la Révolution française*, Paris, Imprimerie nouvelle (Association ouvrière), 1906, t. IV, str. 85

²¹¹ *Die Memoiren des Grafen Alexander von Tilly, aus der französischen Handschrift übersetzt*, Berlin, Duncker und Humblot, Teil 1 - 1825; Teil 2 - 1826; Teil 3 - 1827. Ovo izdanje je dosta retko u nemačkim bibliotekama, sudeći po katalozima. Usporedno čitanje nemačke i francuske verzije najbolje bi dalo odgovor na pitanje o udelu priredjivača francuskog izdanja u oblikovanju Tijijevog teksta, s obzirom na to da se nigde u literaturi ne pominje izvorni Tijijev rukopis. Sam francuski priredjivač tvrdi da se ograničio na preraspodelu teksta po poglavljima i izbacivanje nepristojnih izraza na nekoliko mesta. Zanimljivo je da se u jednom katalogu kao koautor dela, pored prevodioca (Friedrich Wilhelm Bruckbräu), navodi opet Kave, u nedefinisanoj svojstvu. Da li je moguće da je on priredio najpre nemačko izdanje, pa tek onda francusko ?

otputovao iz Berlina 1807. s namerom da se vrati, pa je memoare i prepisku ostavio tamo. Mnogo godina kasnije njegov rukopis bio je pronadjen, preveden na nemački i publikovan.

U Francuskoj, memoari su odmah zablistali na književnom nebu. Iste godine izašlo je drugo izdanje. Stendal je, recimo, bio oduševljen i napisao članak o Tijiju, ali se nije usudio da ga objavi u Francuskoj. Već 1830. memoari su ponovo štampani²¹².

Tijijevi memoari su ponovo zasebno objavljeni tek sto godina kasnije (jedno skraćeno izdanje iz 1923. izašlo je u izvesnoj kolekciji posvećenoj velikim zavodnicima, a 1929.g. objavljeno je pravo integralno izdanje sa novim predgovorom i objašnjenjima²¹³). U međjuvremenu, veliki izvodi iz Tijijevih memoara su štampani nekoliko puta zajedno sa Lozenovim (duc de Lauzun), zbog srodne (libertenske) tematike.

Kraći odlomci su, zauzvrat, češće birani za antologije memoara tokom celog XIX veka. Uzimani su kao primer ruspunog autobiografskog štiva, koje se mora probrati i dozirati. Njihova faktografska strana svodjena je na verno prikazivanje libertenskog stila života s kraja Starog režima, te ponekad posmatrana kao još jedan dokaz da je moralna iskvarenost te generacije neopozivo morala dovesti do Revolucije. (Tijiju je, recimo, veoma zamerano da je ocrnio Mariju-Antoanetu, iako današnjem čitaocu njegov portret kraljice izgleda pohvalan.)

²¹² Prema katalogu BNF, to izdanje iz 1830. navedeno je kao drugo (ali kod izdavača različitog od onog za dva izdanja iz 1828). Ambivalentnost podataka u vezi sa brojem i godinom izdanja istorijskih memoara u ovom periodu jeste redovna pojava, a ne izuzetak.

²¹³ *Mémoires du comte Alexandre de Tilly, pour servir à l'histoire des moeurs de la fin du XVIIIe siècle*. Préface et notes par Christian Melchior-Bonnet, Paris, H. Jonquières, 1929, 2 vol.

3. Sastav memoara

Tijijeva sećanja podeljena su u dvadeset šest poglavlja. Gradja se niže uglavnom hronološki, ali se u podeli na poglavlja može uočiti tematsko grupisanje autorovih književnih, moralističkih i istorijskih razmatranja.

Prvo poglavlje posvećeno je Tijijevom detinjstvu, II poglavlje prikazuje dvor u Versaju, III – početke ljubavne veze između šesnaestogodišnjeg Tijija i izvesne tridesetšestogodišnje kontese (Tiji naglašava razliku u godinama), IV – Tijijevo prvo zaljubljanje i udvaranje jednoj gospodjici, grofičinoj štićenici, sa kojom sklapa tajnu predbračnu zakletvu da bi „bila njegova“; u V poglavlju se te paralelne veze komplikuju otkrićima i lažima, devojčinom trudnoćom, Tijijevim neverstvom, ali govori se i o književnicima, kraljici, ženskoj psihologiji, plemkinjama koje podsećaju na markizu de Mertej²¹⁴, a sve začinjeno humoresknom salonskom anegdotom i dijaloškim scenama zasnovanim na dvosmislenosti, kao iz kakvog libertenskog romana. VI poglavlje govori o kraljici i klanu Polinjakovih, o kratkoj vojnoj službi Tijijevoj, o francuskoj ugladjenosti i njenim stupnjevima, od dvora do provincijskih gradića; VII poglavlje razvija rusoovske teme života na selu, govori o Tijijevim lektirama i književnim sastavima, daje jednu galantnu istorijsku anegdotu koja po tonu parodira viteške romane. VIII poglavlje morališe o francuskoj sklonosti dvoboju, povodom sukoba dva oficira koji se obraćaju Tijiju da im bude svedok – ovo je prilika za priču o ljubavnim trouglovima, prevarama, lezbejskim vezama, izdajstvu prijatelja... IX poglavlje nastavlja u istom tonu, o ženama koje su prevrtljive, lukave, bacaju u očajanje one koji im sve žrtvuju a vole one koji ih ponižavaju – povod moralističke rasprave je što protagonista saznaje da se voljena devojka udala; opet se umeću i razne raspusne zgode. Tiji vešto prepliće moralističke opservacije i anegdote, bilo da su

²¹⁴ Kvalifikacija je naša, Tiji je ne pominje. No, Tiji se u memoarima bavi Lakloom i njegovim romanom, pa poredjenje nije proizvoljno.

se desile njemu ili su protagonisti ljudi iz njegovog društva (ponekad imenovani, češće samo pod inicijalom), tako da čitalac ne zna da li su anegdote „slučajne“ ilustracije za moralističke zaključke do kojih pripovedač dolazi, ili su te priče okosnica za komentare. Tako razmatranja o dvoboju, ženama, časti u VIII i IX poglavlju, koja su bila donekle vezana za Tijijeve doživljaje po hronološkom redosledu, u X poglavlju dobijaju dugu ilustraciju u životopisu jednog Tijijeovog prijatelja. U XI poglavlju tema je putovanje, staro rivalstvo između Francuske i Engleske; zatim priča o tome kako je izradio neku službu jednom mladom pravniku, što mu daje priliku da prošeta čitaoca kroz dvor i pokaže kakva je poniženja u to vreme imao da istrpi od plemstva pripadnik trećeg staleža, priliku da prenese svoj razgovor sa kraljicom, sa nekom dvorskom damom, sa jednim ministrom, da se seti Vartolomejske noći, da razmotri koji trip državne uprave je najbolji, i da se priseti epizoda iz vojske. XII poglavlje je o prijateljima književnicima, u XIII zamišlja jedan filozofski dijalog o francuskom pozorištu i umetnostima, daje nove epizode udvaranja, salonskih razgovora i duhovitih izjava, portret jednog prijatelja sa anegdotama koje su se prepričavale. U sledećim poglavljima Tiji nastavlja da „slaže“ red ljubavnih anegdota, red mondenskih, pa red moralisanja, red kratkih portreta, red književnih razmatranja. Jedno poglavlje posvećeno je, recimo, Tijijevom boravku u Engleskoj, i krunisano čitavim spektrom antiteza o Francuzima i Englezima.

U konstrukciji Tijijevih memoara otkriva se upadljiv paradoks. Period Revolucije dolazi u pripovedanju na red tek u XXII poglavlju; međutim, memoarista se osvrće na Revoluciju, odnosno njene kobne posledice, u svakoj prilici, od drugog do poslednjeg poglavlja: ne mogu se izbrojati narativne prolepse o ljudima sa kojima je Tiji na bilo koji način dolazio u vezu, a koji su stradali u revolucionarnom „ludilu“²¹⁵.

²¹⁵ Evo jednog primera : « Princu de Salmu pade u to vreme na pamet da priredi bal na koji je pola Pariza bilo pozvano ; bilo je toliko sveta koji ni on nije poznao, da mi reče u šali : « Mnogi koji su ovde mogu da pomisle da

Horizont čitavog Tijijeovog životnog iskustva i svekolikog historijskog zbivanja jeste Revolucija. To nisu memoari o Revoluciji u pravom smislu – revolucionarni događaji se malo pripovedaju - , nego memoari **posle** Revolucije.

U prvim izdanjima memoara, posle XXVI poglavlja štampan je odeljak pod naslovom „Nastavak Tijijevih memoara“²¹⁶; on se ne reprodukuje u savremenim izdanjima. Priredjivač izlaže u trećem licu Tijijevu biografiju posle odlaska iz Francuske 1792. U svoju naraciju ukomponovao je što je mogao više originalnih dokumenata iz Tijijeve zaostavštine: više pisama upućenih memoaristi (dva od pruskog kralja, od grofa de Vodreja, jedne nemačke plemkinje koja je volela Tijija, vikonta de Noaja, princa de Linja, vojvode Šoazela), Tijijeva pisma Kondorseu, Rivarolu, neka pozivnica za večeru, ugovor sa ocem Tijijeve američke supruge Bingamom o izdržavanju, oštar polemički tekst uperen protiv gospodje de Žanlis, portret-hvalospev Katarine Velike... Ali, zanimljivije dopune su tekstovi koji nisu ušli u tekst memoara, iz čitaocu nepoznatih razloga, a po sadržaju i pristupu se ne razlikuju od njih. (Prva mogućnost, u slučaju da je Tiji manje-više zaokružio memoare, jeste da je te tekstove ostavio sa strane, neiskorišćene; a u slučaju da „nije kompletirao memoare“, kao što naglašava priredjivač²¹⁷, nije jasno zašto ih priredjivač, kad je imao veću slobodu, nije uvrstio u glavni tekst.) Reč je o portretu gospodje Krudner i barona Krudnera, te o nekoliko narativnih epizoda.

Poseban deo memoara sačinjavaju Tijijeve dodatne beleške koje naknadno komentarišu ili dopunjavaju rečenice iz glavnog teksta (one su

sam i ja gost.“ Pošto sam ga dobro znao, manje me je iznenadila njegova dosetka nego sve one podlosti koje je počinio od samog svitanja Revolucije; one su ga koštale života...” Tilly, *Mémoires*, nav. izdanje, 2003, str. 436.

²¹⁶ “Suite des Mémoires”, in: Tilly, *Mémoires*, nav. izdanje, 1828, t. III, str. 215-322.

²¹⁷ *Nav. delo*, 1828, tom III, str. 267.

u prvim izdanjima štampane kao fusnote, a danas na kraju toma, pomešane sa urednikovim beleškama). Zanimljive su zato što u njima Tiji datira svoje pisanje (1804-1805) i revidira neke ocene, pa one predstavljaju poslednji nanos pera, definitivnu verziju istorijskih bilanasa koju je želeo da ostavi.

4. Žanrovsko odredjenje

a. Galantni memoari

Tijijevi memoari u prvi plan isturaju pripovedanje autorovih ljubavnih pustolovina iz mladosti – prvih sto godina čitani su kao galantni memoari. U njima je društvo veselo, ljubav je slobodna, a glavna čar leži u izvrđavanju društvenih pravila i u ljubavnim osvetama, bez moralnih skrupula na muškoj strani, sa malo skrupula na ženskoj. Pripovedanje ne prelazi granicu dobrog ukusa - zastaje na pragu “praktičnijih zanimacija”²¹⁸. Ženski likovi su ponekad tipizirani; navešćemo kako memoarista tendenciozno opisuje svoju maćehu: “Moja maćeha bila je vrlo sočna crnka, sa jednom od onih lascivnih fizionomija koje bi čovek mogao da smatra ružnim, ali koje imaju isto dejstvo kao neke lepše. Skoro da je bila razroka, ali, kad razmislite, shvatili biste da se to vodi borba između razuzdanosti njenih čula i stida nametnutog njenom polu; ta unutrašnja borba dovođila je do razilaženja njenih očiju”.²¹⁹ Pojedine epizode stvarno podsećaju na Valmonova lukavstva. Tiji ponekad naglašava voajerski aspekt svoje pripovesti (ušao je krišom i bez dozvole, uz sobaričinu pomoć, u ložnicu neke dame i čeka da ona podje na počinak, pa se obraća čitaocu: “Da li me vidite iza zavesa, kao

²¹⁸ U jednoj sceni u tajnoj ložnici, Tijijeva partnerka se pretvara da nije ona ista dvorkinja koju je prepoznao u jednom salonu. On je zbunjen: “Pošto sam bar bio sasvim siguran da je ona tu, prešao sam na praktičnije zanimacije; i ona je ubrzo izgledala prilično zauzeta.” V. *Nav. delo*, 2003, str. 134-135.

²¹⁹ V. *Nav. delo*, str. 102.

kakvog lopova, kako drhtim kao da jesam lopov?”²²⁰); ponekad morališe o ženskoj ćudi, braku, sredstvima da se ljubav održi (čuvena je i dosta prešampavana njegova rasprava o korisnosti batina za ljubavnicu). A o vernim ljubavnicima, koji su obično i posesivni, Tiji kaže: “Besmrtni tirani, ostrve se na jedno srce [...] kao što je nezasiti lešinar od Prometeja načinio svoj večiti plen. Reklo bi se da na svetu ima samo jedna žena kojoj su priznali svoju nesposobnost da nadju drugu”²²¹.

Bezbrižnost i nadmenost libertena Tiji rado kombinuje sa sentimentalističkim tonom ljubavne patnje ili žala zbog svekolike prolaznosti. Osećanje bliskog kraja jedne ljupke, prefinjene i lakomislene epohe nadahnjuje njegove ljubavne vragolije i rasipništvo, a naknadni pogled na prohujalo vreme daje doživljaju istorije gorku, tragičnu dubinu. Priredjivač²²² novog izdanja Tijijevih memoara video ga je kao setnog Arlekina na galantnim svečanostima, koji skriva suze ispod maske.

b. Mondenski i književni memoari

Tiji piše o salonima i balovima, stranim ambasadorima i krunisanim glavama, o šarlatanima čarobnjacima koji “muzu” imućne obećavajući im večni život, o književnicima sa kojima se družio pre i za vreme Revolucije, o glumcima i glumicama, o umetničkim ateljeima, o pozorišnim predstavama, ali i o svojim lektirama (Paskal, Bifon), daje književne portrete, kritiku književnih opusa (npr. Volterovog, Rasinovog, Šekspirovog), pojedinih dela i prevoda, citira svoje i tuđe stihove, Horacija, Ovidija, latinske izreke... Dosta poznatih pisaca defiluje lično ili putem svojih dela kroz Tijijeve memoare: Ruso, Didro, Laklo, Rivarol, Kondorse, Šamfor, Senak de Mejan, Šatobrijan, opat Delil, Retif de la Breton, La Arp, Bomarše, gospodja de Žanlis, Bajron,

²²⁰ *Nav. delo*, str. 439.

²²¹ *Nav. delo*, str. 441.

²²² Kristijan-Melkior Bone, “Préface”, *Nav. delo*, 2003.

Berk, a i neki pisci koje smo u medjuvremenu zaboravili (Demustije, Šansene, Dora). Naročito je zanimljiv deo posvećen Lakloovim *Opasnim* vezama, gde memoarista procenjuje roman sa svog sadašnjeg stanovišta, pa se vraća na nekadašnje (u vreme objavljivanja), zatim prenosi šta mu je Laklo lično rekao o ljudima koji su mu poslužili kao model za likove, i najzad analizira psihologiju likova, stil i moralnu poučnost romana, kao i njegove pogubne posledice po reputaciju visokog plemstva pre Revolucije.

Tiji je jedan od retkih memoarista koji je doslovce zabeležio nekoliko razgovora učenih i duhovitih, a poznatih savremenika, i tako nam omogućio da osetimo ono umeće konverzacije po kome je francuski XVIII vek ostao slavan.

c. Dvorski, moralistički memoari

Mogli bismo Tijijeve memoare smatrati u jednom delu i dvorskim. On opisuje Versaj dok je bio mladi paž, daje portrete Luja XVI i Marije-Antoanete, na koju se vraća mnogo puta, kao i pojedinih ministara, kraljevskih miljenika i miljenica, dvorjana, generala. Evo prvog utiska kad je stigao na dvor: “Ono što me je najviše začudilo bila je neizmerna udaljenost od jednog čoveka do drugog, i gipkost drskosti koja se iznenada pretvarala u pokornost; uslužnost, učtivost, pokretljivost fizionomija, ujednačenost stavova, i smenjivanje dogovorene hladnoće sa lažnom srdačnošću.”²²³

Tiji se i sam pokazuje kao duhovit, pronicljiv, jezgrovit; mnoga rečenica mogla bi da se usvoji kao maksima (“Dužnost prijateljstva jeste da ponudi dobar savet prijatelju koji čini glupost; dokazi prijateljstva jesu da se ta glupost oprost i, nadasve, da se opravda pred svetom kad je počinjena”²²⁴) ili ocena nekog klasicističkog moraliste (“u nekadašnjoj Francuskoj, da bi se došlo do uvažavanja i bogatstva” mladom čoveku je

²²³ *Nav. delo*, str. 70.

²²⁴ *Nav. delo*, str. 558.

trebalo “dovoljno snage u karakteru da bi odavao utisak da je ima manje, dovoljno duha da od njega pokaže samo onoliko koliko je potrebno, dovoljno dobrog ukusa da bude jednostavan a da ne zastrašuje, i na kraju dovoljno čvrstine da se potrudi da manje blista”²²⁵) ili aforizam novijeg moraliste (“Život liči na ljubavnicu, na koju se svakog dana žalimo a svake noći spavamo sa njom”²²⁶). Memoarista često citira, a protagonista čita La Brijera.

Medjutim, za jednog kockara, razvratnika, prevaranta, Tiji se neobično često odaje moralisanju i lamentiranju, koje je u suprotnosti sa njegovim životnim navikama i običajima sredine koje je opisivao. “Tračari kako kakva domarka”, kaže komentator; “nesvestan svoje nemoralnosti, sluša samo svoju maštu”²²⁷. Ljudska psihologija kod Tijija data je jednom zauvek i ne podleže istorijskim promenama – on je i u tom pogledu zatočnik « ljudske prirode » XVII i XVIII veka²²⁸.

d. Autobiografija

Ima u ovim memoarima i autobiografskih delova, u kojima Tiji opisuje promene u svom karakteru do kojih je došlo sleganjem iskustva i sazrevanjem (bio je u mladosti nadmen, plah, ljubomoran i bezbrižan ; u vreme pisanja je ogorčen, tužan, pomiren). On veruje da detinjstvo određuje budućeg čoveka : « detinjstvo je, po meni, uzorak budućeg života, a postupci i sklonosti prvih godina ukazuju na put kojim će ići

²²⁵ *Nav. delo*, str. 200.

²²⁶ *Nav. delo*, str. 543.

²²⁷ Victor du Bled, *Nav. delo*, str. 272.

²²⁸ Evo jednog primera: „Završiću ovo poglavlje jednog groznom pričom koja [...] pripada istoriji ljudi svih vekova i svih zemalja; jednim od onih postupaka koji utvrđuju sramotu čovečanstva i strahovitu vlast strasti, koji nas prožimaju prezirom prema našim sitnim vrlinama, užasom prema porocima, prema zločinima, prema sklonostima naše prirode, koja je gnusnija, divljačkija nego slepi instinkt pustinjskih tigrova i lavova.“ Tilly, *Mémoires*, nav. izdanje, 2003, str. 278.

čitav život »²²⁹ i moli čitaoca za strpljenje dok bude opisivao « to doba koje prodje tako brzo, koga se sećamo dok god nas služi pamćenje » ali koje je zanimljivo samo našim prijateljima. Medjutim, Tiji je probrao događaje iz detinjstva dostojne pričanja : kako je njegova pobožna baba Korneja i Rasina nazivala trovačima duše, i zabranjivala čitanje Voltera ; kako je otac bio impulsivan i nadmen, rasipnik i ženskaroš ; kako je sam Tiji sa devet godina prvi put pokušao da se uvuče u ženski krevet, kako je bio optužen za kradju očevog sata (razume se, nepravedno) i tvrdoglavo ćutao, te kako je u koležu zavoleo klasične pisce. Time se najavljuju njegov budući tvrdoglav, plahovit karakter i buduće sklonosti - ka ženama, trošenju i knjigama (Tiji, dakle, preokreće topos aristokratskih memoara o značaju genealoškog porodičnog nasledja i podsmeva mu se).

Prvo poglavlje memoara odaje, pak, Tijijev dug Rusou. Po ugledu na *Ispovesti* (setimo se : « Je coûtai la vie à ma mère, et ma naissance fut le premier de mes malheurs. »), memoarista o svom rodjenju priča u tragičkom ključu : « Obdarena najzanimljivijim licem, najplemenitijim karakterom i krasnim duhom ...moja majka nije dugo gledala kako bukete Himenove baklje : pre nego što je istekla godina dana, one se pretvoriše u pogrebne svetiljke iznad njenog kovčega, u koji ju je gurnulo moje rodjenje ; njenom smrću plaćen je moj život, taj burni život koji je sudbina otada osudila na nekoliko prolaznih zadovoljstava, na trajne patnje, na produžene nemire, na nestalnosti sreće i nepravdu izgnanstva »²³⁰.

U daljem tekstu pripovedač ponekad ukazuje na različito shvatanje života, prijateljstva, ljubavi, časti koje je imao u mladosti, ali to daje u suprotstavljanju vremenskih ravni nekad i sad, a ne kao postepenu evoluciju. Ovi memoari ipak **nisu autobiografija**, iako govore o privatnom životu, iako neguju ideju detinjih iskustava kao korena

²²⁹ *Nav. delo*, str. 66.

²³⁰ *Nav. delo*, str. 63.

ličnosti, iako se implicitno ili eksplicitno u raznim prilikama pozivaju na Rusoa.

e. Pored pomenutih podžanrovskih odlika, u Tijijevim memoarima nalazimo elemente montenjevskih **eseja**, te narativnih postupaka svojstvenih **priči**²³¹ i **romanu**.

f. Istorijski memoari

Odnos Tijijevog dela prema podžanru istorijskih memoara veoma je specifičan. Ono nosi istorijsku pretenziju u naslovu : memoari «treba da posluže za istoriju naravi s kraja XVIII veka ». Nije, dakle, usmereno ka vodećoj formi tadašnje istorije – političkoj, diplomatskoj i vojnoj. Sam memoarista kaže da ono « nije posvećeno politici »²³² i da ne želi da piše o istorijskim pojedinostima Revolucije²³³. On opisuje svoje bavljenje na dvoru, po salonima, pozorišnim ložama i garderobama, budoarima i kockarnicama, i tako prikazuje običaje Starog režima. Kada putuje u Englesku, pripoveda o načinu života te nacije kroz sopstvene doživljaje (zanimljive su engleske kockarnice, kurtizane, razbojnici na drumovima, odobravanje revolucionarnih zbivanja kod suseda, obrazovane žene – « plave čarape »); uzgredno prikazuje i propale francuske plemiće u emigraciji, te spiritističko-čarobnjačke seanse kod nekog Kaljostrovog imitatora.

Tiji se, dalje, trudi da pripoveda hronološkim redom, što se može zaključiti po tome što svako odstupanje obeležava metadiskurzivnim komentarom. Piše o važnim istorijskim ličnostima : kralju, kraljici, Neckeru, vojvodi Orleanskom, Lafajetu, Mirabou, Robespjeru i Dantonu. Medjutim, scene i anegdote u kojima se te ličnosti pojavljuju praktično

²³¹ V, na primer, kako memoarista parodira narativne konvencije pripovesti u XX poglavlju (*Nav. delo*, str. 432 i *passim.*)

²³² *Nav. delo*, str. 70.

²³³ *Nav. delo*, str. 507.

su beznačajne za političku istoriju ; govore o njihovom karakteru, ili o konkretnom ponašanju prema memoaristi, ali ne objašnjavaju njihov angažman koji bi bio istorijski determinantan u Revoluciji. Ima, naravno, pasaža u kojima Tiji preuzima šire poznate istorijske teze i priče u sumarnom narativnom iskazu, ali toga ima srazmerno jako malo.

Prikaza vojnih pohoda ili državne politike takodje nema. Ipak, Tijijevi emoari jesu istorijski u smislu da daju alternativnu, dopunsku istoriju, o privatnim scenama o kojima drugi učesnici epizode nisu mogli da svedoče. Pošto je fokusiran na veoma usku sredinu, oni možda nisu opšteistorijski reprezentativni, ali svakako ispisuju istoriju mentaliteta te sredine.

Ovo delo pokazuje nesumnjiv književni talenat svog tvorca, daleko više nego konvencionalni sastavi koje je objavljivao za života. Tiji se odlikuje posmatračkim darom, daje sjajne portrete savremenika i zabavne istorijske anegdote. On svakako ima “štofa” za istoričara. Razmišljanja o politici i istoriji iznenadjuju svežinom uvida, tačnim predvidjanjima, vanvremenošću.

V. SMISAO ISTORIJE U MEMOARIMA

Smisao istorije – dvoznačan¹ termin koji se odnosi na opštu usmerenost kretanja ljudske vrste kroz istoriju, te na ljudsko razumevanje tog kretanja – u XIX veku se razmatrao u okviru jedne apstraktne discipline, tzv. spekulativne filozofije istorije². Ondašnji istoričari su filozofske koncepcije istorijskog toka manje ili više otvoreno ugradjivali u svoja tumačenja prošlosti. No, o sudbini čovečanstva i njenoj determinisanosti spontano su se pitali i laici, naročito zbog burnog revolucionarnog perioda.

Filozofi istorije i istoričari uopšteno se dele na one koji obrazlažu smer i smisao istorijskog kretanja, te na one koji poriču da istorija ima neki smisao. Zatočnici smisla uočavaju u istoriji unutrašnje i spoljne sile koje joj odredjuju tok, dok negatori smisla istorije smatraju da u njoj vlada slučajnost ili kontingencija. Dok su prvi bili brojniji u ranijim epohama, od kraja XIX veka zvanično stanovište naučne istorije nalaže da se o opštem smislu istorije ne spekuliše.³

¹ Dvoznačan termin (pravac i svrhovitost kretanja), koji se ponekad u francuskom – “le sens de l’histoire” - uzima i u trećem značenju, kao smisao za istoriju.

² Različite od „filozofije istorije“ u smislu epistemologije ili teorije istorije.

³ V, na primer, uputstvo mladim istoričarima u manifestu metodičke istorijske škole: objašnjenje činjenica pomoću transcendentnog uzroka (Providjenja) izgleda « najprirodnije », ali to je „metafizička kruna jedna naučne konstrukcije“, a istoričar, baš kao i hemičar ili prirodnjak, ne treba da traži prauzrok ili finalne uzroke. „Danas“ (tj. krajem XIX veka) niko se više i ne

V. 1. FILOZOFIJA ISTORIJE

Filozofija istorije, kako je definiše Merlo-Ponti⁴, pretpostavlja da ljudska istorija nije prost zbir naređanih činjenica, nego da je ona u svakom pojedinom trenutku, a i u vremenskom nizanju, jedna celina u pokretu i da to kretanje vodi ka nekom izuzetnom stanju koje daje smisao celini. Drugim rečima, u ovoj teorijskoj perspektivi istorija nosi u sebi pokretač (svrhu) koji omogućava i istorijsko kretanje i razumevanje tog kretanja.

Procvat koji je ovaj način mišljenja o istoriji doživeo u XIX veku bio je pripremljen radovima Vika, Herdera, Lesinga, Kondorsea u

bavi Providjenjem u istoriji, kažu autori, ali sklonost ka transcendentnim uzrocima opstaje, prikrivena u naučnim formama. V. Charles-Victor Langlois, Charles Seignobos, *Introduction aux études historiques*, (prvo izdanje : Paris, Hachette, 1898), str. 158-159, URL : http://classiques.uqac.ca/classiques/langlois_charles_victor/intro_etudes_historiques/seignobos_etudhisto.pdf.

O istorijatu raznih spekulativnih filozofija istorije, videti : Maurice Lagueur, *Actualité de la philosophie de l'histoire. L'Histoire aux mains des philosophes*, Québec, Les Presses de l'Université Laval, 2001, 229 str.

Ovaj autor, inače, **razdvaja** pravac kretanja od smisla istorije. On objašnjava da mnogi činioči odredjuju u kom će se pravcu istorija kretati (npr. ekonomske snage). Ali, funkcionisanje mehanizama vezanih za te činioče uopšte se ne tiče smisla istorije. Pitanje smisla istorije odnosi se na inteligibilnost celine istorijskog procesa, na postojanje nekog načela koji usmerava istoriju ka stadijumu na kome će čovečanstvo biti zadovoljnije. (Nav. delo, str. 157).

⁴ Maurice Merleau-Ponty, *Phénoménologie de la perception* : « Une philosophie de l'histoire suppose [...] que l'histoire humaine n'est pas une simple somme de faits juxtaposés [...], mais qu'elle est dans l'instant et dans la succession une totalité, en mouvement vers un état privilégié qui donne le sens à l'ensemble. » Navedeno prema odrednici: « Histoire », u : Paul Foulquié, *Dictionnaire de la langue philosophique*, Paris, PUF, 1992, str. 321.

prethodnom veku. (Sam termin prvi je upotrebio Volter⁵ 1765. g.) Tada se formuliše načelo svrhovitosti ukupnih istorijskih zbivanja mimo verskih postavki, uglavnom shvaćeno kao razvoj ljudskih sposobnosti, moralnosti i slobode (kod Kanta, Hegela i Marksa), praktično nezavisno od ljudske volje, svesti i postupaka (up. npr. Hegelovo lukavstvo uma).

Uočljivo je da se među tvorcima filozofije istorije u XIX veku na evropskoj ravni slabo pominju francuski filozofi. No, elemente filozofije istorije Francuzi su dosta detaljno razrađivali⁶ u veku prosvetiteljstva. Prosvetitelji su, poznato je, sebi postavili cilj, kao i u svim ostalim oblastima duha, da istoriju racionalizuju, da istorijskim pojavama nadju smisao u skladu sa celinom (istorijom čovečanstva) i da ih učine razumljivim. Te su ideje kolale među obrazovanim svetom i svakako se odrazile na percepciju istorijskog toka kod naših memoarista. Pored toga, ideje škotske i nemačke filozofske škole bile su rano prihvaćene u Francuskoj.⁷

U prvim decenijama XIX veka, filozofsko-istorijski pristup nemačke idealističke škole izvršio je veliki uticaj na francuske romantičarske istoričare. Viktor Kuzen uveo je Herderove, Hegelove i Šelingove ideje (sa jače izraženom providencijalnom dimenzijom filozofije istorije)⁸, Mišle je 1827. preveo Vika (i pisao o „postepenom

⁵ Up. Voltaire, *La Philosophie de l'histoire*, 1765, tekst koji je od 1769. stajao kao « Uvod » u *Esej o običajima i duhu naroda*, dostupan na sajtu sa Volterovim celokupnim delima (www.voltaire-integral.com).

⁶ Rečeno je da su filozofi prosvetitelji bili « sprovoditelji » (agenti), a ne teoretičari progresa.

⁷ O koncepcijama istorije u drugoj polovini XVIII veka kod Nemaca, Škota i Francuza, počev od Izelina (1764), Voltera i Fergusona, do Kondorsea, Stuarda i Kanta (1798), v. Bertrand Binoche, *Les trois sources des philosophies de l'histoire (1764-1798)*, Paris, PUF, 1994, 256 str.

⁸ « U opštoj istoriji sve se smenjuje, sve se uništava, sve se razvija, sve teži ostvarenju cilja istorije ». U hazardnoj igri istorije « svi gube jedni za drugima, osim čovečanstva koje svakako dobija, propašću jednog kao i

trijumfu slobode“), a Kine Herderove *Ideje o filozofiji istorije čovečanstva*.

Kuzen, Mišle i Ten oslanjali su se na hegelovsko učenje o razvoju društvenih ustanova shodno potrebama društva, radi razvoja društva na bolje, a ne iz ličnih interesa pojedinaca koji te ustanove stvaraju⁹. Kuzen i Mišle isticali su istorijsku misiju Francuske, verujući, na Hegelovom tragu, kako se ideje (svetski Duh) kroz istoriju ostvaruju postepeno posredstvom istorijskih naroda koji se smenjuju.

Već od 1820. javila se, nasuprot tzv. narativnoj istoriji, čiji su predstavnici bili Tijer i Minje, nova škola, nazvana filozofska istorija¹⁰,

pobedom drugog. Uzalud se smenjuju revolucije, ono nadvladava sve revolucije.» V. Victor Cousin, *Cours de Philosophie. Leçons du Cours d'Été. Introduction à l'histoire de la philosophie*, Paris, Pichon / Didier, 1828, str. 35, dostupno na books.google. « Cilj istorije i čovečanstva nije drugo nego kretanje misli koja, nastojeći nužno da se spozna u potpunosti, i ne mogući da se spozna u potpunosti pre nego što iscrpi sve nepotpune poglede na sebe samu, teži od nepotpunog pogleda do nepotpunog pogleda, jednim merljivim napretkom, ka potpunom pogledu na samu sebe i na sve svoje sastavne elemente koji se jedan za drugim oslobadjaju, rasvetljaju svojim kontrastima, svojim trenutnim pomirenjem i svojim novim ratovima. » (*Ibid*, str. 38). «Ako neki narod ispuni ideju koju je pozvan da ostvari, nestaće kad bude ostvario tu ideju » (*Ibid*, str. 39). Hegelovski odjeci jasno se čuju u navodima koje smo izabrali.

⁹ Analizu u ovoj rečenici preuzeli smo iz : Charles-Victor Langlois, Charles Seignobos, *Introduction aux études historiques*, Nav. delo, str. 159.

¹⁰ Isti termin je, kao što je poznato, koristio i Hegel. On je u istom periodu, u svojim *Predavanjima iz filozofije istorije* (koncipiranim od 1822. do 1831), povukao jasnu granicu između istorije kakvu praktikuju istoričari (« originalna » – takva se pisala u antici i srednjem veku, « reflektivna » – kakvu pišu istoričari novijih vremena, odnosno : pragmatična - poučna, svetska ili nacionalna, kritička i filološka, te specijalizovana za određenu oblast), i filozofske istorije koju tek treba stvoriti, **jedine prave istorije**, čiji je predmet manifestacija apsolutnog Duha, tj. njegov postepeni hod ka istini i samospoznaji. Mi smo konsultovali francuski prevod dela, tj. uvod u *Predavanja : Hegel, La Raison dans l'histoire. Introduction à la Philosophie*

gde se odredjenje „filozofska“ odnosilo na pristup koji je naglašavao, kako Gizo kaže, „veze izmedju dogadjaja, [...] njihove uzroke i rezultate“¹¹, odnosno nematerijalne, nevidljive, duhovne istorijske činjenice, nauštrb očiglednih činjenica bitaka i zvaničnih akata.¹² Ova je škola polazila od opštih zakonitosti u istoriji: Gizo je ukazivao na celovitost evropske istorije, „drame u kojoj svaki narod ima svoju ulogu, i u kojoj treba poznavati opšte dogadjaje da bi se razumele pojedinačne scene“¹³. Zanimljivo je da Gizo uspostavlja paralelu izmedju stepena

de l'histoire, Paris, 10/18, 312 str. Hegelovski diskurs u filozofiji istorije prepoznaje se po dominaciji pojmova nužnosti, totaliteta, svrhovitosti. O tome videti : Roger Chartier, « L'histoire ou le récit véridique », in : *Philosophie et histoire*, Paris, Ed. du Centre Pompidou, 1987, str. 115-135, posebno odeljak « Renoncer à Hegel », str. 119-120.

¹¹ V. François Guizot, *Histoire de la civilisation en Europe depuis la chute de l'Empire romain jusqu'à la Révolution française*, Paris, Didier, 1856 (prvo izdanje 1828-1830), « Première leçon », str. 8 (URL : <http://books.google.fr/books?id=1XQCLaZIUZMC&pg=PP9&dq=Fran%C3%A7ois+Guizot,+Histoire+de+la+civilisation+en+Europe+depuis+la+chute+de+l%60Empire+romain+jusqu%60%C3%A0+la+R%C3%A9volution+fran%C3%A7aise,+Paris,+Didier,+1856&hl=fr#v=onepage&q&f=false>).

URL :

<http://books.google.fr/books?id=1XQCLaZIUZMC&pg=PP9&dq=Fran%C3%A7ois+Guizot,+Histoire+de+la+civilisation+en+Europe+depuis+la+chute+de+l%60Empire+romain+jusqu%60%C3%A0+la+R%C3%A9volution+fran%C3%A7aise,+Paris,+Didier,+1856&hl=fr#v=onepage&q&f=false>

¹² Gizo je 1829. držao predavanja o istoriji civilizacije u Francuskoj, na kojima je, umesto da izlaže podatke, objašnjavao složene uzročnosti i mehanizme napretka civilizacije, a od slušalaca se očekivalo da su se već obavestili o činjenicama. V. Gabriel de Broglie, « Guizot », saopštenje na sednici 10. januara 2005. u Akademiji moralnih i političkih nauka, dostupno na sajtu te Akademije (www.asmp.fr).

¹³ V. François Guizot, *Histoire des origines du gouvernement représentatif en Europe*, Paris, Didier, 1851, t. II, str. 2, dostupno na books.google. „U razvoju našeg kontinenta, svi narodi i sve vlade su povezani; uprkos svim borbama i

razvoja društva i historiografije. Filozofska istorija, tj. ona u kojoj preovladjuje filozofija istorije, predstavljala bi srednju etapu u razvoju historiografije. Ona odgovara prosvetnom i bogatom društvu u kome nema političke slobode, pa građani u istoriji traže političku teoriju i rezime razvitka civilizacije: „to je niz disertacija o hodu ljudskog roda, a istoričar kao da hoće da oživi samo kostur prošlosti, kako bi ga zatim prekrpio opštim idejama i filozofskim razmatranjima. Upravo to se desilo u prošlom veku [u Engleskoj]; većina nemačkih pisaca su još u istom sistemu. Tu dominira filozofija istorije: istorije u pravom smislu tu nema. »¹⁴

Već od sedamdesetih godina XIX veka, sa prodorom zahteva za naučnošću, istorija je morala da se odrekne pretenzije na otkrivanje ukupnog smisla ljudskog razvoja kroz vreme ili zakonitosti koje bi imale opšte važenje. Prvi Burkhart¹⁵, za njim Fistel de Kulanž to formulišu odrešito: „Postoji filozofija i postoji istorija, ali ne postoji filozofija istorije“.¹⁶ Ipak, u XX veku sličnim putem nastaviće, recimo, Špengler i Tojnbi.

svim podelama, postoji zaista celovitost i jedinstvo u evropskoj civilizaciji.“
Ibid.

¹⁴ *Ibid*, str. 4-5. Ovo stanovište upravo je suprotno Herderovom, koji tvrdi, u *Idejama za filozofiju istorije čovečanstva*, da je baš filozofija istorije prava ljudska istorija (u kontekstu sveprisutnosti potresa i nereda, „užasnog prizora ... ruševina preko ruševina, večitih početaka bez kraja, preokreta sudbine lišenih trajne namere“ – navedeno prema: Maurice Lagueux, *Nav. delo*, str. 54).

¹⁵ V. Maurice Lagueux, *Nav. delo*, str. 2-3. Burkhart piše da je filozofija istorije unutrašnje protivrečna « jer istorija koja koordinira jeste negacije filozofije, dok je filozofija, koja subordinira, negacije istorije ».

¹⁶ Navedeno prema: Jean Ehrard, Guy Palmade, *L'Histoire*, Paris, Armand Colin, 1965, str. 72. Medjutim, pored ovog opštepoznatog citata koji navode mnogi drugi autori (Lagueux, Halkin itd.), Fistel u jednom poznom tekstu (čiji odlomak nalazimo u istoj antologiji, str. 324) nijansira svoje stanovište:

Osnovna pitanja filozofije istorije jesu kretanje istorijskog toka – uzlazno ili silazno, linearno, stepenasto, ciklično ili spiralno, te načelo (pokretač ili svrha) istorijskog zbivanja. Jedinственu uzlaznu linearnu usmerenost filozofi uglavnom nalaze na nivou svetske istorije, dok na nivou pojedinačnih civilizacija ili kultura, po skoro opštem slaganju, važi ciklički model radjanja, uspona, dosezanja vrhunca i umiranja.

Kao što se romantičarski istoričari inspirišu izvesnom filozofijom istorije kada rekonstruišu istorijske periode, tako i memoaristi prve polovine veka svakako pišu po diktatu svog intimnog shvatanja istorijskog razvoja čovečanstva. Na to im daje pravo uverenje da su proživeli vanredan trenutak istorijskog preloma, smene dveju epoha, odnosno da su imali sreću (ili nesreću) da sa posebno dobrog „vidikovca“ procenjuju tok istorije i donose zaključke o sudbini ljudskih društava. Revoluciju vide najčešće kao skok u neravnomernom progresu čovečanstva, ili, pak, kao katastrofu, fazu propadanja u jednoj iterativnoj istoriji¹⁷.

objašnjavajući kako istorija, kao i svaka nauka, treba da utvrdi činjenice, analizira ih i dovede u vezu, on dopušta mogućnost da se iz te naučne istorije izrodi izvesna filozofija, ali prirodno, sama od sebe, gotovo mimo istoričareve volje. (*Histoire des Institutions politiques de l'ancienne France*, t. III, 1888, chap. Ier).

¹⁷ Zanimljivo je, poredjenja radi, da sličan stav, proistekao u sličnoj istorijskoj situaciji ali iz sasvim druge duhovne perspektive, obrazlaže i ruski pravoslavni filozof Nikolaj Berdjajev, posle istorijskog preloma koji su doneli Prvi svetski rat i Oktobarska revolucija, pišući u emigraciji delo *Smisao istorije*.

Berdjajev navodi da su **pokušaji osmišljavanja istorijskog procesa uvek inspirisani istorijskim katastrofama** : knjiga proroka Danila « vezana isključivo za katastrofalne događaje u sudbini jevrejskog naroda » po njemu je prva originalna filozofija istorije u dohrišćanskoj eri. « Prva značajna

Radi zgodnijeg pristupa, raščlanićemo koncept filozofije istorije - kakav se sreće u laičkim (ne usko filozofskim) tekstovima XVIII i prve polovine XIX veka - na njegova glavna pitanja, podsetićemo na istorijat svakog od njih i pokazaćemo kako se memoaristi iz našeg korpusa odnose prema toj problematici.

Istorijski proces poima se krajem ili posle Revolucije uglavnom kao progresivan ili regresivan (elementi cikličnosti najčešće su udruženi sa dekadencijalizmom bar u nekom segmentu pogleda na istoriju, pa ćemo ih ovde obraditi zajedno); transcendentni pokretački principi istorije prepoznati su u Bogu i Providjenju, sudbini ili slučaju.

filozofija istorije » u hrišćanstvu pripada blaženom Avgustinu i « podudara se s propašću antičkog sveta i padom Rima ». A posle Francuske revolucije i Napoleonovih ratova javili su se Ž. de Mestr i Bonald u pokušaju da shvate i osmisle istorijski proces.

Berdjajevu izgleda da postoji korelacija između sudbine pojedinca i sudbine čovečanstva, te da pojedinac može i mora tu korelaciju sagledati i doživeti : « Da bih prozreo u tajnu istorijskog, ja pre svega moram da shvatim to istorijsko i istoriju u mojoj dubini, u dubini moje istorije, u dubini moje sudbine. Ja moram sebe da postavim u istorijsku sudbinu a istorijsku sudbinu u moju sopstvenu, ljudsku sudbinu. [...] Sve istorijske epohe, počinjući od najranijih epoha i završavajući vrhom istorije, sadašnjom epohom, sve je to moja istorijska sudbina, sve je moje.“ Suprotno kritičkom radu „koji otudjuje čovekov duh od istorije i čini ih nerazumljivim, [...] uzajamno tuđim“, treba „shvatiti sav istorijski proces ne kao meni tuđ, protiv kojeg se ja borim [...] i u svojoj delatnosti i u svome saznanju“, nego putem „duboke istovetnosti moje istorijske sudbine i sudbine čovečanstva, koja mi je tako duboko srodna.“ Medjutim, za Berdjajeva, filozofija istorije upućuje na čovekovu pobedu nad smrću, na zagrobni, večni život, „beskrajno širi i bogatiji“ od neposredne empirije. Up. Nikolaj Berdjajev, *Smisao istorije*, glava I (prevod Milića Majstorovića), u : *Smisao istorije. Kraj renesanse. Novo srednjovekovlje*, Beograd, Brimo, 2002, str. 6, 16.

V.2.1.a. Prevaga ideje progressa u XVIII veku

Takva filozofska ideja nalazila je izvorište i potvrdu u sveopštem materijalnom i intelektualnom napretku koji je ostvaren u XVIII veku, napretku koji je za veliki deo savremenika bio neosporna činjenica. Tada, naime, nastaju ili se naglo razvijaju pojedine naučne discipline (fizika, hemija, biologija, sociologija; matematika, mehanika); svakovrsna otkrića se prikazuju radoznoj publici, ali i primenjuju u novim tehnološkim procesima (elektricitet, termometar, parna mašina, mikroskop, tzv. automati); sloboda govora sve je veća, angažovani pisci i intelektualna elita postepeno formiraju javno mnjenje, verski progoni se stišavaju, a putopisci i izložbeni primerci ljudi iz „primitivnih“ plemena pružaju živu sliku o tome kako se čovečanstvo nekad zlopatilo i koliko je uznapredovalo u tzv. civilizovanim zemljama. Savremenici veruju da žive u posebno napredno, veliko doba (D’Alamber, recimo, piše u *Elementima filozofije*: „Ako ispitamo bez predrasuda sadašnje stanje naših znanja, ne možemo poreći napredak filozofije. [...] Istinski sistem sveta je upoznat, razvijen i usavršen“²⁰). Progresistička²¹ koncepcija mogla je stoga naći primenu u različitim teorijskim poljima: etici, esteticima, politici, ekonomiji, pedagogiji itd.

ljudska energija i resursi, ka svetu koji bi bio pojednostavljen, ujednačen i racionalan. Drugim rečima, očekivati stalan progres znači verovati u napredak reda i smanjenje entropije. (Medjutim, u fizici je poznato da se entropija u svakom sistemu ne smanjuje nego, naprotiv, raste. Izuzetak su živi organizmi. Tako ispada da se i nehotice vraćamo na organicističku projekciju sveta.)

²⁰ Navedeno prema Béatrice Didier, *Le siècle des Lumières*, Paris, M.A. Editions, 1987, str. 324.

²¹ Termin « progresistički » u značenju « koji se tiče ideje progressa » koristimo da bi se razlikovao od « progresivnog » u smislu « politički naprednog » ili « postepenog ».

V.2.1.b. Progres u Istoriji, nasuprot hrišćanskoj linearnoj i antičkoj cikličkoj koncepciji

Što se oblasti istorije tiče, progres u XVIII veku prerasta u vodeću koncepciju istorijskog toka.

Po dotada dominantnoj **hrišćanskoj** zamisli, istorija je put čovečanstva ka spasenju. Ona je linearna i nepovratna, ispunjena optimističkim iščekivanjem Božjeg carstva; međjutim, to konačno uzdizanje će se dogoditi van istorije, tj. na samom njenom kraju. Hrišćanski vidjena istorija ima zapravo nekoliko intenzivnih i programiranih tačaka - postanje, praroditeljski greh i izgon iz raja, prvi zavet, dolazak i stradanje mesije odn. Hristov čin iskupljenja čovečanstva, strašni sud, dok ostatak istorijskog toka oscilira oko zadate ose bez suštinskog napretka ili nazatka. Crkva priznaje samo moralno usavršavanje čovečanstva kroz vekove, zahvaljujući svom sopstvenom delovanju. Materijalni napredak tu nije od značaja.

Podsetimo da je druga velika koncepcija istorijskog toka, konkurentna hrišćanskoj, a nasledjena iz starih mitova i antike, bila **ciklička**. Ona se oslanjala na tradicionalni doživljaj vremena kao ponavljanja ciklusa u prirodi, te na organizaciju života kroz ponavljanje rituala. Kao što su, proučavajući prirodu, stari Grci i Rimljani posmatrali ravan vrste a ne pojedinačan organizam, tako su i u društvenim zbivanjima uočavali ono zajedničko, egzemplarno.

Kako ukazuje Džerald Pres²², stari su se zanimali za apstrakcije. Prirodni svet je večan, vrste istrajavaju zahvaljujući ponavljanom životnom ciklusu pojedinačnih njenih članova. Zato se vreme, kao mera promena u prirodi, shvata kao krug (Aristotel). I ljudski rod je večan.

²² Gerald Alan Press, *The Development of the Idea of History in Antiquity*, McGill-Queen's University Press, 2003 (1. izdanje 1982), 180 str. U I poglavlju Pres navodi ili rezimira teze mnogobrojnih studija iz XIX i XX veka koje se dotiču istorijata ideje istorije.

Verovalo se da, kao što svaki pojedinac prolazi kroz razvojne stadijume karakteristične za njegovu vrstu, tako i ljudska zajednica prolazi kroz cikluse (na primer, stoička teorija o cikličnom nastajanju i propadanju sveta). Kosmički zakon rasta i opadanja bio je obrazac i za grčko-rimsko razumevanje istorije: ona je morala biti kružna i repetitivna. Ni pojedinačan događaj ni istorija kao celina za stare nisu mogli imati posebno značenje ili vrednost - filozofije istorije u antici nije moglo biti, smatra većina istoričara ideja koje citira Pres. Judeo-hrišćanska koncepcija uvela je, pak, linearno vreme i smislenu istoriju, usmerenu ka spasenju, u kojoj svaki događaj ima jedinstvenu ulogu²³.

Iako je zgodna za shematski prikaz, moramo podsetiti da su istoričari u novije vreme prigušili klasičnu opoziciju između helenske cikličke i judeo-hrišćanske linearne koncepcije (feniks naspram lestvica, kako je to simbolizovao jedan autor²⁴), iz prostog razloga što su Grci ciklično vreme vezivali za svemir, a ne za ljudsku istoriju.

U XVIII veku napuštaju se oba prethodna vidjenja istorijskog procesa: hrišćansku istoriju spasenja mnogi ismevaju; ciklična istorija ostaje rezervisana za prirodoslovlje, dok se u historiografiji ona ili potpuno zanemaruje, ili uklapa u linearnu progresističku, što će iznedriti obrazac **spiralnog uzlaznog kretanja** čovečanstva i pojedinih naroda.

²³ Isti autor upozorava, doduše, da Grci nisu izjednačavali vreme i istoriju: ako su i razmišljali o prirodi vremena, nisu nikad o prirodi istorije. On takodje ukazuje na to da je istorija u ranom hrišćanstvu postala obeležena svojom svrhom najviše iz **retoričkih**, a manje iz **doktrinarnih** razloga (trebalo je promovisati novu koncepciju nauštrb stare neznabožačke). *Op. cit*, str. 132-133.

²⁴ C.A. Patrides, *The Phoenix and the Ladder: the Rise and Decline of the Christian View of History*, University of California Press, 1954.

Filozofi su odbacili prokaženo Providjenje i Božji plan. Zadržali su iz hrišćanske tradicije predestiniranost čovečanstva za bolju budućnost, ali su je **posvetovili**²⁵.

Istorija se sada zamišlja kao uzlazna putanja koja postepeno vodi čovečanstvo do savršenstva i apsolutne sreće, novog zlatnog veka u političkoj zajednici. Napredak dolazi ne Božjom voljom i uplitanjem Providjenja, nego ljudskim delanjem i usled same čovekove prirode, od njegove zadatosti da uvek stremi boljem.

Istorija u ovom sekularnom vidjenju nema zadatak kraj, jednosmerna je i nepovratna. Sadašnjost se vrednuje kao bolja od prošlosti, a budućnost nužno mora biti bolja od obe. Budućnost će retrospektivno dati smisao i opravdanje prošlosti²⁶.

Analizirajući uticaj hrišćanske koncepcije istorije na modernu progresističku koncepciju, K. Papajoanu je istakao da se u obe koncepcije istorija vidi kao proces vaspitavanja i odrastanja čovečanstva, kroz nekoliko uzrasta, te kao univerzalna (jedinствена za čitav ljudski rod)²⁷.

V. 2. 1. c. Kritika ideje progressa

Iako su se prosvetitelji upirali da novom koncepcijom istorijski proces izmaknu iz religijskog kruga, njoj se zamera da je i sama od

²⁵ O sekularizaciji odnosno desakralizaciji zapadnih društava i moderne svesti videti studiju : Jean-Pierre Sironneau, *Sécularisation et religions politiques*, The Hague – Paris – New York, Mouton publishers, 1982, u kojoj autor pokazuje da sveto u modernom društvu nije nestalo, nego se transformisalo i prenelo u domen politike.

²⁶ Up. William Pfaff, « Du Progrès : réflexion sur une idée morte », in : *Commentaire*, no 74, 1996, str. 385.

²⁷ Kostas Papaioannou, *La Consécration de l'histoire. Essais*, Paris, Ivrea, coll. Champ libre, 1996, 172 str.

svojih pristalica tražila slepu **veru**, slabo uskladjenu sa istorijskim činjenicama kraja XVIII veka²⁸.

S druge strane, posmatrano sa **hrišćanskog** verskog stanovišta, ideja progresa dovodi u pitanje božju svemoć, a uz to potire nadu da će kraj istorije doneti blaženstvo svim uzastopnim naraštajima, a ne samo onim potonjim, koji će živeti u iščekivano doba savršenstva.

S obzirom na to da je teorija istorijskog progresa do nedavno bila ideja vodilja naše civilizacije, a da se upravo krajem XVIII i u prvoj polovini XIX veka do kraja formirala i preuzela primat, posvetićemo nešto pažnje njenom istorijatu.

²⁸A u široj istorijskoj perspektivi, još manje potvrđenom zbivanjima u XX veku. Zato analitičari često govore o « mitu », « religiji », « ideologiji », « utopiji » ili « idolu » progresa. Tagijef, na primer, karakteriše progresizam kao “svetovnu proto-religiju modernog doba”. Paradoksalan pojam « svetovne religije » uveo je Remon Aron četrdesetih godina XX veka upravo u vezi sa progresističkom ideologijom, ali uobličenom u nacistički i tzv. socijalistički totalitarizam (Raymond Aron, « L’avenir des religions séculières », članak napisan 1944, a objavljen 1946); on je nastavio da istražuje i kritikuje svetovnu religiju u delu *Les désillusions du progrès. Essai sur la dialectique de la modernité*, Paris, Calmann-Lévy, 1969, 375 str. Aron definiše « svetovnu religiju » kao « učenje koje zauzima u dušama naših savremenika mesto ugasle vere i smešta spas čovečanstva u ovaj svet, u daljinu budućnosti, u obliku društvenog poretka koji treba stvoriti ». (Raymond Aron, Nav. članak, u : *Histoire et politique*, str. 370, naš prevod). Dodajmo, najzad, da drugi teoretičari koriste termine « politike spasenja », « analogne religije » ili « političke religije » za ona politička učenja ili ideologije koji apsorbuju odredjen broj tradicionalnih verskih težnji, kao što ukazuje Žan-Pjer Sirono (Jean-Pierre Sironneau, « Eschatologie et décadence dans les ‘religions politiques’ », in : *Décadence et apocalypse*, Coll. Cahiers Figures no 1, Editions Universitaires de Dijon, 1986, str. 97-118).

V.2.2. Analiza ideje o progresu čovečanstva (XVII-XIX vek)

Moderna ideja progressa podrazumeva stalno uvećanje znanja, tehničko-naučni i društveni napredak čovečanstva. Duhovni i moralni napredak čoveka, o kome se toliko raspravljalo u ranijim vekovima, a u kontekstu verskog vaspitanja, više u XVIII veku nije na prvom mestu, ali se očekivalo da se razvoj svesti odvija paralelno sa tehnološkim rastom i poboljšanjem društvene organizacije²⁹.

Istoričari ideje progressa slažu se u tome da je njen pravi preteča bio, početkom XVII veka, engleski filozof Frensis Bekon. Dalje su je značajno razradili Viko, Paskal, Lajbnic, Fontnel, a „normirali“ Tirgo, Kondorse i Sen-Simon, da bi je pozitivistički XIX vek i zvanično kanonizovao.

Radi kontrasta sa modernom teorijom progressa, setimo se ortodoksne hrišćanske koncepcije **Sv. Avgustina**, u kojoj se već poredi postepeno uzdizanje ljudskog roda (od vremena do večnosti, od vidljivog ka nevidljivom) sa odrastanjem pojedinca, ali se to objašnjava dejstvom Providjenja. Starost znači opadanje i slabost za pojedinog čoveka, ali je savršenstvo za čovečanstvo. Sv. Avgustin se, inače, divi napretku u zanatskim tehnikama i medicini postignutom do njegovog doba, ali je to

²⁹ Zamenu ideala duhovnog napretka idealom tehničkog i institucionalnog napretka hrišćanski mislioci smatraju, razume se, neopravdanom. Za hrišćanina je izvesno da „Crkva iz veka u veka raste, zri i neosetno se približava svom dovršetku, nebeskom Jerusalimu. ... Sveti Avgustin nas poziva da zamislimo celinu sudbine ljudskog roda kao analognu sudbini jednog jedinog čoveka koji bi se obrazovao, vaspitavao iz stupnja u stupanj tokom vekova (...), posmatrajući ga iz ugla Božjeg naroda. ... Otuda kobna greška modernih filozofa koji su verovali da istoriju mogu tumačiti iz svetovnog, zemaljskog ugla.“ Navod iz dela Henri-Irénée Marrou, *L'ambivalence du temps de l'histoire chez Saint Augustin*, Montréal / Paris, Institut d'études médiévales / J. Vrin, 1950, str. 25-26 (naš prevod).

beznačajno u perspektivi krajnjeg blaženstva, kada duša i telo budu primili od svog Tvorca sva savršenstva za koja su sposobni.

U svojoj studiji o ideji progresa, Dž. Beri³⁰ objašnjava da su zamisao o uvećanju znanja kroz naraštaje imali već Seneka u antici ili Rodžer Bekon u srednjem veku, ali da je ona početkom XVII veka kod Frensisia **Bekona** dobila novo značenje: smisao znanja je korist, poboljšanje ljudskog života, sreća, odnosno ublažavanje patnje.

U *Novom Organonu* Bekon navodi štampu, barut i kompas kao mehaničke izume nepoznate u prošlosti, koji su najviše uticali na ljudske poslove. Bekon je istoriju podelio na staro doba, srednje (grčko i rimsko), i modernu istoriju (srednji i XVI vek). Budućnost će biti napredna ako shvatimo greške prošlosti. Epohe stagnacije i boljitka u istoriji nisu, po Bekonu, određene nikakvom silom protiv koje bi ljudi bili nemoćni; nije tačno da posle uspona na određenoj tački mora doći do opadanja u razvoju nauke. Fatalističko učenje o stalnom povratku na isto jeste, po Bekonu, najveća prepreka napretku jer obeshrabruje istraživače. Zastoji u napretku mogu se bolje objasniti predrasudama koje su sprečile ljude da svoj trud posvete pravim ciljevima. Najzad, Beri ističe da Bekon nije predviđao još dugu budućnost čovečanstva, niti se nadao beskonačnom usavršavanju čoveka i njegovih znanja. Njegov progresistički duh ipak nije bio dovoljan za potpunu teoriju progresa.

Materijalni progres postići će se obnovom nauke, ali Bekon veruje da naučnici i mislioci mogu doprineti i političkom i socijalnom napretku. U svojoj utopiji, *Novoj Atlantidi* (1627), on stavlja na čelo države Veće naučnih istraživača koji stalno otkrivaju nove istine i poboljšavaju život ljudi.

³⁰ J. Bury, *The Idea of Progress*, London, 1920, Chapter II, str. 37-46.

U XVII veku se širi nov model eksperimentalne i primenjene nauke, koja desakralizuje prirodu jer je proučava kao materijalnu i kao mehanizam. Nova nauka postiže upadljive uspehe i utire put veri u naučni progres.

Dekart, kao pre njega **Bekon**³¹, ističe da će neograničeno uvećanje znanja i moći omogućiti čoveku da postane **gospodar** i vlasnik **prirode**³². Iako se ogradio od intelektualne tradicije (autoriteta), Dekart je predviđao kontinuitet u intelektualnom napretku ako se primeni razum, i to udruženo. Novi naraštaji su stariji od starih jer imaju veće iskustvo. Nauka može beskonačno da raste i usavršava se, a filozofija da praktično utiče na reformu društva³³.

Nedugo zatim (petnaestak godina kasnije, u *Levijatanu*), **Hobs** je zasnovao nužnost progressa na ljudskoj **psihologiji**: opšta je sklonost čovekova da stalno i neprestano, sve do smrti, žudi da stiče i zadrži sve nove i nove moći. Neutaživost te ljudske žudnje pokazuje se, u Tagijefovom tumačenju Hobsa, kao pokretač Istorije³⁴.

Paskal je istoriju ljudskih naraštaja posmatrao kao životni vek jednog čoveka koji neprestano uči i razvija se od detinjstva ka starosti. Ideja, naravno, nije nova; progres je video kao kumulativan i kao

³¹ Bekonovski novi čovek takodje treba da osvoji svet i potčini Prirodu pomoću nauke. Biće to novi Eden, povratak na stanje pre izгона iz raja. Nauka će ublažiti starenje, iskoreniti bolesti i glad. Cf. Taguieff, *Le sens du progrès*, 2004, str. 150-152. Takodje Jules Delvaille, *Essai sur l'histoire de l'idée de progrès jusqu'à la fin du XVIIIe siècle*, Paris, Felix Alcan, 1910, str. 170-173.

³² « Nous rendre maîtres et possesseurs de la nature ». V. Descartes, *Discours de la méthode*, « Sixième partie ». Antropocentrizam koji odlikuje već taj rani ideal progressa ima, po nekim analizama, biblijske korene, ali će se u XX veku pokazati poguban po zemaljske ekosisteme.

³³ Up. Jules Delvaille, *Essai sur l'histoire de l'idée de progrès jusqu'à la fin du XVIIIe siècle*, str. 177-189.

³⁴ V. Taguieff, *L'idée de progrès*, str. 10.

opštečovečanski, slično kasnije Bosijeu i Fontnelu. Mladi Paskal ima u vidu neograničeni napredak ljudskog duha i znanja (naučni napredak)³⁵, ali ne raspravlja o progresu u umetnostima, naravima, zakonodavstvu ili politici³⁶, a pogotovo se ne upušta u teološka pitanja: tu napretka ne može biti, verske istine su jednom za svagda date. Međutim, kasnije će se Paskal odreći ideje ravnomernog i kontinuiranog naučnog napretka i moći razuma, uveren da je po svojoj prirodi čovek predodređen da ide napred-nazad, da se izumi ponavljaju, da su dobrota i zlo u svetu uvek isti. Jedini napredak koji priznaje u istoriji odnosi se na prethrišćanski period, kada su pagani i Jevreji pripremili nastupanje hrišćanstva. Cilj istorije ispunjen je dolaskom mesije, savršenstvo je postignuto³⁷.

Rasprava izmedju **Starih i Modernih**³⁸ krajem XVII veka bila je uvod u promenu paradigme, koja će zahvatiti ne samo umetnost i nauku, nego i politiku i istoriju.

Fontnelov doprinos³⁹ sastojao se u naglašavanju kumulativnog napretka svesti: čovečanstvo prolazi kroz detinjstvo, preko mladosti, do

³⁵ « Čovek je stvoren za beskonačnost », navod prema Delvaju (Jules Delvaille, *Nav. delo*, str. 193).

³⁶ *Op. cit*, str. 195.

³⁷ *Ibid*, str. 199-200.

³⁸ O ovom pitanju videti, medju starijim izvorima, monografiju : Hippolyte Rigault, *Histoire de la Querelle des anciens et des modernes*, Paris, Hachette, 1856, URL :

<http://gallica.bnf.fr/Search?ArianeWireIndex=index&p=1&lang=EN&q=Hippolyte+Rigault%2C+Histoire+de+la+Querelle+des+anciens+et+des+modernes%2C> kao i članak « La formation de l'idée de progrès au XVIIIe siècle », in : *Etudes critiques sur l'histoire de la littérature française*, 5, Paris, Hachette, 1911, str. 183-250. Učeni i blagoglagoljivi Rigo dokazuje da je filozofska ideja progresa dugo krčila sebi put inkognito, pod plaštom ove književne rasprave (tj. ideje o mogućnosti napretka u umetnosti) (*Op. cit*, « Avant-propos », str. III-IV). Po Rigou, istorija nije ništa drugo do večita borba novog i starog duha, borba izmedju snaga progresa i sila otpora novinama.

zrelog doba, baš kao i pojedinac. Pri tome se apstrahuje završni stadijum ostarelosti i smrti; nužno je sazrevanje, a ne završetak ciklusa, tj. nestanak ljudskog roda („ljudi se nikad neće degenerisati“). Tadašnji obrazovan duh sadrži duhove svih prethodnih vekova: „to je jedan isti duh koji se negovao tokom sveg tog vremena“. Napredak kočile ratovi, loši politički režimi, predrasude (pa i klimatski uslovi – nema nauke u vrućoj i ledenoj zoni, kaže Fontnel).

Pošto je intelektualni napredak neminovan, za velika otkrića nije važno koji ih je naučnik ostvario, do otkrića bi svakako došlo zbog njegovog položaja u lancu. Da smo bili na mestu Starih, i mi bismo postigli isto što i oni. U nauci je kasniji predstavnik po definiciji bolji od ranijeg. Iako je obilno svedočio o naučnim uspesima svog doba (u Akademiji nauka) i očekivao njihovu skoroupraktičnu primenu, Fontnel nije verovao u korelaciju intelektualnog progresa i napretka vrline.

Kod **Lajbnica**, koga su Francuzi tada poznavali i veoma cenili, takodje se javlja ideja opšte zakonitosti Progresu - sve u svetu napreduje (ka Bogu, ka višem stepenu savršenstva): priroda, čovek, društvo. Pa ipak, ako u prirodi važi zakon kontinuiteta (čuveno „Natura non facit saltus“), u istoriji ne teče sve glatko, javljaju se zastoji i nazadovanja⁴⁰, ali opšti tok je napredan. Lajbnicov progres, iako pod Božjim pogledom, izmiče i hrišćanskoj i sudbinskoj zadanosti, on uključuje ljudski faktor⁴¹.

³⁹ Fontenelle, *Digression sur les Anciens et les Modernes*, URL : <http://www.eliohs.unifi.it/testi/600/fontenelle/digression.htm>

Fontnel je, kao i mnogi savremenici, toliko cenio Francusku da joj je davao ono mesto u književnosti i filozofiji koje je nekad zauzimala Grčka.

⁴⁰ Prema: Paul Janet, *Histoire de la science politique dans ses rapports avec la morale*, tome 2, Paris, F. Alcan, 1887, str. 690; <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148>

⁴¹ O Lajbnicovoj filozofiji istorije videti Huguette Courtès, „La conception leibnizienne du progrès“, in: B. Binoche et F. Tinland (sous la dir.), *Sens du devenir et pensée de l'histoire au temps des Lumières*, Seyssel, Ed. Champ Vallon, 2000, str. 33-52. Autorka ukazuje na prevladane protivrečnosti i

Opat de Sen-Pjer, „apostol progresa“⁴², naglašava da se razum može usavršavati neograničeno i da se političkim reformama može ostvariti raj na zemlji, pod uslovom da se osigura svetski mir.

Tagijef napominje da su tokom XVIII veka protivnici teorije progresa postepeno bili **kulturno marginalizovani** i politički izopšteni, toliko je bila jaka vera da će se u skoroj budućnosti ostvariti utopija savršenog društva.

Posle **Belovog** obračuna sa Bosijeovim providencijalizmom, napade na teološku koncepciju istorije preuzeo je **Volter**, postavši uz to glavni zagovornik progresa. On je najviše uticao na savremenike, pa i na same teoretičare progresa Tirgoa i Kondorsea. Imao je u vidu prevashodno materijalni i intelektualni napredak, dok je u moralni sumnjao: čovečanstvo će uvek ostati isto, vodjeno istim porivima.⁴³ Progres nije ravnomeran nego podrazumeva prepreke, padove i obnove naroda i civilizacija; povremeno nastupaju i velike epohe. Za sve to je zaslužan čovek, odnosno razvoj nauke i razuma, a pravih zakonitosti istorijskog razvitka nema. Ključni pojam prosvetiteljstva, „civilizovanje“ kod Voltera manje proishodi iz dugoročnog društveno-političkog razvoja, a više iz kratkoročnog dejstva prosvećenog vladara.

varijacije u njegovoj koncepciji progresa: ovaj svet već jeste najbolji od svih mogućih (dakle, neće to postati u budućnosti), ali istovremeno u njemu se ostvaruje opšti i neograničeni progres.

⁴² Nadimak po Delvaju.

⁴³ Volterovi programski tekstovi su : *La Philosophie de l'histoire* (1765, 1769), *Remarques sur l'histoire, Nouvelles considérations sur l'histoire*. O Volterovoj koncepciji progresa up. Charles Rihs, « La conception du progrès chez Voltaire », in : *Voltaire. Recherches sur les origines du matérialisme historique*, Genève, Slatkine – Paris, Champion, 1977, str. 163-207.

Ekonomista i budući ministar **Tirgo** izložio je 1750. na Sorboni u „Filozofskom prikazu uzastopnih napredaka ljudskog duha“⁴⁴, kao i u konceptu nekih istorijskih dela, teoriju progresa koja će utrti put Kondorseu i kasnije Kontu. Pošao je od suštinske razlike između funkcionisanja prirode i čoveka: priroda je repetitivna, ciklična, a čovek, sa svojim razumom, strastima i slobodom, stalno stvara novo. Svako doba gradi se na nasledju prethodnog, a sve brži progres čovečanstva može se pratiti od detinjstva ka zreloom dobu. Medjutim, on ne ide pravo ni ravnomerno, periodi opadanja i revolucije ga prekidaju često, u svakom narodu ponaosob. Za empiristu kakav je bio Tirgo, razlike u napretku civilizacija i nacija predstavljaju teorijski problem: ako sva znanja i svest potiču od primarnih oseta, a ovi su isti kod svih ljudi, otkud razlike u nivou razvoja? – Od razlike u razvojnim okolnostima, od raznolikih slučajnih podsticaja. A za hrišćanina, što je Tirgo takodje bio, važan je doprinos hrišćanstva prosvetljenju i humanizovanju kroz vekove. Iako pristalica intelektualnog i tehničkog progresa, Tirgo je smatrao da u umetnostima ne važi ista zakonitost (Grci su nedostižni po uzvišenoj lepoti svojih dela). Što se morala tiče, običaji i naravi će se ublažavati i postajati pravičniji kako razum bude nadvladavao silu.

Polovinom veka počinje da izlazi i najpropagandnije delo filozofije prosvetiteljstva, u kome progresistička koncepcija zauzima važno mesto. Enciklopedisti se zauzimaju za prosvetu, popularisanje nauke, bolje političko uređenje, socijalnu pravdu, za progres u svakom vidu. D’Alamber najavljuje u „Uvodnoj besedi“ za *Enciklopediju* da će napredak nauka, umetnosti, književnosti i filozofije biti prikazan sistematski, po enciklopedijskom i istorijskom redosledu, kako su se

⁴⁴ Anne-Robert-Jacques Turgot, *Tableau philosophique des progrès successifs de l’esprit humain*, in : *Œuvres de Turgot et documents le concernant. Avec Biographie et Notes*, édité par Gustave Schelle, tome I, Paris, Félix Alcan, 1913, str. 214-235, dostupno na sajtu <http://gallica.bnf.fr>.

znanja „prirodno nizala“ (tj. nužno, neizbežno)⁴⁵. Medjutim, u istom tekstu D’**Alamber** upozorava na to da periodi divljaštva traju u istoriji mnogo duže nego periodi vladavine razuma i ukusa. Već na ulasku u hram prosvetiteljstva vidi se, dakle, izvesna protivrečnost ili bar neodređenost u pogledu ideje progresa. Iako članak o progresu u *Enciklopediji* uopšte ne obradjuje teoriju istorijskog progresa, intelektualni napredak (u okviru pojedinih nauka, veština, itd.) lajtmotiv je većine članaka. U članku „Ateizam“ tvrdi se da ateisti veruju u „besmislen“ beskonačni progres, bilo pravolinijski, bilo kružni, koji se onda objašnjavaju; u članku „Bog“ beskonačni progres zamišlja se kao beskonačan lanac medjuzavisnih bića, bez prvobitnog ili nezavisnog uzroka, što je „najnemogućnija stvar na svetu“. No, čoveka odlikuje perfektibilnost (sposobnost usavršavanja – videti, npr, članak „Instinkt“); nauka će svakako dovesti do nedoglednog opšteg napretka, ma kako sporo se to činilo.

Veoma inspirativan protivnik ideje progresa bio je, kao što je poznato, **Žan-Žak Ruso**. U svojoj raspravi o tome *Da li je obnova nauka i umetnosti doprinela pročišćenju naravi* (1750.), Ruso je odlučno porekao da materijalni napredak i obogaćenje dovode do veće moralnosti. On je, dakle, razdvojio progres u tehnici i znanju, od progresa u vrlini.

Pa ni sam glavni urednik *Enciklopedije* **Didro** nije intimno verovao u progres, nego u cikličan tok istorije, kako je pokazao **Žak Šuje**⁴⁶. U „Napomeni“ za VIII tom *Enciklopedije*, Didro skeptično podseća da je svet uvek isti: pojedinac se možda i usavršava, ali masa vrste ne postaje

⁴⁵ V. « Discours préliminaire des Editeurs », <http://artflx.uchicago.edu/cgi-bin/philologic/getobject.pl?c.0:3.encyclopedie0311>

⁴⁶ Jacques Chouillet, *Diderot poète de l'énergie*, Paris, PUF, 1984, str. 92-95.

ni bolja ni gora⁴⁷. Medjutim, u zvaničnom prosvetiteljskom diskursu u članku „Društvo“ u *Enciklopediji*, nepoznati autor (možda Didro) obznanjuje da je uzrok i cilj ljudskog društva svačija sreća (a ne spas duša), da samo u društvu čovek može da usavrši svoje moći i bude srećan.

Matematičar, pa tek onda filozof, **Kondorse** je svoj manifest progresa *Skica za istorijski pregled napretka ljudskog duha* napisao 1793-1794, dok se u vreme revolucionarnog Terora skrivao pokušavajući da izbegne pogubljenje. Ovog revolucionara i reformatora vera u progres u istoriji čovečanstva nije, dakle, napustila čak ni kada su ga jakobinci, nekadašnji saveznici, osudili na smrt! Progres je, po Kondorseu, beskonačan (trajaoće koliko i zemaljska kugla), ekspanzivan (širi se po svetu), kontinuiran uprkos usponima i padovima, zasnovan na ljudskoj perfektibilnosti⁴⁸ i razumu, nepovratan, materijalno-tehnički koliko i u moralu⁴⁹, promenljive brzine (zavisno od slučajnih talenata i događaja,

⁴⁷ Citat naveden prema J. Delavaille, *Op. cit.*, str. 616-617. Delvaj navodi i Didroovo veličanje prirodnog stanja čovekovog, na uštrb civilizovanih naroda, čime se Didro naizgled približio Rusoovoj dekadencijalnoj teoriji. Ovaj autor ipak zaključuje, na osnovu raznih Didroovih razrada teme društvenog razvoja, da je Didro cenio srednji stupanj progresa, između prirodnog stanja i blaziranog, previše komplikovanog civilizovanog društva (str. 620-621).

⁴⁸ Perfektibilnost odlikuje i životinje, ali se u XVIII veku verovalo da se ona manifestuje samo na nivou individue, dok se kod ljudi rezultati usavršavanja razmenjuju i udružuju, tj. kolektivizuju, postaju nasledje čitave zajednice i roda.

⁴⁹ « Kao što matematičke i fizičke nauke služe usavršavanju veština koje se primenjuju za naše najprostije potrebe, zar nije podjednako u nužnom poretku prirode da napredak moralnih i političkih nauka vrši isto dejstvo na motive koji upravljaju našim osećanjima i našim delima ? Zar usavršavanje zakona, javnih ustanova, što sledi iz napretka postignutog u tim naukama, nema za posledicu približavanje, izjednačavanje interesa svakog čoveka sa opštim interesom svih ? » Condorcet, *Esquisse d'un tableau historique des progres de l'esprit humain*, str. 210, naš prevod, URL :

kao i od verskih i političkih otpora usled predrasuda). Originalnost Kondorseove koncepcije leži u tome što se nužnost i neograničenost progresa dokazuje matematičkom argumentacijom.

Ljudski um, naime, dolazi do otkrića tako što kombinuje elemente, tj. osećaje i ideje (Kondorse je polazio od senzualističkog aksioma); rezonovanje se može pojednostaviti ako se ideje zamene znakom (kao u aritmetici); tako će snaga uma biti umnogostručena. Broj kombinacija raste s brojem elemenata, a svaki novi domet doprinosi postizanju sledećih, dakle ukupnom progresu. Račun verovatnoće treba primeniti na društvo, predvideti mere u raznim domenima i njihove rezultate⁵⁰, i to će neizostavno unaprediti čovečanstvo.⁵¹

Kondorsea su kritikovali zbog naivnosti: mislio je da je prosvetljenje dovoljno za moralni napredak. Moralni ideal ostaje, kao i kod drugih prosvetitelja, nekako van istorije progresa, jednom zauvek zadat, nepromenljiv, sporije dostižan, dok nauka napreduje i stalno pomera ideal savršenstva u ostalim oblastima. Najzad, zamera mu se unutrašnja protivrečnost koncepcije – progres je istovremeno i istorijski nužan, i zavisi od ljudskog delanja i stremljenja.

Zašto je vera u progres u prosvetiteljstvu prevagnula nad verom u Providjenje? Pored toga što istupa iz okvira pobožnih predubedjenja (koja su se prosvetitelji upinjali da suzbiju), progres podrazumeva da svrha istorijskog toka nije van njega, transcendentna, nego se sadrži u njemu samom (imanentna mu je), te smisao istorijskih zbivanja više ne mora biti nedokučiv. Negativne istorijske epizode ne dobijaju više

http://classiques.uqac.ca/classiques/condorcet/esquisse_tableau_progres_hum/esquisse_tableau_hist.pdf

⁵⁰ Kondorse je čak koncipirao novu nauku, socijalnu matematiku.

⁵¹ Rezime Kondorseovih ideja zgodno daje Yvon Belaval, « Présentation » in : Condorcet, *Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain*, Paris, Vrin, 1970.

opravdanje putem nekakvih tajnih svrha, nego se objašnjavaju povremenim zastojem u progresu.

Revolucija 1789. počela je kao političko ostvarenje ideja društvenog progresa; kako su se željene reforme izrodile u okrutne obračune, Revolucija je po mnogima zastranila i pretvorila se u sunovrat, upravo u dokaz cikličnosti istorijskog kretanja i neminovnosti povratka u varvarstvo.

Ipak, teoriju progresa su u drugoj fazi Revolucije (i pored stradanja bližnjih i sopstvenog) nastavili da razradjuju Kondorseovi prijatelji ideolozi: Volne, Desti de Trasi, Kabanis. **Volne** je u *Ruševinama* (1791)⁵² – bestseleru koji su verovatno čitali i naši memoaristi - najavio globalno širenje prosvete, moralnog i političkog napretka mirnim putem, zahvaljujući Revoluciji. U Volneovim delima se susreću tri koncepcije istorije carstava (tj. kultura). Prva je tradicionalna, organicistička: carstva se uzdižu, dostižu vrhunac, opadaju i nestaju. Nasuprot ovoj cikličkoj viziji (koju ilustruje turska država na umoru, i antičke civilizacije), stoji linija napretka pokrenuta autoritarnom političkom voljom (Petar Veliki je preneo razna dostignuća iz Evrope u Rusiju, koja je naglo napredovala, ali to bi se moglo odnositi i na kolonizovanje „divljih“ vanevropskih naroda). Treća koncepcija istorijskih promena odnosi se na dug i imanentan društveno-političko-ekonomski proces razvoja Evrope, kao što je pokazao A. Lilti⁵³.

⁵² Constantin-François Volney, *Les Ruines, ou Méditation sur les révolutions des empires*, dostupno u nekoliko izdanja na books.google.fr i na : <http://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb31601967j>

⁵³ Antoan Lilti dokazuje da je u kritičkoj tradiciji Volne pogrešno ostao zapamćen kao melanholični revolucionar fasciniran ruševinama, zbog romantičarskog čitanja prvih poglavlja njegove knjige, gde se opisuju ruševine

Socijalista Sen-Simon opeva 1820-ih materijalni i duhovni napredak čoveka i predstojeći raj na zemlji; svojim idejama uticaće na Ogista Konta, čija je vizija progresa opšte poznata.⁵⁴

Najzad, u **istoriografiji** romantičarskog perioda, ideja progresa je lajtmotiv liberalne škole od Giza do Mišlea. **Gizo** ne samo što je istorijske promene tumačio u svetlu progresa, nego je i kao ministar obrazovanja reformisao školstvo, zato što to doprinosi opštem napretku. Analizirajući modernu istoriju Evrope kao istoriju njenog civilizovanja, u definisanju samog pojma civilizacije pošao je od ideje progresa kao

starih carstava. Volne je zapravo bio oduševljen početkom nove ere progresa i pun nade. U ovom delu se sučeljavaju „**velika priča**“ **evropske civilizacije** (dominantan istorijski obrazac u prosvetiteljstvu, o tome kako se Evropa civilizovala od varvarskog srednjeg veka do prosvetiteljstva, kroz nastanak sistema konkurentskih država i kroz napredak trgovine), svest prosvetitelja o **širenju istorije** na Ameriku i Aziju (gde takodje, moraju priznati, ima civilizovanih naroda), te **revolucija** kao samosvojan i nepredvidiv događaj (politički pokušaj da se nizom reformi jednom narodu obezbedi napredak). V. Antoine Lilti, « „Et la civilisation deviendra générale“: L’Europe de Volney ou l’orientalisme à l’épreuve de la Révolution », in : *La Révolution française [en ligne]*, Dire et faire l’Europe à la fin du XVIIIe siècle, URL : <http://lrf.revues.org/index290.html>

Ova analiza nam se čini značajna jer Revoluciju smešta u srce problematičnog odnosa evropocentrizma i poimanja svetske istorije. Kroz očekivanja od Revolucije kristališe se razmišljanje naslednika prosvetiteljstva o vanevropskim narodima.

S druge strane, Žan Erar je, čitajući Volneova *Predavanja iz istorije* (1795), pokazao da je prvobitni autorov entuzijazam tada privremeno splasnio jer je Volne shvatio beznadežno odsustvo smisla u istoriji, koja pod različitim imenima i sa različitim akterima, ponavlja isti fanatizam, iste strasti, « isti krug nedaća i zabluda ». V : Jean Ehrard, « L’histoire revisitée par la Révolution. Condorcet et Volney », in : *Mélanges de l’Ecole française de Rome. Italie et Méditerranée*. T. 108, n° 2, 1996, str. 445-456.

⁵⁴ Ograničili smo osvrt na francuske zastupnike ideje progresa do polovine XIX veka, pa ne rezimiramo poznate stavove nemačkih (Lesing, Herder, Kant i Hegel, kasnije Marks, itd.) i anglosaksonskih zagovornika te ideje.

„usavršavanja građanskog života, razvoja društva, međuljudskih odnosa“⁵⁵. Tvrдио je da Providjenje ne dozvoljava da se ljudi vrate u ropstvo iz kog su umeli da se izbave, drugim rečima: da nema regresije⁵⁶. Dokaz za to bilo mu je uvođenje reprezentativnog sistema vlasti širom Evrope, posle vekova borbe za njega.

Mladi Mišle je, na Gizoovom tragu, u svom *Uvodu u opštu istoriju* (1831)⁵⁷, ispričao kako su se ljudske zajednice postepeno uzdigle, od hijerarhije istočnjačkih kasti, preko herojske aristokratije, do moderne demokratije. U Revoluciji 1830. prepoznao je otkrivanje smisla istorije, koji je oslobodjenje čovečanstva (nužna i postepena istorijska i geografska evolucija, od potčinjenosti prirodi u Indiji, do građanskog sekularizovanog društva baš u Francuskoj⁵⁸). Medjutim, kako je pokazala

⁵⁵ U veoma posećenim predavanjima koja je držao na pariskom univerzitetu od 1828. do 1830, objavljenim kasnije pod naslovom *Histoire de la civilisation en Europe, depuis la chute de l'Empire romain jusqu'à la Révolution française*. Naš citat je u : François Guizot, *Nav. delo*, Première leçon, Paris, Didier, 1860, str. 15-16.

⁵⁶ François Guizot, *Histoire des origines du gouvernement représentatif en Europe*, t. I, str. 12, Paris, Didier, 1851 (prvo izdanje 1828-1839), dostupno na books.google. Up. takodje Gizoovu izjavu : « ... je suis convaincu qu'il y a [...] une destinée générale de l'humanité, une transmission du dépôt de la civilisation » (*Histoire de la civilisation en Europe*, Nav. izdanje, str. 9, <http://gallica.bnf.fr>

⁵⁷ V. Jules Michelet, *Introduction à l'histoire universelle. Suivi du Discours d'ouverture prononcé à la Faculté des lettres, le 9 janvier 1834*, Paris, Hachette, 1834, 250 str, http://books.google.fr/books?id=K1_x0b-dYrUC&pg=PR3&dq=Jules+Michelet,+Introduction+%C3%A0+l%60histoire+universelle+Paris,+Hachette,+1834,&hl=fr#v=onepage&q&f=false.

⁵⁸ I Gizo i Mišle otvoreno tvrde da Francuska predvodi u razvoju evropske civilizacije, a time i svetske, nastojeći da to argumentuju. Mišle domovinu naziva „kapetanom broda čovečanstva“ (*Nav. delo*, str. VI), i kaže da ona vodi moderni svet tajanstvenim putem u budućnost. (*Ibid*, str. 110).

Pol Petitije⁵⁹, Mišle se odvaja od Kuzenovog fatalističkog stanovišta filozofije istorije, prema kome ljudi nisu moralno slobodni pošto i nesvesno ostvaruju jedan opšti plan. Za Mišlea, sloboda nije samo **cilj progresa**, nego i njegov **pokretač; ljudi gospodare svojom istorijom**.

Ideju progresa ispovedaju ne samo pisci, istoričari, političari prve polovine XIX veka, ona će odneti prevagu i u društvenim i u prirodnim naukama (pored Konta, Darwinova teorija evolucije živog sveta, Spenserova organicistička teorija društvene evolucije možda su najupečatljiviji primeri). Ako je u XVIII veku progres rukovodjen razumom, u XIX veku tu ulogu treba da preuzme nauka. Memoaristi koji su stvarali u istom periodu nisu mogli da se ne odrede prema vodećoj ideji svoga vremena.

⁵⁹ V. Paule Petitier, „Progrès et reprise dans l’histoire de Michelet“, in: *Romantisme*, vol. 30, n° 108, 2000, str. 65-74. Autorka analizira kako se ideja progresa menjala kod Mišlea, od ranih do zrelih historiografskih radova, kao i u njegovim prirodoslovnim studijama. Jedan stari, ali „držeci“ članak publiciste A. Košija (iz 1842.) dobro kontekstualizuje Mišleovu koncepciju istorije, objašnjavajući kako je ovaj prilagodio Vikovu koncepciju političkim okolnostima posle 1830. (v. André Cochut, „Historiens modernes de la France – Jules Michelet“, in: *Revue des Deux Mondes*, tome 29, 1842, str. 186-229, URL:

http://fr.wikisource.org/wiki/Historiens_modernes_de_la_France_:_Jules_Michelet. Naime, u svetlu Vikovog shvatanja istorije kao smene uspona i padova (a ono je za Mišlea bilo otkrovenje, kada je prevodio Vika), Revolucija 1830. nije mogla biti nikakav vrhunac istorije, nego korak bliže propadanju u novo varvarstvo.

V. 2. 3. Progres u memoarima

1. Baras

Revolucionar i republikanac Baras bio je naslednik prosvetiteljske progresističke misli⁶⁰. Iako retko koristi termine “progres” ili “usavršavanje” (društva) u memoarima⁶¹, koncepcija progressa ugrađena je u njegov način mišljenja. On ima vrlo konkretnu viziju budućnosti Francuske, Evrope i sveta: progres će se sastojati pre svega u širenju demokratskog parlamentarnog sistema koji je Francuska izgradila. Ona treba da ga širi političkim i vojnim sredstvima.

Po ovom autoru, “normalno stanje” evropskih država jeste monarhija, a republikansko uredjenje biće “anomalija u Evropi sve dok kraljevi ne budu postali anahronizam”⁶². On je siguran u istorijski trend demokratizacije, ali ne daje predviđanje kada će republikansko uredjenje preovladati.

Baras daje geopolitičku viziju moderne Evrope, objašnjavajući da više nije dovoljno održavati ravnotežu između drugih država da bi se očuvala snaga Francuske: “Više se ne postavlja to pitanje: bilo bi previše usko ako bi stvar bila samo u tome da se izračuna više ili manje sile koju treba obezbediti jednom kralju protiv nekog drugog, kako bi se stvorilo ono što se u starom maniru nazivalo ravnotežom. Pravo, veliko moderno

⁶⁰ Kada upućujemo na poreklo citata, pored naslova memoara navodićemo godinu izdanja, kako bi se razlikovala „stara“ i „nova“ izdanja memoara iz našeg korpusa.

⁶¹ V, npr, kada govori o otpuštenim revolucionarima ekstremistima, koji ne primećuju da je posle 9. termidora došlo do promena na bolje, „progrès du temps“ (Barras, *Mémoires*, nav. izdanje, 1895, t. II, str. 191). Na jednom mestu pominje „usavršena društva“ (misleći na civilizovanu Evropu), doduše u kontekstu izdržavanja sve skuplje policije (*Ibid*, t. II, str. 161).

⁶² Nav. delo, t. II, str. 159.

pitanje, jeste da se iskoriste sredstva i uticaj koje načela i pobeda daju Francuskoj republici, kako bi se postiglo da reprezentativni sistem bude u mogućnosti da se suoči sa apsolutističkim kraljevskim sistemom koji još drži pod svojom vlašću najveći deo sveta.”⁶³ Da bi Francuska mogla da igra ulogu garanta demokratije koju joj Baras daje, ona mora biti jača od ostalih država. Ideja progresa ima, dakle, za posledicu osvajačke pretenzije po samoj Evropi.

Slične ideje memoarista varira i na drugim mestima, naročito u vezi sa francuskim prisustvom i ratovanjem u Italiji: ”Misao koja bi trebalo da upravlja mirom kao i ratom, u vezi sa Italijom, jeste da se tamo organizuje sloboda na širokim i čvrstim osnovama, tako da reprezentativni sistem čiji smo mi stvarno osnivači, u ovom trenutku, može da se suprotstavi naslednom sistemu, koji je još u većini u Evropi, i koji mrvli skoro sve ostale delove sveta.”⁶⁴. ”Regeneraciju” Italije treba da potpomogne Francuska, a taj napredak sastojao bi se u oslobadjanju od zastarelog sistema vlasti, kao i u gušenju Katoličke crkve: “... onog dana kad se bude stvarno želelo gašenje ognjišta praznoverja, moraće se početi aktivna i snažna obnova Italije i njeno pretvaranje u republiku”⁶⁵

Evropocentrično shvatanje napretka civilizacije srećemo i kod Barasa. Direktorijum postavlja novog ambasadora u Konstantinopolju, u uverenju “da je moguće sprovesti izvesno poboljšanje kod Turaka, i usaditi civilizaciju na Istoku.”⁶⁶

Memoarista je pomalo fasciniran običajima “divljaka” koje je upoznao na Sejšelskim i Maldivskim ostrvima, i dopušta sebi da ih opisuje baš zato što su primitivni. Prija mu da poredi divljake i Evropljane, štaviše da dokazuje da se i kod ovih drugih, navodno

⁶³ *Ibid*, t. II, str. 163.

⁶⁴ Barras, *Mémoires*, nav. izdanje, 2005, str. 176.

⁶⁵ *Ibid*, str. 166.

⁶⁶ Barras, *Mémoires*, 1895, t. II, str. 42.

civilizovanih, mogu sresti sasvim divljački oblici vladanja. Ovo je, naravno, samo retoričko sredstvo u jednom od bezbrojnih Barasovih napada na Napoleonovo samovlašće, koji ne dovodi u pitanje jednosmerno važenje progresa. Kada, recimo, komentariše grube medicinske metode na Maldivima, koje brže dovode do izlječenja groznice nego evropske, Baras se uzdržava da ih preporuči evropskim lekarima ili političarima, jer bi ovima pružio argument više za “postupke protiv ljudskog roda. Sigurno je da nasilna metoda divljaka možda i nije bez analogije sa metodom koji na civilizovane narode primenjuju izvesne vlade koje se predstavljaju kao takve.”⁶⁷

Na unutrašnje-političkom planu, uslov progresa jeste nacionalno pomirenje: “Posle jedne strašne revolucije čija se istorija sastoji podjednako od unutrašnjih gradjanskih pobeda i pobeda odnetih van zemlje, treba sa mnogo obzira poštediti sve one strasti koje bi veličanje prvih pobeda moglo povrediti i razbuktati.”⁶⁸ Zagledan sa visine na aktuelnu političku situaciju i u budućnost, Direktorijum pod Barasovim vodjstvom “žarko želi da svi Francuzi mogu da se ujedine”. Opštem pomirenju stoje na putu “mržnje medju Francuzima” i spoljašnje “pretenzije” “naših protivnika”⁶⁹

Drugi aspekt progresa koji memoarista konstatuje jeste usavršavanje vojske od početka revolucionarnih ratova, sa velikim generalima koje je izrodila Revolucija: “Danas posedujemo vojnu organizaciju čiju mogućnost nismo ni slutili kada je koalicija pretila Francuskoj i bila se približila Parizu na 40 milja.”⁷⁰

⁶⁷ Barras, *Mémoires*, 2005, str. 42.

⁶⁸ Barras, *Mémoires*, 1895, t. II, str. 169.

⁶⁹ *Ibid*, str. 165.

⁷⁰ *Ibid*, str. 206.

2. Grof de Lavalet

Po mišljenju ovog autora, Francuzi su u XVIII veku bili vodeći narod po ugledjenosti i životnom standardu. Naročito su se Parižani isticali po eleganciji i blagosti u ophodjenju. Čitava Evropa podražavala je francusku kulturu. Kada je došlo vreme revolucionarnih ratova, strane sile su se ponadale da će osvojiti zemlju i poniziti tu kulturu. Dakle, glavni aspekt progresa za memoaristu je u oblasti ponašanja i običaja.

Lavaletu se, kao i mnogima, činilo da će Revolucijom započeti nov period napretka, ali smatra da se prevario. Uzgredno na jednom mestu daje opasku da su iz redova anonimnih vojnika kraljeve ustavne garde proizašli jedan kralj i jedan maršal (reč je o Mirau i o Besijeru), što je « jedinstvena odlika istorije našeg vremena » - iako ne kvalifikuje jasno da li to smatra pozitivnim ili negativnim, s obzirom na to da je reč o Napoleonovim vojskovođama, mislimo da je to Lavalet shvatao kao progres. To je jedini progresivan aspekt koji on priznaje Revoluciji.

Tek Napoleon je vratio u državu red, već pod Konzulatom : „Vlada je za to vreme uživala odobravanje čitave Francuske. Njen novi sistem uprave bio je bolje prilagodjen nacionalnom duhu. Službenici su uzimani iz obrazovanih klasa društva; želja da se dopadnu i potreba da budu voljeni vodila ih je sve. Učtivost svih oblika pristojnog ponašanja jedne civilizovane države zamenila je sve grubijanske forme republike. Red je počeo svugde da se obnavlja »⁷¹. I na spoljnopolitičkom planu Francuzi su oduševljeni Napoleonovim osvajanjima i mirom sklopljenim s Engleskom. „Mašta nije više stavljala nikakve granice narodnom prosperitetu, i svi ti snovi trebalo je da se ostvare“⁷². Sav taj narodni polet

⁷¹ Lavalette, *Mémoires et souvenirs*, nav. izdanje, 1831, t. II, str. 11.

⁷² *Ibid*, str. 12.

i napredak presečen je Napoleonovim odlaskom – Restauracija je ponovo opadanje.

3. Mole

Iako ne kvalifikuje eksplicitno revolucionarni period, jasno je da je on doneo propast Moleovoj porodici. Pred kraj Direktorijuma, Francuska je, po Moleu, bila u jako lošem stanju i trebala joj je čvrsta ruka: „Iznutra razdirana strankama, spolja razbijenih armija i osvojenih granica, Francuska je osećala potrebu za čovekom koji svoj ugled duguje podvizima, a ustrojstvu svog genija autoritet koji se niko nije usudio da mu ospori.“⁷³. Za upražnjeno mesto javio se Napoleon, „izvanredan čovek“, koji je započeo moralnu i materijalnu obnovu Francuske.⁷⁴

3. Gospodja Rolan

Ova republikanka veruje da je Revolucija bila oličenje napretka dok je njena stranka bila na vlasti.

Pod Starim režimom, ona je priznavala materijalni napredak gradjanstva (opisuje skupe toalete i blede razonode kojima gradjanske žene imitiraju plemstvo), kao i izuzetan polet raznih umetnosti. Otac ju je, kad je lepo vreme, vodio na javna šetališta, na izložbe slika i svakovrsnih umetničkih predmeta, izložbe „česte u Parizu u veku raskoši i te vrste napretka“⁷⁵. Ovde je autorka okrnula poznato uverenje Volterovo i drugih enciklopedista, kome se suprotstavljao njen miljenik Ruso, da raskoš kojoj jedno društvo teži ubrzava razvoj umetnosti, a

⁷³ Molé, *Souvenirs de jeunesse*, nav. izdanje, str. 122.

⁷⁴ *Ibid*, str. 215.

⁷⁵ Madame Roland, *Mémoires*, nav. izdanje, 1986, str. 249. Podvlačenje je naše.

onda i opšti napredak nacije. Iz tog razloga naglašava da je reč samo o jednoj vrsti napretka.

Kao potvrdu ovog tumačenja navodimo pasaž u kome memoaristkinja, govoreći o raznim svečanostima koje je Stari režim priredjivao za narod, suprotstavlja „azijsku raskoš“ i „obesnu pompu“ dvora bedi i gnusobi otupelog naroda koji hrli da vidi „idole svojih ruku“, kralja i kraljicu, ne shvatajući da je to sve otkinuto od njegovih usta⁷⁶.

Gospodja Rolan ponavlja na mnogo mesta da je isključivo Revolucija bila način da se postigne napredak francuskog naroda⁷⁷. Ona lično bila je svojim „studijama“, „vaspitanjem“ i poznavanjem „sveta“, predodredjena za „republikansko oduševljenje“, uvidjajući da je „smešno“ i „nepravično“ negovati sve one prednosti i povlastice koje je čuvao Stari režim⁷⁸. Dok je čitala istorijske knjige, poistovećivala se sa velikim reformatorima (sa Agisom i Kleomenom u Sparti, braćom Grah u Rimu, sa njihovom slavnom majkom Kornelijom i rimskim plebsom koji se povukao na Aventin).

Od Revolucije je imala visoka očekivanja: „U prvim zanosima mog mladog srca, sa dvanaest godina sam plakala što se nisam rodila kao Spartanka ili Rimljanka; poverovala sam da je Francuska revolucija neočekivana primena načela na kojima sam odrasla. Sloboda, govorila sam sebi, ima dva izvora: moralnost koja daje mudre zakone, i prosvećenost koja nas vraća na moral i na zakone poznavanjem naših prava; moja duša neće više bit očajna zbog prizora uniženog čovečanstva, vrsta će se poboljšati, a blaženstvo svih biće osnova i zalog sreće svakoga pojedinačno.“⁷⁹ Malo dalje u tekstu kaže da su Rolan i

⁷⁶ *Ibid*, str. 271.

⁷⁷ V, npr, *Nav. delo*, str. 154.

⁷⁸ *Ibid*, str. 270-271.

⁷⁹ *Ibid*, str. 52.

ona, Briso i filozofi bili „raspaljeni ljubavlju prema bližnjima i nadom da će doživeti da za sve nastupi carstvo pravde i sreće“⁸⁰.

5. Grof de Tiji

Grof de Tiji ne veruje u napredak čovečanstva: Revolucija je, misli, upropastila sve dobre stvari Starog režima.

Ali, i pre 1789. postojao je prevelik nesklad između društvenih slojeva. To pokazuje sledeći primer, u kome se memoarista odnosi sarkastično prema ideji progresa: „Divio sam se tome kako *čovek iz visokog društva* može da dobije izvrstan ručak kod ljudi koje nikada pre nije video, da ima njihove žene bez prethodnih formalnosti, dok u ovom **najboljem od svih svetova** ima ljudi koji nemaju šta da ručaju ni kod sopstvene kuće, i koji ne mogu da priušte sebi ni da imaju sopstvenu ženu. Da divne uredjenosti ljudskih društava! koja dokazuje i najtvrdjim glavama koliko je **civilizacija uznapredovala**, koliko smo odmakli u onom sistemu **usavršavanja** koji nas, kažu, razdvaja i razlikuje od ostalih životinja koje nam je tvorac stvari dao za saputnike na ovoj zemlji“⁸¹. Tiji aludira na Lajbnicovu optimističku teoriju i njenu opštepoznatu ironičku obradu u Volterovom *Kandidu*; svoj komentar na prethodno ispričanu scenu drske bračne prevare on nadovezuje u volterovskom stilu, u vidu besmislenih argumenata koji još više ističu pojavu koja se želi osuditi.

Tiji je upravo jedan od onih koji sistematski poriču perfektibilnost ljudskog roda: „ono što mi nazivamo detinjstvom sveta u odnosu na nas, možda je bila staračka oronulost tog sveta“⁸². Mnogo puta vraća se na

⁸⁰ *Ibid*, str. 62.

⁸¹ Tilly, *Mémoires*, nav. izdanje, 2003, str. 393.

⁸² *Nav. delo*, str. 628.

temu moralnog opadanja već pod Starim režimom, naročito u prestonici i uopšte u gradu.

O materijalnom napretku se ne izjašnjava. No, postoji jedna oblast u kojoj Tiji brani progres: umetničko stvaralaštvo. On zastupa ideje Modernih na uštrb Starih: „stari nisu imali jednog Molijera, a veliki francuski tragičari prevazišli su stare i usavršili ono što su pozajmili od Sofokla i Evripida.“⁸³ Hvaleći Rasina na štetu Šekspira, Tiji zaključuje: „Budimo zadovoljni time što smo oživeli Grčku ljubomornu na naša pozorišta, što smo uneli više filozofije i patetike u naše drame nego što ih je ikad bilo u dramama starih, i što smo ih pobedili na njihovom terenu.“⁸⁴

6. Grofica de Boanj

Zanimljivo je, čini nam se, videti kako u memoarima izgleda onaj slavni materijalni napredak postignut do kraja XVIII veka. Pošto u našem užem korpusu o tome nema reči, dopunićemo stavove naših memoarista vidjenjem jedne rojalistkinje, memoaristkinje i domaćice čuvenog salona, **grofice de Boanj**. Ona svedoči o **materijalnom napretku**, ali ne u Francuskoj, nego u Engleskoj. Stanovi, javni putevi, odeća, navike engleskog živilja, „trgovinski prosperitet Londona i raskoš u svim društvenim klasama“ – sve ono što se u prolazu ukazuje pogledu putnika, odražava napredak životnog standarda⁸⁵, koji je u Francuskoj

⁸³ *Nav. delo*, str. 241.

⁸⁴ *Nav. delo*, str. 535.

⁸⁵ Kada se 1816. sa ocem ambasadorom vraća u tu zemlju, u kojoj je pod Revolucijom provela izbegličke dane, grofica konstatuje: „Bila sam veoma iznenadjena ogromnim prosperitetom zemlje [...] Njeni tako dobro održavani putevi, po kojima vas poštanski konji, držani kao naše najelegantnije zaprege, voze tako prijatno, to mnoštvo javnih i privatnih kola, ljupkih svih odreda, te bezbrojne gradjevine koje krase prirodne predele i predočavaju imućnost u

ostao ograničen na imućne slojeve. Grofica ga priželjkuje za svoju otadžbinu. Pošto je, medju elementima materijalne civilizacije, najviše zanima komfor u stanovanju i moda u oblačenju, ona posebno primećuje da je, recimo, engleski regent uveo parno grejanje u jedan od svojih dvoraca, ili da izvesni ministar ima skroman letnjikovac bez kupatila. S druge strane, zapaziće da je moda u Engleskoj 1816-17.g. kruta, zahtevna, izveštačena, da se žene neumereno kindjure, kao što su to nekad činile dame na dvoru Luja XVI. Francuskinje su se, naime, u medjuvremenu odvikle od prekomernih ukrasa i komplikovanih toaleta, u ime jednostavnosti frizura i haljina nalik na starogrčke, pa im Engleskinje izgledaju neobično ili smešno⁸⁶. Napredak u različitim oblastima svakodnevnice civilizacije je, dakle, neosporan, ali nije ravnomeran u raznim zemljama: negde prednjači Engleska, a negde Francuska⁸⁷.

svim klasama društva, od seljačke kolibe do plemićkog dvorca, ti prozori i na najmanjoj radnji, koji nude retkim zracima sunca staklena okna čiji sjaj nikad nije pomućen ni kakvom sitnom mrljom, ti tako čisti stanovnici koji se prevoze iz sela u selo puteljcima na kojima bismo im mi pozavideli u našim vrtovima, ta lepa, tako dobro gajena deca, nestašna u slobodi koja je u opreci sa uzdržanim držanjem ostatka porodice, sve mi je to bilo poznato a ipak me je zapanjilo možda i življe nego da mi je to bio prvi put da ih vidim. Put od Dovera do Londona predjoh jedne lepe nedelje meseca maja, u neprekidnom oduševljenju. Sa njim se mešalo s vremena na vreme tajno osećanje zavisti zbog moje otadžbine. Nebo joj je bilo bar isto toliko naklonjeno; pa zašto nije i ona postigla isti stepen naprednosti kao njeni ostrvski susedi?“ (Comtesse de Boigne, *Mémoires. Récits d'une tante*, Vol. I, Du règne de Louis XVI à 1820, Paris, Mercure de France, 2000, str. 547-548). Grofičina Engleska vidjena iz kočija ne liči na kasniju Dikensovu.

⁸⁶ „Kad već govorim o toaleti, moram da ispričam kakvu sam nosila kad sam išla u dvor. Možda će za dvadeset godina ona biti isto toliko obična koliko se meni učinila čudna kad sam je nosila“ (*Ibid*, str. 591-592 i *passim*).

⁸⁷ „Došla sam do zaključka da, dok Engleska ima jasnu prednost u materijalnoj strani života, u Francuskoj bolje razumevaju društveni život“ (*Ibid*, str. 569).

No, grofičin smisao za progres civilizacije ne podrazumeva prihvatanje ideje progressa u istoriji, politici, moralu. Po svojim političkim ubedjenjima, ona je privržena prošlosti – Starom režimu, koji je takodje i idealizovano doba njenog detinjstva. Nostalgichnost i jedan načelni paseizam obeležavaju njeno pripovedanje. Revolucija je za nju nazadak u odnosu na vladavinu Luja XVI, baš kao što je i Restauracija nazadak u odnosu na Stari režim. Većina dobrih običaja i političkih institucija teži, po grofici, da se izgubi u to novo doba.

Ne može biti govora ni o moralnom napretku francuske nacije ili Evropljana posle pada francuske monarhije, pa ni posle njene obnove. I dalje su, iz pera grofice de Boanj, gotovo svi pojedinci i grupe vodjeni interesom, glupošću i pristrasnošću.

Medjutim, ponegde se u tekstu njenih memoara može pronaći nekakvo implicitno odobravanje liberalizacije staleških odnosa, pristajanje na društveni uspon neplemenitih i prihvatanje revolucionarnog, a kasnije napoleonovskog načela da lična sposobnost nadoknadjuje porodično poreklo ili odnosi nad njim prevagu. Doduše, grofica de Boanj zauzima takav stav najviše kada, povodom Restauracije, želi da kritikuje i da se ogradi od istupa konzervativne rojalističke stranke brata kralja Luja XVIII, kasnijeg Šarla X. Inače je i sama veoma konzervativna, da ne kažemo kastinski nastrojena.

Ukratko, grofica de Boanj priznaje materijalni progres i naročito na njega obraća pažnju kad je reč o komforu stanovanja i putovanja, ali ne veruje u društveni progres. Ni Revolucija, ni Carstvo, ni Restauracija nisu donele progres francuskom narodu, nisu popravile njegove državne i društvene strukture.

V. 3. CIKLIČNOST I (PR)OPADANJE

V. 3. 1. Dekadencija, opadanje i cikličan razvoj u misli francuskih prosvetitelja

Nasuprot ideji progresa u istoriji stoje ideja **propadanja** (nepovratne propasti), i ideja (privremenog) **opadanja**⁸⁸, koja je u tesnoj vezi sa uverenjem da se istorija **periodično ponavlja**. Ovde je reč o opadanju ili propasti jedne ljudske zajednice, jedne civilizacije, smislu koji je reč „*décadence*“ dobila tek u prosvetiteljstvu (do tada se odnosila na jednu porodičnu lozu ili pojedinca)⁸⁹.

U XVIII veku, koji važi za vek progresa, ideja i osećanje dekadencije bili su, naime, začudjujuće često razmatrani.⁹⁰ Monteskje se, u oblasti **političke istorije**, bavio uzrocima propasti Rimskog carstva; znao je da pad preči svakom velikom carstvu - istoriju je tumačio organicistički, kao cikličnu⁹¹. No, tema opadanja bila je tada najčešće pominjana u **estetičkom** okviru: publika odnegovana na klasicističkom kanonu, te herojskom ili jansenističkom moralu XVII

⁸⁸ Reč je, na francuskom, najčešće o opoziciji pojmova „*décadence*“ i „*déclin*“, ali ponekad se „*décadence*“ koristi i kao sinonim za „*régression*“ (nazadak).

⁸⁹ V. Pierre Chaunu, *Histoire et décadence*, Paris, Perrin, 1981, str. 14.

⁹⁰ V. zbornik radova : Valérie André, Bruno Bernard (éd), *Le XVIIIe, un siècle de décadence ?, Etudes sur le XVIIIe siècle*, Bruxelles, Editions de l'Université de Bruxelles, 2006, 223 str.

⁹¹ Monteskje je konkretan uzrok propasti Rimskog carstva video u unutrašnjoj protivrečnosti njegovih ustanova. Engleski istoričar Edvard Gibon (u drugoj polovini veka) prepoznao ga je u usponu hrišćanstva.

veka osećala je da „veliki ukus“ kopni a običaji se razuzdavaju⁹². Kritičari su se žalili na dekadenciju u književnosti, likovnim umetnostima i muzici (poznato je da su se okomili na romaneskni žanr kao instrument tog opadanja).

Ruso je razvoj civilizacije spekulativno video kao **nužnu** „**degeneraciju**“, od prirodnog stanja do „rasprirodnog“ čoveka, a tako je strukturisao i svoje *Ispovesti*: u I knjizi svaka sledeća životna faza sve više udaljava protagonistu od izgubljene čistote najranijeg detinjstva⁹³. Doduše, čoveka u stanju čiste prirode po Rusou krase perfektibilnost, koja može biti pozitivan isto koliko i negativan princip⁹⁴; takodje, kritičari u Rusoovom delu pronalaze i retke izjave o mogućnosti regeneracije, obnove ustanova u odrodjenom civilizovanom društvu⁹⁵.

Tematika dekadencije bila je, dakle, veoma razradjena do 1789, i zaposela je dominantno mesto u neposrednom i naknadnom konceptualizovanju revolucionarnih dešavanja. Do propasti jedne civilizacije, smatra se u XVIII veku, dolazi zbog opadanja morala i zbog preobilja (bogatstava).

⁹² V. poznatu Volterovu konstataciju, iz prepiske, koju navodi i Litre : « N'espérez pas rétablir le bon goût ; nous sommes en tout sens dans le temps de la plus horrible décadence. »

⁹³ V. tumačenje F. Ležena (Philippe Lejeune, « Le livre I des *Confessions* », in : *Le pacte autobiographique*, Paris, Seuil, 1996, str. 87-163, naročito str. 94-95.

⁹⁴ V. *Raspravu o poreklu nejednakosti*.

⁹⁵ Rezime ove problematike daje članak: Luc Vincenti, « La braise et les cendres ». Conférence prononcée lors du colloque de la fondation Gabriel Peri, « Rousseau à l'épreuve des siècles », URL : http://www.luc-vincenti.fr/conferences/braises_cendres.html

V.3.2. Savremena tumačenja ovih ideja

Savremena antropologija temu dekadencije povezuje sa psihoanalitički definisanim nagonom ka smrti i destrukciji, koji se opažaju ne samo kod pojedinca nego i u svakoj zajednici. U periodu svog uspona i vrhunca, društvo zazire od propasti, ali joj se ipak prepušta, ne čineći ništa da je spreči (podsvesno teži da se vrati u prvobitno stanje)⁹⁶. Drugo tumačenje dekadenciju proglašava pozitivnim faktorom društvenog razvoja, utoliko što ona funkcioniše kao zaštitna mreža i prisiljava delove zajednice da neželjenim društvenim promenama postavе granicu. Iz ovog ugla, opadanje pred revoluciju podstiče definisanje antirevolucionarne ideologije i umanjuje destruktivne efekte revolucije.

Poznato je⁹⁷ da je u tradicionalnim društvima, gde dominira vidjenje protoka vremena kao smenjivanja prirodnih ciklusa (od rođenja do smrti, godišnjih doba itd), čovekov pogled uperen unazad, ka prvobitnosti, tj. mitskom trenutku nastanka poretka zajednice. On veruje da sve kasnije zbivanje samo ponavlja taj prvobitni trenutak, ali u slabijem ili lošijem obliku, pa nije od suštinske važnosti: istorija je postepeno propadanje, udaljavanje od prvobitnosti (dok nastanak i ne pripada istorijskom, nego sakralnom vremenu).

I u novijem, progresističkom vidjenju istorijskog vremena dekadencija je ostala važan pojam. Tzv. svetovne ili političke religije⁹⁸ - a ideologija Revolucije 1789. svakako je to bila - počivaju na obećanju „spasenja“ čovečanstva kroz ostvarenje savršenog društva u budućnosti. Jasno je da one posvetovljuju milenarističko učenje nastalo u krilu

⁹⁶ Bernard Valade, »L'idée de décadence », in : *Cahiers internationaux de sociologie*, Vol. LXII, 1977, str. 75-88.

⁹⁷ Pre svega mislimo na radove Mirčea Elijadea.

⁹⁸ V. o tom pojmu odeljak V.2.1.c, fusnota 28.

judeo-hrišćanske linearne koncepcije vremena, gde, paradoksalno, misao o dekadenciji ima suštinsku ulogu.⁹⁹

V.3.3. Razmatranje ovih ideja u vreme Revolucije. Kant

Pesimistička vizija istorijskog toka karakterisala je, videli smo, kontrarevolucionarnu historiografiju u kojoj se propast Starog režima i Revolucija 1789. uzima kao primer dekadencije. Pod Revolucijom, većini savremenika je u političkom, verskom i moralnom, pa i materijalnom domenu propadanje izgledalo očigledno. Raniji individualni vapaji za dobrim starim vremenima postali su deo opšteg diskursa.

⁹⁹ Milenarizam, u prvobitnom značenju: verovanje u Hristov povratak i hiljadugodišnje carstvo mira, pravde i jednakosti na zemlji, počiva na raznim svetim tekstovima, medju kojima je najpoznatije "Otkrovenje Jovanovo". Kako podseća Žak Le Gof, već u jevrejskoj tradiciji dolasku mesije treba da prethode prirodne katastrofe. Taj obrazac razvijen je i u kasnijim, hrišćanskim formama milenarizma: povratku u zlatni vek, u raj na zemlji, prethode prirodni i društveni potresi. U nekim učenjima verovalo se da **pogoršanjem stanja, nasiljem može da se ubrza dolazak carstva nebeskog**. "Istorijski značaj milenarizma dolazi iz povezivanja religijskih verovanja i socijalnih težnji koje je on često ostvarivao". U novije vreme se termin koristi za nereligiozne teorije o nastupanju boljeg sveta. Milenarizam osporava postojeći režim i ima istovremeno reakcionarnu (težnja za povratkom u prošlost, koja se idealizuje) i revolucionarnu ulogu (Le Gof navodi primere Engleske, Francuske i Oktobarske revolucije). V. Jacques Le Goff, "Millénarisme", in: *Encyclopaedia Universalis* [en ligne].

Filip Nemo je veoma ubedljivo analizirao jakobinsku ideologiju i propagandu u svetlu milenarizma (v. Philippe Nemo, *Les deux Républiques françaises*, Paris, PUF, 2008, 307 str ; mi smo konsultovali i izuzetno detaljan rezime ove studije na URL :

[http://www.wikiberal.org/wiki/Les_Deux_R%C3%A9publiques_fran%C3%A7aises_\(essai\)](http://www.wikiberal.org/wiki/Les_Deux_R%C3%A9publiques_fran%C3%A7aises_(essai))

S obzirom na to da su pripadnici gradjanskog staleža na kraju izvukli najveću korist iz Revolucije, njenu „Terorsku“ fazu uklapali su u shemu cikličnih istorijskih promena, kao privremeno i neizbežno nazadovanje. Pošto je progresistička vizija istorije predstavljala opšti fon visoke, učene kulture zapadnoevropskih zemalja od kraja XVIII veka, i liberalno raspoloženi intelektualci, bez obzira na lično iskustvo u Revoluciji, bili su skloni da revolucionarna zverstva i iracionalne odluke podvedu pod nužnu fazu zastajanja u progresu. Ono prvo vidjenje, da su zločini Revolucije donja amplituda cikličnog istorijskog kretanja (a ne manifestacija propasti nacije) možemo povezati sa Kantovim **eudemonizmom**.

Kantova teorija poimanja istorije savremena je revolucionarnim dešavanjima u Francuskoj; ona, doduše, ne pripada najcenjenijim dometima njegove filozofske misli¹⁰⁰, a nije ni bila poznata u Francuskoj odmah posle Revolucije.

U *Sporu medju fakultetima*, svom poslednjem delcu (1798, ali pisanom od 1794.¹⁰¹), Kant razlikuje četiri načina koncipiranja istorijskog toka: a) stalno nazadovanje ka još gorem, tj. dekadencijalnu istoriju; b) pravilno smenjivanje povoljnih i nepovoljnih epoha, tj. cikličnu istoriju; c) haotičnu istoriju bez ikakve pravilnosti d) stalno napredovanje ka boljem, tj. progresivnu istoriju.

¹⁰⁰ Za šta istoričari filozofije poslednjih decenija nalaze vanfilozofske, nacionalistički motivisane razloge.

¹⁰¹ V. „Spor medju fakultetima“, u: Imanuel Kant, *Um i sloboda. Spisi iz filozofije istorije, prava i države*, ur. Danilo Basta, Beograd, Studentski izdavački centar, str. 179-191. Ovde potpuno apstrahujemo glavnu tematiku teksta, potrebu reforme univerziteta. Konsultovali smo francuski integralni prevod ovog dela (Emmanuel Kant, *Le conflit des facultés en trois sections*. Paris, Vrin, 1988, 174 str.) Razlikovanje vizija istorije nalazi se u drugom odeljku.

Stalna regresija – „**terorizam**“ u Kantovoj terminologiji – nije moguća. Postoji stupanj zla od koga ne postoji gore, kad se stvari moraju preokrenuti, inače će čovečanstvo nestati. Tako su istoriju doživljavali progonjeni hrišćani u starom Rimu – strahovito mučeni, strpljivo su iščekivali skori kraj sveta. Aleksi Filonenko je sličnu ideju našao kod Rusoa, u *Raspravi o naukama i umetnostima*, po kojoj ljudski rod u civilizaciji pada sve niže, sve dalje od prirodnog stanja. Jedino rešenje, piše Ruso, bila bi neka **velika revolucija**, koje se treba plašiti jer bi možda donela isto onoliko zala koliko bi izlečila.¹⁰²

Stagnaciju na istom stepenu, u vidu neprestanog oscilovanja oko istog, Kant naziva „**eudemonizam**“: dobro i zlo, nesreće i uspesi su u ravnoteži (količina dobra i zla u istoriji su uvek iste). Posle napretka treba očekivati pad, i obrnuto. Lajbnic je u *Teodiceji* branio tu koncepciju, ali Kant je odbacuje jer ona podrazumeva da su sve istorijske epohe kvalitativno iste (nema nikakvog napretka kroz istoriju).

Abderitizam - u kome istorija izgleda apsurdna i haotična, kao ludost i glupost u kojoj nema racionalnosti - stavlja čoveka u položaj Sizifa, nikad srećnog, ili u položaj nerazumne i neistorične životinje, a principe dobra i zla izjednačava¹⁰³. Kant je svestan da je ovakvo vidjenje istorije najzastupljenije među ljudima.

¹⁰² V. Alexis Philonenko, *La théorie kantienne de l'histoire*, Paris, Vrin, 1986, str. 65.

¹⁰³ O ovome takodje v: Michèle Crampe-Casnabet, « Le „Conflit des facultés“: contre le terrorisme et l'abderitisme, une théorie des indices en histoire », *Revue germanique internationale*, N° 6, 1996, « Kant : philosophie de l'histoire », str. 129-137. Autorka sugeriše da abderitizam (termin nastao po imenu grčkog grada Abdere, odn. abderske filozofske škole) označava Kantovu kritiku sitne nemačke buržoazije, priglube i obuzete sobom, koja stalno ponavlja iste postupke i ne pita se o svrhama. To je teatar marioneta u kome se stalno igra ista predstava. V. Nav. članak, str. 136.

Kant bira četvrtu, **progresističku** koncepciju. To je proročka filozofija istorije, za koju Kant u praktičnom istorijskom iskustvu sada nalazi pokazatelj¹⁰⁴: **Francusku revoluciju 1789**. Revolucija pokazuje tendenciju čovečanstva da čini napredak u moralnom pogledu. Tu nisu toliko važne političke vodje Revolucije, koliko njene anonimne pristalice, koje u njoj nisu uzele aktivnog učešća, koje su se čak možda izložile ličnoj opasnosti, ali su nesebično stale na stranu opšteg interesa, jednog višeg stupnja slobode. Francuska revolucija otkriva čovečanstvu njegovo usmerenje ka opštoj slobodi.¹⁰⁵

U vezi sa istorijom kao napretkom razuma i slobode u svetu, Mišel Kramp-Kasnabe podseća da su kod Lesinga i Kanta filozofija istorije i teologija istorije kompatibilne. Drugim rečima, teza o progresu čovečanstva ne treba da zameni, odn. isključi tezu da istoriju vodi Providjenje (jednostavno, sada je otkriven pravi smisao Providjenja, koji je ranije bio skriven)¹⁰⁶.

(Medju antiprogresističkim koncepcijama istorije, u literaturi se izdvaja još jedna, koja za nas neće biti relevantna jer je formulisana posle epohe koja nas interesuje. Reč je o tzv. tragičkoj doktrini, za čijeg se rodonačelnika uzima Niče, a medju predstavnicima se ističu Veber,

¹⁰⁴ Kant je ranije koncipirao „znamenja“ ili „znake“ koji u stvarnoj istoriji pokazuju i čine uverljivom ideju progressa čovečanstva. To su događaji koji nisu uzrok nego pokazatelj progressa (podrazumeva se, dakle, da istorija jeste progresivna i racionalna). Primer takvog znaka bio je slobodarski duh u verskim i ekonomskim pitanjima (u Kantovim delima pisanim pre 1789.), a kasnije će to postati Francuska revolucija.

Podrobnije o značaju Revolucije za Kantovu misao videti : Joachim Kopper, „La Révolution française selon Kant: le spectateur et l'événement“, in: Bernard Bourgeois, Jacques D'Hondt (sous la dir.), *La philosophie et la Révolution française*, Paris, Vrin, 1993, str. 269-275.

¹⁰⁵ Kantovo oduševljenje trajalo je do pogubljenja Luja XVI, a posle toga su mu utisci podeljeni.

¹⁰⁶ Michèle Crampe-Casnabet, Nav. članak, str. 130.

Špengler, Junger...¹⁰⁷). Smatra se da je dekadencijalna koncepcija istorije, odn. uverenje da se zapadna civilizacija neizbežno bliži kraju jer nema snage da se regeneriše, postala sastavni deo zapadnjačke imaginacije u XX veku.

V.3.4. Kollingvud

Pošto je u našem istraživanju reč o poimanju istorijskog toka kod obrazovanih ljudi koji nisu filozofski i teorijski orijentisani, podsetićemo još na jednu analizu poimanja progressa, odnosno na zaključak o nemogućnosti doživljavanja progressa kod „običnog sveta“.

Kollingvud u jednom dodatku svojoj *Ideji istorije*¹⁰⁸ daje argumentaciju za tezu da je vidjenje istorijskih perioda kao dobrih i loših, ili uverenje da je prelaskom iz jednog perioda u drugi došlo do progressa – optička iluzija, odnosno posledica **istoričareve** nesposobnosti da iznutra shvati date periode i rekonstruiše ih. „Stara dogma o jedinstvenom istorijskom progressu koji vodi do sadašnjosti, i moderna dogma o istorijskim ciklusima, tj. o višestrukome progressu koji vodi do

¹⁰⁷ O tome videti : Pierre-André Taguieff, «Critiques du progrès et pensées de la décadence. Essai de clarification des visions de l'histoire », in : *Mil neuf cent*, N° 14, vol. 14, 1996, str. 15-39 ; dostupno na URL : http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/mcm_1146-1225_1996_num_14_1_1149.

Ovaj autor dokazuje da je krajem XIX veka i inače došlo do reforme progresističkog modela : napušta se ideja **globalnog** progressa, a **nužnost** progressa (progres koji ne može da se ne desi) zamenjuje se **moogućnošću** progressa (progres može da se desi) ili čak **kontingentnošću** (progres može da se ne desi) ; progres zavisi od ljudske volje i akcije. (str. 17-18).

¹⁰⁸ V. R.G. Collingwood, „Epilegomena: 7: Progress as Created by Historical Thinking“, in: *The Idea of History*, Oxford, Oxford University Press, 1946, str. 321-334, URL: <http://www.brocku.ca/MeadProject/Collingwood/1946?7.html>)

„velikih doba“ a zatim do opadanja, tako su puke projekcije istoričarevog neznanja na ekran prošlosti.“¹⁰⁹ Na drugoj strani, po Kolingvudu, **oni koji su živeli** u tim periodima sami će retko misliti da je došlo do progresa. Stara generacija smatra da se uvodjenjem nove prakse u jednoj oblasti nešto bitno iz prethodnog doba izgubilo – to je za njih opadanje, a ne napredak (ne iz neke iracionalne predrasude, nego zato što je celina načina života koji poznaju i vrednuju izgradjena oko stare prakse; oni samo žele da nastave da žive kao nekad). Ali, ne znači ni da pripadnici nove generacije, koja uvodi promenu, nju doživljavaju kao progres, tvrdi Kolingvud. Da bi to bilo moguće, oni moraju da poznaju obe prakse iz ličnog iskustva ili simpatetičkim uvidom (a ne da na jednu gledaju kao na nerazumljiv prizor, a primenjuju drugu, ili da primenjuju jednu a drugu gledaju kao neostvarenu mogućnost)¹¹⁰. Taj je uslov teško ispuniti: obično mladja generacija nastoji da se oslobodi roditeljskog uticaja, slepo uništava staro a uvodi novinu, tako da ne može da napravi pravo poredjenje izmedju dva načina života.

Ovo Kolingvudovo razmatranje bi se dalo kritikovati ako bi se uzelo izdvojeno¹¹¹. Za naš okvir je zanimljivo razmišljanje o memoaristima kao pripadnicima stare ili nove generacije, koje obe **ne mogu da pojme progres**. Ili su, možda, memoaristi ti dvostruko kvalifikovani posmatrači, koji su sposobni da iznutra dožive epohu, a i da je spolja odrede u odnosu na prethodnu i potonju, svojim memoarskim činom.

¹⁰⁹ *Ibid*, str. 328, naš prevod (eseji iz V dela Kolingvudove knjige u prvobitno priredjenoj verziji, nisu objavljeni u prevodu na naš jezik, v: Robin Džordž Kolingvud, *Ideja istorije*, prevod i pogovor Risto Tubić, Sarajevo – Zagreb, Svjetlost – Globus, 1986, 273 str.). 2003

¹¹⁰ *Ibid*, str. 325.

¹¹¹ U njegovim delima i inače se nalaze tvrdnje koje otkrivaju dvoznačan Kolingvudov odnos prema progresu.

V.3.5. Cikličnost i opadanje u memoarima

1. Baras

Baras istoriju ljudske civilizacije sagledava kao progresističku, ali u političkoj istoriji svakog naroda prepoznaje cikluse, kao i u političkoj borbi svake stranke. Revolucija je već 1792.g. počela da se izvitoperuje: pogubljenje vojvode Orleanskog, „princa dobročinitelja, popularnog i bezopasnog u političkoj akciji“ za Barasa je bio „jedan od najmahnitijih činova te revolucije koja se već kvarila i odbijala svoje trijumfe pucajući na sopstvene trupe“.

Opadanje je neminovno, bez obzira na ljudsku volju i upornost: „U vreme 18. brimera, [...] Veće pet stotina [...] nije shvatalo da revolucije, kao i svi ljudski poduhvati koji imaju svoju zrelost, ne mogu da se ponovo otpočnu kao prvog puta, te da je reka protekla i ne vraća se“¹¹².

I na individualnom planu dolazi do moralnog nazatka revolucionara: u vreme Direktorijuma Baras je primetio da članstvo u zakonodavnim telima više nije bilo čast, nego izvor materijalne koristi.¹¹³

Moralno opadanje koje je primetio u mikrociklusu Revolucije, dešava se i u dužem trajanju: civilizacija usavršava prirodnu pokvarenost ljudi (kad govori o Taljeranu)¹¹⁴.

Prisetivši se duge političke borbe svoje stranke i velikih revolucionarnih pobeda (Tulon, 9. termidor, 13. vandemijer), Baras iskazuje „osećanje moralne iscrpljenosti, više nego fizičke, proisteklo iz obaveze da se **stalno iznova započinje borba**, čak i ako je čovek pobednik, da bi se obezbedio definitivan trijumf svojih stavova. Sva ta

¹¹² Barras, *Mémoires*, nav. izdanje, 2005, str. 364.

¹¹³ *Ibid*, str. 237-238.

¹¹⁴ *Ibid*, str. 125.

bojna polja prekrivena ostacima poraza, sve te mere koje su usledile i koje su bile neophodne kako bi se sačuvao trijumf, sve to nosi sa sobom istinsko slabljenje naših snaga i kao nekakvo **beznadje zbog ljudskih poduhvata**.¹¹⁵

Carstva su, po Barasu, uvek propadala u istoriji, a simptomi propasti se ne menjaju; on se poziva na rimsku istoriju, tako blisku svim revolucionarnim političarima: „da bismo pružili stvaran lek bolestima koje muče otadžbinu, ne sme se nikako opet pribeci uplitanju vojske: pretorijansko mešanje je znak propasti jednog carstva“.¹¹⁶

Baras se, dakle, prikazuje kao umoran političar svestan da ljudski poslovi pre ili kasnije doživljavaju opadanje i propast. U uzlaznoj fazi jednog političkog perioda nasilna sredstva su dozvoljena i donose boljitak (time Baras pravda svoje pučeve). Medjutim, kada počne opadanje, ono se može usporiti ili privremeno preokrenuti legalnim načinima, a nasilna sredstva će samo pospešiti tok događaja i doneti političku propast.

2. Lavalet

Pošto nije sklon istorijskom uopštavanju i formulisanju istorijskih zakonitosti, Lavalet dekadenciju ne ističe ni kao kauzalni faktor Revolucije, ni kao javni vid većine događaja.

Jedan od retkih primera kada memoarista promene naglašava kao opadanje, odnosi se na poredjenje dve svečane proslave 14. jula, 1790. i 1792.g.: « kako je [ova druga] bila različita za ljude koji su pažljivo pratili tok događaja ! G. 1790, jedan veliki narod, ushićen slobodom, moćan usled svesti o svojoj snazi i svojim pravima, snažno je želeo monarhiju zasnovanu na zakonima ; činilo se da najdirljivije jedinstvo

¹¹⁵ *Ibid*, str. 368.

¹¹⁶ *Ibid*, str. 324.

vlada izmedju naroda i vladara. [...] ljubav prema vladaru i mržnja prema anarhiji izgledale su kao sveti zalog da ona više neće uznemiriti Francusku : u mesecu julu 1792, naprotiv, ta tako velikodušna nacija, tako ujedinjena, kao da je nestala pred varvarskom hordom. Prizvuci besa i osvete smenili su najplemenitija osećanja»¹¹⁷.

3. Grof Mole

U memoarima Mole svoje doba naziva “malim” i “pogubnim” u odnosu na vek Luja XIV ili na antiku, ako se porede u moralnom pogledu. Naročito zapaža opadanje plemstva pre Revolucije, “omekšavanje” gordih i slavnihi plemićkih loza koje “već sto godina” trpe “odrodjavanje”.¹¹⁸

Postepeno opadanje odvelo je « najprosvećeniji evropski narod » u propast, ali će se on, po Moleovom mišljenju, ponovo pridići zahvaljujući Napoleonu. I sam tok Revolucije je cikličan, sastavljen od naizmeničnog uspona i pada svake od vodećih stranaka.

Mole, kao i ostali memoaristi, razlikuje dve faze Revolucije : prvu su izvela « deca XVIII veka, razdražena spekulisanjem i rezonovanjem », a druga je bila potonuće : « decu » su smenili gori ljudi, koji su doneli « poroke umesto knjiga », « strasti umesto sanjarija », « zločine umesto zabluda ». ¹¹⁹ Ta radikalnija faza bila je najispunjenija zlom, od pamtiveka¹²⁰.

Mole smatra da je XVIII vek bio dekadentan u oblasti kulture. On kritikuje « filozofe » (doduše, ne poimence), kritikuje neopravdani kult

¹¹⁷ Comte de Lavalette, *Mémoires et souvenirs*, nav. izdanje, 1994, str. 125.

¹¹⁸ Mathieu Molé, *Souvenirs de jeunesse*, nav. izdanje, 1991, str. 47.

¹¹⁹ *Ibid*, str. 53.

¹²⁰ “... više zala na zemlji za nekoliko godina nego što je svet pretrpeo od svog početka”. *Ibid*, str. 58.

književnika i moć salona : «„La Arp je živeo u vremenu u kome bi i sami kraljevi rado zamenili svoju krunu za titulu književnika, i kada su se u društvu starost, rang, najviše državne funkcije ponižavale pred autorom nekoliko stihova.“¹²¹ A saloni su imali takvu vlast da je ona « u gornjoj klasi u poslednjih šezdeset godina u Francuskoj dovela do propasti poduhvate i skoro sve talentovane ljude ».

Mole ne odobrava ni kanon XVIII-ovekovne književnosti, smatrajući da je bio nazadan u odnosu na klasični vek. To, na primer, izražava indirektno, kada piše o La Arpovim predavanjima u Liceju : « Tu će se – za istom katedrom gde je tako dugo predavao doktrinu XVIII veka – tu će se odreći te doktrine, proglasiti svoju grešku, i posmatrati pod novim svetlom moderna i antička remek-dela, koja je do tada procenjivao samo sa predrasudama veka čije je **zablude** ranije delio. »¹²² Na žalost, Mole se ne upušta u procenu nove, romantičarske književnosti.

U *Mladalačkim sećanjima* Mole preispituje smisao ljudskog života u baroknom maniru, ne na horizontu Istorije, nego u odnosu na večnost i nepromenljivu cikličnost Prirode. Memoarista naglašava kontrast između katastrofe koju je doživela njegova porodica i bezosećajnosti prirodnog sveta : « Tada sam nalazio da su čovekove sudbine tako nesigurne, njegova sreća tako krhka, njegove nade tako varljive, da sam ostajao bez straha, bez želje, ne znajući više da li je bolje živeti ili ne biti ni rođen! Naročito me je pogadjala neosetljivost prirode nasuprot naših oluja i patnji. Ovo nebo, ovo sunce nisu ni manje čisti, ni manje lepi [...] Zemlja, uvek nasmejana i ukrašena, ne daje nikakav znak žalosti zbog ljudskih patnji. Pa šta je onda čovek, njegove boli i dobra zbog

¹²¹ *Ibid*, str. 90.

¹²² *Ibid*, str. 89. La Arp je pre Revolucije uzdizao enciklopediste, Volter mu je pomogao da se domogne Akademije, ali posle Revolucije postao je konzervativan i kritikuje prosvetitelje. Mole se očigledno slaže sa ovom drugom fazom.

kojih se slama? On, za koga priroda neće da se udostoji da prekine i najmanji od svojih zakona!“¹²³ Ljudski su poslovi sitni i varljivi (ne zato što će proći vreme, pa će ih istorija prekrojiti ili zaboraviti po svom nahodjenju, kao što tvrdi Tiji), već zato što promene ne znače ništa u sistemu svemira.

Mladalačka su sećanja možda pisana bez velikih ambicija i prerano da bi došao do izražaja Moleov širi pogled na istoriju. Osvrnucemo se na njegove stavove iznete kasnije, u delu memoara koji je objavio markiz de Noaj¹²⁴.

Mole tu Napoleonovo doba - uspon posle propasti koju je donela Revolucija - stavlja u kontekst opšte krize evropske civilizacije: « Predstojeći položaj izvanrednog čoveka [Napoleona] čiji sam pad odavno predvidjao, nije u mojim očima bio ništa više od incidenta u toj gotovo opštoj krizi koju je trpela evropska civilizacija, a čije se polazište nalazilo u knjigama i učenjima XVIII veka, ili, ako hoćemo da budemo još tačniji, u Luterovoj reformi koja je, proglašavajući prevratničku dogmu nad dogmama, dogmu o suverenosti ljudskog razuma, udarila žig sumnje i rasklimala sve ono u šta se dotada verovalo. Anarhija, koja nije ništa drugo nego odsustvo svake vlasti kojoj bi se ljudi pokoravali, i nered koji iz anarhije mora proisteći, bili su na neko vreme suzbijeni mačem [genijalnog] osvajača; no, iako je razložna sila izgledala kao gospodarica sveta, njena vladavina morala se završiti, jer je bila omedjena granicama života jednoga čoveka, a istinskim načelima na kojima počiva moralni, politički i društveni red, niti je bilo vraćeno mesto i ugled u srcima, niti su ta načela bila istaknuta i na jednom barjaku. »¹²⁵. Po Moleovom shvatanju, i politička i moralna dekadencija,

¹²³ *Ibid*, str. 63.

¹²⁴ Marquis de Noailles, *Le comte Molé. 1781-1855. Sa vie – ses Mémoires*. Tome premier avec deux phototypies hors texte, Paris, Champion, 1922.

¹²⁵ *Nav. delo*, str. 174.

dakle, vuče korene još iz renesansnog, a kasnije i prosvetiteljskog, kulta razuma i prava na sumnju u autoritete. Mole veruje da liberalizacija društva neizostavno vodi u anarhiju, odnosno u propast. Iako na ovom mestu Mole ne pominje Revoluciju, očevidno je da upravo ona, zajedno sa Restauracijom, predstavlja pozadinu na kojoj se ocrtava privremena Napoleonova vladavina reda i pameti. Doba bezvlašća i nereda samo je prividno okončano početkom veka – Moleu je jasno da će ono trajati i dalje (tu su mu potonje burne decenije i nizanje revolucija dale za pravo).

Od Renesanse traje **konstantno opadanje Evrope** – Mole je po ovom dekadencijalnom uverenju **jedinstven** u našoj grupi memoarista.

4. Gospodja Rolan

Stanje u Francuskoj pre Revolucije bilo je katastrofalno, po ovoj autorki (« raskalašnost dvora, prezir prema vrlini » u svim slojevima, « beda naroda »¹²⁶): moralo je doći do velikih promena. Ali, pri oceni njene kritike Starog režima moramo imati na umu da je ta kritika načelna, preuzeta iz knjiga i salonskih razgovora, a ne izgradjena na ličnom iskustvu. Naime, seljaci su u memoarima gospodje Rolan vredni, napredni i uslužni, žive u pastoralnoj idili ; sa kalfama njenog oca lepo se postupa i svi se trude da ih ne uvrede ; redovnice i sveštenici koje ona poznaje redom su čestiti i požrtvovani ; gradjanstvo je imućno, voli da se šepuri i rado ide na podvorenje plemstvu. Manonu Flipon, zaključujemo, ne vredja u svakodnevicu siromaštvo i izrabljivanje seljaštva i gradskog proletarijata, poročnost i parazitstvo sveštenstva, isključenost gradjanstva iz državne uprave – uobičajeni predmeti prosvetiteljskih napada na apsolutnu monarhiju – pošto ona o tome nigde ne svedoči. Njeno republikanstvo i revolucionarno nadahnuće jeste jedna **filozofska**

¹²⁶ Madame Roland, *Mémoires*, nav. izdanje, str. 271.

poza, stečeni refleks koji se prazni paušalnim grdnjama protiv « privilegija », « zloupotreba vlasti », « tlačenja », « predrasuda », beskrupuloznih opata, finansijera, plemića, kralja i kraljice itd.

A u « stvarnom » životu, njeno je negodovanje ograničeno na moralni plan i na višu klasu, to je lično osećanje uvredjenosti što izuzetni pojedinci (kao što je sama) nemaju tretman kakav zaslužuju. Manonu vredja naduvenost i neopravdano uvažavanje plemića u društvu. Mešani plemićko-gradjanski otmeni krugovi koji (pre Revolucije) pretenduju na učenost i ljubav prema umetnostima kod nje izazivaju mizantropiju. Zgraža se nad ženskastim muškarcima koji se dive lakim stihovima i taštima talentima, nad poročnim galantnim običajima.¹²⁷ U Versaju (gde boravi kao turista) zapaža, recimo, sve same loše stvari, a one lepe i svečane ne želi da opisuje : sve vreme « oseća nepravdu » i « posmatra besmisao » jer se sa toliko pompe odaje počast ljudima (kraljevskom paru) koji ni po čemu nisu izuzetni¹²⁸.

Pa ni moralnu osudu svih ljudi tog vremena, koju nalazi kod Helvecija («Uverila sam se da Helvecije slika ljude kakvi su postali u iskvarenosti društva »¹²⁹), nije sasvim usvojila – sigurna je da ima boljih, plemenitih ljudi (kao što je ona sama).

Ove ograde moraju se imati u vidu : pokazuju da treba relativizovati pobunjenički stav gospodje Rolan pre Revolucije, kao i njeno oglašeno osećanje propadanja nacije.

Gospodja Rolan diskurzivno okleva između ideja cikličnosti i potpune, nepovratne dekadencije, kada tumači istorijsku sudbinu Francuske. S jedne strane, kretanje « nizbrdo » daje povoda za pretpostavku da će uslediti uspon : Stari režim bio je tako « gnusan », a

¹²⁷ *Nav. delo*, str. 281.

¹²⁸ *Nav. delo*, str. 257.

¹²⁹ *Ibid*, str. 256.

nacija pod njim tako « iskvarena »¹³⁰, da se činilo da će bilo koja naredna vlast doneti poboljšanje.

S druge strane, ona tvrdi da su se svi prevarili u očekivanjima od Revolucije, ona lično, pa i sami filozofi : « Nisam znala da postoji režim još užasniji i iskvarenost još odvratnija ; no, ko bi to mogao i zamisliti ? »¹³¹ (ovo se odnosi na Prvu republiku). Ona je « videla kako se u istoriji tresu i **padaju sva carstva** koja su stigla do tog stepena iskvarenosti, i slušala Francuze kako se smeju i pevaju o sopstvenim nesrećama.»¹³² Francuska je, dakle, na putu dekadencije – memoaristkinja doslovce kaže da « vidi » « propast [sv]oje zemlje ».¹³³

Medjutim, dijalektika suprotnosti ponovo dolazi do izražaja, gospodja Rolan u svojim kletvama protiv montanjara **priželjuje** što dublji **pad** jer će to preokrenuti politički tok: « Uzvišene iluzije, plemenita žrtvovanja, nado, srećo, otadžbino, zbogom ! [...] mrzim život [...] i priželjkujem najgore obesti besomučnika. Šta čekate, anarhisti, zlikovci? Vi ste presudili vrlini, prolijte krv onih koji je ispovedaju; kad krv padne na ovo tle, ono će postati nezasito i otvoriće se pod vašim nogama.»¹³⁴. Memoaristkinja ovde zapravo priziva građanski rat u kome će se pokrajine, čiji su umereni a većinski poslanici izbačeni iz vlasti, najzad pobuniti i srušiti strahovladu prestonice. „Terorizam“ gospodje Rolan (u Kantovom smislu) zahteva terorističke akcije (u savremenom smislu), da bi se preobrazio u progresizam.

¹³⁰ *Ibid*, str. 275.

¹³¹ *Ibid*, str. 276.

¹³² *Ibid*, str. 271.

¹³³ *Ibid*, str. 38.

¹³⁴ *Ibid*, str. 52.

5. Grof Tiji

Medju našim memoaristima grof Tiji je najveći zagovornik principa opadanja i regeneracije u svekolikom postojanju.

Cikličnost je, po Tijiju, opšta zakonitost **ljudske istorije**: „narodi, kraljevstva, katastrofe svih vrsta smenjivale su se na obnavljanoj zemlji“¹³⁵; cikličnost Tiji zamišlja i u **vasioni**: „Ko vam reče da posle sunca koje bleđi neće doći hiljade godina jednog sjajnijeg i življeg sunca? [...] da sve nije kombinovana raspodela opadanja i obnavljanja? [...] da svet nije već nekoliko puta propao, pre nego što je ponovo zasijao, podmladio se, a što vaše oči nisu videle i neće videti?“¹³⁶ Istorijski i svemirski ciklusi takvih su razmera da ih kratkoveki čovek ne može opaziti, ali to nije dovoljan argument protiv njih. Tiji se stalno upinje da istorijsko zbivanje izmesti iz perspektive pojedinačnog ljudskog života, koja mu se prirodno nameće, te da ga razume u dugom ili najdužem trajanju.

Takvim „filozofskim“ pristupom memoarista prevazilazi očajanje što obuzima onoga koji je, zbog istorijskog zbivanja oličenog u Revoluciji, izgubio status, bogatstvo, prijatelje i identitet. U svojoj sitnoljudskoj perspektivi Tiji istorijski tok vidi samo kao silazan. Revolucija je najveća pošast koju je čovečanstvo ikada pretrpelo¹³⁷.

¹³⁵ Comte de Tilly, *Mémoires*, nav. izdanje, 2003, str. 628.

¹³⁶ *Ibid*, str. 630. A paralelu između svemirskih i istorijskih ciklusa, kojoj pogoduje dvoznačnost reči „revolucija“, memoarista ističe kada govori o nesrećnom astronomu Bajiju (koji se prvo pridružio Revoluciji a onda u njoj stradao): „Baji nije na nebu naučio istoriju revolucija na zemlji“ (*Ibid*, str. 606).

¹³⁷ Up. str. 518, ili npr. str. 507 („kriza bez presedana u analima sveta“).

On neprestano poredi stanje Francuske u prethodnim epohama i u Revoluciji, kao i Francusku sa Engleskom. Opadanje je nastupilo u svim društvenim ustanovama, od vojske¹³⁸ pa do pozorišta¹³⁹.

Tiji, recimo, veruje da je Francuska pod Lujem XVI dospela u stanje koje je gore, a ne bolje nego u „velikom veku“ Luja XIV. Argumente preuzima od nekog starog dvoranina: „Kraljica je omrzuta, kralj je slab, vlada nevešta i korumpirana, finansije – izgovor svake pobune – su iscrpljene, [...] velike vojskovođe pomrle[...] Imate prva pozorišta u Evropi, male pesnike, velike igračice [...]; frizeri i kuvari su pomalo degenerisani naslednici prvog naroda sveta, u prvom medju vekovima, dobu Luja Velikog“¹⁴⁰. U „poslednjih šezdeset godina“ Francuska je izgubila prvenstvo zbog „nesposobnih ministara“¹⁴¹.

U odnosu na to zlatno doba („les beaux âges du monde“¹⁴²), i samo plemstvo je doživelo opadanje. Memoarista govori o moralnom kvarenju

¹³⁸ *Ibid*, str. 499-500. Vojni činovi bili su „prostituisani“ u poslednje vreme pred Revoluciju, deljeni bez mere i zasluge, kao i druga odličja, a „ništa nije tako skorašnji, tako nepogrešiv predznak pada jednog carstva“.

¹³⁹ Izgubio se stari način glume i dikcije koji je odslikavao nekadašnji društveni ton (*Ibid*, str. 476).

¹⁴⁰ *Ibid*, str. 343.

¹⁴¹ *Ibid*, str. 206-207.

¹⁴² *Ibid*, str. 485. Tiji priča o svojoj babi, staroj plemkinji, koju je odlikovala „hrabrost, prostodušnost i vrlina divnog doba sveta“. Drugih primera iste teze ima mnogo. V, npr. vrlo zanimljivu raspravu o istom trendu u engleskom plemstvu, koji konstatuje jedan Englez. Mladi plemići ne znaju više da se prikladno obuku niti da se ophode, oni psuju pred ženama, ne poznaju nacionalnu istoriju ali se busaju patriotski u grudi. Na šta mu Tiji odgovara da stare plemićke porodice moraju, više nego ikada, da povrate ugled i poverenje time što će se istaći junačkim delima. „Isto tako, plemstvo koje spava, koje nema drugih obaveza do da svoje titule pokazuje u oholom spokoju, mora očekivati da primi udarac u srce i da propadne, kao što i narod kod koga više nema snage javnog mnjenja mora potpasti pod samovoljnu vlast nekog despota. (*Ibid*, str. 538-540).

plemstva (u njegovo vreme neguje se nadmenost bez pokrića¹⁴³), ali i o izumiranju plemstva kao klase. Pošto je prikazao kako se od njegovog energičnog i slavnog dede porodica spustila na Tijijevog neposlušnog i nestalnog oca, nesposobnog i neambicioznog strica i tetku bogomoljku, memoarista zaključuje: „Eto kako neosetno padaju porodice! Poput carstava, njihova snaga i zdravlje klimaju se kao i kod pojedinaca; sve na ovom svetu čeka propadanje. Eto, dakle, grane jednog starog otmenog stabla iz kog ne rastu baš jake grančice...“¹⁴⁴ Tiji vidi XVIII vek kao „hidžru“ (termin upotrebljen u oslabljenom značenju: eru, epohu) propasti plemstva (što je, inače, u istorijskoj nauci prihvaćena činjenica, koja važi za mnoge evropske zemlje).

Tijijevo rezonovanje je nategnuto i konzervativno: po njemu, staro evropsko plemstvo praktično je izgubilo svoju društvenu funkciju i snagu, ali to ne znači da mu treba ukinuti privilegije. Klasne razlike i povlastice nisu nekakva zastarela predubedjenja nego uslov društvene organizacije. Zato je društveno ujednačavanje pogrešno. Novo doba traži ili da se vode dugi ratovi, kako bi plemstvo povratilo nekadašnje odlike i vrednost, ili novo vaspitanje, koje bi naučilo i plemstvo i narod šta treba poštovati.

Medjutim, Tiji naknadno (u fusnotama, kojima je dopunjavao prvobitnu verziju teksta) upisuje u memoare optimističku ideju o regeneraciji plemstva: ono iskvareno, mlitavo plemstvo koje je dozvolilo da padne kralj i poredak, zamenjeno je usled revolucionarnih i Napoleonovih ratova novim: „Danas u Francuskoj [...] prvenstvo [imaju] prvi činovi vojnika pobednika. S vremenom će to biti plemstvo...“; „...uvek će postojati plemstvo ili neka klasa na njegovom mestu [...]. Uostalom (a ja sam to napisao *prvi*, u vreme dekreta o ukidanju naslednog plemstva): Plemstvo je samo uspomena; istorijska imena

¹⁴³ *Ibid*, str. 487.

¹⁴⁴ *Ibid*. Cikličnost u ljudskim grupama poredi se sa cikličnošću u prirodi.

monarhije nadživeće sve uvredljive mere koje se donose protiv njih. [...] Ako maršal Bertije ostavi potomstvo, zar ćemo moći da sprečimo njegove potomke da se hvale kako potiču od saborca Napoleona Velikog, koji ga je uzdigao do prvih vojnih časti?”¹⁴⁵ Memoarista je očigledno želeo da se dodvori caru kako bi se vratio u Francusku, ali izgleda da je iskreno verovao da ratne zasluge čine plemića, a ne loza, te da se staro plemstvo može izjednačiti sa novim. Ovo meritokratsko gledište nećemo često naći u memoarima rojalista.

Cikličnost i opadanje karakterišu i privatni život - memoarista pokazuje da pojadinac uvek srlja u goru situaciju i ponavlja stare greške zbog strasti koja ga vodi. Niko ne izvlači pouke, svi se vrte u krug: brodolomnik opet ide na more, stari škrtica skuplja pare iako zna da će ih naslednik spiskati, a ljubavnik Tiji uvek se iznova zaljubljuje iako zna da ga na kraju uvek čeka ljubomora, dosada ili tuga.

No, Tiji voli da se podsmehne uvreženim idejama i samom sebi, pa na drugom mestu, govoreći o svojoj vezi sa nekom kurtizanom, širi perspektivu sa lične i psihološke ravni na istorijsku i paralelno između dve neuporedive vrste propasti zasmehava čitaoca : « Kao što je skončalo carstvo Makedonaca, kao što je pala Troja, kao što su propali toliki drugi spomenici koje smatramo za nešto a koji nisu ništa, tako se završila ova strast...»¹⁴⁶.

Obrasci zbivanja se u istoriji ponavljaju, ali ne u dlaku isto: poniženje i slom nekada slavne starorežimske aristokratije izrodiće neku drugu elitu. Istorijske knjige te obrasce treba da zabeleže bez obzira na to što će verovatno i same propasti¹⁴⁷. Tiji svojim memoarima podiže

¹⁴⁵ Up. Tijijeve fusnote br. 221 i 222 na str. 681.

¹⁴⁶ *Nav. delo*, str. 383.

¹⁴⁷ „Pišimo, kažem, ubedjeni da će naši spisi biti izmenjeni, da će naše priče stići okrnjene do dalekih naraštaja, izbrisane drugima...” (*Nav. delo*, str. 630.)

spomenik starom plemstvu, koje će otići u zaborav; zato se bavi površnim stvarima kao što su salonski razgovori, dosetke, nadmudrivanja, umetnost zavodjenja, ženska lepota, shvatanje časti, dvoboji, način glume...

V.4. BOŽJE PROVIDENJE

V. 4. 1. Razmatranja o Providjenju, od ranog hrišćanstva do romantizma

Pojam Božjeg providjenja ili Promisli, lajtmotiv teološki koncipiranih istorijskih spisa, ali i mnogih memoara prethodnih epoha, u XVIII veku doživeo je žestoku kritiku prosvetitelja, jer pripada starinskom arsenalu Tradicije i dozvoljava (po njihovom mišljenju) neispravnu, kvazi-istorijsku argumentaciju. U hrišćanskoj viziji, istorijski put po kome se kreće čovečanstvo zadat je svojim početkom (Stvaranjem), praotačkim grehom, dolaskom Spasitelja uz obećanje iskupljenja, te programiranim krajem – ostvarenjem carstva Božjeg i spasenjem pravednih. Istorijski tok je, dakle, u krupnim crtama poznat, i ima uzlazni put ka završnoj kulminaciji. Medjutim, on se hrišćanima izmedju tih ključnih tačaka čini bez jasnog usmerenja, nepredvidiv, ponekad cikličan, ponekad haotičan. Upravo tu dolazi do izražaja Providjenje, kao ona skrivena sila koja uredjuje sudbinu čovečanstva i pojedinca, kako u celini istorije, tako i u njenim pojedinostima.

O Providjenju su pre XVIII veka pisali mnogi teolozi, od sv. Avgustina i Tome Akvinskog, preko katoličkih, do protestantskih vodja. Oni su se listom pitali o mogućnosti čovekove slobodne volje u svetu kojim, čak i u najsitnijim vidovima, vlada opšti i unapred zadat Božji plan. Zaključivali su, isto tako listom, da ljudski život i istorija imaju smisao, da Bog brine o svojoj deci, ali da su Božji putevi nedokučivi. Sholastičari su nastojali da pomire nasledjene paganske kategorije sa hrišćanskim Providjenjem, odnosno da razgraniče nadležnost providjenja

od „resora“ Sreće, slučaja, slobodne volje, Sudbine (ili Nužnosti), te Zla¹⁴⁸.

Sa filozofskog stanovišta dalje su providjenje značajno zastupali **Dekart**¹⁴⁹ (*Strasti duše*, 1649) i **Lajbnic**¹⁵⁰ (*Teodikeja*, 1710). **Spinoza** ga

¹⁴⁸ O ovom vrlo zanimljivom pitanju, koje izlazi iz okvira naše teme, videti, na primer: Leslie Walker, „Devine Providence“, in: *The Catholic Encyclopedia*, vol. 12, New York, Robert Appleton Company, 1911.

¹⁴⁹ Dekart pobija verovanje u sudbinu koja hirovito odlučuje da li će se nešto zbiti ili ne, on veruje u Providjenje koje se vodi višim razlozima; ipak, po želji Providjenja, postoje stvari koje zavise od naše slobodne volje. Čovek treba da ograniči svoje želje na one stvari koje samo od njega zavise, a čak i onda kad je siguran da je ishod neizbežan i nepromenljiv, treba da se rukovodi ispravnim razlozima: „na primer, ako imamo posla na nekom mestu gde možemo stići dvama različitim putevima, od kojih za jedan važi da je mnogo bezbedniji od drugog, iako je možda odluka Providjenja takva da ako idemo putem koji se smatra sigurnijim nećemo izbeći da na njemu budemo pokradeni, a da ćemo, naprotiv, moći da prodjemo drugim putem bez ikakve opasnosti, mi ne treba zbog toga da budemo ravnodušni prema izboru jednog ili drugog, niti da se oslonimo na nepromenljivu fatalnost te odluke“. Razum nalaže da idemo sigurnijim putem i ne treba da žalimo ako nam se ipak desi nešto loše, zaključuje Dekart. V. René Descartes, *Les passions de l'âme*, Henry Le Gras, 1649, Seconde partie, art. 146, dostupno na sajtu fr.wikisource.org, naš prevod. O načinu na koji Dekart (u drugim tekstovima) rešava problem prividne suprotnosti slobode ljudske volje i Providjenja koje sve „predodređuje“, mnogo je pisano.

Ali, kada je reč o univerzumu a ne o ličnom životu, Dekart je vrlo uzdržan po pitanju finalnih uzroka i Providjenja – on zasniva jednu mehanicističku fiziku u kojoj deluju zakoni, a ne čoveku nesaznatljive svrhe. Mada, naime, tvrdi da materija nema sopstvenu silu koja bi je pokretala, te je za to nužno Božje dejstvo, Dekart takodje smatra da se Bog, pošto je stvorio i pokrenuo mehanizam sveta, više u njega ne upliće, nego ga održava. (Za detaljan pregled Dekartovog mehanicizma koji ruši dotadašnju teološki postavljenu fiziku, v: Jean Lefranc, *L'esprit des Lumieres et leur destin*, Paris, Armand Colin, 1997, str. 63-69.)

¹⁵⁰ Lajbnicova *Teodikeja* (odn. „Ogledi iz teodiceje o Božjoj dobroti, čovekovoju slobodi i poreklu zla“) jedno je od retkih njegovih dela objavljenih

je, pak, u *Etici* (1677) odbacivao, kao predrasudu – ljudi su navikli da uvek delaju sa nekim ciljem, pa misle da i Bog tako čini. Tvrdnjom da ne treba Bogu pripisivati ljudsku psihologiju i merila, Spinoza je utro put prosvetiteljskom posvetovljenju ove problematike.

U sumrak klasičnog veka javio se kao glasnogovornik providencijalizma biskup Žak-Beninj **Bosije**, *Traktatom o slobodnoj volji* (1677), kao i čuvenom *Raspravom o opštoj istoriji* (1681)¹⁵¹. Potonje delo je prikaz istorije čovečanstva (zapravo samo judeo-hrišćanske civilizacije, dok dalekoistočnih i američkih naroda tu nema), čiji prvi deo prikazuje istoriju od stvaranja sveta do Karla Velikog, a treći uspon i propast carstava (Rimsko ima posebno mesto). Među Bosijeovim izvorima nalaze se i hrišćanske svete knjige i antičke epopeje. Ljudski rod se u ovoj istoriji neumitno kreće od prvobitnog greha, preko prvog

za života, te je bila poznata francuskim prosvetiteljima iz prve ruke. Lajbnic tu daje popularnu verziju svojih pogleda na postojanje zla u svetu. Bog je prvi uzrok sveta ali je van sveta, i u svojoj bezgraničnoj slobodi i mudrosti on bira, po najsavršenijem razumu, između beskonačno mnogo mogućnosti, poredi ih, procenjuje njihove dobre i loše strane, vaga, sastavlja beskonačno mnogo mogućih nastavaka Svemira, a svaki taj nastavak sadrži beskonačno mnogo stvorenja. „... na taj način božja mudrost razvrstava sve mogućnosti, koje je već razmotrila posebno, u isto toliko opštih sistema, koje međusobno poredi; a rezultat svih tih poredjenja i razmišljanja jeste izbor najboljeg među svim tim mogućim sistemima, izbor koji mudrost vrši kako bi u potpunosti zadovoljila dobrotu; a baš to je nacrt aktualnog sveta.“ (Naše sažimanje i prevod 225. člana *Teodiceje*. V. Leibniz, *Essais de Théodicée*, in: *Oeuvres de Leibniz*, éd. par M. A. Jacques, Deuxième série, Paris, Charpentier, 1846, str. 261, URL: <http://books.google.fr/books?id=rokKi0kS-zUC&printsec=frontcover&dq=Leibniz,+Essais+de+Th%C3%A9odic%C3%A9&hl=fr#v=onepage&q=Leibniz%2C%20Essais%20de%20Th%C3%A9odic%C3%A9&f=false>). Vidimo da Lajbnic zadržava slobodu i svrhovitost Božjeg delanja; Providjenje je sam Bog.

¹⁵¹ Jacques-Bénigne Bossuet, *Discours sur l'Histoire universelle à Monseigneur le Dauphin pour expliquer la suite de la religion et les changements des empires*, Paris, S. Mabre-Cramoisy, 1681, delo dostupno u različitim izdanjima na sajtu books.google.fr, kao i na fr.wikisource.org.

zaveta, pa drugog zaveta i Hristove žrtve, ka Strašnom sudu i spasenju, sve pod budnim Božjim nadzorom. Pošto je ovo delo napisao za pobožnu pouku francuskom prestolonasledniku, Bosije mnoge događaje objašnjava Božjim providjenjem: iako u trenutku izgledaju štetni, iz tih događaja će kasnije proizići neka korist, čoveku nedostupna ili nerazumljiva, ali opravdana sa stanovišta Božjeg plana i konačnog spasenja odabranih. Medjutim, između događaja se mogu, kaže Bosije, ustanoviti i kauzalne veze - Bog, prvi pokretač, ostvaruje svoje ciljeve preko drugostepenih uzroka pojava, tj. ljudskih postupaka, a ta vrsta veze je racionalna i razumljiva ljudskom umu. Na taj način Bosije usaglašava determinizam sa providencijalizmom.

Upravo uzimajući Bosijeovu primenu providencijalizma u istoriji kao referencu¹⁵², prosvetiteljski istoričari su se od nje ogradili u želji da teološku koncepciju istorije zamene racionalnom, naučnom. Među osporavateljima je današnjem čitaocu verovatno najpoznatiji Volter, koji se izruguje veri u providjenje u *Kandidu*, kao i u mnogim drugim tekstovima, ali koji, po mišljenju analitičara, ipak ostaje kao istoriograf na Bosijeovom tragu¹⁵³. Naime, ni Monteskie¹⁵⁴ ni Volter, najveći francuski istoriografi u XVIII veku, nisu poricali providjenje.

¹⁵² A ta primena bila je još izrazitija i ozloglašenija u njegovim crkvenim besedama, videti npr. *Oraison funèbre de Henriette d'Angleterre, duchesse d'Orleans*, édition publiée avec une notice, des notes et des appendices, par A. Rébelliau, Paris, Hachette, 1896, 79 str, URL : <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k54431114>. Bosije tu dokazuje da je Bog srušio englesko kraljevstvo kako bi princezu privoleo pravoj veri.

¹⁵³ O tome videti Jean Lefranc, *L'esprit des Lumières et leur destin*, nav. izdanje, str. 136.

¹⁵⁴ Tako tvrdi Žan Lefran (Jean Lefranc, *Nav. delo*, str. 136), za razliku od drugih savremenih tumača. Mi nismo u Monteskieovim istorijskim delima naišli na pojam Providjenja kao pozitivno ustanovljen : pominje se u vezi sa verovanjima nekih naroda ili sveštenika, a ne kao faktor objašnjenja pojava. S druge strane, u Monteskieovim *Mislima* se nalazi jedno razmatranje potrebe za verovanjem u Boga i u Providjenje (V. Montesquieu, *Pensées et fragments*

Treba podsetiti da je sa novim naučnim prodorima, sa otkrićem univerzalnosti prirodnih zakona, prethodno važeća zamisao o Božjem mestu i ulozi morala da pretrpi izmene u doba prosvetiteljstva. Hrišćanski Bog više nikako nije biblijski ili avgustinovski, pretvorio se u arhitektu ili časovničara, tvorca i ustrojitelja mehanizma sveta koji se povukao iz svoje tvorevine. Time se smanjila i uloga Providjenja. Doduše, naučnik koji je, posle Dekarta, bio najzaslužniji za novu predstavu o svetu, **Njutn**¹⁵⁵, izričito se pobrinuo da u svojim delima ne okrnji Božju svemoć, dobrotu i nedokučivost njegovih namera¹⁵⁶.

Popularizator Njutnovog učenja u Francuskoj bio je baš **Volter**, koji se držao Njutnovog finalizma (svrhovitosti) sve do 1755.g, verujući da ustrojstvo sveta dokazuje postojanje Tvorca i njegovog plana o nameni događaja. Posle zemljotresa u Lisabonu, Volter će se odreći i Njutnovog providencijalizma i Lajbnicovog optimizma¹⁵⁷. Otada se izjašnjava da se Bog ne meša u ljudske poslove. U *Filozofskom rečniku*, svom filozofskom testamentu¹⁵⁸, u članku „Svrha, finalni uzroci“, Volter pobija argument da Bog svaku stvar čini s namerom. Uzrok nekih stvari jeste u Božjoj nameri – svrhoviti su samo oni uzroci koji uvek i svugde daju iste posledice, te imaju opšte važenje. A ostalim, mnogobrojnim uzrocima ne treba pripisivati neku unapred zadatu svrhu. Volterov primer

inédits, t. I, Bordeaux, G. Gounouilhou, 1899, fragment 615 (1266), str. 392-397, dostupno na URL : www.archive.org/stream/penseesetfragmen01mont

¹⁵⁵ Svojim delom *Principia mathematica philosophiae naturalis* iz 1687. godine

¹⁵⁶ Svet, po mističnom verniku Njutnu, ne može funkcionisati bez stalnog Božjeg upliva, za razliku od Dekartove koncepcije (v. fusnotu 2 u ovom odeljku). Kretanje planeta po putanjama, njihov raspored i brzina ne daju se objasniti prirodnim uzrocima niti slučajem, nego Božjim delovanjem. Zahvaljujući njemu, svet se održava i opstaje. Jean Lefranc, *Nav. delo*, str. 76.

¹⁵⁷ Volterova rasprava sa Rusoom oko providjenja dobro je poznata.

¹⁵⁸ Testament - ne u smislu poslednjeg teksta, nego sume dugogodišnjeg filozofiranja.

u ovom članku je rečit: Bog je svakako stvorio oči da vide, uši da čuju, ali noseve nije stvorio s namerom da se na njih naslone naočare, jer ne nose svi ljudi naočare. „I jedni i drugi uzroci su u nacrtu opšteg Providjenja: ništa ne biva protiv njega, niti bez njega. Sve što pripada prirodi jeste jednoliko, nepromenljivo, jeste neposredno delo Gospodara; on je taj koji je stvorio zakone [kretanja Sunca i Meseca] [...] Način na koji je čovek sazdan nije baš finalni uzrok naših besova i budalaština [...], ali užasi i besmislice ljudskog roda ipak jesu u večnom poretku stvari. [...] nikad se neće moći reći: Čovek je stvoren od Boga da bi bio ubijen u ratu.“¹⁵⁹ Nekoliko godina kasnije, Volter će zaključiti: „Verujem u opšte Providjenje, iz koga oduvek proističe zakon koji uredjuje svaku stvar, ali ne verujem da nekakvo posebno Providjenje menja poredak sveta zbog vašeg vrapca ili mačke.“¹⁶⁰ Volter veruje u “providjenje” političkih vodja (kraljeva).¹⁶¹

Materijalista Didro nije bio ubedjen u postojanje božjeg nacrtu. Ako se argument o čudesnoj uredjenosti fizičkog sveta prihvati kao dokaz za postojanje Boga, onda se, kaže Didro, mora uzeti u obzir i suprotni argument: nered koji vlada u svetu morala dokazuje da nema nikakvog providjenja.¹⁶²

¹⁵⁹ Voltaire, « Fin, causes finales » in : *Dictionnaire philosophique*, Paris, Gallimard, 1994.

¹⁶⁰ Voltaire, « Providence », in : Voltaire, *Œuvres*, t. XXX, *Questions sur l'Encyclopédie, par des amateurs*, tome sixième, Cramer et Bardin, 1775, str.237, dostupno na URL : http://books.google.fr/books?id=CLZLAAAAYAAJ&printsec=frontcover&hl=f&r&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q=questions&f=false

¹⁶¹ V. Charles Rihs, *Voltaire : recherches sur les origines du matérialisme historique*, nav. Izdanje, str. 190.

¹⁶² Diderot, *Pensées philosophiques*, XV, prvo izdanje iz 1746. (Up. *Œuvres de Denis Diderot*, Philosophie, t. I, Paris, Brière, 1821, str. 203). Ovu tezu izgovara jedan ateista pokušavajući da ubedi sagovornika, koji odbija da se opredeli protiv božjeg postojanja. Ipak je možemo pripisati Didrou.

Ruso je svoje *Pismo o Providjenju* (1756) upućeno Volteru zaključio rečima: „Ne, previše sam patio u ovom životu da ne bih iščekivao drugi. Sve suptilnosti metafizike neće me navesti da i na trenutak posumnjam u besmrtnost duše, i u dobročiniteljsko Providjenje. Osećam ga, verujem u njega, hoću ga, nadam mu se, braniću ga do poslednjeg izdisaja.“¹⁶³ Providjenje se kod Rusoa izvodi iz čovekove potrebe za utehom i nadom, i ne dá se dokazivati.

Najzad, posle Revolucije Providjenje kod romantičara prestaje da bude ona teološka, natprirodna kategorija¹⁶⁴ koja je unapred odredjivala istoriju, te postaje svetovni i otvoren smisao, koji subjekat otkriva posle istorije, smisao koji nije dodeljen unapred nego se nalazi (ili ne nalazi) naknadno, kroz postupak istorijskog objašnjenja.

Obrazovana publika mogla je u XVIII veku, dakle, da se inspiriše čitavom lepezom argumenata u prilog ili protiv postojanja Providjenja. U tumačenju istorije sumnje nije bilo: i istoričari novatori i tradicionalisti pozivali su se na tajne namere Božjeg providjenja, a uzgred događaje dovodili u konkretne uzročno-posledične veze. A što se tiče tumačenja svemira, Njutnova vera u Božju svemoć - koja se upravo pokazuje u tome što je Bog slobodno odredio zakonitosti koje važe za materiju a nisu joj inherentne (zakon opšteg privlačenja je samo primer za to) - kod

¹⁶³ Jean-Jacques Rousseau, *Lettre à Voltaire sur la Providence*, URL : http://fr.wikisource.org/wiki/Lettre_%C3%A0_Voltaire_sur_la_Providence . Naš prevod.

¹⁶⁴ Kako ukazuje Mihael Kolhauer, polazeći od tuđih analiza De Mestrovih dela, ali i načina na koji Lamene, Vinji, Šatobrijan koriste pojam providjenja. V. Michael Kohlauer, „La part de l'Histoire: Romantisme, relativisme“, in: *Romantisme*, 2001, n° 114, str. 5-29.

pobožnog sveta je nadvladala dekartovski determinizam („u kome se sve objašnjava zakonima kretanja i nema mesta za neodređenost“¹⁶⁵). Njutm je svet sagledavao kao Božju svemoć na delu, i divio se čudima stvaranja. Tim putem poći će mnogi prirodoslovci u drugoj polovini veka: čudesni svet prirode otkriva im svrhovitost mnogih bića i odnosa. U tome je možda najdalje otišao Bernarden de Sen-Pjer, koji je, kao što je poznato, tvrdio da je Providjenje stvorilo brazde na dinji kako bi se lakše podelila na parčad.

Naspram svih tih učenih razmatranja uloge Providjenja u prirodnoj i ljudskoj istoriji, stoji jedno popularno, laičko, neargumentovano stanovište, po kome se Providjenju pripisuju pojave koje su iznenadne, suprotne prethodnom ili očekivanom toku zbivanja, a to najčešće znači - kada su negativne po učesnike. Ili se, naprosto, termin „Providjenje“ koristi kolokvijalno, ne više u smislu personifikacije prirodnih i istorijskih sila, nego kao nekakva uzrečica ili stilski ukras.

Ovo prvo gledište nalazimo upravo u moralističkim razmatranjima jednog Šamfora: „Neko reče da je Providjenje kršteno ime slučaju; a pobožan čovek reći će da je slučaj nadimak Providjenja.“¹⁶⁶

Pogledajmo sada u kakvom kontekstu i s kakvim značenjem se pojam Providjenja javlja u našem korpusu memoara.

¹⁶⁵ V. Roland Desné, „La philosophie française au XVIIIe siècle“, in: François Châtelet (sous la dir.), *La Philosophie*, T. 2, De Galilée à J.-J. Rousseau, Marabout, 1981, p.247.

¹⁶⁶ Chamfort, *Maximes et pensées*, LXII. Naš prevod.

V. 4. 2. PROVIDJENJE U MEMOARIMA

1. Baras

Pojam Providjenja nema nikakav značaj u Barasovim memoarima. Jedva da se javlja i sama reč, kao puki ukras, a možda i s nijansom podsmeha rojalističkoj doktrini i njenoj visokoparnoj retorici (« čudo », « otaca ») : « No, nije toj Kondeovoj armiji Providjenje namenilo čudo da Luja XVIII vrati na presto njegovih otaca. »¹⁶⁷

Bog kao ustrojitelj istorije takodje se nalazi u kontekstu vezanom za starorežimsku dinastiju : « Kontrarevolucionarna stranka stalno optužuje potomke porodice Orlean, kao što su optuživali i njenu glavu, koja, nažalost za njega a i za nas, nije umela da bude glava Francuske. Neka Bog podari deci bolju sudbinu od njihovog nesrećnog oca ! »¹⁶⁸

2. Grofica de Boanj

Grofica de Boanj ne koristi termin Providjenje, i u načelu u njenom rezonovanju ne nalazimo ideju o nekom datom smeru istorijskih zbivanja. Uvek su u pitanju pozitivni, ljudski uzroci, što u Revoluciji znači: politički odnosi izmedju partija.

¹⁶⁷ Barras, *Mémoires*, nav. izdanje, 2005, str. 222.

¹⁶⁸ Barras, *Mémoires*, nav. izdanje, 1895, t. II, str. 160.

3. Lavalet

Ideja božjeg usmerenja istorijskog toka potpuno je van Lavaletovog vidokruga, on u delu memoara posvećenom Revoluciji ni jednom ne pribegava objašnjenju zbivanja pomoću providjenja.

Pojam Providjenja se u njegovim memoarima sreće samo u ustima drugih ljudi, kad memoarista verno prenosi njihove reči, ili neiskazane misli (na primer, kada objašnjava zašto je papa pristao na Konkordat ; « Papa, uzdižući se iznad svih strasti, mržnje i predrasuda, i prožet visokom mišlju da je čelnik Francuske vodjen providjenjem, sklopi sporazum koji su diktirale mudrost, politika i svetost njegove službe. »¹⁶⁹

Napoleona memoarista poredi sa providjenjem kada se ovaj iskrcao na francusko tle, posle bekstva sa Elbe, i kada mu svi hrle u susret, pozdravljaju ga “kao neku nužnost, kao neko providjenje”¹⁷⁰. Ovo poredjenje je u skladu sa Lavaletovom tezom da je Napoleon bio spas za Francusku posle Revolucije, i sugeriše onovremenu (u martu 1815.) nadu da će ponovo dovesti stvari u red i oterati tudjine.

4. Grof Mole

Bonapartista kao i Lavalet, grof Mole pribegava providjenju kao uzroku i svrsi dogadjanja sasvim tradicionalno, kao u starim memoarima, ali ga ne pominje često (ponekad nalazimo za istu ideju „nebo“ ili „Boga“). Karakterističan je primer u kome za Napoleona kaže da je „instrument“ kojim se Providjenje služi da ostvari svoje namere – termin se koristi za pozitivno zbivanje i smer dogadjaja koji nije iznenadan, kao neka vrsta vrhunske pohvale, a manje kao objašnjenje zbivanja.

¹⁶⁹ Lavalette, *Mémoires et souvenirs*, nav. izdanje, 1831, t. 2, str. 28.

¹⁷⁰ *Ibid*, t. 2, str. 166.

Zanimljivo je da i Mole prikazuje jedno Napoleonovo iskrcavanje kao nalog Providjenja – reč je ovoga puta o povratku iz Egipta, pred Napoleonov državni udar 18. brimera. Memoarista tvrdi da se situacija bila tako zaoštrila da je planirao da emigrira. Najednom, „9. oktobra 1799, general Bonaparta se iskrcava u Frežisu! Vratio se sam, bez vojske i blaga, a ipak na njegovu pojavu sve stranke zamukoše i uzeše ga za sudiju. ... Da ste videli kako su se sve želje i pogledi okrenuli ka obali kod Frežisa, da ste videli zanos koji je sa svih strana izazivao na svom putu general Bonaparta, spokoj, pomirenost sa kojom su oni tako drski duhovi, onaj narod već deset godina nepokoran, čekali zakone koje će jedan ratnik izvoleti da im nametne, rekli biste da je francuska nacija bila kao unapred podlegla pod teretom slave i napretka koji su je čekali, koje će jednoga dana dugovati Bonaparti, i da je neki tajni nagon vodi u susret namerama Providjenja!“¹⁷¹. Da bi se osetilo koliko ovaj odlomak „štrči“ u memoarima, treba znati da je Moleov stil inače miran, lišen bilo kakvog patosa, sa jasnom rečenicom uravnoteženih delova, često dvočlanom. Ovaj odlomak neobično zvuči već i po tome što ima dve eksklamacije i što nas „uzburkana“ sintaksa gradacijom vodi do ključnog pojma Providjenja.

Za Molea Providjenje je meliorativan faktor, nikad ga ne vezuje za sitne okolnosti ili za pogubne događaje. Francuski narod predoseća svoju ulogu na svetskoj sceni i sa poverenjem se prepušta božjem planu.

5. Gospodja Rolan

Radi razumevanja njene koncepcije pokretača zbivanja u istoriji, osvrnućemo se na odnos gospodje Rolan prema religiji. Njeno versko osećanje prešlo je dug put:

¹⁷¹ Molé, *Souvenirs de jeunesse*, nav. izdanje, str. 122-123.

- od vatrene pobožnosti desetogodišnjakinje koja planira da se zaredi i svet gleda očima katoličkih mistika (posmatrajući noćni pejzaž sa manastirskog prozora „podigoh oči ka nebu, bilo je vedro i jasno: učini mi se da osećam prisustvo božanstva koje se osmehuje mojoj žrtvi i već mi nudi nagradu u utešnom miru nebeskog utočišta; slatke suze teku lagano preko moga lica, ponavljam svoju predanost u svetom zanosu, i odlazim da okusim san izabranih“¹⁷²),

- preko „jansenistkinje, kartezijanke, stoičarke i deistkinje“,

- do „verskog skeptika“¹⁷³. Posle lutanja u ranoj mladosti, vratila se jednom razumskom deizmu (začudo, iz ove memoaristkinjine analize ispada da nije sklona teizmu svog učitelja Rusoa)¹⁷⁴ i prosvetiteljskom, konvencionalnom tolerisanju verskih običaja: „Filozofija je raspršila iluzije isprazne vere, ali nije suzbila dejstvo nekih pojava na moja čula i njihov odnos sa idejama ili raspoloženjima (...) I dan danas mogu sa zanimanjem da prisustvujem božjoj službi kada se to čini svečano ozbiljno; zaboravljam na šarlatanstvo sveštenika, glupost njihovih priča ili besmislenost njihovih tajni, ja samo vidim skup slabačkih ljudi koji preklinju za pomoć neko vrhovno biće“¹⁷⁵. Gospodja Rolan ne samo što prihvata potrebu verovanja u Boga koji nagradjuje i kažnjava za prostiji svet, nego ume i sama da je oseti. Na božjoj službi se strasti smiruju, sklonost ispunjavanju dužnosti pojačava: „osetim se preneti u neki drugi svet, i izlazim bolja s mesta na koje je glupavi narod bez razmišljanja došao da oda počast parčetu hleba.“¹⁷⁶

Njen stav prema katoličanstvu **najavljuje Šatobrijanov**, i uopšte romantičarski, ali je nije odveo na put povratka veri: „Mora se priznati

¹⁷² Madame Roland, *Mémoires*, str. 223.

¹⁷³ *Ibid*, str. 239.

¹⁷⁴ Obe kvalifikacije su naše.

¹⁷⁵ *Ibid*, str. 227.

¹⁷⁶ *Ibid*.

da je katolička vera, iako ne pogoduje zdravom rasudjivanju, prosvećenom znanjima (...), veoma podesna za obuzimanje mašte, koju zadivljuje onim što je veliko i što je strahovito, a u isto vreme zaokuplja čula tajanstvenim ceremonijama, čas blagodatnim, čas setnim.¹⁷⁷

Providjenje u delu ove memoaristkinje „interveniše“ češće nego kod drugih: kao tema meditacije, kao opravdanje za patnje i nada za budućnost, ali ne i kao spas u nedaći. Ona jedina razmatra pitanje da li providjenje postoji, i nastoji da mu odredi prirodu: „Da nisu divna ideja Boga tvorca čije Providjenje bdi nad svetom, duhovnost duše, njena besmrtnost, ta utešna nada progonjene vrline, samo [...] himere? Koliko oblaka obavija ta teška pitanja! Kako se umnožavaju primedbe kada hoćemo da o njima razmišljamo sa matematičkom egzaktnošću! – Ne, ljudski duh nije pozvan da ih ikada vidi u svetlosti savršene očiglednosti: ali, šta mari osećajna duša što ne može da ih dokaže? Zar joj nije dovoljno što ih oseća!“¹⁷⁸. Prepoznamo rusovsku temu i argumente iz *Pisma o providjenju*, gde se takodje poriče njegova dokazivost. Gospodja Rolan providjenje još opisuje kao „vrhovni razum, prvi uzrok, princip osećanja i misli da je potrebno verovati“¹⁷⁹.

Memoaristkinja uglavnom ispoveda teizam, boga oseća u srcu a ne doseže ga razumom. Još kao dete „svugde [je] videla ruku Providjenja, osećala njegovo dobrotvorno staranje, divila se njegovim delima“¹⁸⁰. Objašnjava¹⁸¹ da je nikad filozofija, tj. skepticizam prosvetiteljstva nije odvuкао od vere u providjenje, i da joj je jedina molitva ova: „O ti! Koji si me stavio na zemlju, učini da ispunim svoju sudbinu na način najprilичniji za tvoju svetu volju i najpogodniji za dobro moje braće!“

¹⁷⁷ *Ibid*, str. 226.

¹⁷⁸ *Ibid*, str. 259.

¹⁷⁹ *Ibid*, str. 264.

¹⁸⁰ *Ibid*, str. 225.

¹⁸¹ *Ibid*, str. 265.

Dakle, gospodja Rolan veruje da ima misiju koju joj je Providjenje dodelilo, i želi da je dobro ispuni. Veruje u njega jer joj je potreban utešitelj. „Vidim s one strane granica života nagradu za naše žrtve i sreću sjedinjenja. Kako? Na koji način? Ne znam, samo osećam da to mora biti tako.“¹⁸²

6. Grof de Tiji

Grof de Tiji načelno zastupa hrišćansko učenje o providjenju, strašnom sudu i kraju istorije. Boga naziva « vrhovnim sudijom »¹⁸³; božja « svemoćna », « gvozdena ruka »¹⁸⁴ « gura čovečanstvo »¹⁸⁵, tako da se sve zbiva « prema savetima i mudrosti Vrhovnog bića ; sve se kreće prema čvrstom planu i večnim načelima »¹⁸⁶.

Bog i Providjenje svaki čas dolaze Tijiju pod pero; on se deklariše kao pristalica hrišćanske vizije sveta. U skladu s time, ako se neobjašnjivo spase iz pogibeljne situacije (na jahanju), to proglašava za čudo, odnosno za delo Providjenja¹⁸⁷. Medjutim, u ukupnom tekstu memoara Providjenje se pominje u pozitivnom smislu (kao spasiteljsko) samo u **jednom** slučaju. U svim ostalim primerima Providjenje ne donosi dobra.

Tiji o Providjenju govori pravoverno: „... ovaj svet je tek jedno iskušenje. Pošto ga budemo napustili, shvatićemo da bejasmo **tek nužni delovi jedne celine previše dobro zamišljene da bi bila**

¹⁸² *Ibid*, str. 260.

¹⁸³ Comte de Tilly, *Mémoires*, nav. izdanje, 2003 str. 64.

¹⁸⁴ *Nav. delo*, str. 642.

¹⁸⁵ *Nav. delo*, str. 202

¹⁸⁶ *Nav. delo*, str. 642.

¹⁸⁷ *Nav. delo*, str. 577.

odgonetnuta¹⁸⁸. Providjenje je ljudskom umu nedokučivo ; ono određuje sudbinu naroda (Francuza namučениh u Revoluciji) i pojedinaca (samog Tijija), pa se Tiji služi tom kategorijom kada mu je potrebno da bar prividno dovede u kauzalnu vezu raznorodne pojave.

Da je pominjanje Providjenja više stilski element nego pečat istinske vere pokazuje činjenica da se u memoarima ravnopravno javlja i paganska tema o silasku duša u carstvo mrtvih u kome će lutati u večnosti (Tiji, na primer, govori o « trubi Tartara » koja poziva ljudske seni da predju u mračna kraljevstva¹⁸⁹).

Kada priča o životu na dvoru, Tiji prvi put eksplicitno pominje Providjenje u vezi sa vojvotkinjom od Polinjaka. Zaključivši da je ona postala prva ličnost na dvoru, uticala na državne poslove, imenovala i smenjivala ministre ne obazirući se na opšti interes, Tiji daje u prolepsi njen žalosni kraj: „Kada je, kasnije, prezime Polinjak zvučalo kao presuda na smrt, vojvotkinja napusti Francusku, izbegavši jedino bekstvom opasnost koja ju je okruživala, i jedino da bi **poslužila odredbama Providjenja**.“¹⁹⁰ Dakle, grešna kraljičina miljenica preživela je u Revoluciji, a vrlo kraljica nije : Tiji objašnjava da je to Providjenje kaznilo dvorkinju dugom patnjom zbog gospodaričine smrti¹⁹¹.

Blizak volterovskoj koncepciji Boga koji nagradjuje i kažnjava, Tiji ovde izvodi akrobaciju da bi pokazao upliv Providjenja. Vojvotkinja je za svoje grehe, navodno, kažnjena tako što je patila (do smrti) zbog stradanja kraljice Marije-Antoanete. A kraljičino pogubljenje imalo je, izmedju ostalog, i cilj da kazni (stvarne, koliko i imaginarne) krivice

¹⁸⁸ *Nav. delo*, str. 204.

¹⁸⁹ *V. Nav. delo*, str. 313.

¹⁹⁰ *V. Nav. delo*, str. 150-151.

¹⁹¹ *V. Nav. delo*, str. 151. Dekretima Providjenja „bilo je zapisano u knjizi sudbina da će vojvotkinja morati da bude kažnjena i za greške koje je počinila i za one koje su joj pripisivali“.

nekeg drugog, a ne njene sopstvene. Putevi Providjenja zaista su neobični! Kao da čitamo neko od besmislenih i zastarelih objašnjenja o svrsi prirodnih ili istorijskih pojava.

Izabrani odlomak, da bi se uistinu shvatio, traži da bude vraćen u širi kontekst Tijijevih memoara i njegovog modela kauzalnog povezivanja. Naime, svaki put kad pripoveda o nekoj ličnosti s dvora, Tiji doda proleptu o tome šta je ta osoba doživela u Revoluciji. Kao po pravilu, reč je o pogubnom životnom ishodu: ako neko nije ubijen, pobjegao je i sve izgubio. **Revolucija je nekakvo oličenje Providjenja** – svako je doživio krajnju sudbinu koja mu je namenjena baš posredstvom revolucionarnih obračuna, nezavisno od svojih dotadašnjih zasluga, iskustava i nazora.

U tu shemu trebalo je uklopiti nenasilnu i nesirotinjsku smrt vojvotkinje od Polinjaka, baš one dvorske dame koja je svojevremeno uživala u svim povlasticama bez griže savesti i ogrešila se o mnoge¹⁹². Imajući u vidu da ju je Providjenje „po definiciji“ moralo kazniti, Tiji njeno stvarno telesno spasenje iz revolucionarnog košmara relativizuje ili potire duševnom propašću.

Na drugom mestu kaže da sam „nije imao nikakvo predosećanje beskonačnih putovanja na koja ga je Providjenje osudilo“ otkad je morao da pobjegne iz revolucionarne Francuske. Ili, pak, predočava čitaocu „užasno predosećanje sudbine koju je Providjenje spremalo“ jednoj njegovoj prijateljici¹⁹³. Božja ruka potpiruje vatru u dvorcu Tiljerije¹⁹⁴ 10. avgusta 1792.

¹⁹² Podsetimo da je vojvotkinja od Polinjaka jedna od najozloglašnijih ličnosti sa dvora. Na sajtu gallica.bnf.fr mogu se videti razne gravire i pamfleti protiv nje.

¹⁹³ *Nav. delo*, str. 622.

¹⁹⁴ *Nav. delo*, str. 631.

Primer a evociranja Providjenja ima u ovim memoarima više nego u svim ostalim i svi imaju zajedničku potku. Ispostavlja se da je kod Tijija Providjenje isključivo „nadležno“ za životne nedaće i smrti od početka Revolucije; te su nedaće bez izuzetka zadesile svakog sa kim se Tiji družio (pa i njega samog) i tako su mnogobrojne, da se jedino mogu opravdati višom svrhom, Božjom zamišlju. Jedino tako se Tiji može pomiriti sa opštim sunovratom.

On se u jednoj prilici čak dotiče teodiceje, da bi je primenio na temu revolucionarnih besmislenih žrtava: „Da, mi smo rođeni za besmrtnost, [...] potomci nebeskog tvorca [...] Poimamo li mi jedno biće dovoljno moćno da nam podari život, i dovoljno ludo, dovoljno zlo da nas na njega osudi? Biće dovoljno divno i dovoljno svirepo da nam udeli svetlost dana i sve pošasti koji su njen uslov i kazna; da nam dâ tu neutaživu žedj za srećom, i tu potrebu da se uzajamno sprečavamo da budemo srećni; [...] biće dovoljno nedokučivo, dovoljno čudno da, bez sistema nadoknadjivanja, bez skrivene namere, osudi na smrt Lavoazjee, Malzerbe i maršala de Mušija, pod udarcima jednog Robespjera?“¹⁹⁵ Da nema vere u besmrtnost koja ispravlja sve nepravde, čovek bi mogao biti kivan na Boga; samo Providjenje zna zašto su stradali nevini a zaslužni ljudi. Tiji se ovde slaže sa Rusoovim argumentima u prilog Providjenja (inače, ne navodi Rusoa).

A što se tiče običnih životnih situacija, Tiji smatra da mu je slučaj češće odredjivao životni put nego Providjenje: „Mučio sam se da dodjem do nekog odlučujućeg zaključka, kada mi **onaj koji o tome više zna od Providjenja, slučaj**, priteče u pomoć.“¹⁹⁶

Zanimljivo je, najzad, da se Tiji u volterovskom duhu ponekad podsmeva ideji Providjenja koje vodi svet najboljim mogućim putem. Štaviše, na jednom mestu izričito se poziva na Volterovog junaka

¹⁹⁵ *Nav. delo*, str. 204.

¹⁹⁶ *Nav. delo*, str. 465.

Kandida i upućuje čitaoca na notornu kritiku providencijalizma i optimizma u istoimenoj noveli. Završavajući, naime, podužu žalopojku o propadanju svega, pa i porodice čiji je on poslednji, a protraćeni izdanak, Tiji zaključuje da su mu nedostajali hrabrost i ambicija, razumevanje društvenog sistema, strpljenje da dočeka uspehe, umešnost da se vlada po pravilima, te veli: „... da sam samo imao nesreću da nemam strasti, ili neugodnu čvrstinu da ih ukrotim! Revolucija [...] bi me zatekla moralnog, ugušio bih se od besa pod njenim ruševinama, a ruka zadovoljstava ne bi me mogla pridići. Kandidate! Kandidate! Sve je najbolje moguće!“¹⁹⁷. Da je, dakle, bio moralno čvršći, da je bio dostojan svoje loze, Tiji ne bi preživeo Revoluciju, te ispada da i u njegovom moralnom posrnuću ipak ima nečeg dobrog. Samoironični memoarista nije odoleo da ne namigne čitaocu, kao da bi ga inače sasvim ophrvao raskorak između onog što je moglo biti i onoga što je Providjenje dozvolilo da se zbude.

¹⁹⁷ *Nav. delo*, str. 488.

V. 5. SUDBINA, SLUČAJ I SREĆA

V. 5. 1. Sudbina u učenju i narodnoj tradiciji

Stanovište da su svi događaji u istoriji sveta, kao i u pojedinačnim životima, određeni sudbinom, poznato je kao fatalizam. Sudbina je tajanstvena i nepristupačna sila na koju niko i ništa ne može uticati, a sve zbivanje je unapred i zavek određeno. Verovanje u sudbinu ili fatalnost pripada narodnoj tradiciji oduvek, dok se u zapadnoj učenju tradiciji¹⁹⁸ razlikuju, s jedne strane, razradjivanje filozofskih učenja o fatalizmu još od antike, te neprihvatanje (ili redefinisanje) u hrišćanskoj dogmi, s druge strane. Književnost je ideju sudbine razvila u jedan od glavnih motiva i pokretača epske i dramske radnje.

Kada se kolokvijalno kaže da je nešto “bilo sudjeno” ili da se « tako moralo zbiti”, najčešće se opisuje neki nesrećan, nepovoljan splet događaja. Ideja sudbinske determinisanosti vezuje se za neizbežnost i za **ne**-sreću (direktno je suprotna narodnom verovanju u sreću, u povoljan slučaj). Ona tada pripada domenu **sujeverja**, koje je ceo prosvetiteljski XVIII vek nastojao da iskoreni. Sudbinska ustrojenost života svakog

¹⁹⁸ Uzimamo u obzir samo intelektualni okvir koji nas u ovom radu zanima, bez osvrta na istočnjačka razmatranja sudbine .

pojedince zasniva se na svesti o smrtnosti, o neizbežnom propadanju: linija sudbine po pravilu je silazna.

Astrološko učenje po kome sudbina čoveka ili nekog poduhvata zavisi od položaja i međusobnog uticaja nebeskih tela – *fatum astrologicum*¹⁹⁹ - proširilo se u helenističko doba po celom Sredozemlju. Mars, Venera, Jupiter i druga božanstva preselili su se sa Olimpa na zvezdano nebo, odakle predodređuju ljudsku sudbinu po svojoj volji. Umesto nekadašnjih vračeva i proročišta, u carskom Rimu budućnost su proricali astrolozi zvani “matematičari”, uvereni u naučnu utemeljenost svojih metoda. Pretendovali su da pomognu ljudima u donošenju odluka o stvarima na koje se može uticati (tzv. prirodna fatalnost), ali i u prihvatanju neizbežnih stvari (tzv. božanska fatalnost) na koje su ih “na vreme” upozoravali. Na taj način omogućavali su im mirenje sa sudbinom (odnosno osiguravali neku vrstu slobode). U ranom hrišćanstvu pagansko astrološko učenje o sudbini je svim silama suzbijano; sv. Avgustin je čak i reč *fatum* odlučio da izbaciti iz upotrebe zbog njenih astroloških konotacija. Od XI veka astrološko učenje se ponovo uvodi na zapadu posredstvom arapskih astrologa. U XVII veku potisnule su ga Dekartove i Njutnove teorije: astrologija je prestala da se predaje na francuskim univerzitetima od 1683.g. U XVIII veku filozofi fatalisti (Bulenvilije, Holbah i Nežon) oduševljeno su zastupali ovo protivhrišćansko učenje, dok ga se materijalista Didro grozio i podsmevao mu se.

Što se **hrišćanskog** tumačenja sudbine tiče, *Katolička enciklopedija*²⁰⁰ jasno kaže da je reč „sudbina“ skoro redundantna jer se

¹⁹⁹ Podatke o istorijatu astrološkog vidjenja sudbine preuzimamo iz odrednice “*Fatum astrologicum*” u filozofskoj internet enciklopediji Agora URL:http://agora.qc.ca/Documents/Astrologie--Fatum_astrologicum_par_Christophe_Paillard).

²⁰⁰ Videti članke “Fate” i “Fatalism” u *Katoličkoj enciklopediji* u 15 tomova, dostupnoj na internetu:

osnovni uzrok događaja u katoličanstvu naziva Božje providjenje, a stalna sila koja deluje u fizičkom svetu zove se prirodni zakon. Nasuprot ovoj pojednostavljenoj tvrdnji, mora se reći da ideja sudbine ima dugu tradiciju u hrišćanstvu. Hrišćanski teolozi jesu raspravljali o sudbini, na primer sv. Avgustin, Boecije ili sv. Toma Akvinski, ali ne u smislu individualnog usuda nego u kontekstu opšteg Božjeg plana. Oni su pod tim pojmom podrazumevali ostvarenje u vremenu Božjeg plana koji je vanvremeno večan²⁰¹. Providjenje je taj opšti plan, prvi uzrok svega zbivanja, a sudbina - skup drugostepenih uzroka koji proizilaze iz prvog i treba da ga ostvare. Svet, dakle, nije haotičan i nepravičan (kao što ljudima izgleda), nego razložan i usmeren ka dobru. Razmatranje hrišćanskog fatuma kod Boecija i sv. Tome Akvinskog nalazi se tako u službi teodiceje.

Katolici objašnjavaju da se sudbina ne može odvojiti od Božje namere, od Božje volje da čovek otkrije sopstvenu slobodu i Božju ljubav; ta sloboda je suprotna ideji o predodređenoj sudbini. Čovek ima slobodu da prihvati Božji plan da bude spasen, on je slobodan da izabere

a) Maher, Michael. "Fatalism" *The Catholic Encyclopedia*, Vol. 5, New York, Robert Appleton Company, 1909.

(<http://www.newadvent.org/cathen/05791a.htm> ili
<http://oce.catholic.com/index.php?title=Fatalism>) ;

b) Kendal, James. "Fate", *The Catholic Encyclopedia*, Vol. 5, New York, Robert Appleton Company, 1909. , URL:

<http://www.newadvent.org/cathen/05793a.htm> ili
<http://oce.catholic.com/index.php?title=Fate>).

²⁰¹ Toma Akvinski definiše sudbinu kao « ustrojenost drugostepenih uzroka prema posledicama koje je Bog pripremio » (naš prevod). Jedan Dekartov tumač s kraja XVII veka daje sledeće odredjenje : "... le Destin, à parler proprement, n'est autre chose, qu'un ordre, et une suite des causes secondes, qui executent dans le temps ce que la volonté de Dieu comme cause premiere a resolu de toute éternité. » (Pierre-Sylvain Regis, « Du Destin et de la Fortune », *Cours entier de Philosophie, ou Système general selon les principes de M. Descartes*, Tome 1, Amsterdam, 1691, str. 248-249).

svoje spasenje, ali tvorac spasenja ostaje Bog. Kada katolički vernik neželjene događaje objašnjava sudbinom, crkva to podvodi pod magijsko mišljenje i osudjuje. **Protestanti**, pak, naglašavaju predestinaciju.

U **filozofskoj** tradiciji, sudbina je razmatrana kao **metafizička** kategorija još od starih Grka, u sprezi sa determinizmom i kontingencijom (dinamika između slučaja, nužnosti, mogućnosti i slobode), kao i u oblasti **etike**, u vezi sa slobodom čovekove volje i delanja. Dosta često se problematika sudbine najbolje i definisala upravo kada je analizirana u cilju obaranja fatalističkih teza²⁰². Postavke megarske škole i stoika utrle su zadugo put filozofskom raspravljanju o sudbini²⁰³. Osnovna teškoća koja se postavljala bila je u razlikovanju

²⁰² Up. članke „Fatalisme“ i „Fatalité“ u: Sylvain Auroux (sous la dir.), *Les notions philosophiques. Dictionnaire*, tome I, Paris, PUF, 1990, str. 963-964 i 964-965.

²⁰³ Dobar i jasan prikaz razvoja fatalističkog učenja i njegove kritike, od stoika, Platona, Aristotela, preko Cicerona, Aula Gelija, Epikura i Lukrecija, astrologije, hrišćanstva, do učenja francuskih jezuita, Antonija Kolinsa, Fontnela, opata Plikea, La Morlijera, Kazanove, Sada i Holbaha dao je Kristof Pajar u svojoj nagradjenoj doktorskoj tezi odbranjenoj 2000.g, koja nije u celini objavljena (v. Christophe Paillard, *La justification de la nécessité : recherche sur le sens et sur les origines du fatalisme moderne*, thèse de doctorat, Université Lyon 3, 2000, 1444 str).

Ovaj autor je sva učenja o sudbini tipološki sveo na mitemu, teologemu i filozofemu sudbine. **Mitema** i **teologema** sudbinu posmatraju kao božanski zakon, a u **filozofemi** se predodredjenost zbivanja posmatra u okviru Prirode. U filozofiji fatalno ne dolazi od natprirodnih sila, nego od fizičkih odnosa među pojavama, a oni su kauzalno odredjeni, razumljivi i predvidivi.

U **mitemi** sudbine, prisutnoj u većini civilizacija, sila ili sile sudbine mogu biti hirovite ili pravične, personifikovane ili bezlične, naklonjene ili nenaklonjene. Zajedničko im je da budućnost odredjuju u krupnim crtama a ne u pojedinostima, što omogućava mestimične izmene zacrtanog toka događaja. Budućnost se može otkriti proricanjem i delimično izmeniti ili odložiti, magijskim postupcima i prinošenjem žrtvi, ili pregovaranjem s bogovima; čovek tako zadržava dozu slobode. U homerskim epovima vidimo na delu mitemu sudbine (Ahil, na primer, ima slobodu da izabere svoju sudbinu -

sudbine kao prirodne predodredjenosti, od nužnosti: to što je nemoguće da se neki događaj ne desi ne znači i da je on nužan, uvek se može desiti i njegova suprotnost. Drugim rečima, ako se ukine uzrok događaja, i događaj će izostati. Ovime su antički filozofi želeli da pokažu da u logici, fizici i moralu ima mesta za slobodu čovečjeg izbora.²⁰⁴

U XVII i XVIII veku idejom sudbine su se značajno bavili Dekart, Spinoza, Lajbnic (nastojeći da dokažu da sloboda volje i izbora postoji i za čoveka i za Boga), a zatim materijalistički filozofi.

kratak ali slavan život). Ova koncepcija, po kojoj je ljudima dozvoljeno da se igraju s bogovima, opstaje i danas, u zaludjenosti astrologijom i numerologijom.

U **teologemi** sudbine, reč je o neopozivoj, apsolutnoj i nesaznatljivoj nužnosti. Mudri, dobri i svemoćni Bog stvoritelj predodredio je tok događaja tako da bude optimalan, i to do najsitnijih pojedinosti, ali čoveku nije dato da spozna šta ga čeka. Astrološka i magijska sredstva su nemoćna da izmene sudbinu, stoga su zabranjena. Čovek se mora pouzdati u Božju dobrotu i ne treba da se plaši budućnosti. Dva najpoznatija oblika teologeme sudbine su *fatum christianum* i *fatum mahometanum*. Zanimljivo je da su hrišćani dvojako tumačili islamsku teologemu sudbine – kao podsticaj na fanatizam ili na lenju nemarnost, zavisno od geopolitičkog odnosa snaga dve verske zajednice.

O ovome, up. članke Kristofa Pajara „Le mytheme de destin et la maîtrise divinatoire de la temporalité » i « Le théologème ou l'abandon à la providence », u okviru, za većinu odrednica izvrsne, filozofske enciklopedije na Internetu *Encyclopédie de l'Agora*.

(<http://agora.qc.ca/Documents/Destin-->

[Le_mytheme_de_destin_et_la_maitrise_divinatoire_de_la_temporalite_par_Christophe_Paillard;](http://agora.qc.ca/Documents/Destin--)

<http://agora.qc.ca/documents/Abandon-->

[Le_theologeme_ou_labandon_a_la_providence_par_Christophe_Paillard\).](http://agora.qc.ca/documents/Abandon--)

²⁰⁴ Prema članku „Fatalité“ u: Sylvain Auroux (sous la dir.), *Les notions philosophiques. Dictionnaire*, tome I, Paris, PUF, 1990.

Proučavajući korene tzv. modernog fatalizma (za razliku od antičkog) u delu francuskih filozofa prosvetiteljstva, Kristof Pajar²⁰⁵ je pokazao da se sudbina u XVIII veku i dalje javlja u četiri vida: u filozofiji kao učenje o nužnosti (filozofski necesitarizam), ali i kao libertenska (kod Sada i Kazanove), teološka i astrološka koncepcija. Tendencija filozofa XVIII veka kao što su Kolins, La Metri, Didro i Holbah, da opravdaju necesitarizam, potekla je od Hobsa, Spinoze i Lajbnica, u nameri da se opovrgne tzv. antifatalistički moralni argument.

Naime, sa **moralnog** stanovišta, prepuštanje sudbini smatra se od davnina štetnim. O tome govori tzv. **lenji argument** : usled uverenja da će se, šta god čovek učinio, desiti ono što se mora desiti, tvrdi se da čovek postaje ravnodušan prema moralnim vrednostima, pasivan, ili pak razuzdan. Na drugoj strani, po tzv. **antifatalističkom** moralnom argumentu, ako se prihvati postavka da čovek nije slobodan, da ga sudbina određuje, nameće se zaključak da on nema ni odgovornost za svoje postupke i život.

Uzročno-posledičnu povezanost pojava u prirodi, koja se ne može osporavati, Didroova *Enciklopedija* naziva prirodnom (fizičkom) sudbinom (“destinée physique”) i definiše kao “moć i način delovanja koji je Bog dao od početka raznim telima, elementima, mešavinama”, čija su dejstva “svi događaji i pojave koje zapažamo u čitavom svetu, izuzev onih koji zavise od ljudske volje”²⁰⁶. Kasnije će za ovu koncepciju biti usvojen termin “determinizam”. Sloboda volje po većini filozofa nije nespojiva sa determinizmom.

Imajući u vidu da se sudbina u korpusu naših memoara javlja pre kao **retorički** element nego kao promišljeno uverenje, na ovom mestu nećemo dalje podsećati na istoriju filozofskog fatalizma. Zadovoljićemo

²⁰⁵ U navedenoj tezi (Christophe Paillard, *La justification de la nécessité : recherche sur le sens et sur les origines du fatalisme moderne*).

²⁰⁶ Članak « Destinée » u Didroovoj *Enciklopediji*, naš prevod.

se jednom od savremenih definicija²⁰⁷ koja dobro rezimira ovu problematiku, a koja glasi: “teza da su logički zakoni sami po sebi dovoljni da se dokaže da nijedan čovek nema slobodnu volju, da nema moć da istovremeno ostvari događaj i spreči slučivanje događaja, da su činovi koje čovek može ostvariti oni činovi koje on *de facto* ostvaruje”. Sudbina je, kao što vidimo, u novije vreme saterana u domen individualnog, a hegelovske refleksije o ostvarenju sudbine sveta kroz Istoriju odavno su zaboravljene.

V.5.2. Slučaj i sreća nasuprot determinizmu

Slučaj i Sreća (Fortuna) koriste se - kolokvijalno i u tekstovima sa književnim pretenzijama - u sličnom kontekstu u kome srećemo pojam Sudbine. Oni su sinonimi za nepredvidljivost ili nepredvidjenost događaja, a često i za određenu tendenciju u zbivanju (uvek ili meliorativno ili pejorativno određenu) koju subjekat uočava ali nema za nju racionalno objašnjenje. Slučaj i sreća se suprotstavljaju ideji o determinisanosti svih pojava, o kauzalnosti nižeg (čoveku dostupnog) ili višeg (čovekovom poimanju nedostupnog) reda.

Najčuveniju definiciju slučaja dao je matematičar i filozof Kurno: slučaj je susret dva nezavisna kauzalna niza. To znači da je događaj koji nam izgleda slučajan - rezultat dva odvojena, paralelna niza uzroka i posledica; u svakom od tih nizova taj događaj je posledica nekog prethodnog i u tom smislu savršeno kauzalno objašnjiv. Među mnogobrojnim primerima koje Kurno daje, navodimo onaj o dvojici braće koji na dva udaljena fronta poginu istog dana. Do pogibije svakog od njih doveli su odvojeni nizovi uzroka; ali, kada se dva kauzalna niza ukrste na redak i iznenadjujući način, mi ćemo to pripisati slučaju. Da

²⁰⁷ S. M. Cahn, *Fate, Logic and Time*, Newhaven – London, Yale University Press, 1967, navedeno prema odrednici „Fatalité“ in: Sylvain Auroux (sous la dir.), *Les notions philosophiques*, nav. izdanje, str. 967.

su, recimo, ova dva brata poginula u razmaku od tri meseca, to ne bismo smatrali dejstvom slučaja jer je manje neobično (mada bi nezavisni kauzalni nizovi koji dovode do njihovih pogibija bili podjednako na delu kao i da su poginuli istog dana)²⁰⁸. Kurno je ovom analizom modifikovao prethodno važeću Hjumovu (da slučaj nije ništa drugo do naše nepoznavanje pravih uzroka), i Laplasovu (da verovatnoća zavisi delom od naših znanja, a delom od neznanja).²⁰⁹

U istoriji se slučajem smatra “činjenica da su izolovani događaji izazvani tako mnogobrojnim i tako složenim uzrocima da ih je nemoguće predvideti”²¹⁰.

²⁰⁸ Ovde rezimiramo Kurnoovu analizu iz: Antoine-Augustin Cournot, *Essai sur les fondements de nos connaissances et sur les caractères de la critique philosophique*, Chap. III, Paris, Hachette, 1912, str. 36-51, pasusi 30-32, dostupno na URL:

http://fr.wikisource.org/wiki/Essai_sur_les_fondements_de_nos_connaissances_et_sur_les_caract%C3%A8res_de_la_critique_philosophique/Chapitre_3

²⁰⁹ *Nav. delo*, III poglavlje, pasus 36.

²¹⁰ V. G.-H. Bousquet, « Le hasard. Son rôle dans l'histoire des sociétés », in: *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*. N° 2, 1967, str. 419-428, URL: http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/ahess_0395-2649_1967_num_22_2_421534.

V. 5. 3. Sudbina, slučaj i sreća u memoarima

1. Baras

U Barasovim memoarima sudbina nije neka antropomorfna zburada sila: ako i postoji predodredjenost ljudskog života, ona se nalazi u nečijem karakteru i potiče iz uslova njegovog života: „Možda sam, rođen - da tako kažem - u vatri, sa istinskim revolucionarnim pozivom, imao kao ispisanu sudbinu da se uvek nadjem u samom središtu zbivanja, što je već i bilo bavljenje i glavna briga u mom životu“.²¹¹

Ovaj memoarista zapravo najčešće negira postojanje nužnosti u političkim zbivanjima time što sistematski pribegava **uhroniji**. On ispriča jednu istorijsku epizodu, a onda analizira šta se moglo desiti da je samo jedan od činilaca u uzročno-posledičnom lancu bio drugačiji (redovno je taj činilac postupak nekog istorijskog aktera, individualnog ili kolektivnog). Alternativni tok istorije kod Barasa se odnosi kako na krupne, tako i na sitne istorijske okolnosti, na pojedine odluke ili na sklonosti nacionalnog temperamenta: primera ima toliko da bi se moglo govoriti o maniru u pisanju istorije.

Francuska ne bi, na primer, bila izgubila posede u Indiji da je Sifren u odredjenom trenutku krenuo za engleskom flotom i uništio je²¹², ili da Sifren uopšte nije bio postavljen na čelo trupa u Indiji²¹³, ili da nije ni smenjen prethodni guverner²¹⁴.

Postupak uhronije primenjen je i na jedan slučaj koji je za memoaristu i za čitavu Francusku očevidno od velike važnosti („jedna od

²¹¹ Barras, *Mémoires*, 2005, str. 81.

²¹² *Ibid*, str. 56.

²¹³ *Ibid*, str. 55.

²¹⁴ *Ibid*, str. 50-51.

najupečatljivijih scena moderne istorije, koja će biti večita tema razgovora za narode i kraljeve“). On, naime, pokušava da artikuliše svoju definitivnu, predsmrtnu ocenu pitanja kraljeve osude. U vreme događaja Baras je bio član Konventa i glasao je za smrt; odluku je možda nametnulo krizno vreme i lično uverenje. Na nju sada gleda kao na privatno (a ne državno) pitanje, kao odnos dve lične odgovornosti pred istorijom. U trenutku pisanja memoarista se ne izjašnjava ni da se kaje ni da se ne kaje, iako najavljuje da će sa tog stanovišta da ga razmotri (to je „ocena moje savesti“); on zaobilazi pitanje svoje lične odgovornosti (pritom tvrdi baš suprotno) i zamišlja posmrtni Božji sud:

„Luj XVI je sada pred Bogom kao što ću i ja sam uskoro biti [...] **da je Luj XVI**²¹⁵, čije je srce bilo dobro, duh ispravan, pogledi zdravi i čak široki u izvesnim delovima, udaljio od sebe stranku sveštenika ultramontanaca, stranku koristoljubivih dvorana [...], koje su ga bez prestanka nagonile svojim zastrašujućim predviđanjima na ponašanje bez postojanosti i u trzajima, da odbije juče ono što je prihvatao sutradan; oslobođen mentalnih i jezuitskih restrikcija koje su mu bile nametnute, prepušten svojim sopstvenim pobudama, - moja savest mi veli da bi se Luj XVI, prirodno raspoložen za reformatorska načela Ustavotvorne skupštine, otvoreno priklonio njenim namerama o preporodu; zaštićen od nereda, osnažen ljubavlju Francuza, zahvalnih na vraćanju njihovih prava i na žrtvi koju bi on radi njih podneo, zauvek

²¹⁵ U istorijama i memoarima o Revoluciji i inače su najčešća upravo uhronijska razmatranja o Luju XVI, jer se svima činilo da kralj nije zasluživao svoju sudbinu po delima, ali da je za nju sam bio odgovoran po onome što je propustio da učini. Andre Moroa je 1930-ih godina napisao jednu uhroniju o Luju XVI: „Da je Luj XVI...“. V. André Maurois, „Si Louis XVI... (un essai d'histoire hypothétique)“, in: *Mes songes que voici*, Paris, B. Grasset, 1932, 289 str.

srećnih, on bi bio vladao Francuskom moćan koliko i spokojan, i poštovan na svom prestolu...“²¹⁶

Republikanski preokret Revolucije ispada da **nije bio nužan** – revolucionar Baras tvrdi isto što i rojalistički autori. (Doduše, kod potonjih je kraljeva sudbina bila unekoliko zacrtana – svojim mučeništvom najavio je iskupljenje nacije.) Kraljeva smrt nije bila sudjena jer je imala alternativu - Sudbina se u istoriji potire slobodno odlučnim činovima. Baras naglašava **ljudsku determinisanost istorijskog toka**.

Ovaj autor slučaj tretira kao objektivan faktor determinacije istorijskog zbivanja, koji ruši ljudske planove: „A što se tiče razvoja, nastavka radnje, videćemo šta se dešava, u svim ljudskim poslovima, zbog nepredvidjenih ulančavanja, odlučujuće posledice koje se radjaju iz slučaja, i koje remete sve ono što je bilo najsuvislije“²¹⁷. Slučaj može i povoljno da promeni nečiji put: tako u komičnoj anegdoti ministar Šoazel zapazi velike brkove jednog lepog oficira, predstavi ga kralju, i time mu utre put do generalskog čina²¹⁸.

2. Lavalet

Ideja ili motiv sudbine (kao „destin“ ili „fatalité“), kao metafizičke sile jedva da se javlja u Lavaletovom tekstu, i ne odnosi se na samog memoaristu nego na političkog vodju, velikana.

Bonapartista Lavalet veliča Napoleona kao „čoveka sudbine“: „Divili su se velikanu: narod je u njemu video pobednika tolikih bitaka, osvajača toliko kraljevstava, nepobedivog, čoveka sudbine“²¹⁹. Vidimo da

²¹⁶ *Ibid*, str. 90-91. (Podvlačenje je naše.)

²¹⁷ *Ibid*, str. 173.

²¹⁸ *Ibid*, 2005, str. 43. („Un hasard singulier avait décidé sa fortune“).

²¹⁹ Lavalette, *Mémoires et souvenirs*, nav. izdanje, 1831, t.II, str. 109.

ovde sudbina funkcioniše kao sinonim dobročiniteljskog Providjenja, uz nijansu neizbežnosti.

Zauzvrat, često se javlja „usud“ („sort“) i sudbina u smislu životnog puta („destinée“), bez ideje predodređenosti. Ta sudbina nije upraviteljica istorije i uglavnom nema negativan predznak. Odnosi se na pojedince ili na kolektivnu sudbinu francuskog naroda (no, to je ideja koju memoarista pripisuje svetini).

Svega nekoliko puta Lavalet retorički personifikuje sudbinu u nerazumljivu silu koja se naglo obrušava na pojedince (npr. na generale plemićkog porekla u revolucionarnoj vojsci, koje Sen-Žist odlučuje neosnovano da okrivi za vojni gubitak i da ih pogubi) ili ih polako gura u smrt kroz nesrećan tok događaja («jeziva sudbina koja se razvijala protiv [kraljevske] dece »²²⁰). Najizrazitiji primer je onaj u kome memoarista slikovito prikazuje opšte osećanje da je kraljevska porodica izgubljena : « Pogled na tu porodicu slamao je srce. Ljudi su počinjali da se užasavaju od te nerazumljive sudbine, a plašljivi prijatelji udaljavali su se od nje kao od onih stvorenja obeleženih žigom fatalnosti, od kojih se možete zaraziti nesrećom ako im se približite. »²²¹

Luju XVI sudbinu je odredio njegov karakter, „kobna slabost“²²². Jasno je da će on za sobom „u provaliju“ povući sve svoje pristalice, ali nije u stanju ništa da preduzme (kralj se grozi prolivanja krvi, i zbog toga će teći potoci krvi). Lavalet sugerise tragiku neizbežnosti: sam kralj i svi rojalisti znaju unapred šta ih čeka, ali su nemoćni da to izmene. Ni ovde, vidimo, nije reč o metafizičkoj kobi. U još nekoliko navrata memoarista insistira na neminovnoj propasti monarhije posle nekog

²²⁰ Lavalette, *Mémoires et souvenirs*, nav. izdanje, 1994, str. 47.

²²¹ *Ibid*, str. 57.

²²² *Ibid*, str. 49.

koraka dvora: „sve je bilo izgubljeno za kraljevsku stvar, i više nije bilo načina da se kralj spase“²²³.

Ako je ideja sudbine u Lavaletovim memoarima relativno česta, ali konvencionalno redukovanog sadržaja, i ako je ideja Providjenja kod njega rezervisana za pobožan ili prost svet, ideja **istorijske nužnosti** javlja se kao njihova zamena, njihov moderni varijetet. Memoarista je, doduše, tu vrstu nužnosti pomenuo samo jednom, bez dodatnih objašnjenja, ali u takvom kontekstu da je čitaocu jasno da ta ideja osmišljava istorijski proces. Nije, dakle, reč o psihološkoj ili finalističkoj nužnosti: « Tako se završio dan 6. oktobra, u kome se ne zna šta treba više žaliti, da li nedalekovidu slabost kraljevu, ili strahovitu nužnost koja je primorala predstavnike jedne velike nacije da pogaze ono što je najsvetije, prava čovečanstva i veličanstvo prestola, kako bi se izvršile njene velike namere. »²²⁴. Ljudi ili ljudska masa pojavljuju se kao sredstva kojima se ostvaruju istorijski planovi, a ne kao preduzetnici slobodne volje. Memoarista se pita ne samo o neposrednim, nego i o dubljim uzrocima istorijskog zbivanja koje, u svojoj preteranoj okrutnosti, izmiče razumevanju.

3. Grof Mole

U starim istorijskim memoarima motiv sudbine bio je izuzetno čest - sudbina je prikazivana kao nepravedna, kao razlog za neuspehe. U Šatobrijanovim memoarima sudbina je na delu počev od samog opisa piščevog rođenja. Nekako između jednih i drugih, Moleovi memoari pripadaju, pak, racionalističkoj paradigmi koju je iznedrilo

²²³ *Ibid*, str. 52.

²²⁴ *Ibid*, str. 46.

prosvetiteljstvo. On se odupire zovu romantizma, pa ideje sudbine i slučaja zauzimaju minorno mesto²²⁵.

Mole, na primer, koristi figuru sudbine da najavi očevo pogubljenje: “Bilo je sudjeno da će [moj otac] zaliti svojom krvlju nedra otadžbine”²²⁶. Motiv sudbine nema istorijsko značenje ni kada memoarista kaže da “narodi ne mogu pobeći od svoje sudbine”²²⁷, ili da su njemu „sklonosti i sposobnosti odredile sudbinu“. Fatalnost je shvaćena svetovno, kao nesrećan slučaj koji dodatno otežava tragičnu situaciju²²⁸.

Zauzvrat, Mole postepeno artikuliše ideju **istorijske nužnosti**, koju ljudi sprovode kao nesvesni instrumenti. Oni ne odlučuju kojim putem će zbivanja svakako dovesti do zadatog i (Moleu) inteligibilnog novog stadijuma. Za istorijski tok je svejedno koji akteri će taj nužni stadijum ostvariti: da je ostao živ i pobedio, „Robespjer bi učinio isto što i termidorovci, i bio bi proglašen za spasioca i oslobodioca Francuske“²²⁹.

4. Gospodja Rolan

Tema sudbine ima veoma razvijenu obradu u memoarima gospodje Rolan. Sudbina se tu dâ čitati: (a) kao zla sila (tj. tendencija) kojom izuzetno vredni ljudi i narodi bivaju stavljeni na kušnju i uniženi, te (b) uobičajeno, kao nesrećan ishod u životu ili poduhvatu; autorka analizira lični aktivan odnos prema sudbini u oba smisla.

²²⁵ Ideja sreće se i ne javlja u ovim memoarima.

²²⁶ Mathieu Molé, *Souvenirs de jeunesse*, nav. izdanje, str. 55.

²²⁷ *Ibid*, str. 122.

²²⁸ *Ibid*, str. 62.

²²⁹ *Ibid*, str. 68.

Smatra, najpre, da joj je bilo sudjeno da igra važnu ulogu, po prirodnim darovima: „Imala sam mnogo zrelosti, volela sam da razmišljam, zaista sam pomišljala da samu sebe obrazujem; to će reći, proučavala sam pokrete svoje duše, nastojala da upoznam samu sebe, počinjala sam da osećam da imam destinaciju za koju je trebalo da se osposobim da je ispunim.“²³⁰ (Ona, žena, iz trećeg staleža, kći propalog umetničkog zanatlije, želi da dosegne svoju misiju!) Gospodja Rolan mitologizuje sopstvenu zadatost da postane nešto veliko kada kaže da je „htela da bude Providjenje“.

Teza koju razvija u memoarima jeste da joj je isto tako bilo sudjeno da strada, zato što je bila moralna i neustrašiva. Sudbina je sila koja sprečava da čovek bude srećan: „posvetila sam se učenju, snažila sam svoje srce protiv nedaća; boreći se da zaslužim sreću, svetila sam se sudbini koja mi je nije pružala.“²³¹

Gospodja Rolan predlaže dva načina da se čovek izbori sa nametnutim nepovoljnim ishodima: da se bori da ih prevaziđe dokle god može, a onda da prihvati nužnost.

Ova autorka bila je, videli smo u biografskom prikazu, jako preduzimljiva osoba, koja je i svog muža i druge ljude u svojoj okolini navodila na odlučne poteze. Upustila se u Revoluciju verujući da može da doprinese promenama. Morao joj je biti stran svaki defetizam.

Ispitivanje teksta njenih memoara to potvrđuje. Iako ih je pisala u tamnici, u iščekivanju deportacije ili smrtne presude (naročito njihov drugi deo), pomišljajući često na strašnu budućnost, ona samo na dva-tri mesta dopušta sebi da imenuje svoj nesrećni usud, ali ni tad ne pribegava tragičkom registru.

²³⁰ Madame Roland, *Mémoires*, nav. izdanje, 1986, str. 214.

²³¹ *Ibid*, str. 331.

Memoaristkinja o ličnoj nesreći i zlu razmišlja u kontekstu ljudskog, a ne metafizičkog delovanja (mada to u sledećem navodu ne kaže eksplicitno), i oseća potrebu da se tome suprotstavi: „U svim patnjama koje sam iskusila, najživlji utisak bola bio je gotovo odmah praćen težnjom da svoje snage suprotstavim zlu koje me je snašlo, i da ga prebrodim, bilo dobrim koje činim drugima, bilo povećanjem moje sopstvene hrabrosti. Na taj način, nesreća me može sustići ali ne i oboriti...“²³².

Ona u zatvoru nije sasvim nesrećna zahvaljujući posebnoj tehnici, koju bismo mi danas podveli pod samopomoć: „Vežbala sam, svaki put kad bih bila bolesna, jednu vrstu sasvim naročitog smirivanja, koje je bez sumnje vezano za moj način gledanja na stvari, kao i za pravilo koje sam sebi postavila da uvek **umekšavam nužnost**, umesto da se bunim protiv nje.“ Tehnika se sastoji u tome da se izoluje od sveta, miruje i pušta mašti na volju: „prizivam slatke utiske, prijatne uspomene, srećna osećanja“²³³.

Zapravo, i čin pisanja memoara, kako objašnjava autorka, jeste pokušaj izbavljenja u teškom trenutku, nekakav dokaz da se od sudbine može pobeći jakom voljom: „Moje su *Beleške* izgubljene, sačiniću *Memoare*; i, prilagodjavajući se oprezno sopstvenoj slabosti u trenutku kada sam bolno pogodjena, pričaću sebi o sebi da bih što bolje na to zaboravila“²³⁴.

Prvi deo *Ličnih memoara* počinje tzv. sažetim tipom pripovedanja, o ranom detinjstvu i roditeljima; **prva narativna scena**, dakle pripovedanje događaja kome se pridaje poseban značaj, posvećena je moralnom očvrstnuću šestogodišnje junakinje koja, bolesna, uporno odbija da popije grozan lek, po cenu ponovljenog šibanja. U zaključku

²³² *Ibid*, str. 202.

²³³ *Ibid*, str. 51.

²³⁴ *Ibid*.

scene naratorka oživljava inat kao stanje svesti, povlačeći paralelu sa sadašnjim bezizlaznim položajem:

„Osećam u času kada pišem istu vrstu preokreta („*révolution*“) i razvitka snage koje sam doživela tada [...] Sve pojedinosti te scene su mi tako upečatljive kao da se desila nedavno; svi čulni oseti koje sam doživela su isto tako razgovetni: to je ista ona nepopustljivost koju bih otada uvek osetila u ozbiljnim trenucima; i ne bih ni danas morala da učinim ništa drugo kako bih se **gordo popela na gubilište**, nego što sam učinila tada kad sam se prepustila jednom divljačkom postupanju, koje je moglo da me ubije, ali ne i da me pobedi.“²³⁵

Malo dalje u pripovedanju svog detinjstva, autorka koristi termin „sreća“ (*fortune*) u kontekstu koji bi normalno nametao reč „sudbina“, pošto je reč o zloj sreći: „Takva mešavina ozbiljnog učenja, prijatnih vežbi i domaćih obaveza učinila me je sposobnom i pripravnom za sve; ona kao da je predskazala mene moje sreće i pomogla mi da ih podnesem“²³⁶. Ovo je, doduše, u skladu sa ingerencijama rimske Fortune (i uklapa se u antikomanski duhovni horizont gospodje Rolan), ali je pisano malim početnim slovom. Tako se i na ovom mestu posredno, preko izbora leksike, otkriva autorkino odbijanje sudbinske zdatosti.

Prvi put se sudbina eksplicitno pominje u trećem delu *Ličnih memoara*, kada memoaristkinja sumira pripovest o majčinoj smrti: „... bejah je ostavila u dobrom zdravlju u tri sata posle podne; [...] u ponoć je više nije bilo. Kakve smo mi slabe igračke neumoljivoj sudbini! Zašto su tako živa osećanja i tako veliki planovi povezani s tako krhkim životom?“²³⁷. Pojam sudbine ovde se sasvim uobičajeno uvodi u kontekstu prelomnog životnog trenutka kada čovek iz (privida) sreće naglo prelazi u patnju. Konotirano je i drugo značenje čovekove sudbine

²³⁵ *Ibid*, str. 209-210, naše podvlačenje.

²³⁶ *Nav. delo*, str. 216.

²³⁷ *Nav. delo*, str. 301.

– kao ljudske kratkovekosti, propadljivosti. Prethodno je naratorka pokazala da ume svoj diskurs da preboji autentičnim izrazom bola (nekoliko strana koje ne navodimo), a za kraj lamentacije izabrala je konvencionalnu sliku.

Drugi put se pomisao o sudbini (fatalnosti) pojavljuje u opisu drugog hapšenja gospodje Rolan. Posle dvadeset četiri dana zatočeništva, bila je puštena iz zatvora sa objašnjenjem da ništa protiv nje nije nadjeno; ona odlazi kući, ali je na vratima stana ponovo hapse. Vlasti su se surovo poigrale sa njom, u nameri da za drugo hapšenje pripreme potrebnu dokumentaciju kako bi sve bilo po zakonu. Gospodja Rolan se tada stavlja pod zaštitu komesara svoje sekcije, koji pokušavaju da spreče njeno odvođenje. Ona iz susedne prostorije sluša kako se raspravljaju o njenom slučaju: „Bilo mi je neprijatno, osećala sam da mi tu nije mesto; pitala sam se po kojoj fatalnosti nevinost mora da igra ulogu zločinca koji čeka presudu ...“²³⁸ Fatalnost ovde podrazumeva da se negativan ili naopak ishod javlja kao po pravilu, a ne kao slučajnost ili izuzetak; upotrebljena je, dakle, kao sinonim za „nužnost“.

S druge strane, ova memoaristkinja srazmerno često koristi reč „infortune“ kao zamenu za sudbinu ili kao njenu oslabljenu verziju. Tako, recimo, u „Mojim poslednjim mislima“ upućuje svom voljenom Bizou savet protiv defetizma: „Ali, ako tvrdoglava nesreća priveže kakvog neprijatelja za tvoje stope, nemoj trpeti da se ruka neke prodane duše digne na tebe, umri slobodan kao što si umeo da živiš...“²³⁹.

Gospodja Rolan ispoveda, kao odlična učenica grčkih i rimskih moralista, stoičko učenje o *amor fati*. Rešila je da svojevoljno prigrliti svoju sudbinu, ma kakva ona bila („prkosila sam njenoj neumoljivosti, i

²³⁸ *Ibid*, „Drugo hapšenje“, str. 177.

²³⁹ *Ibid*, str. 342.

učvrstila sam se u onom raspoloženju u kome samo nastojite da dobro upotrebite sadašnjost, ne brinući se za budućnost“²⁴⁰.

Za razliku od sudbine koja je zlosrećna, slučaj je povoljan činilac promene. Tako je slučaj pomogao mladoj Manon da od oca dobija izvrsne knjige, koje nisu bile predviđene za njen uzrast i poziciju učenika, nego za uputstva nastavnicima („slučaj me je poslužio možda bolje nego što bi to učinile uobičajene kombinacije“²⁴¹). Slučaj nagradjuje (dok sudbina kažnjava): „Dosta je neobično kako događaji čine ponekad da svako nadje nagradu za svoja dela.“²⁴²

5. Grof Tiji

Pošto se relativno često poziva na Providjenje, Tiji se manje služi pojmom sudbine („destin“, „fatalité“). Na drugoj strani, sudbina kao usud pojedinca ili predodredjeni put kojim ide Francuska („sort“), stalno se javlja.

Ovaj memoarista hrišćanskog nadahnuća sudbinu pravoverno podredjuje Providjenju. Sudbina je ta koja sprovodi neobične a dalekosežne istorijske odluke koje se Tijiju čine neprihvatljive; on ih ipak pravda višim ciljem. Tako, recimo, posle jedne strašne dijatribe protiv gospodje de Mentenon (koja je po njemu upropastila vladavinu Luja XIV), memoarista zaključuje u apostrofi: „Ne vidim druge [razloge] tvog rođenja i tvog dugog života nego neobjašnjivu fatalnost koja upravlja svetom, koja daje, s vremena na vreme, vasioni neobične prizore; tvoje postojanje i tvoje uzdizanje mogu da pomirim samo sa pretpostavkom o jednom od onih zlih duhova koji unižavaju najveće kraljeve u unapred odlučenom trenutku, i podstiču pad najvećih carstava

²⁴⁰ *Ibid*, str. 46.

²⁴¹ *Ibid*, str. 214.

²⁴² *Ibid*, str. 46.

zarad izvesne budućnosti.“²⁴³ Sudbina je jedino objašnjenje za loš kraljev izbor saputnice. (Ideju i sliku zlog duha ili djavolka koji namerno upropašćava stvari u ličnom i političkom životu Tiji će razvijati i kasnije, ne pominjući da je to dejstvo fatalnosti. Na drugom mestu, pak, nalazimo konvencionalni „paganski“ prizor Parke koja prede svilenu nit nečije sudbine.)

Sličnu funkciju ima slika knjige sudbine ili bronzanih listova na kojima je unapred ispisan tok zbivanja, kad protagonista ne može da ga u datom trenutku predvidi, ili memoarista ne može naknadno racionalno da ga objasni: „Ali, bilo je zapisano u knjizi sudbina da...“²⁴⁴; „da sam mogao da otkrijem knjigu sudbina...“²⁴⁵

Uz pojam sudbine često stoji da je nedokučiva, okrutna ili tiranska: „Označen, nezamislivom fatalnošću, da budem isključen iz mera milosti jednog velikog čoveka, čiji sam dolazak na vlast slavio medju prvima [...], ostaje mi samo da na tiranstvo Sudbine odgovorim svojom pomirenošću“²⁴⁶. Ne želeći da kritikuje Napoleona, Tiji je ovde teret prebacio na sudbinu.

I u drugim prilikama Tiji razdvaja dejstvo sudbine od delatnosti savremenika, odnosno ne personifikuje ljudsku zlobu u formu sudbine (kaže, na primer, za nekoga da je bio „žrtva ljudi i sudbine“).

Što se usuda („sort“) svakog čoveka ili ljudskog poduhvata tiče, u većini slučajeva on kod Tijiija ima negativnu konotaciju (neizbežan, sa nesrećnim ishodom), ali dešava se i da je neutralan (npr. kad pominje sudbinu svoje komedije koja mu je ostala nepoznata, ili željenu (buduću) sudbinu jednog dvorca uništenog u Revoluciji).

²⁴³ Comte de Tilly, *Mémoires*, nav. izdanje, 2003, str. 564-565.

²⁴⁴ *Nav. delo*, str. 491.

²⁴⁵ *Nav. delo*, str. 308.

²⁴⁶ *Nav. delo*, str. 607.

Najzad, Tiji ne bi bio Tiji da se ipak nije podsmehnuo ideji kobi u jednoj sablažnjivoj priči u veselom tonu, čija se junakinja porodila pošto ju je jedne vrele noći, dok je držala otvoren prozor, pohodio neki lopov: „Eto jednog strašnog argumenta u prilog sudbine koja upravlja svime na ovome svetu! Da užasnog načina da vrlina bude izigrana! Da grozomornog i neobičnog lopova! Pa prema tome, sve devojke i žene koje budu znale za ovu priču same će tražiti da im se isto desi ako i dalje budu spavale kraj otvorenog prozora.“²⁴⁷ .

Sreća se upliće u Tijijev život u vezi s ljubavnim zgodama i kockom, a retko u drugom kontekstu (npr. kad govori o kraljici, koja je verovala da ju je sreća posadila na francuski presto, ne sluteći udar groma koji će ga razneti²⁴⁸). Tiji je personifikuje: Fortuna ima svoje miljenike na dvoru²⁴⁹. Ako vam se čini da vas je „sreća uzela na zub“ u nekom periodu, biće da ste sami krivi: „Ljudi su suviše često skloni da sopstvene greške pripišu sreći (fortuni) dok su lakoumnost i loše vladanje pravi neprijatelji koje bi trebalo optužiti“²⁵⁰. Iz ovih primera vidimo da je sreća i pozitivna i negativna, čas naklonjena, čas nepovoljna.

Slučaj se javlja kao sila koja menja tok zbivanja mimo ljudske volje i očekivanja, ali i mimo volje providjenja²⁵¹. Memoarista nije posebno produbio ovaj pojam. Slučajnost, recimo, odlučuje o ishodu u ljubavnim stvarima: « Okolnosti su jače nego najmanje slabe žene; najbolje odluke bivaju osujećene slučajem »²⁵², a u politici je Tiji ne spominje.

²⁴⁷ *Nav. delo*, str. 165-166.

²⁴⁸ *Nav. delo*, str. 141.

²⁴⁹ *Ibid.*

²⁵⁰ *Nav. delo*, str. 441.

²⁵¹ V. odeljak o Providjenju.

²⁵² *Nav. delo*, str. 440.

V. 6. ZAKLJUČAK

Podrobna analiza načina na koji odabrani autori memoara o Revoluciji sagledavaju istorijski proces pokazala je da većina njih nije sklona progresističkom tumačenju. Ovaj zaključak nije u skladu sa inače prihvaćenim gledištem da progresistička vizija dominira u datom periodu kod obrazovane elite. Staru, iz hrišćanstva preuzetu koncepciju **moralnog** i **duhovnog** progresa čovečanstva kroz vreme svi naši memoaristi potiru, dok neki od njih dozvoljavaju ostvarivost novije, bekonovske koncepcije **naučnog** napretka, kao i filozofsko-prosvetiteljske koncepcije **političkog** i **društvenog** progresa.

Baras je jedini **bezuslovni zastupnik progresa**: prepoznaje ga na delu u jazu koji deli evropske od primitivnih naroda. Evropocentričko shvatanje progresa kao „civilizovanosti“ podrazumeva pravo da se ona silom nameće „divljacima“. Isto tako, politički progres oličen u režimu parlamentarne demokratije i republike, postignut jedino u Francuskoj u moderno vreme, daje pravo Francuzima da ga na silu prošire po Evropi. Ovaj invazivni progres koji treba da se širi ratom, odgovara revolucionarnom duhu i ratobornosti, ali pobija same osnove filozofske ideje o kontinuiranom, ravnomernom (a ne skokovitom) napretku baziranom na prosvetivanju i zakonitosti.

Lavalet, Mole i Tiji insistiraju na **društvenom** napretku koji su Francuzi do Revolucije postigli, izdvojivši se od ostalih evropskih naroda, u ugledjenom ophodjenju, a koji je posledica razložne uredjenosti društva, naročito **odnosa medju klasama** (tj. staleških razlika). Revolucija je privremeno suzbila francusku **učtivost, koja je izraz nacionalnog duha** – za prvu dvojicu memoarista prostački maniri su pokazatelj moralnog opadanja te decenije. (Ovo, naravno, otkriva sasvim suženo poimanje francuske nacije, kojim se ona svodi na dvorske i prosvetene krugove.) Konzulat i Carstvo su za svu trojicu napredni

periodi u moralnom i materijalnom smislu, najpre zato što se društvo vratilo racionalnim principima, redu, obrazovanosti, učtivosti.

Iskustvo revolucionarnog rasula opredelilo je sve memoariste protiv anarhije, a u korist čvrste hijerarhijske organizacije. Stoga svi muškarci veličaju revolucionarnu, a kasnije napoleonovsku, meritokratski ustrojenu francusku vojsku, kao bitan napredak.

Tiji priznaje samo progres u **književnosti** i lepim umetnostima, a izruguje se ideji **opšteg** progressa. **Materijalni** progres, inače vrlo zastupljen u memoarima XVIII veka, niko od naših memoarista ne opisuje. Grofica de Boanj, čiji smo odlomak dodali radi ilustracije tog aspekta progressa, negira, pak, politički i moralni napredak kraja XVIII veka.

Gospodja Rolan uzgredno potvrđuje delimičan **društveni** napredak gradjanstva u Francuskoj do Revolucije. Pošto se ne ustručava da papagajski ispoveda ideje prosvetiteljstva, autorka ističe značaj obrazovanja i raskoši (luksuz je činilac, a ne samo simptom napretka). Medjutim, ona ne priznaje duhovni ili moralni progres pre 1789. U Revoluciji sagledava **politički** napredak, ali nedostatak **moralnog** napretka ruši ovaj prvi. **Sloboda** je, po njenom uverenju, i rezultat i cilj progressa, koji je nemoguć bez prosvete i moralnih ideala. I gospodja Rolan bi želela da se politički progres s početka Revolucije iz Francuske proširi na čitav ljudski rod, ali ne razradjuje konkretne oblike i sredstva da se to postigne; ona ostaje na nivou prosvetiteljskih parola o kolektivnoj sreći.

Kolingvudovo uverenje da protagonista istorije retko može da uoči progres svakako se na ovom uzorku pokazalo kao tačno. Grofica de Boanj, Tiji i Mole (u memoarima iz zrelog doba) tvrde da zapadnoevropska civilizacija nepovratno propada. Mole u mladalačkim sećanjima već piše o moralnom opadanju celog društva, naročito plemstva, te o kulturnom opadanju u odnosu na klasični vek.

Svi memoaristi evociraju cikličan razvoj civilizacija. Zanimljivo je da Baras veruje da se opadanje može sprečiti doziranim nasiljem u pravom trenutku, dok ostali memoaristi smatraju da je nasilje upravo simptom opadanja. No, Baras jedini među njima ima državničku veličinu i perspektivu (Moleovi su memoari iz mladosti).

Gospodja Rolan ističe isključivo moralnu iskvarenost, i pre i za vreme Revolucije, što treba da se preokrene kada Francuska dosegne najnižu tačku. Tiji oseća da političko opadanje traje tokom celog XVIII veka, u njegovom životu silazna faza počela je i pre Revolucije, pa i on teži da nazre sledeću, uzlaznu etapu. Posle uspona Carstva, sledilo je, po Lavaletovom uverenju, novo opadanje pod Restauracijom.

Revolucija je za sve, izuzev za Barasa, period **opadanja**.

Providjenje je ideja na izdisaju početkom XIX veka, ali se povratila kao retorički topos. U memoarima Pola Barasa, Lavaleta i grofice de Boanj ona se praktično ne javlja, tj. javlja se u oslabljenom značenju. Kod Molea se Providjenje služi Napoleonom kako bi uzdiglo Francusku.

Kod gospodje Rolan providjenje se razmatra u sentimentalnom domenu, a ne u okviru koncepcije istorijskog toka. Ono joj je potrebno kao uteha u beznadežnoj situaciji, ali ne očekuje od njega čudo izbavljenja. Tiji ga na sasvim originalan način povezuje sa Revolucijom: Revolucija je oličenje Providjenja, otelotvorenje više Božje pravde koja svakog (iz memoaristinog kruga) sustiže putem pogubljenja i progonstva, nezavisno od vidljivih zasluga. Kod ovog autora providjenje nikad ne dodeljuje nagradu, ali se uzima kao opravdanje za opšte nesreće.

Stav memoarista prema ideji **sudbine** nije jednodušan: muškarci teže priznaju zadatost od gospodje Rolan. Baras poriče sudbinsko odredjenje i daje mu alternativu u ljudskoj slobodi. Ovaj memoarista

sudbinu kao faktor tumačenja istorije prevazilazi tzv. uhronijom, a takvim analizama sklon je i Lavalet. Lavalet i Mole uvidjaju istorijsku nužnost kao modernu formu sudbine ; ona ne pogadja pojedinca već se ostvaruje preko kolektivnih dejstava.

Gospodja Rolan ocrtava pogubnu silu koja sprečava ljude da budu srećni, ali njeno izvorište nije u metafizičkom, nego u ljudskom, moralnom zlu. Razumno dozirana borba protiv sudbine stoga je važna za izgradnju ličnog identiteta, baš kao i umeće njenog prihvatanja, naročito kod žena. Tijiju je sudbina više personifikacija ponavljane nesreće u ličnom životu nego nekakav činilac istorijskog zbivanja, a ume i da se podsmehne kobi.

U ukupnom zbiru, ispostavlja se da jakobinac Baras, koji je u većem delu Revolucije bio na pobedničkoj strani, a tek na kraju bio smenjen, ima viziju istorije kao uzlaznog toka, sa privremenom stagnacijom ili opadanjem. Gubitnici u Revoluciji, rojalisti gospodja de Boanj, Mole i Tiji sagledavaju istoriju kao opadajuću liniju sa cikličnim smenama napretka i nazatka. Lavalet, u vreme Revolucije politički nedovoljno opredeljen (staleški je bio protiv, a sentimentalno za monarhiju) koncipira istoriju kao stagnaciju ili haotičan tok, koji će se samo privremeno uputiti ka napretku pod Napoleonom. Gospodja Rolan, najpre pobednica, zatim žrtva Revolucije, zastupa cikličan tok uzastopnih uspona i padova. Životni i politički put neosporno određuje filozofiju istorije kod naših memoarista.

**VI. PISANJE ISTORIJE
U MEMOARIMA**

VI. 1. POBUDE I NAMENA PISANJA

Iskazivanje piščevih motiva i namera spada u „obavezan program“ u incipitu memoara, što se dopunjava uzgrednim metadiskurzivnim opaskama tokom daljeg pripovedanja.

Od XVI do XIX veka iskristalisali su se u aristokratskim memoarima početni topisi, koji ocrtavaju dijalektiku pravdanja i napada. Memoarista želi na početku da se opravda što uopšte piše, pošto to ne dolikuje pristojnom čoveku; ako je reč o ženi, doza izvinjavanja i razuveravanja se povećava. Dalje, memoarista se pravda što se usudjuje da piše o sebi (strogi kodeks XVII veka ostaće dugo na snazi za mnoge), ali obećava da će se minimalno osvrtni na lične stvari. On najavljuje da će otkriti istorijsku istinu, nasuprot pogrešnim ili lažnim verzijama istorije. Najzad, obećava čitaocu moralnu korist, poučnost istorijskih primera (životno stvarnih, a ne romaneskno izmišljenih).

Rusoove *Ispovesti* postavljaju nove topose za svrhu pisanja: introspekcija radi psihološke samospoznaje, uživanje u sećanju, uspostavljanje bilansa sopstvenog života, eventualno pravdanje pred drugima zbog životnih odluka. Svedočenje o opštoj istoriji nema tu nikakav značaj, a istina koja se čitaocu obećava zanimljiva je i moralno značajna zato što je lična. Čin pisanja i izbor gradje nikako ne podležu pravdanju – rečit je navod iz Kazanovinih u tom pogledu inovativnih memoara: « Dostojan ili nedostojan, moj život je moj predmet (pisanja), » i « ima zanimljivost koju svakako ne bi imao da sam živeo sa namerom da ga napišem u starosti“¹.

¹ Up. J. Casanova, « Préface », in : Casanova, *Mémoires*, Texte présenté et annoté par Robert Abirached et Elio Zorzi, Bibl. de la Pléiade, t. I, Paris, Gallimard, str. 4. U nedostatku novog, ovde navodimo staro, nepotpuno izdanje Kazanovinog dela, pretpostavljajući da se za predgovor ne razlikuje mnogo od kasnijeg integralnog.

Memoaristi će od kraja XVIII veka raspolagati ovim dvostrukim nasledjem i preplitaće prethodno navedene funkcije pisanja, nastojeći da ih bar organizuju na originalan način, ako već ne mogu da izmisle nove.

1. Baras

Baras ne nudi na početku nikakav program svog memoarskog rada, bilo što nije on lično uobličio incipit, bilo što je smatrao da može da izbegne ta opšta mesta.

On je, inače, usvojio ozbiljan, istoričarski pristup, vodeći godinama dnevničke beleške o političkom radu, kasnije sakupljajući gradju, originalne dokumente i konsultujući tuđa sećanja; poslednih deset godina života posvetio je radu na svojim memoarima. Barasa, ipak, u ovakvom pristupu ne vodi motiv vanvremenog istoričara, nego „knjigovodje“ vlasti.

On smatra da visoki državni **službenik** ima **moralnu dužnost** da ostavi beleg o svom radu: „Izvestiću šta smo činili ili nastojali jedno za drugim, kako bismo našoj zemlji vratili red, mir i slobodu, prve potrebe svakog društva. [...] Prožet idejom da državni činovnik sa tako velikim nadležnošću kao što je naša **duguje sugradjanima moralni i materijalni račun o svom upravljanju**, uvek sam na sebe gledao kao na računovodju u prisustvu svojih prirodnih nadziratelja, i želeo sam da ne odlažem svoje knjigovodstvo ni za jedan dan.“²

Na drugom mestu Baras, pak, tvrdi da ne želi da njegovi memoari budu paralela ili alternativa istoričarevom radu: „Ma kako ogroman bio značaj prvih događaja te epohe [početka Revolucije], koji nisu dovoljno poznati, i koji su početak svega, nije moje da ih prikazujem: oni **pripadaju opštoj istoriji**. Meni je dovoljno da skiciram nekoliko

² Barras, *Mémoires*, nav. izdanje, 1895, t. II, str. 3.

njihovih glavnih crta.“³ Medjutim, tekst koji sledi upravo pripoveda i objašnjava u krupnim crtama **kao kakva istorija**, a ne kao istorijsko svedočanstvo učesnika u događajima. (Bez obzira na deklarativne pobude, Baras u nekim delovima memoara kao da ne shvata šta znači pisati svedočanstvo iz ličnog ugla o jednom vremenu, pa ili sažeto ispisuje opštu istoriju, ili se detaljno (u formi narativnih scena) odaje klevetanju savremenika.)

Baras smatra moralnom dužnošću da svedoči pred „sudom istorije“ nepristrasno, da ne prećuti ništa bitno, jer „će naša prećutkivanja biti procenjena kao i naša priznanja“.⁴ Vidimo da preovladava sudska koncepcija svedočenja, u smislu **napada i odbrane**. Baras eksplicitno kaže da se u memoarima „čovek mora braniti“ od Napoleonovih napada i progona⁵.

Memoari daju konkretan odgovor na (podrazumevane) optužbe saboraca, savremenika, istoričara, drugih memoarista, novinara, u vezi sa njegovim angažmanom u pojedinim situacijama. Tako se, recimo, obraća „svojim najodlučnijim tužiteljima“ i pita ih šta bi vredelo da je pokušao da se suprotstavi Napoleonovom prevratu 1799; on niže podatke i procene kojima dokazuje da je tada već bio nemoćan da spase republiku.⁶ Pravda se što je glasao za smrtnu kaznu Luju XVI, s time što spaja Božji sa sudom potomstva. Teror u Tulon u ostao je zapamćen kao njegova krivica: Baras se u memoarima zaklanja iza odluka Konventa, tvrdeći da nije on odlučio da Tulon promene ime, a da se oglasio o nalog da sve kuće u gradu budu sravnjene sa zemljom, izabravši samo one u kojima su se ranije okupljali pobunjenici. Što se tiče predviđenih kazni za izdajice, i tu je navodno ublažio, ne poslavši ih smesta na gubilište:

³ Barras, *Mémoires*, nav. izdanje, 2005, str. 71.

⁴ *Ibid*, str. 367.

⁵ *Ibid*, str. 49.

⁶ *Ibid*, str. 363-365.

„Predstavници naroda, složni sa generalima, mišljahu da ne mogu da ne poslušaju, bar delimično, volju Konventa i Komiteta javnog spasa: i tako, pošto su svi priznali neophodnost strogih mera, odlučismo da se uvede brojna i velika porota.“ Revolucionarni sud samo je uzvratio istom merom onima koji su prvi osudili i pogubili „tolike nesrećne patriote“ dok je Tulon bio pod njihovom vlašću. Baras navodi još da su zaustavljene pljačke, uspostavljen red i mir, baš suprotno od kleveta koje su iznošene na račun pobednika: „Vidimo da je izvršenje više nego strogih naredbi komiteta bilo obustavljeno i odloženo.“⁷ Primera odbrane ima nebrojeno mnogo.

Što se tiče zadovoljstva sećanja i pisanja, čitalac se ne može oteti utisku da Baras uživa da „veze“ o Napoleonovom pritvorstvu i neprincipijelnosti već u mladosti, ili o Žozefininim poslovičnim prevarama partnera i umiljavanju samom Barasu.

Memoarista, pak, nigde ne priznaje **isceliteljsko dejstvo** prisećanja. On pominje samo negativ uživanja u pisanju, odnosno oštru patnju i osećanje poniženja koji ga ispunjavaju kada treba da piše o padu Direktorijuma⁸.

2. Lavalet

U prvoj rečenici svoje uvodne « Napomene », Lavalet izjavljuje da je bio svedok i učesnik istorijskog zbivanja⁹, ali da to nije bio dovoljan motiv za nastanak memoara (podsetimo da je bio poznat kao skroman i

⁷ *Ibid*, str. 114-115.

⁸ *Ibid*, str. 367.

⁹ « Les événements qui se sont passés depuis vingt-huit ans sous mes yeux et ceux mêmes auxquels j'ai pris part ne m'auraient pas déterminé à en écrire le récit, si je n'avais pas été enveloppé d'une manière si éclatante dans la catastrophe qui a détruit le gouvernement impérial ». V. Lavalette, *Mémoires et souvenirs*, nav. izdanje, 1994, str. 25.

povučen čovek, pa ova izjava nije topos lažne skromnosti): ono što ga je nagnalo da piše jeste **skandalozna** slava koju je protiv svoje volje stekao prilikom Napoleonovog konačnog pada. Dakle, Lavalet ne priželjkuje da u široj književnoj i istoričarskoj javnosti stekne slavu dobrog memoariste – što je, videli smo, u to vreme bilo često i lako, niti uživa da se priseća prošlosti.

Njegove su primarne pobude druge: on najpre piše zbog svoje porodice, prijatelja i dobronamernih ljudi koji su ga podržavali. Pošto memoari treba da budu publikovani posle njegove smrti, i pošto živi sasvim povučeno¹⁰, Lavalet podrazumeva da sam neće izvući nikakvu korist od njih.

a. On memoarima želi da ostavi « neosporno **svedočanstvo o svojoj nevinosti** » koje će pomoći da njegovi **bližnji** više ne budu izloženi progonima zbog njegove navodne krivice. Čutati o svom udelu u Napoleonovom povratku na vlast značilo bi priznati krivicu (Lavalet je bio optužen da je kovao zaveru protiv Luja XVIII i pre Napoleonovog povratka). Lavalet je, kao što se vidi iz biografije, imao široku društvenu mrežu koja mu je pomogla da pobegne iz zatvora i mirno preživi u Bavarskoj šest godina do pomilovanja. Ideja neophodnosti odbrane pokazuje da je « Napomena » pisana u vreme pre amnestije, ili da je policijsko uhodjenje ipak, i posle 1821, bilo opterećenje prijateljima¹¹.

b. Memoarima želi da iskaže **zahvalnost** svojim dobročiniteljima.

¹⁰ „Moja odluka i moja volja su da ovo pisanje ne bude objavljeno za mog života. Nemam nameru da izbegnem kritiku ; ali stid, koji će jedino razumeti pristojni ljudi, nameće mi pravilo da više ne zaokupljam publiku samim sobom. Skupo sam platio svoju žalosnu slavu, i odmor mi je čak potrebniji nego uteha. » *Ibid*, str. 26.

¹¹ Lavaletova žena je, uostalom, u svojim krizama stalno tražila da prestanu da je uhode ili da je opet stave u tamnicu jer bi tamo bila puštena na miru.

Pored tih pobuda iz privatnog kruga, Lavalet oseća, na široj istorijskoj ravni, **dužnost da svedoči**: « malo je ljudi tako poznavalo [Napoleona] kao ja, pa će istoričari koji budu tražili gradju moći da se pozovu na moju pripovest »¹². O tom “heroju” s kojim je proveo “više od dvadeset godina”, Lavalet neće pisati s vojne tačke gledišta (to prepušta generalima), nego s privatne. Zaista, o Napoleonovim ratnim pohodima nastalo je na stotine vojnih memoara (iz pera generala, pukovnika, pa i običnih kapetana i vojnika), dok su o njegovom privatnom životu dosta pisale žene iz njegove široke pratnje (npr. kraljica Ortansa, njena družbenica Luiz Košle, vojvotkinja d’Abrantes, prva dvorska dama Napoleonove druge žene Marije-Lujze generalica Diran i druge), gospodja de Stal, itd. Lavaletovu poziciju možemo uporediti u tom pogledu sa Burijenovom.¹³

U vezi s ovim, treba podsetiti da je cenzura pod Restauracijom, bez obzira na privremene talase liberalizacije, otežavala publikovanje dela u kojima se povoljno predstavljao Napoleon, sve do pred kraj režima. Zato ranije objavljivanje ovih pronapoleonskih memoara teško da bi bilo moguće, sve da je Lavalet to i želeo.¹⁴

Lavalet pretenduje na nepristrasno svedočenje, ubedjen da će već i sama istina (bez ulepšavanja) o Napoleonu biti njegova dovoljna odbrana. Ako su privatni motivi pisanja bili usmereni na savremenike, javni, tj. istorijski motivi pisanja okrenuti su **potomstvu**. Lavalet je siguran da « potomstvo neće prestajati da se bavi » tim herojem¹⁵ – u

¹² *Ibid*, str. 26.

¹³ Burijen (Bourrienne) je bio Napoleonov drug iz mladosti, lični sekretar i blizak saradnik, ostavio je memoare objavljene otpilike kad i Lavaletovi, možda iz Vilmareovog pera. V. Bourrienne, *Mémoires de M. de Bourrienne, ministre d'Etat, sur Napoléon, le Directoire, le Consulat, l'Empire et la Restauration*, 2 toma, Paris, Ladvocat, 1829.

¹⁴ Up. Robert Netz, *Histoire de la censure dans l'édition*, Paris, PUF, 1997.

¹⁵ Lavalette, *Mémoires et souvenirs*, nav. izdanje, 1994, str. 25.

tome nije pogrešio. Uostalom, u nastavku teksta memoara Lavalet će pokazati istančan smisao za istoriju pri izboru događaja i ugla iz koga svedoči o njima.

Ovaj memoarista podvlači, dakle, istorijsku važnost svedočenja o toj velikoj ličnosti koja je odredila geopolitičku sudbinu Francuske (on oseća da nema pravo da ne svedoči).

3. Grof Mole

Početak *Mladalačkih sećanja* iznenadjuje čitaoca jasno formulisanim načelima kojima se autor vodio, jer se ona mogu uzeti kao manifest autobiografije.

a. Samospoznaja

Odmah¹⁶ nailazimo na poznate motive samoće, introvertnosti, lične izuzetnosti i specifične, privatne verodostojnosti: “Proveo sam svoje najlepše godine sam usred sveta, povučen u sopstvenom srcu, posmatrajući spoljne stvari manje same po sebi nego u utisku koji su na mene ostavljale.”¹⁷ Memoarista tvrdi da piše za sebe taj “tečaj posmatranja i filozofije o sebi samom” jer kad čovek proučava sebe, ideje mu se šire, a razum formira. Usamljeničku namenu sećanja podvlači pretpostavkom da ih možda niko neće čitati.

Mole ide i korak dalje od Rusoa, tvrdeći da je introspektivnost možda **unapred odredila** “njegovu sudbinu”¹⁸, razvivši u njemu određene “sklonosti i sposobnosti”. (Inače se podrazumeva da samoispitivanje čoveku **naknadno** otkriva smisao njegovog životnog puta.)

¹⁶ U ovom prikazu nećemo se voditi Moleovim redosledom izlaganja u incipitu, nego redosledom važnosti ideja.

¹⁷ Molé, *Souvenirs de jeunesse*, nav. izdanje, 1991, str. 37.

¹⁸ *Ibid*, str. 38.

b. Opravdanje svojih postupaka

Prvi čitaoci kojima Mole namenjuje sećanja pripadaju njegovim bližnjima, koji ga nisu dobro razumeli: “Ta tema [ja], tako ograničena, tako nezanimljiva za publiku, zanimae, medjutim, one medju kojima sam živeo. Verujem da sam često bio predmet njihovog posmatranja. [...] podsticao sam njihovu znatiželju, a da nisu mogli da me upoznaju.”¹⁹. Ni prijatelji, a ni šira javnost nisu ga shvatali; memoari treba da isprave krive sudove o Moleu: “Ovo je protest protiv zabluda, kako povoljnih, tako i nepovoljnih, [...] o meni. »²⁰.

c. Korist za čitaoce

Mole se nada da će njegova sećanja “poslužiti za poučavanje čitalaca”, ali iz teksta nije jasno da li misli na moralnu ili na istorijsku pouku. Njegovo svedočanstvo će “osvetiti ili razotkriti” “žrtve ili srećnike” – otkriće istinu o nepravredno osudjenim i nezasluženo cenjenim istorijskim ličnostima.

d. Uživanje u sećanju

Kasnije u tekstu Mole daje da naslutimo kako se koleba izmedju namene za publiku i za samog sebe, te kao da daje prednost drugoj : « No, gde sam pustio svoje pero da bludi, i za koga će ove pojedinosti imati značaja ? Koji se čovek, avaj, ne zanese kad može da priča svoju povest ? Ko je taj ko ne voli da se podseti na dane koje je proživeo ? Uprkos tuge mog detinjstva, uprkos nesreća moje rane mladosti i zlokobnih utisaka na kojima se ona odgajala, takva je draž prošlosti, takva je oporost trenutka koji ističe, da mi sadašnjost ne nudi ništa što bi mi bilo draže od mojih uspomena ! ».

Uživanje u sećanju ipak ostaje primarni motiv pisanja, do te mere da je memoaristi, navodno, svejedno šta će biti s tekstom koji piše. On

¹⁹ *Ibid*, str. 37.

²⁰ *Ibid*.

tvrdi da će ga spaliti ako kasnije primeti da je pisao o nedoličnim stvarima²¹. Važan mu je, dakle čin, proces uobličavanja sećanja, a ne rezultat.

Sasvim u skladu sa ovom tvrdnjom stoji memoaristino žanrovsko opredeljenje : Mole podseća čitaoca da piše samo svoje memoare, a ne istoriju, te da mu događaji nisu bitni sami po sebi. On ponavlja da beleži, tj. nastoji da vaspostavi svoje utiske o događajima, svoje učešće u njima, svoja **tadašnja** zapažanja o njima²². Napor da se zadrži perspektiva protagoniste, da nju ne nadvlada gledište memoariste, već se otkrio, kao što smo videli, u Moleovoj odluci da memoare piše na isteku mladosti, ne čekajući zrelost i slavu.

4. Gospodja Rolan

Pošto se strateško mesto, incipit memoara, kod gospodje Rolan umnožava, « izjave o namerama » iskazuju se na početku svakog novog odeljka. Ona nudi svoje jedinstveno istorijsko svedočanstvo, neprikosnoveno po istinitosti ; želi da obezbedi odbranu za sebe i svoje bližnje u očima potomstva; nasladjuje se sećanjem na lepu prošlost.

Primarna usmerenost ka publici ogleda se – pored očigledne namene memoara kao pledoajea - i u činjenici da gospodja Rolan, više nego ostali autori iz našeg užeg korpusa, upisuje virtualnog čitaoca u svoj tekst, želeći da predvidi njegove reakcije. Modus te imaginarne komunikacije jeste diskusija, a ne uobičajena autorska molba za čitaočevu popustljivost („captatio benevolentiae“) naspram koje bi stajalo „čitaočevo“ pasivno primanje. Imaginarni čitalac ovde postavlja pitanja (“oni koji budu čitali ovaj pasaż pitaće možda šta je to bio

²¹ *Ibid*, str. 38

²² *Ibid*, str. 75.

[katehizis]²³; „čini mi se da čujem pitanje za čije oči...“²⁴), a ponekad kao da sumnja u autorkine iskaze („neke će osobe možda pomisliti da [...] je neobično da [...]“²⁵).

Memoari treba da budu njen « moralni i politički testament »²⁶. U njima **svedoči** « o svim političkim činjenicama i ličnostima » koje je upoznala, tvrdeći da je **nepristrasna** (« prikazala sam ih sa slobodom, odlučnošću mog karaktera, otvorenošću i lakoćom duha koji je iznad svakog privatnog obzira »²⁷). Želi da odbrani Rolana i ostale žirondince²⁸ (a posredno brani sebe kao ženu u politici²⁹). Gospodja Rolan se nada da će fragmente njenih memoara jednog dana povezati u celinu „neka prijateljska ruka“, i da će to doprineti « slici istine »³⁰.

²³ *Ibid*, str. 206.

²⁴ *Ibid*, str. 215. Up. veoma sličan primer na str. 227, ili na str. 41: „A zašto ste se, u takvim okolnostima, vratili svojoj kući, mogao bi neko da me pita“.

²⁵ *Ibid*, str. 207.

²⁶ *Ibid*, str. 98.

²⁷ *Ibid*.

²⁸ Naročito da ispravi sliku o Brisou, up. *Ibid*, str. 126.

²⁹ O protivrečnoj slici koju gospodja Rolan pruža o sebi u memorima, v. Chantal Thomas, „Féminisme et Révolution: les causes perdues d’Olympe de Gouges““, in: Jean-Claude Bonnet (sous la dir.), *La carmagnole des muses. L’homme de lettres et l’artiste dans la Révolution*, Paris, A. Colin, 1988, str. 311. Autorka podseća da gospodja Rolan, za razliku od otvorene „feministkinje“ Olemp de Guž, nastoji da zadrži mesto uzorne i povučene supruge u teoriji, dok samu sebe demantuje u praksi.

³⁰ Madame Roland, *Mémoires*, str. 174.

Sekundarna³¹ usmerenost pisanja – uživanje u sećanju – postaje u „Ličnim memoarima“³² primarna: memoaristkinja na taj način razmiče zidove svoje zatvorske ćelije³³. Prebirajući po detinjstvu i mladosti, ona opet proživljava nekadašnja osećanja (« to znači živeti po drugi put »); preispituje svoj „svetonazor“, dobre i loše postupke (ovo je samo deklarativno, jer gospodja Rolan uvek nadje da je bila u pravu); učvršćuje samu sebe u otporu malodušnosti i napadima na „potlačenu nevinost“³⁴.

Stoga rukopis memoara za nju nije mrtav predmet nego simboličko duhovno utočište, što se iskazuje u jednoj dirljivoj metafori. Kada, naime, saznaje da je deo rukopisa propao, za nju je to mnogo teže iskušenje nego hapšenje i pretnja : « to se može razumeti ako se zna da se kriza bliži, da mogu biti ubijena već sutra [...], da su ovi spisi bili **jastuk na koji sam se oslanjala** u odbrani svoje uspomene...»³⁵

Iza deklarisanje testimonijalne namere, gospodja Rolan je sebi svakako postavila pitanje legitimnosti svog memoarskog glasa: po čemu je ona zaslužila da je neko čita ? (Videli smo da nije visokog roda ni ranga, da nije mnogo putovala, nije pisala knjige, nije bila velika grešnica - vodila je strog, skoro isposnički život do Revolucije...) Ova autorka prati trag Rusoovih *Ispovesti* i na ovom planu - sebe proglašava **jedinstvenom** po silini i raznolikosti doživljaja shvaćenih senzualistički kao **oseti**: „još nemam četrdeset godina, a proživela sam basnoslovno, ako se život računa po osećanju koje obeležava svaki trenutak njegovog

³¹ Na samom početku pisanja, u „Istorijskim beleškama“ tvrdila je da piše i da bi se zabavila (« usamljenička razonoda » - *Ibid*, str. 33).

³² Nastalim posle „Istorijskih beležaka“, „Portreta i anegdota“ itd, v. naše IV. poglavlje.

³³ *Ibid*, str. 202.

³⁴ „Potlačena nevinost“ javlja se kao deo refrena u ovim memoarima.

³⁵ *Ibid*, str. 99.

trajanja³⁶. Ovde srećemo jedno moderno, lokovsko zasnivanje ličnog Ja preko osećanja življenja, a ne kartezijanskog kogita.

Pored ovog aspekta lične izuzetnosti, autorka prikazuje sebe kao izuzetnu u prvoj rečenici „Ličnih memoara“ - po tome što je žena naučnika koji je postao ministar a ostao častan, što je nevina žrtva političkih obračuna, što je umetnička duša, a piše dok čeka pogubljenje u tamnici, što je doživela sreću i nesreću, slavu i nepravdu³⁷.

5. Grof de Tiji

Grof Tiji svoje memoare opisuje kao „izveštaj o osećanjima mog srca, događajima mog vremena, stavovima mog duha i razmišljanjima čitavog mog života“³⁸. Ima, dakle, ambiciju da pruži ličnu sentimentalnu istoriju, javnu istoriju, te naknadni uvid u njihov smisao.

U uvodnoj posveti svojih memoara prijatelju i darovitom memoaristi princu de Linju, koji mu je i dao ideju da ih napiše, Tiji oscilira između dve vokacije : da ostavi lične memoare i memoare o svom vremenu. One svakako izgledaju komplementarno, ali Tiji konstruiše svoj uvod na njihovom razdvajanju. (Prvo najavljuje lične memoare i podseća da je teško odrediti pravu meru pisanja o sebi : « ako se kaže malo, čovek ispada beznačajan, ako se kaže sve, čovek ispada uobražen »³⁹. Onda objašnjava da ipak neće pisati samo o sebi : « nemajući više nikakvu iluziju ni o čemu, pošto [je] posmatrao ljude i dela”, daće « skicu naravi [sv]oga veka »⁴⁰ Zatim se vraća na ideju pisanja o sebi : bez obzira na rizik « neć[e] poštediti svoje čitaoce onoga

³⁶ *Ibid*, str. 226.

³⁷ *Ibid*, str. 201.

³⁸ Tilly, *Mémoires*, 2003, str. 56.

³⁹ *Nav. delo*, str. 54.

⁴⁰ *Ibid*.

što Paskal naziva *mrskost ja* » i daje za to razloge, da bi se u četvrtom pasusu predomislio : « Ovo je uostalom mnogo više istorija mog vremena nego moja »⁴¹.)

Ove ponovljene ograde i ustručavanja samo su dokaz više da je Tiji starovremeski memoarista, onaj koji oseća da treba da se opravda za svoj drski čin. Šta mu daje za pravo, po njegovom mišljenju ?

Tiji sebe predstavlja ne kao egzemplarnog pripadnika jedne epohe, nego kao **izuzetnog pojedinca**. Izuzetnost na koju pretenduje je višestruka, i odnosi se i na protagonistu i na pripovedača : izuzetan životni put, izuzetna inteligencija i memorija, izuzetna posmatračka pozicija, izuzetan dar za pisanje. a) Tiji tvrdi u više navrata da je imao mnogo nesvakidašnjih pustolovina⁴²; b) veruje da je bolje zapamtio i više uočio « nego mnogi ljudi koji su tako loše čuli i videli tako iz daleka, koji su za sredstva informisanja imali samo novine, basnoslovne brošure, predubedjenja, [...], izvore iz predsoblja, i laži »⁴³; c) bio je događajima bliže nego većina - ovo se odnosi na svedočenje o dvoru, naročito o kraljici Mariji-Antoaneti; d) „nekim drugim [svedocima] možda i može više da se veruje, ali je često njihov stil takav da će čitaocu ogaditi i samu istinu“⁴⁴.

Tiji se, navodno, ne zamara sudom potomstva: tvrdi da mu je svejedno kakvu će ocenu dobiti njegovi memoari kada budu objavljeni. No, toliko insistira na njihovoj verodostojnosti (velikim slovima ispisuje

⁴¹ *Ibid.*

⁴² V, npr. *Nav. delo*, str. 61: „Buran život, izvanredne avanture, jako velike nesreće, često sreća, pa i slava, sva društva i svi slojevi produbljeni iskustvom, više od dvanaest godina putovanja, proputovan veliki deo Evrope i Novog sveta, a uz to i dobro pamćenje”.

⁴³ *Nav. delo*, str. 55.

⁴⁴ *Ibid.*

njihove dve odlike: „ISTINU I NEPRISTRASNOST“⁴⁵) da je čitaocu jasno da nisu pisani samo radi memoaristinog uživanja u prošlost. Samo, Tiji ume da se naglo izdigne iz trenutne, vremenski i smisaono skučene, pripovedačeve tačke gledišta i da se vine do nekog vanvremenog, post-istorijskog vidikovca, sa koga i životni i memoarski napor deluje bespredmetno: „Kako objasniti tu draž koja nas nagoni da ostavimo sećanje na krhotine i medju ruševinama? Čovek ima, dakle, sklonost da od smrti otima neke ostavštine, da polaže neke tragove samog sebe, da širi misli koje su bile savremene njegovom prolasku kroz život? On se nada da će ga njegovi spisi nadživeti za koji dan: voli da se bori sa ništavilom. Eto objašnjenja ove knjige.“⁴⁶ Pisanje memoara jeste unapred izgubljena borba sa smrću, svemirski besmislena, ali ta borba je ljudski smisljena.

Tiji relativizuje svoj i svaki memoarski projekat. S jedne strane suočava se sa perspektivom večnosti, a sa druge – sa istorijskim skepticizmom ljudi novog vremena (u kome se, videće se kasnije u memoarima, Tiji oseća otudjen). Memoari su u ranijim vekovima donosili pouku, ali ona u novom veku više nikome nije potrebna: „No, nemam taštu nameru da ikog prosvetlim u dobu u kome svako misli da ima dovoljno obrazovanja i duha da može tudje da prezre, ili da ih kleveće.“ Možda je Tiji ovim odapeo strelicu na proklamovanu revolucionarnu demokratizaciju i mešanje klasa u Napoleonovoj Francuskoj. Malo je verovatno, s obzirom na to da piše oko 1805. (a nikako kasnije od 1807, kada je napustio Berlin i ostavio tamo svoje spise) da se tu osvrće na masovno pisanje memoara o Revoluciji – spisateljska i izdavačka „memoarska groznica“ još nije počela u to vreme, pa ni rat sećanja za i protiv Revolucije.

⁴⁵ *Nav. delo*, str. 56.

⁴⁶ *Ibid.*

Ali, sigurno je da ova Tijijeva opaska svedoči o radjanju jednog novog, **individualizovanog i fragmentisanog tipa istorijske svesti**, posle revolucionarnog preloma. Tiji je prethodno sugerisao da istorijsko iskustvo pretvara običnog čoveka u natprosečnog (mislio je, doduše, na sebe), ponovio je etape izgradnje sopstvenog odnosa prema prošlosti (videti, analizirati, razmišljati). On uvidja da su se grupe kojima je pripadao i sa kojima se identifikovao pod Starim režimom raspale. Pre Revolucije postojao je gotovo jedinstven kulturni prostor elite, i statična istorijska svest koja je bila u korelaciji sa njim.

Usled Revolucije, lucidan i ličan odnos pojedinca prema doživljenoj istoriji i prema njenim ishodima u budućnosti, dovodi do mnoštva pojedinačnih vizija koje se više ne uklapaju u objedinjujuću kolektivnu istorijsku svest. Francuska herojska nacionalna istorija pošla je drugim putem od onoga koji je mogao zamišljati i odobriti jedan Tiji. On stoga druge pristupe ne negira – piše svoje memoare za one *happy few* koji će umeti da ih cene: „Pišem za sebe i za mali broj čitalaca koji misle da skoro uvek u osrednjoj knjizi ima dovoljno gradje za jednu dobru“⁴⁷.

Na kraju, i pored svih argumenata koje je dao u prilog toleranciji, Tiji ipak stupa na trivijalni teren obračuna (odbrane i napada): „pišem da ispravim opšteprihvaćene greške, da osvetim ličnosti čija je uspomena oklevetana, i da rekonstruišem činjenice“⁴⁸. Prva medju tim ličnostima biće Marija-Antoaneta⁴⁹. (Kada se već istorijske pouke više ne prihvataju rado, ostaju moralne pouke, „čak i danas“⁵⁰, zaključuje memoarista.) Pri

⁴⁷ *Ibid*, str. 61.

⁴⁸ *Ibid*, str. 62.

⁴⁹ „kako bih je odbranio od čudovišnih podmetanja kojima su ocrnjivali njen život i kako bih sprao njenu uspomenu za potomstvo od bujica blata...“ *Nav.delo*, str. 349.

⁵⁰ „pišem, najzad, za one kojima razvoj ljudskog srca i prizor strasti pružaju, čak i danas, ne samo korisne pouke, nego i najzanimljivije preglede.“ (*Ibid.*)

tome, smeju se napadati samo oni čije je ime već ocrnjeno tokom „istorije naših patnji“ i tako se samo izložilo javnoj osveti⁵¹.

Neka od tih imena su, recimo, Robespjer, Mirabo, Fabr d'Eglantin, Kondorse, pa i gospodja de Mentenon. Pričajući epizodu iz emigracije, Tiji se seća kako mu je u Mastrihtu neki plemić zamerio što kritikuje gospodju de Mentnon. To je povod da se memoarista u dužoj digresiji izjasni o njoj. Na početku digresije, pripovedač se obraća čitaocu, kao da mu daje izvesnu autonomiju: „No, čitaoče, hoću da porazmislim na trenutak za svoj račun... ostanite da sedite, ako nećete da me pratite... hoću da se prepustim uživanju da sam sebi kažem [...] koliko je to bila zla žena, ta gdja de Mentenon!“⁵² Memoari se, dakle, pišu i radi uživanja u prisećanju ne na svoje doživljaje, nego na istoriju kakva se sreće u istorijskim izvorima (memoarima i prepisci⁵³).

Nasuprot ozbiljnim memoaristinim pretenzijama stoji šaljiva namera da podučni zavodjenju mlade ljubavnike, koju izražava u toku pripovedanja ljubavnih zgoda.

Na samom kraju memoara, Tiji „baca pero“ i ispoveda jedan „koristan i moralan“ cilj – da ne naškodi ni sebi ni savremenima ; taj se sasvim minimalistički cilj može ostvariti posthumnim objavljivanjem.

⁵¹ *Ibid*, str. 56.

⁵² *Ibid*, str. 561-562.

⁵³ Tiji kaže da je upravo iščitao tu literaturu (*Ibid*, str. 562).

Ako se sada osvrnemo na egzogene pobude pisanja memoara kod ovih autora, postavlja se pitanje da li oni Revoluciju prepoznaju kao pokretača pisanja. Kod gospodje Rolan, grofa Molea i grofa Tijija revolucionarni prelom svakako jeste prikazan kao odlučujuće lično iskustvo, dok kod Barasa i Lavaleta Revolucija posredno igra ulogu okidača. Gospodja Rolan i Tiji, lišeni svako na svoj način budućnosti, zapisuju prošlost; Mole se povlači i stiče naviku da analizira sebe i okolinu. Baras, pak, veruje da je svojom nemirnom prirodom bio predodredjen za uloge u burnim vremenima, bilo to u Revoluciji ili nekom drugom ratu; za Lavaleta je Revolucija predigra Napoleonovom dobu.

Jedini Tiji navodi da ga je princ de Linj podstakao na pisanje – reč je, inače, o jednom od toposa starorežimskih aristokratskih memoara⁵⁴: realni prijatelj imenuje se kao prvi adresat sećanja. Kod ostalih memoarista, mesto primaoca je „upražnjeno“.

Kod svih ovih memoarista izriče se namera da ne pišu opštu istoriju, a ipak svi to čine u sumarnim pregledima važnijih etapa Revolucije, izuzev Tijija.

Medju važnim namenama pisanja memoara, mora se uzeti u obzir želja da se **naudi** drugima, koja se, razume se, nikad eksplicitno ne iskazuje, ali se može naslutiti u memoaristinom stavu prema inače uvaženom imperativu diskretnosti. Naši memoaristi se u tom pogledu razlikuju medjusobno.

⁵⁴ V, npr, početak memoara kardinala de Rea. (Cardinal de Retz, *Mémoires. La Fronde*, Paris, 10/18, 1962, str. 19.) Inače, princ de Linj naveo je i Kazanovu da svoja sećanja priredi za štampu.

Rezervisani Lavalet, koji bi o svima imao šta loše da kaže zbog službe koju je obavljao posle Revolucije, to ne čini ni u prilikama koje nisu vezane za njegov službeni položaj. On o ljudima koje je lično sretao pod Revolucijom sudi blago i dobronamerno, čak i Barasa (o kome je imao najgore mišljenje, što se vidi iz Lavaletovih pisama iz tog perioda) umereno kudi (zbog republikanskih ideja, nezakonitih obračuna sa protivnicima, pritvornosti, nedostatka širine u pogledima, moguće potkupljivosti) i trudi se da svoju ocenu osloni na tvrdnje drugih savremenika. Eksplicitno Lavalet izriče svoj stav kada opisuje kako je ruski car trijumfalno paradirao po pariskim bulevarima 1814, pošto je Marmon potpisao kapitulaciju. Salonsko društvo je Rusu pljeskalo sa prozora i iz otvorenih kola, žene visokih službenika pod Prvim carstvom okitile su se draguljima kao za praznik, mahale maramicama, pijane od sreće, iako je trebalo da budu lojalne Napoleonu koji ih je bio obasuo bogatstvom i počastima. Lavalet kaže: "Mogao bih da ih imenujem; no, zašto da uprljam njihova imena? Mnoge od njih već će biti u grobu kad ovo pisanje bude objavljeno, a njihova deca ne smeju da budu kažnjena za sramno ponašanje svojih roditelja"⁵⁵.

Mole takodje sebi nameće dužnost da delikatno prećuti nedolična sećanja o sebi, ali o drugima će reći šta misli: „Mnogi poznati ljudi naćiće se tu pomenuti; čak priznajem da je za mene živa radost što ću osvetiti ili razobličiti u ovim *Memoarima* tolike žrtve ili srećnike"⁵⁶. U delu o Revoluciji razobličjenih nema mnogo.

Baras se, kao i u svemu, sakriva iza načela o nenapadanju; pa ipak, znatan deo memoara motivisan je kivnošću na Napoleona, gde se memoarista nimalo ne ustručava da pojača ili čak i izmisli anegdote o budućem caru i njegovoj porodici.

⁵⁵ Lavalette, *Mémoires et souvenirs*, 1831, t. II, str. 96.

⁵⁶ Molé, *Souvenirs de jeunesse*, str. 38.

Gospodja Rolan smatra da time što će o sebi reći sve, dolično kao i nedolično, stiče pravo da bude potpuno otvorena i kada slika druge (sve će ih, tvrdi, prikazati objektivno, tj. « takve kakvi su ili kako sam ih ja videla »⁵⁷). Njeni su napadi (na jakobince) retorički najostrasceniji i najčešći u užem korpusu (čine većinu teksta, do „Ličnih memoara“), ali su načelni i ne sadrže podlo izmišljene scene kao kod Barasa. Kako se bliži svojoj osudi i kraju memoara, autorka sve više insistira na pravu da se od kleveta brani „istinom“: „Volim da obznam istine koje se ne tiču samo mene, i neću prećutati ni jednu, kako bi njihovo nizanje poslužilo njihovom dokazivanju“⁵⁸.

Baras i Lavalet jedini medju memoaristima ispovedaju tzv. **dužnost pamćenja** – veruju da će njihovo svedočanstvo (o Revoluciji kod prvog, o Napoleonu kod drugog) i tumačenje Istorije biti od nacionalnog značaja. Na suprotnom kraju skale nalazimo Tijija, koji veruje da će sva sećanja, pa i njegovo, izbrisati vetrovi vremena.

Sve u svemu, **primaran** cilj memoarista iz našeg užeg korpusa većinom **nije istoriografski** i javan, nego na razne načine obeležen privatnim namenama.

⁵⁷ Madame Roland, *Mémoires*, 1986, str. 202.

⁵⁸ *Ibid*, str. 302.

VI. 2. ISTORIČNI PREDMETI PISANJA

Proučavanje istorije već se u XVIII veku znatno obogatilo novim predmetima: pored tradicionalne **političke i vojne istorije** (ono što će u XX veku biti prozvano „istorijom sporazuma i bitaka“), u vidokrug su uvedene istorija **političkih, crkvenih i kulturnih ustanova**, zanimanje za **daleke civilizacije**, za evoluciju **nacionalnih mentaliteta** evropskih naroda...

S druge strane, pojedinosti svakodnevnog života, kao što su opisivanje odeće, ishrane, troškova, kućnih predmeta, ponavljanih radnji, zdravstvenih tegoba, dugo su u istoriji (a i u književnosti) smatrani trivijalnim predmetom nedostojnim visokog žanra. Memoari XVI i XVII veka, iako stoje u opoziciji sa historiografijom, retko su se odvajali od ovog pravila: u fokusu su imali političke poslove, bitke, eventualno spletke⁵⁹.

Plemički memoari XVIII veka prave zaokret: zanimaju se za stambenu udobnost, toaletu, modu, oblike zabave i pojedinosti dvorske etikecije, kao što se, počev od vremena Luja XV, način života u imućnim krugovima promenio, odražavajući ne samo mogućnosti materijalnog i tehničkog napretka, nego i izvesno umekšavanje naravi.⁶⁰ A sve brojniji memoari istaknutih pripadnika građanske klase u XVIII veku slede

⁵⁹ Fimaroli navodi jedan primer iz memoara maršala Basompjera. Neki kraljevski istoričar u svojoj *Istoriji Luja XIII* iz 1635. pomenuo je rast cena i kraljevu bolest, a memoarista mu se ruga, pripisujući takvo zanimanje istoričarevom niskom poreklu. (V. Marc Fumaroli, *Nav. delo*, str. 198.)

⁶⁰ O tome svedoči, na primer, klasifikacija odlomaka u Antologiji memoarista XVIII veka (up: Arnaud de Maurepas, Florent Brayard (éd), *Les Français vus par eux-mêmes. Le XVIIIe siècle. Anthologie des mémorialistes du XVIIIe siècle*, Paris, Robert Laffont, coll. Bouquins, 1996, 1392 str.)

putanju svojih prethodnika, knjiga o troškovima⁶¹. Ista tendencija nastavila se u jednom delu memoara o Revoluciji. Bez obzira što u svesti savremenika ima primat „velika“, politička istorija, u kojoj padaju glave i osvajaju se zemlje, memoaristi naknadno grade celovitu sliku epohe.

Na drugoj strani, romantičarska generacija istoričara, predvođena Gizoom i Mišleom, skreće pogled sa kraljeva, vojskovođja i kardinala na kolektivne protagoniste istorije i zasniva **socijalnu** istoriju, u kojoj društvene grupe (klase, narodi, plemena) svojim međusobnim odnosima oblikuju istorijski tok.

U istom periodu u autobiografskoj književnosti, čuvena je teza Žorž Sand da je sve istorično, da i najmanja životna pojedinost govori o svojoj epohi: ona će u svoju autobiografiju uneti niz pisama „koji baš i ne izgleda kao da ima izrazitu istorijsku boju, a ipak je zapravo ima. **Sve doprinosi istoriji, sve je istorija, čak i romani [...]** Sigurno je da su stvarne pojedinosti svakog ljudskog života potezi četkice u opštoj slici kolektivnog života. Ko od nas nije, kad nadje delić rukopisa iz prošlosti, pa makar to bio suv pravni dokument, ili beznačajno pismo, ko ga nije pregledao, okretao, komentarisao, kako bi bacio nešto svetla na naravi i običaje naših predaka! [...] Istorija zakonodavstva piše se nad starim ispravama, istorija naravi nad starim pismima. [...] Istorija se, dakle, služi svime, zabeleškom nekog trgovca, kuvarom, praljinom ceduljom.“⁶²

⁶¹ U koje se svakodnevno beležilo šta je ušlo i izašlo iz kuće, šta se važno dogodilo u porodičnom krugu, a onda i u mestu; kratke beleške počele su da se dopunjavaju komentarima glave porodice. U ovom kućnom računovodstvu pažnja se obraćala na sve pojedinosti materijalnog života. Tako su i „banalne“ stvari našle punopravno mesto u memoarima gradjana.

⁶² V. George Sand, *Histoire de ma vie*, t. I, Paris, M. Lévy frères, 1856, str. 122-123,

URL:<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k293789.r=george+sand+histoire+de+ma+vie.langFR> (naš prevod i podvlačenje).

U našem korpusu memoara o Revoluciji ogledaju se različita nova interesovanja – memoaristi široko određuju šta je za njih istorično i dostojno beleženja. Baras, recimo, ima etnografskih sklonosti, Lavalet daje elemente nove vojne istorije, Mole briljira u mikroistoriji svakodnevnog života pod Revolucijom, a gospodja Rolan i Tiji u skiciranju elemenata kulturne istorije. Svi oni svedoče o političkoj istoriji i o istoriji privatnog života, koje nisu uvek u obrnuto srazmernom odnosu.

1. **Barasova** interesovanja vrte se uglavnom oko **političke**, događajne istorije. Videli smo da piše o opsadama i bitkama, političkim borbama i spletkama, zakonima i uredbama, državnim udarima itd.

Pored političke, u prvim poglavljima memoara bavi se pomalo i **etnografskom** istorijom. Ovo odgovara starinskom, još od Herodota nasledjenom određivanju istorijskog polja.

Čitalac može samo da žali što se Baras nije u memoarima više zadržavao na priči o svojim egzotičnim putovanjima. Memoarista se držao svog pravila o sažetom pripovedanju, sa malo živopisnih pojedinosti i dosta analitičnih komentara, pribeleživši kako se ljudi na Maldivima odevaju, kako stanuju, čime se hrane, kako je organizovana vlast, koje su privredne delatnosti. U Indiji baca letimičan pogled na raskošne palate grada Madrasa, opisuje lov na tigra i narodne svečanosti, engleski način strahovlade.⁶³

Ali, kada govori o Francuskoj, kada putuje po svojoj otadžbini, memoarista ne primećuje ni pejzaže, ni fizionomije, ni običaje. Ono što mu izgleda „prirodno“ u sopstvenom društvu nije ni dostojno pisanja

⁶³ V. Barras, *Mémoires*, nav. izdanje, 2005, str. 40-42 i 44-46.

istorije. Takve pripovedne elipse su vrlo česte. Čitaocu bi, recimo, bilo zanimljivo da sazna kako je izgledala velika luka Brest u kojoj se Baras zatekao 1781, kada su iz nje pošle dve velike flote, jedna za Indiju, a druga za Antile⁶⁴; ali, memoarista ne evocira nijednu sliku. On sistematski izbegava živopisnost u pripovedanju (ne zbog nedostatka talenta – ima primera sjajne deskripcije), verovatno zato što su, kako je u nekoliko navrata istakao, memoari službeno knjigovodstvo, a ne zabavno štivo.

Što se istorije kulturnog i svakodnevnog života tiče, Baras joj nije sklon. Na svega nekoliko mesta se osvrće na modu u odevanju, nameštaj u prostoriji, jelovnik na nekom svečanom obedu, način glume u pozorištu i ponašanje gledalaca. Dobar je primer njegovo razmatranje odevne mode u Konventu i kasnije, pod Carstvom.

Baras očevidno ne smatra da je svakodnevnici mesto u istorijskim memoarima jednog državnika. Na nju se izuzetno osvrće ako želi da potkrepi dodatnim argumentima neku od kritika ili tračeva na Napoleonov račun.

2. **Lavalet** se dotiče **političke, vojne i diplomatske** istorije. Novina je što vojna istorija kod njega nije istorija bitaka, pisana iz perspektive vojskovođe, nego istorija života u vojnom logoru, iz perspektive običnog vojnika, sa tipičnim strahovima i strategijama preživljavanja. Medjutim, memoarista vodi računa da takve trivijalne pojedinosti ne ugroze viziju celine: prikaz francuske vojske u toj velikoj istorijskoj epohi mora da ostane herojski.

Memoarista je pomalo „zavirio“ u istoriju kolektivnih **predstava** kada objašnjava promene u ponašanju svetine od 1792. do 1795. (nestašica i strašna glad ukrotile su nekadašnju zver), ili opštu potrebu da preuveličavaju svoje patnje posle Terora, kao da su svi bili u zatvoru („pošto je dolikovalo da ste bili žrtva progona, gomila ljudi koja se bila

⁶⁴ *Ibid*, str. 49.

sakrila, ili kupila svoj mir po cenu podlosti, hvalila se sada da je prethodno grcala u tamnici. Hiljade nevinih stradalo je na gubilištu; ali, da ste se držali priča mržnje i taštine, ispalo bi da je polovina Pariza zatvorila ili pobila drugu polovinu“⁶⁵.

U istoriju naravi memoarista ugradjuje zapažanja o neobrazovanim i prostim novim bogatašima koji koriste opšti raspad društvenih struktura i staleža da nametnu ton, dok se stare porodice još pribojavaju da se pozovu na nekadašnju veličinu. Mnogi u umetnostima traže zabavu i naknadu za pretrpljeno: „Ta raširena sklonost umetnostima doprinela je da u modu, pa i običaje prestonice udje nezamisliva razuzdanost: mladići su se češljali kao žrtve, kose podignute na vrh glave, da bi ličili na nesrećnike vodjene na gubilište; nasuprot njima, žene su u odevanju podražavale običaje stare Grčke. Ne biste poverovali, sem ako ste videli, da su dražesne, lepo vaspitane žene otmenog porekla nosile pantalone boje kože, a na stopalima koturne; jedva odevene u haljine od providne gaze, otkrivenih grudi, ruku obnaženih do ramena, izlazile su na javna mesta i, umesto da podbune stid, izazivale su samo divljenje i aplauze.“⁶⁶

Lavalet za socijalnu istoriju slika parisku sirotinju u istom periodu, u drugim kvartovima. „Svako jutro čitav grad osvanuo bi sa hiljadama žena i dece kako čučevići na pločniku, u redu, čekaju ispred pekara da plate komad hleba.“⁶⁷

3. Mole daje **mikroistoriju svakodnevice**, sitnih obeležja života koja bolje slikaju epohu nego političke analize i deklamacije. Političku

⁶⁵ Lavalette, *Mémoires et souvenirs*, 1994, str. 116-117.

⁶⁶ *Ibid*, str. 117.

⁶⁷ *Ibid*, str. 116.

istoriju obradjuje minimalno, a i tad je lično interpretira⁶⁸. Navešćemo nekoliko zanimljivih primera istorije običnog života.

Čitalac saznaje sa čudjenjem da su pod Revolucijom u Luksemburškom zatvoru zatočenici redovno igrali lopte; saznaje kako su se hranili (obroke im donose od kuće ako su dobrostojeći i ako optužba nije previše teška; kako se režim pooštrava, zabranjuju im se posete, i moraju da jedu odvratna, prostačka jela koja im tamničari spremaju i posebno naplaćuju⁶⁹; Mole priča kako je porodica komunicirala sa ocem u zatvoru: doturali su mu pisma zamotana u dvadeset slojeva, sakrivena u piletu ili čak u supi). Saznaje da su zatvorenici mogli biti pušteni u kućni pritvor ako su jako bolesni, ali su tada morali da plaćaju stražara: izbačeni iz porodične palate, Moleovi su ostali bez nameštaja, odeće, novca, hrane, ali moraju još da daju 5 livri dnevno nekom kočijašu koji pazi da paralizovana Moleova majka ne pobjegne⁷⁰. Epizoda u kojoj je dečak spremio omlet za majku i sestre, ali se spotakao i ispustio ga, pa sestre i on skupljaju ostatke s poda i jedu, upečatljivo prikazuje bedu i glad tih godina⁷¹. Mole svedoči o maniji čitanja romana i jutarnjeg pijenja neke imitacije kafe kod posluge, koja je postala imućnija od bivših gospodara kojima je sve oduzeto.

Tzv. „bratski banket“, čije su održavanje vlasti naredile u julu 1794, malo pre Robespjerovog pada, prikazan je i objektivno i subjektivno⁷². Svi građani bili su obavezni da postave trpezu ispred kuće, da donesu posluženje i zajedno obeduju na ulici. Mole slika „jednu

⁶⁸ Na primer, simbolički „veliki dan“ Revolucije, 14. jul prikazan je kao dan kada su neki grubijani pretili dečaku Moleu da će im zapaliti kuću i kada su pucali u bašti.

⁶⁹ Molé, *Souvenirs de jeunesse*, nav. izdanje, str. 59.

⁷⁰ *Ibid*, str. 64.

⁷¹ Anegdota o gladi ima nekoliko, kao da se to memoaristi najviše urezalo u pamćenje.

⁷² *Ibid*, str. 66.

jedinu trpezu koja se pruža kroz sve ulice, s kraja na kraj Pariza“, u divnoj julskej noći; ulice su čiste, ukrašene vencima od lišća i trobojnim trakama, osvetljene lampionima u boji: „svi stanovnici Pariza za stolom, u isti čas“. Tu spoljnu, uglačanu sliku dopunjava unutrašnjim osećanjem: ljudi su zapravo prestravljeni, sede u miru i tišini, niko se nije ni napio, dok neke grupice po zadatku pevaju revolucionarne pesme. „Većina je ćutala, izgledalo je da su tirani napisali na svim vratima: „Uživanje ili smrt“.

Mole svedoči o „zlatnoj mladeži“ sa kojom se družio posle Termidora, o tome kako su se neobično oblačili, gde su se okupljali, kako su marširali pevajući i rasterivali jakobince okupljene na terasi Tiljerija. Saznajemo da su svi građani pod Revolucijom imali ličnu kartu, sa ličnim opisom i adresom. U pozorišnoj sali Odeon održavali su se politički skupovi: lože i parter bili su prepuni, a radno telo sekcije zasedalo je na sceni. Kada rasprave ne bi išle željenim tokom, gledaoci bi se naoružali stolicama i bacali ih na protivnike...

Jedan detalj sreće se kod Molea, kao i u mnogim memoarima o tom periodu: članovi Konventa izgledali su jako zapušteno i dičili su se „ciničkom prljavštinom“. I članovi revolucionarnog komiteta njihove sekcije seli bi blatnjavi u najlepše fotelje.

Mole se dotiče istorije **prava**⁷³, a ne smatra nedostojnim da zabeleži pojedinosti svojih imovinskih sporazuma sa članovima porodice, suprugom, taštom.

Najzad, za istoriju **kolektivnog senzibiliteta** značajno je Moleovo svedočanstvo o duševnom stanju njegovog i Šatobrijanovog kruga prijatelja, unapred obeshrabrenih i razočaranih: „Prilike su mojoj mladosti pružile zastrašujuće vaspitanje. Postao sam svestan svega pre nego što sam dospao u uzrast u kome se i u čemu uživa. Otupeo na većinu stvari zbog kojih se ljudi uzrujavaju, ostajem često nepažljiv za

⁷³ *Ibid*, str. 56.

ono što se dešava oko mene...“⁷⁴. Mole tom stanju “vague des passions” ne daje odredjen naziv.

4. Gospodja Rolan daje doprinos **kulturnoj istoriji** kada pripoveda o ekonomskoj i kulturnoj praksi prosvećenog gradjanstva pre Revolucije (npr. o razonodama, o izložbama slika i umetničkih predmeta, o obrazovanju devojaka).

Njen pristup **istoriji žena** ponešto je izvitoperen jer, s jedne strane, ona propoveda konvencionalnu ulogu žene, koja se podređuje i žrtvuje u porodici, koja ne treba da istupa u javnosti niti da stiče književno ime, a ipak, na drugoj strani, autorka naglašava koliko je pomagala Rolanu i otvoreno uticala na njega (činila je to pravilnim rezonovanjem i postojanom moralnošću, a ne pritvorno, emocionalno-seksualnim uslovljavanjem, na šta su žene tradicionalno bile primorane⁷⁵), šta je sve napisala u njegovo ime i doprinela muževljevoj slavi, te, najzad, koliko strada zbog njega (smelo se poredi sa Sokratom i Aristidom⁷⁶).

Gospodja Rolan implicitno zastupa žensku ravnopravnost, usudjuje se da ubrzo posle Rusoa govori o svom odnosu prema telesnosti – kao što smeju muškarci, ali ne i pristojne žene ; govori o materinstvu, o ulogama majke i oca u vaspitavanju deteta, o ambivalentnom i nezahvalnom statusu spisateljke u muškom svetu, ali i o političkim stavovima.

⁷⁴ *Ibid*, str. 98.

⁷⁵ O „noćnom“ i „dnevnom“ upravljanju pod Revolucijom pisala je Olemp de Guž. V. Chantal Thomas, Nav. članak.

⁷⁶ “Nisam znala da mi je nebo namenilo da budem svedok grešaka jednakih onima čije su žrtve bili [Sokrat i Aristid], i da delim slavu iste vrste progona, pošto sam ispovedala njihova načela.“ (Madame Roland, *Mémoires*, nav. izdanje, 1986, str. 258).

Analize o evoluciji njenog verskog osećanja doprinose gradji za istoriju **vere** (ukazuju na onovremeni opšti fenomen individualizovanja pobožnosti).

Kada slika dvor u Versaju, memoaristkinja se zadržava na najgorim pojedinostima **svakodnevnog života** i tako pruža originalno svedočanstvo: primećuje da su hodnici i prebivališta otmenih stanara tesni, da pregradni zidovi propuštaju svaki zvuk, da se oseća zadah nužnika, da su prolazi mračni, a “jedan vojvoda i per Francuske diči se” što tu živi kako bi mogao svakog jutra da “dopuzi” na ceremoniju kraljevskog ustajanja iz postelje⁷⁷.

5. Grof Tiji dosta se bavi istorijom **književnosti**⁷⁸ i istorijom **mentaliteta** (analizira uverenja i navike plemstva u Francuskoj i Engleskoj ; temu seksualnosti tretira u literarno konvencionalizovanom ključu, čime slabo doprinosi istoriji naravi). I on, kao i Lavalet, razmišlja u staleškim kategorijama **socijalne** istorije, definiše različite podgrupe u okviru gradjanstva i plemstva, te pokazuje kako ih kolektivni interes vodi u sukob, u borbu za preživljavanje, pravo ka Revoluciji.

Za sve memoariste iz našeg užeg korpusa zajedničko je da im je strana **ekonomska** istorija. Zanimljivo je da o **crkvenoj** istoriji ne svedoče ni u antiklerikalnom ni u apologetskom pravcu (izuzev, u izvesnoj meri, Moleovih memoara, gde nalazimo malobrojne segmente o stradanju i požrtvovanosti nezakletih sveštenika), iako je taj aspekt Revolucije inače veoma zastupljen u memoarima.

⁷⁷ V. Madame Roland, *Mémoires*, nav. izdanje, 1986, str. 257.

⁷⁸ O čemu je bilo reči u odeljku o žanrovskom odredjenju njegovih memoara.

VI. 3. REVOLUCIJA U SLIKAMA

U ukupnom korpusu memoara o Revoluciji iskristalisao se fond tipičnih slika pomoću kojih memoaristi sažimaju svoje vidjenje Revolucije, a neke od njih prešle su i u historiografiju.

Reč je, najpre, o metaforama, produženim metaforama i personifikacijama. Revolucija se prikazuje kao **kola** koja nezadrživo idu ili sve brže jure svojim putem, rušeći sve i svakog pred sobom (kod Barasa, Molea i Tijija), kao taljige koje vode osudjene na smrt na gubilište (Baras), kao “dvokolice smrti”⁷⁹.

Drugi aspekt revolucionarne dinamike iskazao se u slici **vode**: prolazne morske oluje (kod gospodje Rolan; Baras eksplicitno pravi paralelu političkih bura sa morskim olujama⁸⁰), bezgranično more (Tiji Revoluciju naziva “okeanom krvi”, « okeanom koji guta i džellate i žrtve »⁸¹); potok ili bujica (“potok krvi” kod Lavaleta⁸²; kod Tijija razne pojave koje uzrokuju pad Monarhije prikazane su slikovito kao rečice koje se ulivaju u okean: “jedan od revolucionarnih talasa koji je pao u okean koji je poplavio dvor”⁸³). Gospodja Rolan gradi produženu metaforu: “hrabri službenik [Rolan, razume se] ostaje za kormilom uprkos oluji”, boreći se protiv “ljubomornih varalica koji podižu talase da bi ga progutali”⁸⁴.

⁷⁹ Barras, *Mémoires*, nav. izdanje, 2005, str. 118.

⁸⁰ *Ibid*, str. 81.

⁸¹ Comte de Tilly, *Mémoires*, nav. izdanje, 2003, str. 120.

⁸² Comte de Lavalette, *Mémoires et souvenirs*, str. 62.

⁸³ Comte de Tilly, *Mémoires*, nav. izdanje, 2003, str. 266.

⁸⁴ Madame Roland, *Mémoires*, str. 172.

Treća zajednička slika Revolucije pripada pozorišnom registru: za Tijija je izričito “velika tragedija”, za Lavaleta, nešto umerenije, “velika drama”; žrtve su pozorišni likovi, a rasplet donosi giljotina⁸⁵. Gospodja Rolan govori o “ogromnoj pozornici pokolja”⁸⁶.

Tiji, najzad, predoseća Revoluciju kao “duh uplakane kraljevine”⁸⁷, ili je evocira kao zamršeni lavirint u kome vrebaju Minotaur i smrt⁸⁸. I kod Molea se “zver” Revolucije kupa u krvi.

Najčešća personifikacija preuzeta je iz Vernjioovog govora pred Revolucionarnim sudom⁸⁹: Revolucija je kao Saturn koji proždire svoju decu. Ova slika ne doseže do alegorije jer je memoaristi ne razvijaju, nego samo lako modifikuju. Mole kaže da je došlo vreme da Revolucija pojede decu XVIII veka⁹⁰. Gospodji Rolan je, recimo, ova slika omiljena: Francuska je pod Terorom postala “krvava arena gde se njena rođena deca rastržu”⁹¹; malo dalje: “Naša je vlast neka vrsta čudovišta (...); ona

⁸⁵ V. kod Tijija : « Taj jadni plemić u međjuvremenu je nastupio u jednoj velikoj tragediji, gde je rasplet uvek donosila revolucionarna sekira“. (Tilly, *Mémoires*, str. 77).

⁸⁶ Madame Roland, *Mémoires*, str. 234.

⁸⁷ Tilly, *Mémoires*, str. 504.

⁸⁸ Tilly, str. 505. Poredjenje se zasniva na tome što na početku Revolucije svi vide da ulaze u lavirint, ali ne vide unapred sve pojedinosti i kobne posledice; metafora se produžava idejom da niko nema „nit“ (razumevanja) u tom lavirintu.

⁸⁹ „La Révolution est comme Saturne: elle dévore ses enfants!“ V. „Vergniaud, Pierre-Victorien“ in: Adolphe Robert, Edgar Bourlouton, Gaston Cougny, *Dictionnaire des parlementaires français de 1789 à 1889*, Paris, Bourlouton, 1891, t. V, str. 501 (dostupno na sajtu gallica.bnf.fr). Ovu sentencu izgovara Danton u drami *Dantonova smrt* Georga Bihnera u I činu, kao i u Vajdinom filmu o Dantonu, pa se autorstvo ponekad pogrešno pripisuje Dantonu, a ne Vernjiou.

⁹⁰ Molé, *Souvenirs de jeunesse*, str. 53.

⁹¹ Madame Roland, *Mémoires*, str. 234.

uništava sve čega se dotakne i proždire samu sebe”.⁹² Treći put na tri stranice, memoaristkinja Francusku opisuje kao “negostoljubivo tle koje proždire poštene ljude i natapa se njihovom krvlju”⁹³

Kod gospodje Rolan javlja se jedna slika u kojoj motiv smrti nije dominantan: nju Revolucija podseća na Diogenovu svetiljku kojom se otkrivaju prava priroda i moralna vrednost ljudi⁹⁴.

Slikovito i patetično prikazivanje Revolucije naročito je razvijeno u karakterisanju perioda Terora: tema nasilne smrti i osećanje groze varirani su kod svih memoarista u bezbroj leksičkih kombinacija, uz upotrebu hiperbole, ponavljanja i emfaze (tekst vrvi od « užasnih » « masakara », « klanica », « krvoprolića », « pokolja »).

Za Barasa je Revolucija pod Terorom postala krvava i nasilna, pretvorivši se u građanski rat. „Mašinerija smrti“ se ubrzala. On ne štedi negativne kvalifikacije za pokolje nedužnih. Evo kako ocenjuje sudbinu jednog optuženika iz Orleansa, koga je sud kome je Baras pripadao najpre oslobodio: „Zašto taj optuženik razrešen krivice i njemu slični [...] nisu ostali u Orleansu! Poznat je njihov tako **strahovito tragičan** kraj, kada su ih, pošto su nešto kasnije bili poslani u Pariz, **zaklali** blizu Versaja **krvoloci** izašli iz onih **grozних** bandi koje su upravo izvršile **užasna** pogubljenja prvih dana septembra.“⁹⁵ Baras čak Teror naziva lešom, koji se može ispitivati sa anatomsom pažnjom i secirati⁹⁶.

I kod Tijija opisi Terora slično zvuče, s tim što se ponegde umeće i lamentacija: „... ta revolucionarna klanica, u vreme tako s pravom nazvano Terorom! [...] ti organizovani masakri u kojima je uplakana

⁹² *Ibid.*

⁹³ *Ibid*, str. 237.

⁹⁴ Autorkina je teza da u Francuskoj nedostaje „onoga što se može nazvati čovekom“. V. Madame Roland, *Mémoires*, str. 327.

⁹⁵ Barras, *Mémoires*, 2005, str. 85.

⁹⁶ *Ibid*, str. 121.

Francuska videla kako u svim klasama teče najčistija krv na gubilištima »⁹⁷.

Tiji je, inače, najskloniji simbolizaciji. Kada govori o 1791-1792. godini, odlučuje se na alegoriju, u direktnom obraćanju čitaocu i težnji da kod njega aktivira afektivnu recepciju : „Zar niste nikad videli dete kako se igra na ivici ponora? Ono bere nežni cvet skriven u travi i nestašno trči po obali koja će se obrušiti pod njegovim koracima. Ono nejasno zna da je to opasno, daleko od majke koja ga često nežnim glasom doziva da se vrati; uporno se igra na ivicama provalije i kuša poslednja zadovoljstva uzrasta koji ne gleda unapred. Pašće; njegov nagon sam nije ga mogao sačuvati, nepovratno je nestalo.“⁹⁸ Tiji sugerše da je Francuska bila to nestašno i bezbrižno dete.

Druga razvijena slika Revolucije odnosi se na ljude koje nagon tera da pobegnu sa vulkana, gde ih čekaju „samo erupcije i lava smrti“, ali „bezvoljna gomila“ se ne pomera, berući „izbledelo cveće koje je još raslo na vrhu“⁹⁹.

Najzad, Lavalet i Tiji kralja Luja XVI vide u ulozi Isusa Hrista, žrtve i iskupitelja svog naroda, što zbog njegove nedelatne pomirenosti, što zbog nepravedne osude. Tiji u nekoliko navrata pominje gorki pehar koji čeka kralja, on meri i cedi kapljice gorčine i poniženja („taj veliki pehar, koji je [kralj], kao Spasitelj sveta, a imao je i njegovu pomirenost, morao da ispije do dna, još nije bio napunjen do vrha“¹⁰⁰). Kraljev je put posut trnjem¹⁰¹, sam će se prineti na žrtvu, učutkavši svoj razum pred ljubavlju prema opštem dobru, itd. Tiji Revoluciju čita u ključu jevandjelja.

⁹⁷ Tilly, *Mémoires*, str. 464.

⁹⁸ Tilly, *Mémoires*, str. 600.

⁹⁹ *Ibid*, str. 601.

¹⁰⁰ *Ibid*, str. 508. Up. sličan primer na str. 525.

¹⁰¹ *Ibid*, str. 632.

I Lavalet slika hristolikog kralja, „žrtvu čuvanu u rezervi“¹⁰², „osramoćenog i izvedjanog“, kome su stavili na glavu crvenu kapu kao „trnov venac na glavu zakonodavca svih hrišćana“: „tog *ecce homo* koji je sve istrpeo ne digavši pogled pred nacijom čiji je prvi i najstalniji idol oduvek bila hrabrost“¹⁰³.

Revolucionarno zbivanje se, dakle, kod naših memoarista iskazuje slikama vode i Hristosa, što su i omiljene pesničke slike romantičarske književnosti. Jasno je, ipak, da one ovde funkcionišu u sasvim različitom kodu: voda sa svojim menama ne odražava fino nijansirana duševna stanja, nego silinu bujice, rušiteljsku poplavu koja je strana i neprijateljska za čoveka.

Hristoliki kralj nema društvenu misiju da pomiri i povede naciju za sobom, niti da širi jevandjeosku reč o socijalnoj pravdi – on ništa ne obećava i samo je spreman da se žrtvuje. (Jedinu srodnost između Hristove figure kod romantičara i u memoarima iz našeg korpusa nalazimo u preovladavanju emotivnog na račun dogmatičkog pristupa. Kao što romantizam dovodi do krajnjih konsekvenci prosvetiteljsko razdvajanje vere od crkve, uzdižući Isusa Hrista ali prezirući ustanovu, tako Lavalet i Tiji razdvajaju kralja od političkog režima na čijem je čelu stajao, te saosećaju sa njim.)

¹⁰² Lavalette, *Memoires et souvenirs*, str. 59.

¹⁰³ *Ibid*, str. 60.

Podsetimo da, nasuprot poredjenja Luja XVI sa Hristom, stoji uspelija metaforička predstava Robespjera u toj ulozi, koju će razviti levičarski istoričari Revolucije¹⁰⁴. Medjutim, u našem užem korpusu sećanje na Robespjera redovno nosi negativnu konotaciju, izuzev donekle kod Barasa.

¹⁰⁴ O Hristovoj figuri u Revoluciji i u romantizmu, v. Frank Paul Bowman, *Le Christ romantique*, t. I, Genève, Droz, 1973, naročito prvo poglavlje: „1789: le sans-culotte de Nazareth“, str. 13-85.

ZAKLJUČAK

Po broju, raznovrsnosti i dubini dela francuski korpus memoara o Revoluciji 1789-1799. pokazuje se neiscrpan, tim pre što se delimično preliiva u korpus memoara o Konzulatu i Carstvu. Sagledavamo ga kao krunu francuske memoarske tradicije zahvaljujući spoljnim i unutaržanrovskim razlozima.

Sa gledišta sociologije književnosti, pogoduju mu, u odnosu na prethodnu epohu, porast čitalačke publike, razvoj izdavačke industrije, ograničavanje cenzure. Romantizam favorizuje procvat lične i književnosti sa istorijskom tematikom, a još ne nameće negativnu konotaciju referencijalnosti i utilitarnosti u književnim delima. Memoari zadovoljavaju i romantičarsku potrebu za izgradnjom nacionalnog identiteta ili prepoznavanjem nacionalnog duha u Revoluciji, shvaćenoj kao rodno ili iskušeničko doba francuskog naroda. Dolazi do poetičkog definisanja i obogaćenja memoarskog žanra posle rusovske inspirisane afirmacije prava pisca da govori o sebi i o ličnoj prošlosti. Izdvajamo, medju glavnim odlikama i odlikama po kojima se korpus razlikuje od prethodnih, demokratizaciju autorstva (progovaraju anonimni svedoci, tzv. žensko pismo počinje da se naslućuje), inherentnu protivrečnost recepcije korpusa (najviše se čitaju plemićki memoari o antiplemićkom događaju), dvojnost spisateljskog modela, pesimizam i tragizam kao dominantno vidjenje revolucionarnih zbivanja, prevlast političke i javne istorije nauštrb ostalih istorijskih predmeta, elastično shvatanje faktualnosti i zaokruženog ličnog odnosa prema prošlosti (fragmentarnost diskursa).

Najzad, medjusobni odnos memoara i historiografije se pojednostavljuje: umesto suparništva ili marginalizacije memoara, koji karakterišu prethodnu i potonju epohu, romantičarski istoričari vide u

memoarima svetinju: angažuju se na njihovom masovnom objavljivanju, teorijski zamišljaju historiografiju kao kompiliranje odlomaka raznih memoara radi što veće autentičnosti, ili joj, pak, postavljaju zahtev živopisnog i naivno-pronicljivog tona – kombinacije koja odlikuje memoare. Pored toga što definišu historiografsku normu na osnovu memoara, mnogi istoričari prve polovine XIX veka oslanjaju svoje pripovedanje revolucionarnih zbivanja u prvom redu na svedočenje memoarista, pozajmljujući iz memoara čitave scene ili donoseći opširne izvode medju pratećim dokumentima na kraju svojih istorija Revolucije.

Ispitivanje dela odabranih pet memoarista potvrdilo je da je Revolucija za većinu njih determinantan događaj, koji ne samo što je oblikovao njihovu karijeru i intimu, nego je imao i ulogu glavnog podstreka na pisanje memoara. Iskustvo velikog istorijskog preloma navodi pojedinca da se odredi u odnosu na suštinsku nesigurnost sveta kakav je poznavao: memoaristi nastoje da napukloj slici stvarnosti povrate celovitost i smisaonost.

Revolucija se pokazala kao modul istorijskog procesa, oko kojega se roje ideje naših memoarista o smislu (i besmislu) Istorije, o njenim pokretačkim principima, o (po mišljenju većine) silaznoj liniji francuske i evropske civilizacije. A oni memoaristi koji, uprkos svem nasilju gradjanskog rata i izopačenju prvobitnih ideja Revolucije, ipak žele da veruju u istorijski progres, prinudjeni su ili da se usredsrede na politički napredak postignut pod Revolucijom (radjanje moderne demokratije – Baras zato smatra da se Revolucija završila pučem 18. brimera), ili da Revoluciju produže na Napoleonovo doba kako bi pokazali da se ona prirodno zaokružila napretkom duha i društvene uredjenosti (Mole i

Lavalet)¹. Nadnacionalni značaj Revolucije preostalo dvoje memoarista ne uočavaju.

U razumevanju smisla Revolucije suprotstavljaju se naglašavanje kontinuiteta ili diskontinuiteta istorijskog toka. Po gospodji Rolan, Tijiju, Lavaletu, Revolucija je neminovno proistekla iz Starog režima, iz njegovih „povlastica“, „zloupotreba“ i zastranjenja. A po Barasovom i Moleovom mišljenju, te (opet) po Lavaletovom, Revolucija prekida dotadašnji i započinje potpuno nov istorijski ciklus, afirmišući doba jednakosti i demokratije².

Samo jedan autor u našem užem korpusu (Lavalet) ima smelosti da prizna kako, i pored svih naknadnih analiza istorijskih uzročnosti, ne razume pojedina zbivanja, makar bio njihov očevidac; ostali su apodiktični u nametanju svojih verzija i objašnjenja. Po tome što im je u istoriji sve jasno, što su vaspostavili i zaokružili smiao njenih segmenata, ovi memoaristi su još daleko od moderne koncepcije „nesvedočive“, za pojedinca nesagledive istorije, koncepcije koja se u istom periodu javlja kod jednog Stendala.

Naši memoaristi uglavnom zastupaju jednu modernu, mešanu – autobiografsko-istorijsku – koncepciju memoara. Ima delova koji odgovaraju kanonu istorijskih memoara, ponekad čak bezličnom tonu hronike, a ima i najličnijih svedočanstava inspirisanih senzualističkom introspekcijom. Baras, Tiji i gospodja Rolan sasvim ideologizuju svoj diskurs, a Lavalet i Mole se trude da održe nenametljivu neutralnost. Patetički i tragički registar zastupljeni su kod svih, a epički ton samo u Barasovim memoarima (on, naime, jedini veliča revolucionarne promene). Mora se priznati da savremenom romantičarskom kodu ovi

¹ I u novijoj historiografiji postoji, uostalom, tendencija da se politički i socijalni procesi koje je pokrenula Revolucija sagledavaju u produžetku sledećeg perioda.

² S tim što se kod Barasa to novo doba iznenada završilo, a kod druge dvojice je Revolucija uvod u napoleonski procvat.

memoaristi ne duguju skoro ništa. Pesničke slike kretanja vode i hristolikog vodje, kojima se služe da bi simbolizovali elemente Revolucije, usmerene su drugačije nego kod romantičara. Revolucija je prebojena motivima tmine, groze i smrti.

Troje autora grade poseban odnos prema Revoluciji kroz pisanje: Mole i gospodja Rolan sagledavaju je kao spoljašnje (političko), ali i intimno zbivanje, koje strukturise njihovu psihu, a Tiji je proizvodi u Providjenje i posmatra je „sub specie aeternitatis“. Na taj način olakšali su povezivanje javne i privatne sfere, odnosno historiografskog i autobiografskog diskursa u memoarima.

U vezi sa Artogovom (i Kozelekovom) tezom da je krajem XVIII i početkom XIX veka došlo do smene režima istoričnosti³, gde je režim istorije kao učiteljice života (sadašnjost se rasvetljava prošlošću, svodi se na poznato i predvidivo) zamenjen modernim režimom (u kome se smisao prošlog događaja očekuje od budućnosti), zaključujemo da taj „novi talas“ nije u celini zahvatio naše memoariste. Gospodja Rolan najizrazitije povlači paralele između antičkih i revolucionarnih epizoda i ličnosti, naglašavajući repetitivnost istorije. No, Baras, Lavalet i Mole, iako ponekad upiru pogled u stari Rim, uvidjaju i da je istorija proces koji je u Revoluciji iznedrio nešto potpuno novo i jedinstveno, što će se moći razumeti tek naknadno, kad sledeće političke epohe ispune revolucionarna obećanja.

³ V. François Hartog, *Régimes d'historicité. Présentisme et expériences du temps*, Paris, Ed. du Seuil, 2003, 262 str. Režim istoričnosti jeste način na koji se jedno društvo odnosi prema svojoj prošlosti, a u širem smislu, oblik svesti o sebi koje ima jedna ljudska zajednica.

LITERATURA

1. Istorijski memoari i druga autobiografska dela navedena u radu

Barras, Paul, *Mémoires de Barras, membre du Directoire*, 4 tomes, publiés avec une Introduction générale, des Préfaces et des Appendices par George Duruy, Paris, Hachette, 1895-1896.

Tome I: Ancien Régime. Révolution, LXXXIII - 372 str.

Tome II: Le Directoire jusqu'au 18 Fructidor, 562 str.

Tome III: Le Directoire du 18 Fructidor au 18 Brumaire, 567 str.

Tome IV: Consulat – Empire – Restauration, 588 str.

Barras, Paul, *Mémoires*, Paris, Mercure de France, 2005, 398 str.

Baudelaire, Charles, *Mon coeur mis à nu*, in : *Journaux intimes*, Paris, José Corti, 1949, 479 str.

Boigne, Comtesse de, *Mémoires. Récits d'une tante*, Vol. I, Du règne de Louis XVI à 1820, Paris, Mercure de France, 2000, 766 str.

Bourrienne, *Mémoires de M. de Bourrienne, ministre d'Etat, sur Napoléon, le Directoire, le Consulat, l'Empire et la Restauration*, 2 toma, Paris, Ladvocat, 1829.

Buzot, *Mémoires sur la Révolution française, par Buzot, député à la Convention nationale*, Paris, Béchet aîné, 1823, 365 str. (URL :

[http://books.google.fr/books?id=WilCAAAAcAAJ&pg=RA1-](http://books.google.fr/books?id=WilCAAAAcAAJ&pg=RA1-PA68&lpg=RA1-)

[PA68&dq=buzot++mort&source=bl&ots=0GzK2Ww1U1&sig=uWtokFMC22ee2yj0QRIEeFVTNZc&hl=sr&sa=X&ei=MfMVT6zWFY6CtQaO5cAI&ved=0CEYQ6AEwBQ#v=onepage&q=buzot%20%20mort&f=false](http://books.google.fr/books?id=WilCAAAAcAAJ&pg=RA1-PA68&dq=buzot++mort&source=bl&ots=0GzK2Ww1U1&sig=uWtokFMC22ee2yj0QRIEeFVTNZc&hl=sr&sa=X&ei=MfMVT6zWFY6CtQaO5cAI&ved=0CEYQ6AEwBQ#v=onepage&q=buzot%20%20mort&f=false)

Casanova, *Mémoires*, Texte présenté et annoté par Robert Abirached et Elio Zorzi, t. I, Paris, Gallimard, Bibl. de la Pléiade, 1263 str.

Chateaubriand, *Mémoires d'Outre-Tombe*, Paris, Flammarion, 1949.

Cochelet, Louise, *Napoléon et la reine Hortense, d'après les mémoires de la lectrice de la reine (Mlle Cochelet)*, Paris, J. Tallandier, 1911.

Desmoulins, Lucile, *Journal 1788-1793*, texte établi et présenté par Philippe Lejeune, Paris, Editions des Cendres, 1995, 164 str.

Dumas, Alexandre, *Mes mémoires*, Cinquième série, vol. 5, Paris, Michel Lévy, 1863. 318 str.

Fain, Agathon-Jean-François, *Mémoires du baron Fain, premier secrétaire du cabinet de l'empereur*, Paris, Plon-Nourrit et Cie, 1908, URL : <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k5684316s>).

Lavalette, Comte de, *Mémoires et souvenirs (1769-1830)*, Paris, Mercure de France, 1994, 572 str.

Lavalette, Comte de, *Mémoires et souvenirs du comte Lavallette, aide de camp du général Bonaparte, conseiller d'État et directeur général des postes de l'empire*, publiés par sa famille et sur ses manuscrits, t. I, Bruxelles, J. P. Meline, 1831, 322 str.

Ibid, t. II, Paris, H. Fournier jeune, 1831, 410 str.

Lombard de Langres, Vincent, *Les Souvenirs, ou recueil de faits particuliers et d'anecdotes secrètes, pour servir à l'histoire de la Révolution*, Paris, Gide fils, 1819. (dostupno na sajtu <http://books.google.com>).

Maurepas, Arnaud de; Brayard, Florent (éd), *Les Français vus par eux-mêmes. Le XVIIIe siècle. Anthologie des mémorialistes du XVIIIe siècle*, Paris, Robert Laffont, coll. Bouquins, 1996, 1392 str.

Meillan, Arnaud-Jean, *Mémoires de Meillan, député par le département des Basses-Pyrénées à la Convention nationale, avec des notes et des éclaircissements historiques*, Paris, Baudouin frères, 1823 ; URL : <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k46804t>).

Molé, Louis-Mathieu, *Souvenirs d'un témoin de la Révolution et de l'Empire: 1791-1803*, pages inédites, retrouvées en 1939, publiées et présentées par la marquise de Noailles, Genève, Éditions du Milieu du monde, 1943, 415 str.

Molé, Mathieu, *Souvenirs de jeunesse (1793-1803)*, Paris, Mercure de France, 1991, 505 str.

Montlosier, *Mémoires de M. Le Comte de Montlosier, sur la Révolution française, le Consulat, l'Empire et la Restauration. 1755-1830*, Paris, Dufey, 1830, t. I, URL:

http://books.google.fr/books?id=_dlBAAAACAAJ&pg=PA111&dq=Montlosier,+M%C3%A9moires+de+M.+Le+Comte+de+Montlosier&hl=fr#v=onepage&q&f=false

Napoléon Ier, *Mémoires pour servir à l'histoire de France sous le règne de Napoléon Ier, écrits à Sainte-Hélène, sous sa dictée, par les généraux qui ont partagé sa captivité*. Tome 1, Paris, Garnier frères, 1904, 594 str.

Noailles, Marquis de, *Le comte Molé. 1781-1855. Sa vie – ses Mémoires*. 6 vol, Paris, Champion, 1922-1930 ; URL :

<http://www.archive.org/stream/lecomtemol178101moluoft#page/76/mode/2up>

Pasquier, Étienne-Denis, *Mémoires du chancelier Pasquier : histoire de mon temps*, publiés par M. le duc d'Audiffret-Pasquier, Paris, Plon, 1893-1895, tom 3.

Retz, Cardinal de, *Mémoires. La Fronde*, Paris, 10/18, 1962, 313 str.

Riouffe, Honoré-Jean, *Mémoires d'un détenu, pour servir à l'histoire de la tyrannie de Robespierre*, Paris, Anjubault, 1795, 228 str.

Roland de la Platière, Jeanne-Marie, *Appel à l'impartiale posterité, par la citoyenne Roland, femme du ministre de l'Intérieur, ou Recueil des écrits qu'elle a rédigés pendant sa détention, aux prisons de l'Abbaye et*

de Sainte-Pélagie, Paris, Louvet, 1795, 4 vol. (t. I: VIII-128 str; t. II: 106 str; t. III: 139 str; t. IV: 116 str).

Roland de la Platière, Jeanne-Marie, *Le mariage de Madame Roland : trois années de correspondance amoureuse, 1777-1780*, publié, avec une introduction et des notes, par A. Join-Lambert, Paris, E. Plon, 1896, LXXX-335 str.

Roland de la Platière, Jeanne-Marie, *Lettres de madame Roland. Nouvelle série : 1767-1780*, publiées par Claude Perroud, Paris, Imprimerie nationale, 2 toma, 1913-1915, 1261 str, URL :

<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k469252/f2.image.r=%22madame+roland%22.langFR.swfv>.

Roland de la Platière, Jeanne-Marie, *Lettres de madame Roland: 1780-1793*, 2 vol, publ. par Claude Perroud, Paris, Imprimerie nationale, 1900-1902, ukupno 1660 str, dostupno na sajtu gallica.bnf.fr.

Roland de la Platière, Jeanne-Marie, *Mémoires de Madame Roland*, avec une notice sur sa vie, des notes et des éclaircissemens historiques, par MM. Berville et Barrière, Paris, Baudouin frères, 1821, 2 vol, t. I: 522 str., t. II : 448 str.

Roland de la Platière, Jeanne-Marie, *Mémoires de madame Roland. Nouvelle édition critique contenant des fragments inédits et des lettres de la prison*, publiés par Claude Perroud, Paris, Plon, 1905, 2 toma, t. I : 500 str ; t. II : 515 str. URL :

<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k46827g.r=lettres+madame+roland.langFR#>

Roland de la Platière, Jeanne-Marie, *Œuvres de J.-M. Ph. Roland, femme de l'ex-ministre de l'Intérieur, contenant : Les mémoires et notices historiques qu'elle a composés dans sa prison en 1793, sur sa vie privée, sur son arrestation, sur les deux ministères de son mari et sur la Révolution. – Son procès et sa condamnation à mort par le Tribunal révolutionnaire. - Ses ouvrages philosophiques et littéraires faits avant son mariage. – Sa correspondance et ses voyages*, Précédées d'un discours préliminaire de L.-A. Champagneux, ..., Paris, Bidault, an VIII, 3 vol.

Roland, Madame, *Mémoires*, Paris, Mercure de France, 1986, 429 str.

Rousseau, Jean-Jacques, *Les Confessions*, in: *Oeuvres complètes*, t. I, Paris, Gallimard, Bibl. de la Pléiade, 1959.

George Sand, *Histoire de ma vie*, t. I, Paris, M. Lévy frères, 1856, str. 122-123,

URL:<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k293789.r=george+sand+histoire+de+ma+vie.langFR>

Sanson, Henri-Clément, *Sept générations d'exécuteurs, 1688-1847. Mémoires des Sanson*, mis en ordre, rédigés et publiés par H. Sanson, t. 4, Paris, Dupray de La Mahérie, 1862-1863, 457 str.

Tallemant des Réaux, Gédéon, *Les Historiettes. Mémoires pour servir à l'histoire du XVIIe siècle*, précédée d'une notice sur l'auteur, augmentée de passages inédits, et accompagnée de note et d'éclaircissements par M. Monmerqué, 10 tomova u 5 sv, Paris, Garnier frères, 1861.

Tilly, Alexandre de, *Mémoires du comte Alexandre de Tilly, pour servir à l'histoire des mœurs de la fin du XVIIIe siècle*, Paris, Chez les marchands de nouveautés, 1828, 3 vol. (t. I: XLII – 356; t. II: 370 str; t. III: 348 str.); dostupno na sajtu books.google.

Tilly, Comte Alexandre de, *Mémoires, pour servir à l'histoire des mœurs de la fin du XVIIIe siècle*, Paris, Mercure de France, 2003, 722 str.

2. Studije i članci o memoarima i autobiografskoj književnosti

« Autobiographie », in : Artaud de Montor, Alexis-François (dir.), *Encyclopédie des gens du monde, répertoire universel des sciences, des lettres et des arts. Avec des notices sur les principales familles historiques et sur les personnages célèbres, morts et vivans, par une*

société de savans, de littérateurs et d'artistes, français et étrangers, Paris, Treuttel et Wurtz, 22 toma ; t. II, seconde partie « Ass-Bao », 1833, str. 569, sada dostupan na URL :

<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k215527w/f172.image.r=autobiographie>),

« Mémoires », in : Diderot, D'Alembert (dir.), *Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers*, par une Société de Gens de lettres, t. X, str. 328, URL : <http://artflx.uchicago.edu/cgi-bin/philologic/getobject.pl?c.9:922:2.encyclopedie0311.3314011>

Aulard, Alphonse, „Les Mémoires de Barras“, in: *La Révolution française. Revue d'histoire moderne et contemporaine*, Paris, Société de l'histoire de la Révolution, tome 29, juillet 1895 (15e année, n° 1), str. 5-14.

Barrière, F, „Notice sur la vie de Madame Roland“, in: *Mémoires de Madame Roland*, avec une notice sur sa vie, des notes et des éclaircissemens historiques, par MM. Berville et Barrière, Paris, Baudouin frères, 1821, vol I, str. XV - XLVIII.

Berchet, Jean-Claude, „Introduction“, in: Molé, Mathieu, *Souvenirs de jeunesse (1793-1803)*, Paris, Mercure de France, 1991, str. 7-20.

Berchet, Jean-Claude, « Les *Mémoires d'outre-tombe* : une autobiographie symbolique », in : Zanone, Damien (éd.), *Le Moi, l'Histoire. 1789-1848*, Grenoble, ELLUG, 2005, str. 39-69.

Bertaux, Daniel (ed.), *Biography and society. The Life History Approach in the Social Sciences*, London, Sage, 1981.

Bertier de Sauvigny, Guillaume de ; Fierro, Alfred, *Bibliographie critique des Mémoires sur la Restauration, écrits ou traduits en français*, Genève, Droz, 1988, 268 str.

Biard, Michel, « Mémoires de Barras », in: *Annales historiques de la Révolution française* [En ligne], 343 | janvier-mars 2006, mis en ligne le 17 novembre 2008, URL :<http://ahrf.revues.org/10382>).

Briot, Frédéric, *Usage du monde, usage de soi. Enquête sur les mémorialistes d'Ancien Régime*, Paris, Seuil, 1994, 301 str.

Charbonneau, Frédéric, „Les mémoires écrits sous le règne de Louis XV ou de la difficulté d'être reçu“, in: Tatin-Gourier, Jean-Jacques (sous la dir.), *La réception des mémoires d'Ancien Régime: discours historique, critique, littéraire*, Paris, Ed. Le Manuscrit, 2009, str. 123-141.

Chiantaretto, Jean-Francois (sous la dir.), *Ecriture de soi, écriture de l'histoire*, Paris, In press éditions, 1997, 206 str.

Conde, Idalina, „Individuals, biography and cultural spaces: new figuration“, CIES e-Working Paper N° 119/2011, 68 str, URL: http://www.cies.iscte.pt/destaques/documents/CIES-WP119_Conde.pdf

Constant, Benjamin, *Portraits, Mémoires, Souvenirs*, Paris, H. Champion, 1992, 311 str.

Cottret, Monique, « Sergio Luzzato, *Mémoire de la Terreur...* », in : *Annales. Histoire, Sciences Sociales*, 1995, vol. 50, N° 6, str. 1294-1295.

Dayan, Maurice, „Préface“, in: Chiantaretto, Jean-Francois (sous la dir.), *Ecriture de soi, écriture de l'histoire*, Paris, In press éditions, 1997, str. 13-16.

Démoris, René, *Le roman à la première personne. Du classicisme aux Lumières*, Genève, Droz, 2002 (novo izdanje), 506 str.

Diaz, Brigitte, „L'histoire en personne“. Mémoires et autobiographie dans la première partie du XIXe siècle“, in: Dornier, Carole (sous la dir.), *Se raconter, témoigner, Elseneur* no 7, sept. 2001, 254 str.

Didier, Béatrice, *Le journal intime*, Paris, PUF, 1991, 2. izdanje, 205 str.

Didier, Béatrice, *Le siècle des Lumières*, M.A. Editions, 1987, 430 str.

Duruy, George, „Préface du tome II des *Mémoires de Barras*“, in: Barras, *Mémoires*, Paris, Hachette, 1895, t. II, str. V-XVI.

Dwyer, Philip G., „Public Remembering, Private Reminiscing: French Military Memoirs and the Revolutionary and Napoleonic Wars“, in: *French Historical Studies*, vol. 33, No 2 (Spring 2010), str. 231- 258, URL:http://newcastle-au.academia.edu/PhilipDwyer/Papers/161325/Public_Remembering_Private_Reminiscing_French_Military_Memoirs_and_the_Revolutionary_and_Napoleonic_Wars

Fierro, Alfred, *Bibliographie critique des Mémoires sur la Révolution, écrits ou traduits en français*, Paris, Service des travaux historiques de la Ville de Paris, 1990, 482 str.

Francès, Cyril, „Bilan et perspectives sur le genre des mémoires à la fin de l’Ancien Régime: *L’Histoire de ma vie de Casanova*“, in: Tatin-Gourier, Jean-Jacques (sous la dir.), *La réception des mémoires d’Ancien Régime: discours historique, critique, littéraire*, éd. Le Manuscrit, 2009, str. 171-201.

Fumaroli, Marc, *La diplomatie de l’esprit. De Montaigne à la Fontaine*, Paris, Gallimard, 1998, XXXII - 552 str.

George Duruy, „Introduction générale aux *Mémoires de Barras*“ i „Préface au tome premier“, in: *Mémoires de Barras*, Paris, Hachette, 1895, Tome I, str. V - LXXXIII.

Girard, Alain, *Le journal intime et la notion de personne*, Paris, PUF, 638 str.

Goncourt, Edmond et Jules, *Journal. Mémoires de la vie littéraire*, Paris, Charpentier et Cie, 1887, URL : <http://www.gutenberg.org/cache/epub/14799/pg14799.html>

Guellec, Laurence, "Moi et histoire", *Romantisme*, n° 134, 4/2006, str. 143-144.

Guilhamou, Jacques, „Lucile Desmoulins, **Journal (1788-1793)**...“, in : *Annales historiques de la Révolution française*, 1997, N° 307, str. 155-156.

Gusdorf, Georges, *Les écritures du moi. Lignes de vie 1*, Odile Jacob, 1991, 430 str.

Gusdorf, Georges, *Lignes de vie 2. Auto-bio-graphie.*, Odile Jacob, 1991, 504 str.

Héron, Pierre-Marie, «L'autoportrait en jeu dans *Mémoires d'outre-tombe* », in : *Romantisme*, N° 81, str. 51-60.

Héron, Pierre-Marie, «L'écriture de soi aux frontières des genres», in : *Dalhousie French Studies*, vol. 28, Fall 1994.

Hipp, Marie-Thérèse, *Mythes et réalités: enquête sur le roman et les mémoires (1660-1700)*, Paris, Klincksieck, 1976, 585 str.

Jackson, John E ; Rigoli, Juan ; Sangsue, Daniel (sous la dir.), *Être et se connaître au XIXe siècle : littérature et sciences humaines*, Métropolis, 2006, 252 str.

Jaton, Anne-Marie, „Energétique et féminité (1720-1820)“, in: *Romantisme*, br. 46, 1984, str. 15-25.

Jean-François Chiantaretto (éd), *L'écriture de soi peut-elle dire l'histoire?*, Paris, BPI – Centre Pompidou, 2002, 262 str.

Jeannelle, Jean-Louis, *Écrire ses Mémoires au XXe siècle. Déclin et renouveau*, Paris, Gallimard, 2008, 432 str.

Jouhaud, Christian ; Shapira, Nicolas ; Ribard, Dinah, *Histoire, Littérature, Témoignage. Ecrire les malheurs du temps*, Paris, Gallimard, 2009, 405 str.

Lahouatti, Gérard, « Singularité et exemplarité dans l'écriture autobiographique », in : Dornier, Carole (sous la dir.), *Se raconter, témoigner*, *Elseneur* no 7, sept. 2001, 254 str.

Lanfranchi, Thibaud, "Les lieux de l'histoire : écriture, sources et témoignage", in : *Acta Fabula*, Dossier critique : "Mémoires et littérature", URL : <http://www.fabula.org/revue/document5174.php>

Lanson, Gustave, *Manuel bibliographique de la littérature française moderne. XVIe, XVIIe, XVIIIe et XIXe siècles. T. IV, Révolution et XIXe siècle*, Paris, Hachette, 1925, str. 1048-1064. URL : <http://catalogue.bnf.fr/ark:/12148/cb30737288p>

Lecarme, Jacques ; Lecarme-Tabone, Eliane, *L'Autobiographie*, Paris, A. Colin, 1999, 315 str.

Lecarme, Jacques, « L'autobiographe dans l'Histoire comme catastrophe (Chateaubriand – Drieu la Rochelle – Régis Debray) », Chiantaretto, Jean-Francois (sous la dir.), *Ecriture de soi, écriture de l'histoire*, Paris, In press éditions, 1997, str. 23-41.

Lejeune, Philippe, „Génétique et autobiographie“, in : *Lalies*, no 28, Paris, Editions Rue d'Ulm – Presses de l'ENS, 2008, URL: http://www.fabula.org/atelier.php?G%26acute%3Bn%26acute%3Btique_et_autobiographie

Lejeune, Philippe, « Le livre I des *Confessions* », in : *Le pacte autobiographique*, Paris, Seuil, 1996, str. 87-163.

Lejeune, Philippe, *L'Autobiographie en France*, A. Colin, 1998, 192 str.

Lesne, Emmanuelle, *La poétique des Mémoires (1650-1685)*, Paris, H. Champion, 1996, 477 str.

Luzzato, Sergio, *Mémoire de la Terreur. Vieux montagnards et jeunes républicains au 19e siècle*, Lyon, Presses universitaires de Lyon, 1991, 223 str.

Marquiset, Alfred, *Table alphabétique des noms propres cités dans les Mémoires relatifs à l'Histoire de France pendant le XVIIIe siècle. Publiés de 1857 à 1881 (37 volumes), par MM. F. Barrière et de Lescure*, Paris, H. Champion, 1913).

Mathieu-Castellani, Gisèle, *La scène judiciaire de l'autobiographie*, Paris, PUF, 1996, 230 str.

May, Georges, *L'autobiographie*, Paris, PUF, 1979, 229 str.

Maza, Sarah, « Le tribunal de la nation : les mémoires judiciaires et l'opinion publique à la fin de l'Ancien Régime », in : *Annales, Economies, Sociétés, Civilisations*, janvier-février 1987, n° 1, str. 73-90.

Melchior-Bonnet, Christian, « Préface », in : *Mémoires du comte Alexandre de Tilly, pour servir à l'histoire des mœurs de la fin du XVIIIe siècle*, Paris, Mercure de France, 2003, str. 9-51

Morreau, Pierre-François, „Une théorie de l'autobiographie: Georg Misch“, in: *Revue de synthèse*, vol. 117, br. 3-4, 1996, str. 377-389.

Noailles, Marquis de, *Le comte Molé. 1781-1855. Sa vie – ses Mémoires*. 6 vol, Paris, Champion, 1922-1930 ; URL : <http://www.archive.org/stream/lecomtemol178101moluoft#page/76/mode/2up>

Perrin, Jean-François, „Fictions de soi : Rousseau & Casanova, deux stratégies d'écrivain au XVIIIe siècle“, in: *Acta Fabula*, Notes de lecture, URL : <http://www.fabula.org/revue/document6845.php>

Péveri, Patrice, « Sarah Maza : *Vie privée, affaires publiques. Les causes célèbres de la France prérévolutionnaire* », in : *Annales, Histoire, Sciences sociales*, 2002, vol. 57, n° 6, str. 1708-1710.

Rannaud, Gérald, « Ecrire le moi, écrire l'histoire ? », in : Zanone, Damien (éd.), *Le Moi, l'Histoire. 1789-1848*, Grenoble, ELLUG, 2005.

Ranneau, Gerald, « Le Moi et l'histoire chez Chateaubriand et Stendhal », in : *Revue d'histoire littéraire de la France*, 1975, N° 6, « L'Autobiographie », str. 1004-1019.

Rey, Jean-Michel, „Michelet dans son histoire“, in : Chiantaretto, Jean-Francois (sous la dir.), *Ecriture de soi, écriture de l'histoire*, Paris, In press éditions, 1997, str. 125-130.

Ridder, A. de, « Marquis de Noailles. *Le comte Molé, 1781-1855. Sa vie, ses mémoires* », in : *Revue belge de philologie et d'histoire*, 1923, vol. 2, n° 1, pp. 138-145, URL : http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/rbph_0035-0818_1923_num_2_1_6218_t1_0138_0000_1

Roux, Paul de, „Introduction“, in: Roland, Madame, *Mémoires*, Paris, Mercure de France, 1986, str. 9-30

Sainte-Beuve, C.-A., « Mémoires de Madame Roland », in : *Nouveaux lundis*, Tome 8, Paris, Michel Lévy frères, 1867, str. 190-265.

Tatin-Gourier, Jean-Jacques, „La difficile reconnaissance du genre des Mémoires (1750-1820), in: Tatin-Gourier, Jean-Jacques (sous la dir.), *La réception des mémoires d'Ancien Régime: discours historique, critique, littéraire*, Paris, Ed. Le Manuscrit, 2009, str. 225-235.

Thomas, Jean-Pierre, „Introduction“ in: Barras, *Mémoires*, Paris, Mercure de France, 2005, str. 7-28.

Treves, Nicole, „Madame Roland ou le parcours d'une intellectuelle à la grande âme“, in: Bonnel, Roland; Rubinger, Catherine (ed.), *Femmes savantes et femmes d'esprit. Women Intellectuals of the French Eighteenth Century*, New York – Washington – Bern – Berlin - Paris, Peter Lang, 1994, str. 321-340.

Tulard, Jean, *Bibliographie critique des Mémoires sur l'époque napoléonienne, écrits ou traduits en français*, Genève, Droz, 1991, 312 str.

Voisine, Jacques, "Naissance et évolution du terme littéraire « autobiographie » ", in : *La littérature comparée en Europe orientale*, Budapest, Akademiai Kiado, 1963, str. 278-286.

Zanone, Damien, „Ecrire son temps: les Mémoires en France de 1815 à 1848“, Thèse de doctorat: Littérature française, Université Paris 8, 1997.

Zanone, Damien, «Le monde ou moi : les embarras poétiques des Mémoires historiques», in : Zanone, Damien (éd.), *Le Moi, l'Histoire. 1789-1848*, Grenoble, ELLUG, 2005, *Le Moi, l'Histoire. 1789-1848*, str. 23-38.

3. Ostale studije i članci

André, Valérie ; Bernard, Bruno (éd.), *Le XVIIIe, un siècle de décadence ?*, *Etudes sur le XVIIIe siècle*, Bruxelles, Editions de l'Université de Bruxelles, 2006, 223 str.

Anjubault Simons, Madeleine, *Sémiotisme de Stendhal*, Genève, Droz, 1980, 335 str.

Aron, Raymond, *Les désillusions du progrès. Essai sur la dialectique de la modernité*, Paris, Calmann-Lévy, 1969, 375 str.

Aubry, Gwenaëlle, « Le moi multiple, le « Il absolu », et le sujet de l'écriture », URL:

<http://www.philolab.fr/attachments/category/163/Contribution%202-E-3-D%20AUBRY%20Gw%C3%A9na%C3%ABlle%20Le%20moi%20multiple,%20le%20Il%20absolu%20et%20le%20sujet%20de%20l'%C3%A9criture.pdf>.

Auregan, Pierre, *Les figures du moi et la question du sujet depuis la Renaissance*, Paris, Ellipses, 1998, 159 str.

Barante, Prosper Brugière, *Le Parlement et la Fronde. La vie de Mathieu Molé. Notices sur Edouard Molé, procureur général pendant la Ligue, et M. le comte Molé*, Paris, Didier, 1859, 402 str.

Barante, Prosper de, „Préface“, *Histoire des Ducs de Bourgogne, 1346-1477*, in: Gauchet, Marcel (éd), *Philosophie des sciences historiques*, Textes de P. de Barante, V. Cousin, F. Guizot, J. Michelet, F. Mignet, E. Quinet, A. Thierry, Lille, Presses universitaires de Lille, 1988, 259 str.

Barante, Prosper de, *Histoire de la Convention nationale*, Paris, Furne - Langlois et Leclercq, 6 tomova, 1851-1853.

Beaulieu, Claude-François, *Essais historiques sur les causes et les effets de la révolution de France, avec des notes sur quelques événements [sic] et quelques institutions*, 6 tomova, Paris, Maradan, 1801-1803.

Belaval, Yvon, « Présentation » in : Condorcet, *Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain*, Paris, Vrin, 1970.

Berdjajev, Nikolaj, *Smisao istorije*, glava I (prevod Milića Majstorovića), u : *Smisao istorije. Kraj renesanse. Novo srednjovekovlje*, Beograd, Brimo, 2002.

Bernet, Jacques, “Permanences et nouvelles tendances de l'historiographie de la Révolution française depuis le bicentenaire de 1989”, URL: <http://histoire-geo-ec.ac-amiens.fr/?Permanences-et-nouvelles-tendances>.

Berthier, P, „Histoire. France / XIXe siècle“ in: Béatrice Didier (sous la dir.), *Dictionnaire universel des littératures*, Paris, PUF, 1994, str. 1543.

Besançon, Alain, *Histoire et expérience du Moi*, Paris, Flammarion, 1971, 245 str.

Binoche, Bertrand, *Les trois sources des philosophies de l'histoire (1764-1798)*, Paris, PUF, 1994, 256 str.

Blanc, Louis, *Histoire de la Révolution française*, 12 tomova, Paris, Langlois et Leclercq - Furne, 1847-1862.

Bled, Victor du, *Les causeurs de la Révolution*, Paris, Calmann Lévy, 1889, IV – 400 str.

Bonnet, Jean-Claude (sous la dir.), *La carmagnole des muses. L'homme de lettres et l'artiste dans la Révolution*, Paris, A. Colin, 1988, 413 str.

Bossuet, Jacques-Bénigne, *Discours sur l'Histoire universelle à Monseigneur le Dauphin pour expliquer la suite de la religion et les changements des empires*, Paris, S. Mabre-Cramoisy, 1681, delo dostupno u različitim izdanjima na sajtu books.google.fr, kao i na fr.wikisource.org.

Bossuet, Jacques-Bénigne, *Oraison funèbre de Henriette d'Angleterre, duchesse d'Orleans*, édition publiée avec une notice, des notes et des appendices, par A. Rébelliau, Paris, Hachette, 1896, 79 str, URL : <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k54431114>

Bottin, Michel, « Les évolutions institutionnelles du département des Alpes-Maritimes », in : *Cahiers de la Méditerranée* [En ligne], 77 | 2008, mis en ligne le 27 novembre 2009, URL : <http://cdlm.revues.org/index4376.html>

Bousquet, G.-H, « Le hasard. Son rôle dans l'histoire des sociétés », in: *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*, N° 2, 1967, str. 419-428, URL: http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/ahess_0395-2649_1967_num_22_2_421534.

Bowman, Frank Paul, *Le Christ romantique*, t. I, Genève, Droz, 1973, 279 str.

Brague, Rémy, « Alain Besançon, *Histoire et expérience du Moi* », *Revue philosophique de Louvain*, 1974, vol. 72, N° 14, str. 365-371, URL : http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/phlou_0035-3841_1974_num_72_14_7975_t1_0365_0000_2

Broglie, Gabriel de, « Guizot (séance hebdomadaire du 17 janvier 2004)», URL : <http://www.asmp.fr./travaux/communications/2005/broglie.htm>.

Bruter, Annie, « Enseignement de la représentation et représentation de l'enseignement: Lavisse et la pédagogie de l'histoire », in : *Histoire de l'éducation*, N° 65, INRP, 1995, str. 27-50.

Bury, John Bagnell, *The Idea of Progress*, London, MacMillan, 1921, XVI – 377 str.

Caire-Jabinet, Marie-Paule, *Introduction à l'historiographie*, Paris, Nathan, 1994, 128 str.

Carnot, Lazare, *Mémoires historiques et militaires sur Carnot, rédigés d'après ses manuscrits, sa correspondance et ses écrits*, Paris, Baudouin frères, 1824, XXXIV - 394 str.

Carnot, Lazare, *Réponse de L.N.M. Carnot, citoyen français, l'un des fondateurs de la République et membre constitutionnel du Directoire exécutif, au Rapport fait sur la conjuration du 18 fructidor, au conseil des cinq cents, par J.Ch. Bailleul, au nom d'une Commission spéciale*, 1798, 163 str.

Carnot, Lazare, *Second mémoire de Carnot*, Hamburg, 1799, 23 str.

Challamel, Augustin; Lacroix, Désiré, *Grands hommes et grands faits de la Révolution (1789-1804): album du centenaire*, Paris, Combet, 1902, 6-VIII-288 str, URL: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k5656749b>

Chartier, Roger, « L'histoire ou le récit véridique », in : *Philosophie et histoire*, Paris, Ed. du Centre Pompidou, 1987, str. 115-135.

Chateaubriand, « Préface », *Etudes historiques*, in : *Oeuvres complètes de Chateaubriand*, vol. 9, 1861, elektronsko izdanje Acamédia, URL : <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k101382w/f3>

Chateaubriand, *Génie du christianisme*, in: *Oeuvres de M. Le vicomte de Chateaubriand*, Tome premier, Paris, Furne et Cie, 1840, 533 str, URL: http://books.google.rs/books?id=VTMVAAAAMAAJ&printsec=frontcover&dq=chateaubriand+genie+du+christianisme&hl=sr&ei=0mA0T_XpIor0-gb5xZnsAQ&sa=X&oi=book_result&ct=book-thumbnail&resnum=8&ved=0CFsQ6wEwBw#v=onepage&q=chateaubriand%20genie%20du%20christianisme&f=false

Chaunu, Pierre, *Histoire et décadence*, Paris, Perrin, 1981, 362 str.

Chaussinand-Nogaret, Guy, *Madame Roland : une femme en Révolution*, Paris, Seuil, 1985, 356 str.

Cheyne, Pierre-Dominique, *Les procès-verbaux du Directoire exécutif an V - an VIII, tome III : vendémiaire-frimaire an VI (22 septembre-20 décembre 1797)*, Paris, Centre historique des Archives nationales, 2003, 759 str.

Chouillet, Jacques, *Diderot poète de l'énergie*, Paris, PUF, 1984, 303 str.

Cochut, André, „Historiens modernes de la France – Jules Michelet“, in: *Revue des Deux Mondes*, tome 29, 1842, str. 186-229, URL: http://fr.wikisource.org/wiki/Historiens_modernes_de_la_France:_Jules_Michelet.

Collingwood, R. G, „Epilegomena: 7: Progress as Created by Historical Thinking“, in: *The Idea of History*, Oxford, Oxford University Press, 1946, str. 321-334, URL: <http://www.brocku.ca/MeadProject/Collingwood/1946?7.html>

Condorcet, *Esquisse d'un tableau historique des progrès de l'esprit humain*, URL :

http://classiques.uqac.ca/classiques/condorcet/esquisse_tableau_progres_hum/esquisse_tableau_hist.pdf

Corbin, Alain, „Coulisses“, in: Ariès, Philippe, Duby, Georges (sous la dir.), *Histoire de la vie privée. 4. De la Révolution à la Grande Guerre*, Paris, Seuil, 1999 (1. izdanje iz 1987), str. 383-562.

Cordier, Auguste, *Comment a vécu Stendhal*, Genève, Slatkine Reprints, 1998 (prvo izdanje iz 1900), 207 str.

Cournot, Antoine-Augustin, *Essai sur les fondements de nos connaissances et sur les caractères de la critique philosophique*, Chap. III, Paris, Hachette, 1912, URL:

http://fr.wikisource.org/wiki/Essai_sur_les_fondements_de_nos_connaissances_et_sur_les_caract%C3%A8res_de_la_critique_philosophique/Chapitre_3

Courtès, Huguette, „La conception leibnizienne du progrès“, in: Binoche, B. et Tinland, F. (sous la dir.), *Sens du devenir et pensée de l'histoire au temps des Lumières*, Seyssel, Ed. Champ Vallon, 2000, str. 33-52.

Cousin, Victor, *Cours de Philosophie. Leçons du Cours d'Été. Introduction à l'histoire de la philosophie*, Paris, Pichon - Didier, 1828, <http://books.google.fr/books?id=IfsGAAAACAAJ&printsec=frontcover&dq=Cousin,+Victor,+Cours+de+Philosophie,+1828&hl=fr#v=onepage&q&f=false>

Crampe-Casnabet, Michèle, « Le „Conflit des facultés“: contre le terrorisme et l'abdérisme, une théorie des indices en histoire », in : *Revue germanique internationale*, N° 6, 1996, « Kant : philosophie de l'histoire », str. 129-137.

D'Alembert, *Discours préliminaire de l'Encyclopédie*, Paris, Gonthier, 1966, 191 str ; URL : <http://artflx.uchicago.edu/cgi-bin/philologic/getobject.pl?c.0:3.encyclopedie0311>

Dauban, C.-A, *Étude sur Madame Roland et son temps. Suivie des Lettres de Madame Roland à Buzot et d'autres documents inédits*, Paris, Plon, 1864, CCLXXI-[32]-71 str.

Daudet, Alphonse, *Pages inédites de critique dramatique (1874-1880)*, Paris, E. Flammarion, 1923, 356 str.

Delon, Michel ; Mauzi, Robert ; Menant, Sylvain, *Histoire de la littérature française. De l'Encyclopédie aux Méditations*, Paris, GF Flammarion, 1998, 480 str.

Delvaille, Jules, *Essai sur l'histoire de l'idée de progrès jusqu'à la fin du XVIIIe siècle*, Paris, Félix Alcan, 1910, XII-761 str.

Descartes, *Les passions de l'âme*, Henry Le Gras, 1649, Seconde partie, art. 146, URL: http://fr.wikisource.org/wiki/Les_Passions_de_l%E2%80%99%C3%A2me/%C3%A9dition_de_1649

Descartes, René, *Discours de la méthode*, Paris, Garnier-Flammarion, 1966, 252 str.

Descombes, Vincent, « Le pouvoir d'être soi. Paul Ricœur, Soi-même comme un autre (1991) », in : *Critique*, Paris, t. 47, br. 529-530 (« Sciences humaines : sens social »), 1991, str. 545-576.

Desné, Roland, „La philosophie française au XVIIIe siècle“, in: Châtelet, François (sous la dir.), *La Philosophie*, T. 2, De Galilée à J.-J. Rousseau, Marabout, 1981.

Dessal, M, « La révolte de Dreux et les origines du 13 vendémiaire », *Bulletin de la Société d'histoire moderne*, 1957, str. 5-9.

Diderot, *Pensées philosophiques*, XV, in : *Œuvres de Denis Diderot*, Philosophie, t. I, Paris, Brière, 1821.

Dorigny, Marcel, « Les Girondins et Jean-Jacques Rousseau », in : *Annales historiques de la Révolution française*, N° 234, 1978, str. 569-583.

Dumas, Alexandre, *La comtesse de Charny*, Paris, Administration de "la Petite République française" ; Bordeaux, Bureau des publications illustrées, s.a, 767 str, URL:
<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k5708112q>

Dupuy, Ernest, *Alfred de Vigny : ses amitiés, son rôle littéraire*, Paris, Société française d'imprimerie et de librairie, 1910, 2 toma, 411 i 448 str.

Ehrard, Jean ; Palmade, Guy, *L'Histoire*, Paris, A. Colin, 1965, 407 str.

Estrée, Paul d', *Le Père Duchesne: Hébert et la Commune de Paris (1792-1794)*, Paris, Ambert, s.a, 505 str.

Fierro, Alfred, „Historiographie de la Révolution française“, in: Tulard, J ; Fayard, J.-F; Fierro, A, *Histoire et dictionnaire de la Révolution française*, Paris, Robert Laffont, 1987, str. 1151-1186;

Fontenelle, *Digression sur les Anciens et les Modernes*, URL :
<http://www.eliohs.unifi.it/testi/600/fontenelle/digression.htm>

Furet, François, *Penser la Révolution française*, Paris, Gallimard, coll. « Folio/Histoire», 1978, 259 str.

Fustel de Coulanges, Numa Denis, *Histoire des Institutions politiques de l'ancienne France*, Paris, Hachette, t. III, 1888, chap. Ier, URL:
<http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k6103132p>

Gauchet, Marcel (éd.), *Philosophie des sciences historiques*, Textes de P. de Barante, V. Cousin, F. Guizot, J. Michelet, F. Mignet, E. Quinet, A. Thierry, Lille, Presses universitaires de Lille, 1988, 259 str.

Gautier, Théophile, *Histoire de l'art dramatique en France depuis vingt-cinq ans*, t. 3, Bruxelles, Hetzel, 1859, str. 121-122; URL:http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k209364c/f121.image.r=madame_roland.langFR).

Goulet, Alain, « Introduction », in : Goulet, Alain (sous la dir.), *Voix, Traces, Avènement. L'écriture et son sujet*, actes du colloque de Cerisy-la-Salle (2-5 octobre 1997), Caen, Presses Universitaires de Caen, 1999, 227 str.

Guizot, François, *Histoire de la civilisation en Europe depuis la chute de l'Empire romain jusqu'à la Révolution française*, Paris, Didier, 1856, <http://books.google.fr/books?id=1XQCLaZIUZMC&pg=PA417&dq=Guizot,+Fran%C3%A7ois,+Histoire+de+la+civilisation+en+Europe+depuis+la+chute+de+l%60Empire+romain+jusqu%60%20la+R%20volution+fran%C3%A7aise,+1856&hl=fr#v=onepage&q&f=false>

Guizot, François, *Histoire de la civilisation en Europe, depuis la chute de l'Empire romain jusqu'à la Révolution française*, Paris, Didier, 1860, <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k4320740>

Guizot, François, *Histoire des origines du gouvernement représentatif en Europe*, t. I, Paris, Didier, 1851, URL : <http://books.google.fr/books?id=4IMBAAAQAAJ&printsec=frontcover&dq=Guizot,+Fran%C3%A7ois,+Histoire+des+origines+du+gouvernement+repr%C3%A9sentatif+en+Europe,+1851&hl=fr#v=onepage&q&f=false>

Guizot, François, *Histoire des origines du gouvernement représentatif en Europe*, t. II, Paris, Didier, 1851, URL: <http://books.google.fr/books?id=nA9VrJ7ec54C&pg=PA1&dq=Guizot,+F>

ran%C3%A7ois,+Histoire+des+origines+du+gouvernement+repr%C3%A9sentatif+en+Europe,+1851&hl=fr#v=onepage&q&f=false

Gusdorf, Georges, *Introduction aux sciences humaines : essai critique sur leurs origines et leur développement*, Paris, Les Belles lettres, 1960, 522 str.

Guyotjeannin, Olivier, „Les grandes entreprises européennes d'édition de sources historiques des années 1810 aux années 1860“, in: Delmas, Bruno ; Nougaret, Christine (sous la dir.), *Archives et nations dans l'Europe du XIXe siècle*, Paris, Ecole nationale des chartes, 2004, str. 135-170.

François Hartog, *Régimes d'historicité. Présentisme et expériences du temps*, Paris, Ed. du Seuil, 2003, 262 str.

Hegel, *La Raison dans l'histoire. Introduction à la Philosophie de l'histoire*, Paris, 10/18, 312 str.

Hugo, Victor, „Guerre aux démolisseurs“, in: *Revue des Deux Mondes*, t. 5, 1832; URL: http://fr.wikisource.org/wiki/Guerre_aux_d%C3%A9molisseurs.

Jaeger, Michael, „Historicizam Wilhelma Diltheya – apsolutna povijesnost autorefleksije. Diltheyeve različite procjene autobiografije“, in: *Kolo*, br. 2/2002, Zagreb, Matica hrvatska, URL : <http://www.matica.hr/Kolo/kolo0202.nsf/AllWebDocs/jaeger1>.

Janet, Paul, *Histoire de la science politique dans ses rapports avec la morale*, tome 2, Paris, F. Alcan, 1887, str. 690; <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148>

Kant, Emmanuel, *Le conflit des facultés en trois sections*. Paris, Vrin, 1988, 174 str.

Kendal, James. "Fate", in: *The Catholic Encyclopedia*, Vol. 5, New York, Robert Appleton Company, 1909, URL: <http://www.newadvent.org/cathen/05793a.htm> ili <http://oce.catholic.com/index.php?title=Fate>).

Kohlhauer, Michael, „La part de l’Histoire: Romantisme, relativisme“, in: *Romantisme*, 2001, n° 114, str. 5-29.

Kolingvud, Robin Džordž, *Ideja istorije*, prevod i pogovor Risto Tubić, Sarajevo – Zagreb, Svjetlost – Globus, 1986, 273 str.

Kopper, Joachim, „La Révolution française selon Kant: le spectateur et l’événement“, in: Bourgeois, Bernard; Hondt, Jacques D` (sous la dir.), *La philosophie et la Révolution française*, Paris, Vrin, 1993, str. 269-275.

Lacretelle jeune, *Précis historique de la Révolution française. Assemblée législative*, Paris, Onfroy, 1801 (an IX), XLVIII - 456 str, na sajtu [books.google](http://books.google.com) dostupno drugo izdanje (Paris, Treuttel et Wurtz – Onfroy, 1804).

Lacretelle jeune, *Précis historique de la Révolution française. Directoire exécutif*, Paris, Treuttel et Wurtz, 1806, 2 toma.

Lacretelle, Charles de, *Histoire de la Révolution française*, tom I, Bruxelles, Pinchon de Broux, 2e édition, 1824, 535 str.

Lagueux, Maurice, *Actualité de la philosophie de l’histoire. L’Histoire aux mains des philosophes*, Québec, Les Presses de l’Université Laval, 2001, 229 str.

Lamartine, Alphonse de, *Histoire de la Restauration*, t. 20, 4, knjiga XXXIV, Paris, éd. de l’auteur, 1861-1862, URL : <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k210098r>

Lamartine, *Œuvres complètes*, t. 9, *Histoire des Girondins*, 1, Paris, éd. de l’auteur, 1860-1861, URL : <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k210088d>

Langlois, Charles-Victor; Seignobos, Charles, *Introduction aux études historiques*, (prvo izdanje : Paris, Hachette, 1898), str. 158-159, URL :

http://classiques.uqac.ca/classiques/langlois_charles_victor/intro_etudes_historiques/seignobos_etudhisto.pdf.

Le Goff, Jacques, "Millénarisme", in: *Encyclopaedia Universalis* [en ligne].

Lefranc, Jean, *L'esprit des Lumières et leur destin*, Paris, Armand Colin, 1997, 192 str.

Leibniz, *Essais de Théodicée*, in: *Oeuvres de Leibniz*, éd. par M. A. Jacques, Deuxième série, Paris, Charpentier, 1846, 575 str, URL: <http://books.google.fr/books?id=rokKi0kS-zUC&printsec=frontcover&dq=Leibniz,+Essais+de+Th%C3%A9odic%C3%A9e&hl=fr#v=onepage&q=Leibniz%2C%20Essais%20de%20Th%C3%A9odic%C3%A9e&f=false>

Lilti, Antoine, « „Et la civilisation deviendra générale“: L'Europe de Volney ou l'orientalisme à l'épreuve de la Révolution », in: *La Révolution française* [en ligne], Dire et faire l'Europe à la fin du XVIIIe siècle, URL : <http://lrf.revues.org/index290.html>

Lorédan, Jean, *Madame de Lavallette née Beauharnais (1781-1855)*, in: *Lisez-moi Historique*, Magazine littéraire bimensuel, Mémoires – Souvenirs – Echos – Révélations – Curiosités historiques, 20. avril 1935, sveska 28/1935, str. 578. I deo : str. 561-580 ; II deo : str. 701-720 ; III deo : str. 795-804 ; IV deo : str. 881-895 ; V deo : str. 927-944.

Maher, Michael. "Fatalism", in: *The Catholic Encyclopedia*, Vol. 5, New York, Robert Appleton Company, 1909, URL: <http://www.newadvent.org/cathen/05791a.htm> ili <http://oce.catholic.com/index.php?title=Fatalism>.

Marrou, Henri-Irénée, *L'ambivalence du temps de l'histoire chez Saint Augustin*, Montréal / Paris, Institut d'études médiévales / J. Vrin, 1950, 85 str.

Martin, Jean-Clément, *Bibliographies de la Révolution française*, URL : <http://ihrf.univ-paris1.fr/spip.php?rubrique21>

Mathiez, Albert, *La Révolution française*, Lyon, Ed. de la Manufacture, 1989, 590 str.

Mead, G.H., *Um, osoba i društvo*, Zagreb, Jesenski - Turk, 2003, 392 str.

Michelet, Jules, *Histoire de la Révolution française*, Paris, Chamerot, t. I (1847) - t. VII (1853).

Michelet, Jules, *Introduction à l'histoire universelle, suivie du Discours d'ouverture prononcé en 1834 à la Faculté des lettres...*, Paris, L. Hachette, 1843, 283 str, http://books.google.fr/books?id=K1_x0b-dYrUC&printsec=frontcover&dq=Michelet,+Jules,+Introduction+%C3%A0+l%60histoire+universelle&hl=fr#v=onepage&q&f=false

Michelet, Jules, *Les femmes de la Révolution*, 2e éd. rev. et corr., Paris, A. Delahays, 1855, 334 str, URL : <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k204892t>

Michon, Pascal, *Eléments d'une histoire du sujet*, Paris, éd. Kimé, 1999, 208 str.

Mignet, François-Auguste, *Histoire de la Révolution française, depuis 1789 jusqu'en 1814*, 2 toma, Paris, F. Didot, 1824. URL: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k24329w>

Molé, Louis-Mathieu, « Réponse de M. Mathieu Molé au discours de M. Alfred de Vigny », Discours prononcé dans la séance publique le jeudi 29 janvier 1846, http://www.academie-francaise.fr/immortels/discours_reponses/mol%C3%A9.html

Molé, Louis-Mathieu, *Essais de morale et de politique*, Paris, H. Nicolle, 1806, VIII i 255 str. URL : http://books.google.rs/books?id=M3c-AAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=sr&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false.

Monteagle, H, „Barras au Neuf thermidor“, in: *Annales historiques de la Révolution française*, 1977, n° 229, str. 377-384.

Montesquieu, *Pensées et fragments inédits*, t. I, Bordeaux, G. Gounouilhou, 1899, fragment 615 (1266), str. 392-397, URL : www.archive.org/stream/penseesetfragmen01mont

Morin-Rotureau, Evelyne (sous la dir.), *1789-1799: combats de femmes. La Révolution exclut les citoyennes*, Paris, Ed. Autrement, Coll. „Mémoires/Histoire“, N° 96, 2003, 248 str.

Nemo, Philippe, *Les deux Républiques françaises*, Paris, PUF, 2008, 307 str.

Netz, Robert, *Histoire de la censure dans l'édition*, Paris, PUF, 1997.

Nora, Pierre, „Le retour de l'événement“, in: Le Goff, Jacques ; Nora, Pierre (sous la dir.), *Faire de l'Histoire*, t. I, Paris, Gallimard, 1974, str. 210-229.

Nora, Pierre, „Les mémoires d'Etat : de Comynnes à de Gaulle“, in: Nora, Pierre (sous la dir.), *Les Lieux de mémoire*, t. II, La Nation, Paris, Gallimard, 1986, 602 str.

Olivero, Isabelle, *L'invention de la collection. De la diffusion de la littérature et des savoirs à la formation du citoyen au XIXe siècle*, Paris, Éditions de l'IMEC – Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme, 1999, 335 str.

Paillard, Christophe, „Le mytheme de destin et la maîtrise divinatoire de la temporalité », in : *Encyclopédie de l'Agora*, URL : <http://agora.qc.ca/Documents/Destin-->

[Le_mytheme_de_destin_et_la_maitrise_divinatoire_de_la_temporalite_par_Christophe_Paillard](#);

Paillard, Christophe, « Le théologème ou l'abandon à la providence », in : *Encyclopédie de l'Agora*, URL :

<http://agora.qc.ca/documents/Abandon-->

Le_theologeme_ou_labandon_a_la_providence_par_Christophe_Paillard

Paillard, Christophe, *La justification de la nécessité : recherche sur le sens et sur les origines du fatalisme moderne*, thèse de doctorat, Université Lyon 3, 2000, 1444 str.

Papaioannou, Kostas, *La Consécration de l'histoire. Essais*, Paris, Ivrea, coll. Champ libre, 1996, 172 str.

Patrides, C.A, *The Phoenix and the Ladder: the Rise and Decline of the Christian View of History*, University of California Press, 1954.

Petitier, Paule, „Progrès et reprise dans l'histoire de Michelet“, in: *Romantisme*, vol. 30, n° 108, 2000, str. 65-74.

Petitier, Paule, « Du drame à la tragédie : l'évolution de la conception de l'histoire chez Augustin Thierry », in : *Cahiers de Narratologie* [En ligne], 15 | 2008. URL : <http://narratologie.revues.org/819>.

Pfaff, William, « Du Progrès : réflexion sur une idée morte », in : *Commentaire*, no 74, 1996, str. 385-392.

Philonenko, Alexis, *La théorie kantienne de l'histoire*, Paris, Vrin, 1986, 253 str.

Poulet, Georges, *Entre moi et moi. Essais critiques sur la conscience de soi*, Paris, Corti, 1977, 280 str.

Press, Gerald Alan, *The Development of the Idea of History in Antiquity*, McGill-Queen's University Press, 2003 (1. izdanje 1982), 180 str.

Procès de M. Marie Chamans de Lavalette,... accusé devant la cour d'assises de Paris de complicité dans l'attentat qui a ramené l'usurpateur en France, et condamné le 21 novembre à la peine de mort ; précédé d'une notice historique sur la carrière civile et militaire de M.

de Lavalette, Paris, Pillet, 1815, URL : <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k6128709m.r=lavalette.langFR#>.

Procès de M. Marie Chamans de Lavalette, ... accusé devant la cour d'assises de Paris de complicité dans l'attentat qui a ramené l'usurpateur en France, et condamné le 21 novembre à la peine de mort ; précédé d'une notice historique sur la carrière civile et militaire de M. de Lavalette, Paris, Pillet, 1815. URL : <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k6128709m>

Procès des trois Anglais, Robert-Thomas Wilson, John-Ely Hutchinson, Michel Bruce, et autres, accusés d'avoir facilité l'évasion de Lavalette, contenant le résumé de M. l'avocat général, les plaidoyers des avocats et les discours des accusés... l'acte d'accusation, les débats, le résumé de M. le président et l'arrêt textuel de la cour d'assises ; précédé d'une notice historique sur Lavalette, des interrogatoires préliminaires subis par les Anglais ; suivi des pièces relatives aux trois incidents du procès, de leur Mémoire devant la chambre d'accusation, en anglais et en français, et d'une relation exacte de la fuite de Lavalette, écrite par M. Dupin, défenseur des trois Anglais, et revue par ses clients, avec la traduction italienne en regard, 2e édition, Paris, Guillaume, 1816 ; URL : <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k5859442t>

Quérard, Joseph-Marie, *Les supercheries littéraires. Galerie des écrivains français de toute l'Europe qui se sont déguisés sous des anagrammes, des astéronymes, des cryptonymes, des initialismes, des noms littéraires, des pseudonymes facétieux ou bizarres, etc*, Paris, Maisonneuve et Larose, 1845-1853, 3 toma, URL: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k2001436/f4.image.r=.langFR#>.

Ricoeur, Paul, *Soi-même comme un autre*, Paris, Seuil, 1990, 430 str.

Rigault, Hippolyte, *Histoire de la Querelle des anciens et des modernes*, Paris, Hachette, 1856, IV - 490 str, URL : <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k220728r>

Rihs, Charles, « La conception du progrès chez Voltaire », in : *Voltaire. Recherches sur les origines du matérialisme historique*, Genève, Slatkine – Paris, Champion, 1977, str. 163-207.

Riker, Pol, *Sopstvo kao drugi*, prev. Spasoje Ćuzulan, Beograd / Nikšić, Jasen, 2004, 370 str.

Ripa, Yannick, *Les femmes, actrices de l'Histoire. France, 1789-1945*, Paris, SEDES, 1999, 189 str.

Roland de la Platière, Jeanne-Marie, *Copie littérale prise sur la minute, du style et de la main de Marie-Jeanne Roland, Femme du ci-devant Ministre de l'Intérieur*, Paris, Gorsas – Mathé, 1794, 15 str, URL : <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k5473305x>

Roland de la Platière, Jeanne-Marie, *La femme Roland à ses juges. Discours prononcé par Marie-Jeanne Phelippon, âgée de 36 ans, femme de Jean-Marie Roland, Ex-Ministre de l'Intérieur, aux juges du Tribunal Révolutionnaire à Paris...*, s. l, s. n, 1793, 11 str, URL : <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k5425807q>

Rosenwein, Barbara H, « Y avait-il un « moi » au haut Moyen Age ? », in: *Revue historique* 1/2005, n° 633, str. 31-52.

Rousseau, Jean-Jacques, *Discours sur l'origine et les fondements de l'inégalité parmi les hommes*, Ed. princeps : Amsterdam, Marc Michel Rey, 1755, LXX-[2] – 262-[2] str, URL : <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k1231452>

Sade, *Une Idée sur les romans*, http://fr.wikisource.org/wiki/Une_Id%C3%A9_sur_les_romans

Sainte-Beuve, Charles-Augustin, „M. Le comte Molé“, in: *Portraits contemporains*, t. II, Paris, Didier, 1855, str. 148-163.

Sainte-Beuve, Charles-Augustin, *Chateaubriand et son groupe littéraire sous l'empire. Cours professé à Liège en 1848-1849*, t. 2, Paris, Garnier frères, 1861, str. 367-373.

Sainte-Beuve, Charles-Augustin, *Portraits de femmes*, Paris, Garnier frères, 1886, str. 165-213.

Séché, Léon, *Etudes d'histoire romantique. Lamartine de 1816 à 1830, Elvire et les "Méditations"*, Paris, Mercure de France, 1905, 376 str.

Sédouy, Jacques-Alain de, *Le comte Molé ou la séduction du pouvoir*, Paris, Perrin, 1994, 268 str.

Serna, Pierre, « Radicalités et modérations, postures, modèles, théories », in : *Annales historiques de la Révolution française*, 3/2009 (n° 357), p. 3-19. URL: www.cairn.info/revue-Annales-historiques-de-la-revolution-francaise-2009-3-page-3.htm

Sérodès, Serge, *Les manuscrits autobiographiques de Stendhal. Pour une approche sémiotique*, Genève, Droz, 1993, 350 str.

Sironneau, Jean-Pierre, « Eschatologie et décadence dans les 'religions politiques' », in : *Décadence et apocalypse*, Coll. Cahiers Figures no 1, Editions Universitaires de Dijon, 1986, str. 97-118

Sironneau, Jean-Pierre, *Sécularisation et religions politiques*, The Hague – Paris – New York, Mouton publishers, 1982, XI-619 str.

Sonnet, Martine, « L'éducation des filles à Paris au XVIIIe siècle: finalités et enjeux », in: *Problèmes de l'histoire de l'éducation*. Actes des séminaires organisés par l'École française de Rome et l'Università di Roma - la Sapienza, *Publications de l'École française de Rome*, 1988, str. 53-78 (dostupno na sajtu www.persee.fr).

Stendhal, *De l'amour*, t.1, Paris, Le Divan, 1927, XXIV – 222 str.

Stendhal, *Racine et Shakespeare*, chapitre VIII, « De la moralité de Molière », Paris, A. Hatier, 1927, 80 str.

Suratteau, J.-R., „Le Directoire. Points de vue et interprétations d'après des travaux récents », in : *Annales historiques de la Révolution française*, Vol. 224, 1976, str. 181-214.

Taguieff, Pierre-André, « Critiques du progrès et pensées de la décadence. Essai de clarification des visions de l'histoire », *Mil neuf cent*, N° 14, vol. 14, 1996, str. 15-39 ; URL : [mhttp://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/mcm_1146-1225_1996_num_14_1_1149](http://www.persee.fr/web/revues/home/prescript/article/mcm_1146-1225_1996_num_14_1_1149).

Taguieff, Pierre-André, *Le Sens du progrès. Une approche historique et philosophique*, Flammarion, 2004, 438 str; *L'idée de progrès : Une approche historique et philosophique*, in: *Les cahiers du Cevipof*, n° 32, septembre 2002, URL : <http://www.scribd.com/doc/35038171/Pierre-Andre-Taguieff-L-idee-de-progres-2002> ili www.cedias.org/pdf/CahierDuCEVIPOF32.pdf.

Thierry, Augustin, *Histoire de la conquête de l'Angleterre par les Normands, de ses causes et de ses suites jusqu'à nos jours*, Tome premier, in : *Oeuvres de Augustin Thierry*, Paris, Garnier frères, s.a, 576 str, URL: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k397747.r=.langFR>

Thierry, Augustin, *Récits des temps mérovingiens*, Paris, Ed. Complexe, 1995, 339 str.

Thiers, Adolphe, *Histoire de la Révolution française*, Paris, Lecointe et Durey, 10 tomova, 1823-1828.

Thiers, Adolphe, *Histoire de la Révolution française*, Tome premier, Paris, Furne, 1839, 430 str.

Thuillier, Guy ; Tulard, Jean, *La méthode en histoire*, Paris, PUF, 1986, coll. Que sais-je?, 128 str.

Tilly, Alexandre de, *De la Révolution française, en 1794*, London, Richard White, 1795, 135 str. URL :

http://books.google.rs/books?id=_fj0TQ2XkV4C&printsec=frontcover&hl=sr&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false

Tilly, Alexandre de, *Lettre à M. Philippe d'Orléans*, s.n, 1790, URL : <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k40580n.r=tilly+.langFRhttp>.

Tilly, Alexandre de, *Œuvres mêlées du Comte Alexandre de Tilly*, Berlin et Paris, 1803, str. 158-181, URL:

http://books.google.fr/books?id=fiM6AAAACAAJ&printsec=frontcover&hl=sr&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false

Tocqueville, Alexis de, *De la démocratie en Amérique*, Paris, Gallimard, 1992, 2 toma,

t.I : http://classiques.uqac.ca/classiques/De_tocqueville_alexis/democratie_1/democratie_tome1.html t. II :

http://classiques.uqac.ca/classiques/De_tocqueville_alexis/democratie_2/democratie_tome2.html

Toulongeon, François Emmanuel, *Histoire de France, depuis la Révolution de 1789. Ecrite d'après les mémoires et manuscrits contemporains, recueillis dans les dépôts civils et militaires*, Paris, Treuttel et Würtz, 7 tomova, 1801-1810.

Tourneux, Maurice, *Bibliographie de l'histoire de Paris pendant la Révolution française*, Paris, Imprimerie nouvelle (Association ouvrière), 1906, t. IV, 781 str.

Trénard, Louis, «La Révolution française, source d'histoire immédiate », in : *Littérature et Révolution française. L'inscription de l'histoire dans les œuvres directement ou indirectement inspirées par la Révolution française*, *Annales littéraires de l'Université de Besançon*, no 354, 1987, str. 11-40.

Tulard, Jean ; Fayard, Jean-François; Fierro, Alfred, *Histoire et dictionnaire de la Révolution française*, Paris, Robert Laffont, 1987, 1214 str.

Turgot, Anne-Robert-Jacques, *Tableau philosophique des progrès successifs de l'esprit humain*, in : *Œuvres de Turgot et documents le concernant. Avec Biographie et Notes*, édité par Gustave Schelle, tome I, Paris, Félix Alcan, 1913, str. 214-235, URL : <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k112907d>

Valade, Bernard, «L'idée de décadence », in : *Cahiers internationaux de sociologie*, Vol. LXII, 1977, str. 75-88.

Vernant, Jean-Pierre, «L'individu dans la cité», in : *L'Individu, la mort, l'amour. Soi-même et l'autre en Grèce ancienne*, Paris, Gallimard, 1989, str. 211-232.

Vincenti, Luc, « La braise et les cendres ». Conférence prononcée lors du colloque de la fondation Gabriel Peri, « Rousseau à l'épreuve des siècles », URL : http://www.luc-vincenti.fr/conferences/braises_cendres.html

Volney, Constantin-François, *Les Ruines, ou Méditation sur les révolutions des empires*, Paris, Bossange, 1822, 385 str, URL : <http://books.google.fr/books?id=oAEMAAAIAAJ&pg=PR5&dq=Volney,+Constantin-Fran%C3%A7ois,+Les+Ruines+1822&hl=fr#v=onepage&q=Volney%2C%20Constantin-Fran%C3%A7ois%2C%20Les%20Ruines%201822&f=false>

Voltaire, « Providence », in : Voltaire, *Œuvres*, t. XXX, *Questions sur l'Encyclopédie, par des amateurs*, tome sixième, Cramer et Bardin, 1775, str.237, URL : http://books.google.fr/books?id=CLZLAAAAYAAJ&printsec=frontcover&hl=fr&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q=questions&f=false

Voltaire, *Dictionnaire philosophique*, Paris, Gallimard, 1994, 545 str.

Voltaire, *La Philosophie de l'histoire*, 1765, URL : www.voltaire-integral.com

Wahrman, Dror, *Imagining the Middle Class. The Political Representation of Class in Britain, c. 1780-1840*, Cambridge University Press, 1995, 445 str.

Walker, Leslie, „Devine Providence“, in: *The Catholic Encyclopedia*, vol. 12, New York, Robert Appleton Company, 1911.

XX (Louis de Loménie?) : *M. le Comte Molé*, par un homme de rien, Paris, Imprimerie de Soye, 1852, 36 str, URL : <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k56284582.r=mole+homme+de+rien.lanFR>.

4. Opšta literatura (enciklopedije, rečnici)

Auroux, Sylvain (sous la dir.), *Les notions philosophiques. Dictionnaire*, tome I, Paris, PUF, 1990.

Bouillet, Marie-Nicolas ; Chassang, Alexis, *Dictionnaire universel d'histoire et de géographie*, 26e édition, Paris, Hachette, 1878.

Diderot, D'Alembert (dir.), *Encyclopédie ou Dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers, mis en ordre et publié par M. Diderot ...*, par une Société de Gens de lettres, <http://encyclopedia.uchicago.edu/>

Didier, Béatrice (sous la dir.), *Dictionnaire universel des littératures*, 3 toma, Paris, PUF, 1994.

Encyclopédie de l'Agora, URL: <http://agora.qc.ca>

Foulquié, Paul, *Dictionnaire de la langue philosophique*, Paris, PUF, 1992.

Heylli, Georges d' (sous la dir.), *Dictionnaire des pseudonymes*, Paris, Dentu, 1887.

Lachâtre, Maurice, *Nouvelle encyclopédie nationale*, Paris, Docks de la librairie, 1870.

Larousse, Pierre (sous la dir.), *Grand dictionnaire universel du XIXe siècle : français, historique, géographique, mythologique, bibliographique...*, Paris, Administration du grand Dictionnaire universel, tome 15, TESTAM-Z, 1876, URL : <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k2053661>

Michaud, J. Fr., Michaud, L. G., *Biographie universelle, ancienne et moderne. Histoire, par ordre alphabétique, de la vie publique et privée de tous les hommes qui se sont fait remarquer par leurs écrits, leurs actions, leurs talents, leurs vertus ou leurs crimes*, Paris, Michaud frères, 1834.

Mullié, Charles, *Biographie des célébrités militaires des armées de terre et de mer de 1789 à 1850*, Paris, Poignavant et Compagnie, 1851-52, tom 2, 1851, URL : http://fr.wikisource.org/wiki/Biographie_des_c%3%A9%3%A9brit%3%A9s_militaires_des_arm%3%A9es_de_terre_et_de_mer_de_1789_%3%A0_1850

Quérard, J.-M, *La France littéraire, ou dictionnaire bibliographique des savants, historiens et gens de lettres de la France (...) pendant les XVIIIe et XIXe siècles*, t. IX, Paris, Firmin Didot frères, 1838.

Robert, Adolphe; Bourlonton, Edgar; Cougny, Gaston (sous la dir.), *Dictionnaire des parlementaires français: depuis le 1er mai 1789 jusqu'au 1er mai 1889, IV. Lav-Pla*, Paris, Bourlonton, 1889-91.

The Catholic Encyclopedia, Vol. 5, New York, Robert Appleton Company, 1909.

Une société de médecins et de chirurgiens, *Dictionnaire des sciences médicales*, Paris, Panckoucke; vol. 14 (EXC-FEM), 1815, str. 503-572.
URL:<http://www2.biusante.parisdescartes.fr/livanc/?cote=47661x14&do=pages>

BIOGRAFIJA AUTORA

Milica Vinaver-Ković (21. II 1967, Beograd) radi kao asistent za Francusku književnost i Francusku kulturu na Odseku za romanistiku Filološkog fakulteta BU. Bavi se književnim i stručnim prevodjenjem, kao i nastavom francuskog jezika.

Objavila je radove o francuskoj književnosti XVIII veka („Le lecteur dans *Jacques le fataliste et son maître*“, 2002; monografija *Narativni postupci u Didroovim romanima*, 1997), engleskoj književnosti XVIII veka (predgovor za Sternovog *Tristrama Šendija*, 2011), komparativnoj književnosti („Vidovi tragike u memoarskoj književnosti o revoluciji: francuski i srpski memoari o kraju XVIII i početku XIX veka“, 2008; „Un homme et une femme sur la plage – dynamique du paysage marin chez Jean-Philippe Toussaint et Veljko Drljević“, u štampi), frankofonoj književnosti („L’écriture de l’exil dans l’oeuvre de Négovan Rajic“, 2006; predgovor za roman Žan-Filipa Tusena *Bežanje*, 2011), o modernoj i savremenoj francuskoj književnosti („Le temps dans *Fureur et Mystère* de René Char“, 2000; “La responsabilité et la culpabilité tragique dans *Les Bienveillantes* de Jonathan Littel“, 2009), iz teorije književnosti, srpske prevodne književnosti, te razne prikaze i prevode.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а Милица Винавер-Ковић

број индекса _____

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

«Суочавање са историјом: француски мемоари о Револуцији 1789-1799»

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, 15. маја 2012.

Милица Винавер-Ковић

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора : Милица Винавер-Ковић

Број индекса _____

Студијски програм _____

Наслов рада: «Суочавање са историјом: француски мемоари о Револуцији 1789-1799»

Ментор: Проф. др Јелена Новаковић, Филолошки факултет, Универзитет у Београду

Потписани/а Милица Винавер-Ковић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, 15. маја 2012.

Милица Винавер-Ковић

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

«Суочавање са историјом: француски мемоари о Револуцији 1789-1799»,
која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство
2. Ауторство - некомерцијално
3. Ауторство – некомерцијално – без прераде
4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима
5. Ауторство – без прераде
6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, 15. маја 2012.

Милош Вукчевић Коблић